

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

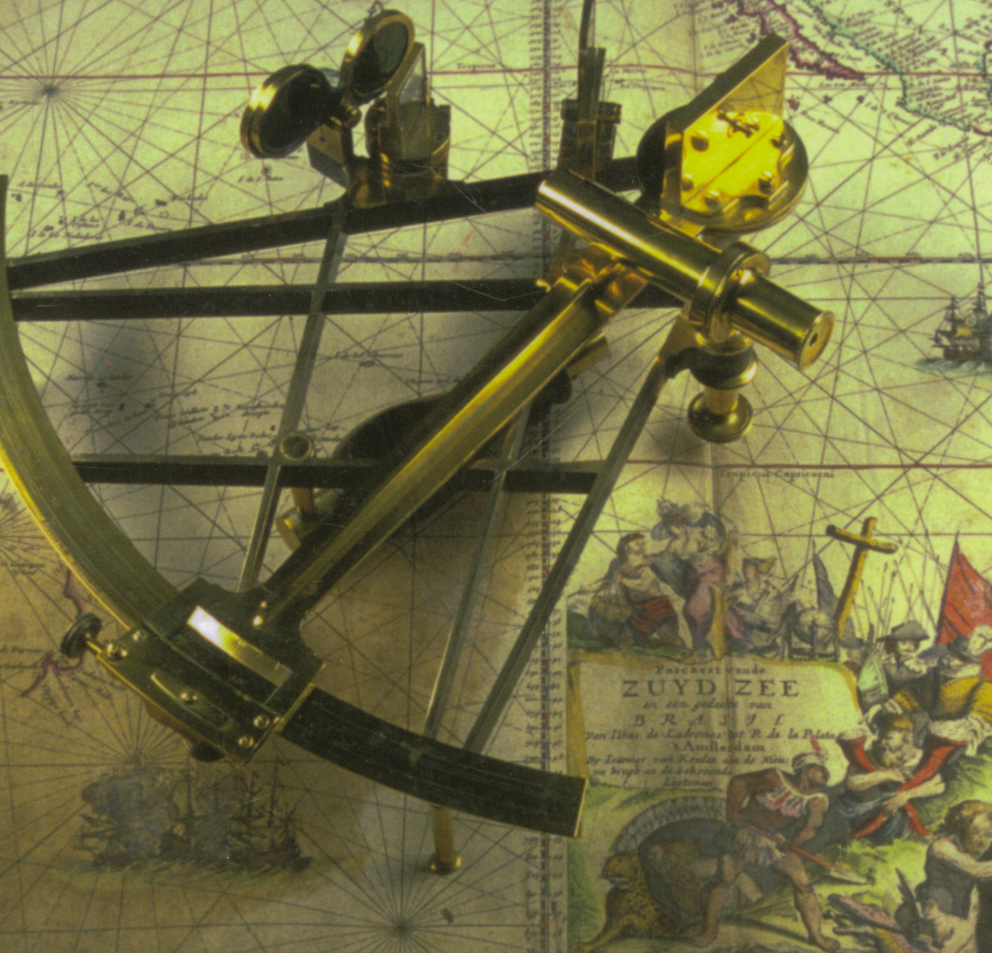
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sønderjyske Årbøger 2009

Sønderjyske Årbøger 2009

Sønderjyske Årbøger

2009

Redaktion:
Andrea Graw-Teebken
Hans-Ole Mørk
René Rasmussen
Harald Wolbersen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Skrift: Palatino
Tryk: P.J. Schmidt A/S, Vojens
Bogbinder: J.P. Møller, Haderslev
ISSN 0106-4452

Fagfællebedømmelse (peer review)

Historiefaglige artikler i Sønderjyske Årbøger underkastes ekstern fagfællebedømmelse før publiceringen.

Forsidebillede:

Billedet viser en spejlsekstant, et instrument der især bruges til navigation til søs, hvor det primært anvendes til måling af himmellegemers højde over horisonten. Spejlsekstanten, der er en videreudvikling af sekstanten, blev opfundet i 1750'erne. Begge instrumenter bygger på samme princip som kvadranten, og alle tre instrumenter har været anvendt af styrmændene i den danske flåde. Selvom søofficererne havde stor teoretisk viden om navigation, var det imidlertid de civil ansatte styrmænd, der – i hvert fald i 1700-tallet – havde ansvaret for at styre skibet. Forbavsende mange af Søetatens styrmænd kom dengang fra Emmerlev Sogn i Sønderjylland, og i artiklen »Fra Emmerlev til Holmen« inde i årbogen forsøger Martin Rheinheimer og Jakob Seerup at finde en forklaring på dette. (Foto: Stiftung Johannes a Lasco Bibliothek, Emden. Billedet var i 2002 forsidebillede på et katalog over bibliotekets udstilling om nautiske instrumenter, søkort og rejsebeskrivelser fra fem århundreder).

Indhold

Artikler

<i>Martin Rheinheimer og Jakob Seerup: Fra Emmerlev til Holmen. Orlogsflådens faste styrmænd i 1700-tallet</i>	7
<i>Thorbjørn Heick: Jyndeavad Forsøgsstation – en opvækst ved grænsen</i>	29
<i>Karen Harder Lildholdt: Konfiskationsloven – myte og praksis</i>	57
<i>Mette Pilgaard: Grænsezoner og transportkorridorer i Slesvig</i>	99
<i>H.E. Sørensen: »Den Guds forfærdelige vandflod«. Stormfloden i 1634 som Volkmar von Jessen oplevede den</i>	129
<i>Lars N. Henningsen: Pontoppidans Danske Atlas og Slesvig</i>	141
<i>Horst Hoop: Egentlig var vi privilegerede. Lærerliv i Vollerwiek 1959-1999</i>	177
<i>Anton Marckmann: De slesvigske plebiscit-frimærker 1919-1920</i>	203
<i>Mogens Asmund: Det sønderjyske pengeinstitutlandskab siden 1968</i>	225

Anmeldelser

<i>Alving, Theodor: Slip dyrene fri i Zoologisk Have: direktør Alvings erindringer 1925–1942. Tre ripensere (ved Preben Sørensen)</i>	267
<i>Buk-Swienty, Tom: Slagtebænk Dybbøl. 18. april 1864. Historien om et slag (ved René Rasmussen)</i>	267
<i>Dahlbom, Mats, Lars Dahlbom og Sven Dahlbom: Spelet om Schleswig-Holstein. Ett omstritt områdes historia (ved Harald Wolbersen)</i>	269
<i>Dragsbo, Peter (udg.): Haus und Hof in Nordschleswig und Nord-europa (ved Steen Bo Frandsen)</i>	270
<i>Frandsen, Steen Bo: Holsten i Helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet (ved Andrea Graw-Teebken)</i>	271
<i>Frost, Søren J.C.: Fædrelandskærlighed – i landsoldaters breve fra krigen 1848–51? (ved Hans Schultz Hansen)</i>	273
<i>Hansen, L.H.: Amtsbanerne på Als 1898–1933 (ved Lars Holmgaard Bak)</i>	274
<i>Jespersen, Knud J.V.: Rytterkongen. Et portræt af Christian 10. (ved Axel Johnsen)</i>	275
<i>Jessen, C.C.: Biskop i grænselandet. Theodor Kaftan 1847–1932 (ved Eberhard Harbsmeier)</i>	276
<i>Johannsen-Bojsen, Karin: Sydslesvigkvinde. Et voksenliv mellem to kulturer i årene 1954–2004 (ved Lars N. Henningsen)</i>	278

Kong Christian VIII.s breve 1813–1818. 5: Augustenborgerne Frederik August og Henriette. 6: Augustenborgerne. Om brevene, udgivelsen, problemer og perspektiver, supplement, registre (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	280
Mikkelsen, Lis: Hun rev sønderjyske børn ud af ørnenes klør. Henriette Gubi – en pædagogisk bedrift (ved <i>Harald Wolbersen</i>)	281
Nørregård, Martin Bo: Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939–45 (ved <i>Jakob Sørensen</i>)	282
Thygesen, Jonas Schultz og Martin Bo Nørregård (udg.): Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914–1918 (ved <i>Claus Bundgård Christensen</i>)	284
Nørr, Erik, Carsten Porskrøg Rasmussen og Gerret Liebing Schlaber: Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig (ved <i>Peter Korsgaard</i>)	286
Oddey, Markus: Unter Druck gesetzt. Presse und Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein. Struktur, Wahrnehmung, Herrschaftsakzeptanz (ved <i>René Rasmussen</i>)	287
Sauntved, Jakob Kidde og Jakob Eberhardt: 1864 (ved <i>Jürgen Festersen</i>)	290
Schlaber, Gerret Liebing: Fra opland til bydele. Flensborgs bymark og de indlemmede landsbyer i foto og tekst ca. 1860–1930/Vom Land zum Stadtteil. Flensburgs Stadtfeld und die eingemeindeten Dörfer in Bild und Wort ca. 1860–1930 (ved <i>Jan Schlürmann</i>)	291
Schultz Hansen, Hans, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrøg Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie, bind 1: Indtil 1815 (ved <i>Knud J.V. Jespersen</i>)	292
Sestoft, Leif: Tiden er en ild. Christian Julius de Meza. Karakter og skæbne (ved <i>Dan H. Andersen</i>)	297
Stolz, Gerd: Mit des Kaisers Armee und Marine 1864 nach Schleswig-Holstein und in die Nordsee (ved <i>Jürgen Festersen</i>)	299
Forfatterliste	301
Arkiver, museer og forskningsinstitutioner	303
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	338
Historisk Samfund for Sønderjylland	338
Oversigt over årsskrifter og periodica	349
Historisk Samfund for Sønderjylland, styrelse, kredsudvalg og regnskab	357
Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland	363

Oversigten over de lokalhistoriske foreninger og arkiver, der hidtil har været bragt under afsnittet »Fra den lokalhistoriske arbejdsmark«, kan læses på hjemmesiden for Museum Sønderjylland – ISL Lokalhistorie, www.isl.dk

Fra Emmerlev til Holmen

Orlogsflådens faste styrmænd i 1700-tallet

Af MARTIN RHEINHEIMER OG JAKOB SEERUP

Den danske Søetat var i 1700-tallet den største maritime institution i Danmark-Norge. Søetatens personel omfattede en stor variation af forskellige specialiserede grupper. Selvom søkadetterne modtog undervisning i navigation, og søofficererne derfor havde masser af teoretisk viden om at navigere et skib, var det ikke dem, som havde ansvaret for at styre skibet. Dette ansvar var overladt til styrmændene om bord. Forbavsende mange af dem kom fra Emmerlev Sogn i Sønderjylland. Martin Rheinheimer og Jakob Seerup prøver i denne artikel at finde en forklaring på dette.

Som den største maritime institution i Danmark-Norge omfattede den danske Søetat i 1700-tallet betydelige anlæg i København; men dens virksomhed havde også store konsekvenser for det maritime erhverv i resten af kongeriget. Det var først og fremmest i kraft af enrollerings-systemet, der betød, at ca. 2.000 søfolk fra Danmark og Norge årligt skulle stille til tjeneste på linjeskibene som en slags værnepligtige. På Holmen arbejdede ca. 5.000 mand, der var kontraktansat »stampersonel«. De var organiseret i fire divisioner og en række håndværkerkompagnier, kendt som »den faste stok«. Orlogsflåden bestod i 1700-tallet af 25-30 linjeskibe med flere end 50 kanoner, 15-20 fregatter og et større antal mindre fartøjer. Det var langt fra alle disse skibe, der hvert år blev udrustet. Som regel klarede man sig med tre fregatter som vagtskibe ved Københavns Red, i Sundet og på Store Bælt og yderligere et par fregatter til øvelsessejlads og andre mindre opgaver. Brugen af linjeskibene var i fredelige år begrænset til besejling af nybyggede skibe og evt. kortere øvelsessejladser med relativt få skibe. Afhængigt af den sikkerhedspolitiske situation kunne der i mere ufredelige år være udrustet et sted mellem fem og ti linjeskibe og et tilsvarende antal fregatter.

Søetatens personel omfattede en stor variation af forskellige specialiserede grupper. Der var alt fra menige matroser og artillerister over underofficerer, håndværkere og officerer til de såkaldte »betjenter« – civile embedsmænd som f.eks. skibsskrivere, kahytsskrivere og styr-

Gouache forestillende to 60-kanonersskibe, forrest til højre ISLAND, i baggrunden til venstre et søsterskib. Clemens Mogensen Rønneby, ca. 1750. Overstyrmand Hans Hansen fra Emmerlev var i 1757–58 på togt til Middelhavet med ISLAND. (Orlogsmuseet).

mænd. Om bord på skibene var arbejdet organiseret efter et nøje defineret reglement i Søkrigsartiklerne. Selvom søkadetterne modtog undervisning i navigation, og søofficererne derfor havde masser af teoretisk viden om at navigere et skib, var det imidlertid ikke dem, som havde ansvaret for at styre skibet. Dette ansvar var overladt til styrmanden eller styrmændene om bord.

Styrmænd ved Søetaten

Styrmænd ved Søetaten var civilt ansatte »betjenter« og ikke underofficer. De havde ofte en baggrund i den civile søfart.¹ Lønæssigt var de placeret i den øverste del i gruppen af betjenter og underofficerer. De bedst lønnede overstyrmand på linjeskibe var næsten ligeså vel-lønnede som de lavestlønnede løjtnanter. De fleste styrmænd var bedre lønnet end søkadetter. Styrmændenes løn var differentieret efter skibets størrelse. Det var mere lønsomt at være styrmand på et

Tabel 1: Løn for Søetatens styrmænd ved udkommandoer, 1770.²

Rang	Gage til skibs	Kostpenge	I alt
Overstyrmand, linjeskib	16 rigsdaler	6 rigsdaler	22 rigsdaler
Overstyrmand, fregat	14 rigsdaler	6 rigsdaler	20 rigsdaler
Understyrmand, linjeskib	12 rigsdaler	6 rigsdaler	18 rigsdaler
Understyrmand, fregat	10 rigsdaler	6 rigsdaler	16 rigsdaler

linjeskib end på en fregat. De forskellige styrmandsgruppers gage ved udkommandoer i 1770 er vist i tabel 1.

Der var to niveauer i styrmandsgruppen, en overstyrmand og en eller to understyrmænd. Disse kunne enten tages fra de enrulleredes tal, eller også kunne de være af den lille gruppe af Søetatens faste styrmænd, som senere skal beskrives i denne artikel. I Søkrigsartiklerne blev det indskærpet, at styrmændene selv skulle tilvejebringe de fornødne instrumenter: »Han skal selv være forsynet med Quadrant, Grad-Stok, Søe-Bøger, Charter, og hvad til Styrmandskab er nødigt, og tilsee, at Under-Styrmændene sig og dermed have forsynet«. ³

Hvis ikke styrmændene havde disse instrumenter, måtte de indkøbes af skibschefen og fratrækkes styrmandens løn. Disse instrumenter med videre repræsenterede en ganske høj værdi og vidner om, at styrmænd ikke var fattigfolk. En understyrmand fik fire rigsdaler månedligt, og en overstyrmand seks. ⁴ Hertil kom, at mange af dem også privat havde andel i små rederier eller ligefrem selv drev rederivirk-somhed i mindre skala. Ud over de nævnte instrumenter og materialer var der naturligvis andet inventar, som skulle være om bord på skibet som standard. ⁵ Det var eksempelvis en del ekstra kompasser og kompasroser og timeglas af forskellig størrelse. Til brug ved måling af skibets fart var der en logvinde, og for at bestemme vanddybden var der blylodder af forskellig vægt. Til at lodde de helt store dybder havde man et lod, der vejede hele 60 pund.

Søkrigsartiklerne fra 1752 anviste, at overstyrmanden »under Chefen [skulle] dirigere Skibets Sejlads, og, naar Chefen har sagt, hvor de skal hen, sætte Coursen, hvor de skal sejle, og for samme være ansvarlig«. ⁶ Man kan undre sig over, at officererne ikke havde ansvaret for navigationen, når nu de havde modtaget undervisning på højt niveau i denne videnskab. Det ovenstående citat fra Søkrigsartiklerne viser, at ikke engang kursberegningen blev overladt til officererne. Naturligvis kan man tolke »under Chefen« derhen, at udstikningen af kursen skete i et samarbejde med den navigationskyndi-

Admiralitetet i København, tegnet af generalbygmester Laurids de Thurah. Herfra sendtes der hver vinter breve til de »holstenske« styrmænd med besked om, hvornår på foråret de skulle indfinde sig i København. (Orlogsmuseet).

ge skibschef. Selvom det altså var styrmændenes ansvar at styre skibene, tyder nogle oplysninger på, at det ikke var helt uproblematisk. Da søkadetten Peter Schiønning i 1753 nedskrev sine erfaringer fra en rejse til Middelhavet, fremhævede han blandt andet, at de logbøger over kurs og afdrift, som kadetterne holdt undervejs, blev betragtet som mere pålidelige end den logbog, styrmændene førte: »Cadetterne holdt og under Seyl deres egen logbog, da en paa hver Qvarter loggede, forbedrede Coursen efter Afdrift etc. og skrev paa Tavlen⁷ og siden indførte det i Logbogen, (...) hvilken logbog blev altid præfereret Styr-Mændenes saasom de ey brugte Marin Calenderen.«⁸ Marinekalenderen var en samling af tabeller over solhøjder etc. på forskellige positioner, der lettede navigationen væsentligt.

Schiønning og de øvrige kadetter havde ellers undervejs fået ordre om at undervise styrmændene i Marinekalenderen.⁹ Dette samtidige udsagn bekræfter H.G. Gardes analyse i hans søkrigshistorie fra 1852, hvor forfatteren anførte, at styrmændenes rolle gradvist blev udspillet, efterhånden som søofficerernes navigationskundskaber forbed-

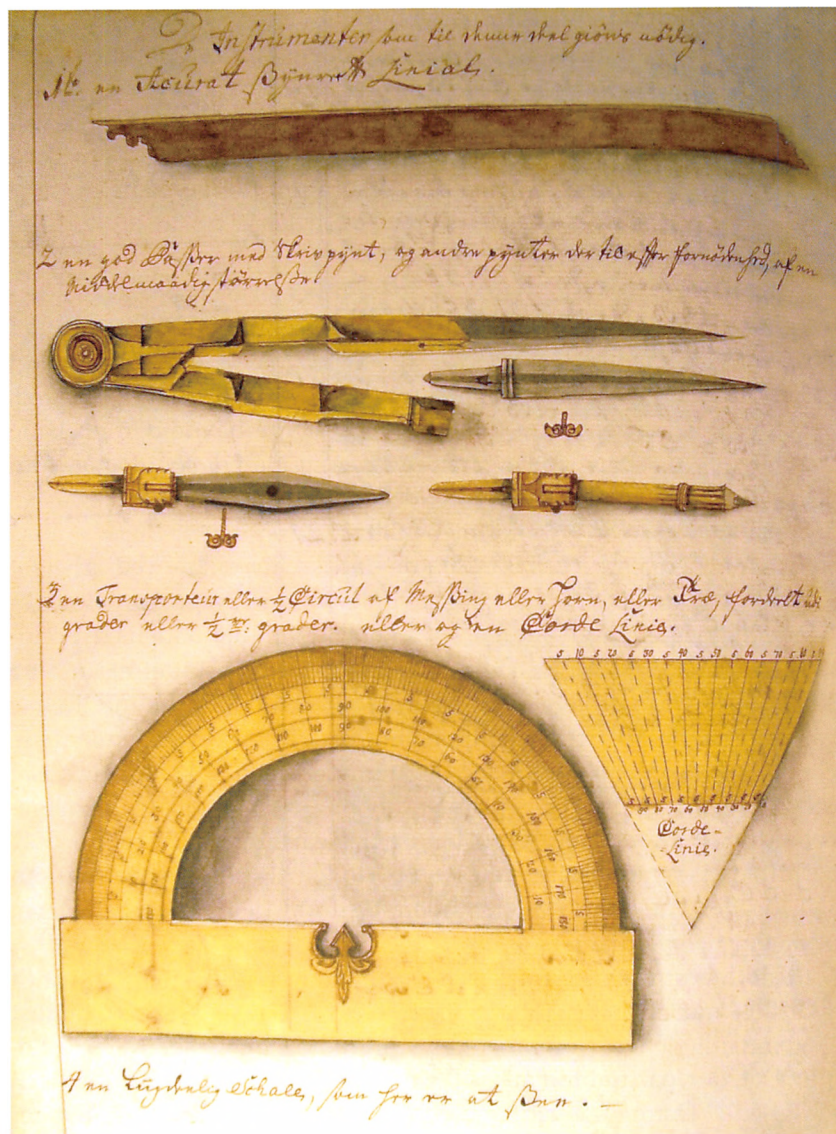
redes: »Officiererne overgik snart Styrmandene i Navigationskunds-kab, da hine skrede frem med Tiden, medens disse i Almindelighed bleve staaende næsten paa det gamle Trin«. ¹⁰

Garde nævner også, at Søetatens faste styrmand helt forsvandt under Englandskrigen 1807-14. Der var dog stadig styrmand om bord på skibene efter 1814, hvorfor de paragraffer, der omhandler styrmandene, genfindes stort set uforandret i det 2. oplag af 1752-Søkrigsartiklerne fra 1811.

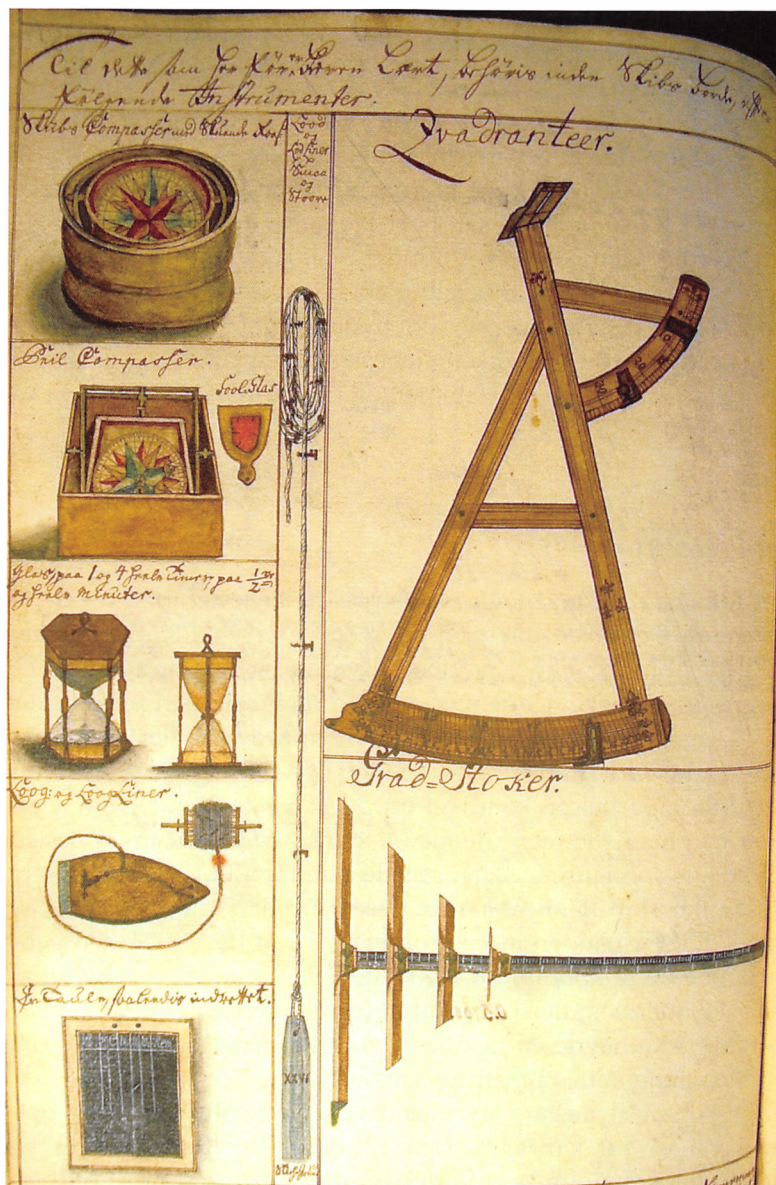
Det medførte protester fra de øvrige søofficerer og især fra søkadetter, da kongen så sent som i 1762 udnævnte civile styrmand eller skippere til løjtnanter. Det drejede sig om styrmand, der havde været indkaldt som »månedsløjtnanter« under krigsudrustningen i 1762, hvor der ikke havde været folk nok. Protesterne havde den ønskede virkning, og det blev sidste gang, der blev udnævnt søofficerer, som ikke havde gået på Søkadetakademiet. ¹¹

Styrmandene var en lille, men vigtig gruppe »betjenter« – altså civile embedsmænd – om bord på de danske linjeskibe. Ved arbejdet i land havde de ikke nogen rolle at spille. Ved de årlige udrustninger var de til gengæld nødvendige. I 1743 blev det under flådens dynamiske leder Frederik Danneskiold-Samsøes ledelse besluttet at ansætte 30 styrmand for at have en fast kerne, som man altid kunne trække på. Man havde før haft en gruppe skippere fast tilknyttet, men disse var blevet afskediget i 1736. Selvom der i perioden 1743-46 blev ansat i alt 33 styrmand, lykkedes det på grund af dødsfald og afgang alligevel aldrig at få besat de 30 poster, og der var kun 17, da man i 1747 besluttede ikke at ansætte flere i en periode. ¹² Resten havde søgt om afsked eller var døde i mellemtiden, og to af dem var sågar blevet udnævnt til søløjtnanter.

Ideen om at have et antal faste styrmand ved Søetaten forsvandt ikke helt med Danneskiold-Samsøes afgang i 1746. Den 20. august 1760 indstillede Det Combinerede Admiralitets og Generalitets Collegium, at der på ny blev ansat faste styrmand, så man havde 12 til rådighed. ¹³ Dette blev vedtaget ved kgl. resolution den 4. september samme år. ¹⁴ I indstillingen nævntes det, at de styrmand, man havde brug for ud over disse 12, kunne findes blandt de enrollerede. Kommitteret ved Søetatens Generalkommissariat F.C. Rosenkrantz kunne få år senere i 1766 skrive, at der fandtes »et fast Antal Styrmand af 12 udsøgte Styrmand, som er et tilstrækkeligt Antal for Flagskibene«. ¹⁵ I Holmens Chefs arkiv findes en »Styrmandsprotokol« over de faste

Tegneinstrumenter til brug ved kortlæsning og afstikning af kurs mv., tegnet af søkaden Friderich Zimmer i 1717. Oppefra og ned er vist lineal, passer med forskellige tegnepenne til at påmontere, halvcirkel-lineal og gradinddelt »Corde-Linie« af messing. (Marinemuseet i Horten, Norge. Foto: Jakob Seerup).

Styrmændenes instrumenter, tegnet af søkadetten Friderich Zimmer i 1717. Der ses øverst fra venstre: Kompas, peilkompass med solglas, håndlog og flynder og styrmandens table. Ned midt igennem siden er tegnet lodlinen med markeringer for hver favn og blylodet nederst. Til højre ses kvoadrant og gradstok. (Marinemuseet i Horten, Norge. Foto: Jakob Seerup).

styrsmænd med en liste, der dækker perioden 1741 til 1796.¹⁶ Det kan fastslås, at de faste styrsmænd aldrig blev afskediget, selvom der forelå en kgl. resolution fra 1747 om deres afskedigelse. Det fremgår dog af protokollen, at der ikke blev ansat nye faste styrsmænd i perioden 1746-1760. Da der kun var fem af de faste styrsmænd tilbage i 1760, begyndte man at nyansætte styrsmænd igen. De 12 faste styrsmænd figurerer da også i en oversigt over Holmens folk fra 1760'erne.¹⁷

At styrsmændene også blev fundet blandt de enrollerede kan bl.a. bekræftes af en bevaret anbefaling af en enrolleret matros fra Vestjylland, som havde gjort tjeneste som tredjestyrmand om bord på fregatten SØE RIDDEREN, »hvilken Tjeneste han meget vel og trolig haver forrettet, vist Erfarenhed, Habilitet, og til Styrmandskabet sig at være særdeles vel skikket«. ¹⁸

Tjenesteforløb

I det følgende anføres nogle eksempler på tjenesteforløb for de faste styrsmænd. Det er en lille gruppe, men de er veldokumenterede og kan tjene som eksempel på specialisering og organisation af 1700-tallets danske Søetat. Understyrmand Cornelius Brostrup blev antaget den 14. marts 1743 til en månedlig hyre af fire rigsdaler. Han boede i Borgergade »paa Hiørnet af Tvergaden lige for Bageren«. Allerede 14 dage efter ansættelsen kom han ud på sit første togt. De følgende 20 år var han hver sommer ude med flådens fregatter. Hans tjeneste var forholdsvis specialiseret. Han sejlede kun med fregatter og ofte med det samme skib flere år i træk, f.eks. fire år i træk med fregatten SAMSØE. Styrmanden må derfor anses for at have været en person, der kunne sikre kontinuitet i skibets drift. Dette er særlig vigtigt at bemærke, idet den danske Søetat til forskel fra eksempelvis den britiske flåde ikke havde en fast besætning tilknyttet de enkelte skibe. I tabel 2 sammenfattes Brostrups karriere.

Ikke alle de nyansatte styrsmænd var lige kvalificerede, og det fik konsekvenser for karrieren. Den 17. december 1742 ansattes Hans Christophersen Holm som understyrmand. Hans adresse oplyses at være i Nyhavn hos faderen, havnefoged Christopher Aagesen. Den 5. juli 1743 blev han tilkommanderet linjeskibet SOPHIA FRIDERICA; men allerede dagen efter blev han »Dimitteret formedelst Liderlighed med Drukkenskab«. ²⁰ Man aner, at faderen med sine gode forbindel-

Tabel 2: Cornelius Brostrups tjeneste som fast styrmand.¹⁹

År	Tjeneste
1743	FALKEN, fregat
1744	FALKEN, fregat
1745	RAAE, fregat
1746	RAAE, fregat
1747	RAAE, fregat
1748	HØYENHALD, fregat
1749	CHRISTIANSBORG, fregat
1750	RAAE, fregat
1751	CHRISTIANSBORG, fregat
1752	CHRISTIANSBORG, fregat
1753	SAMSØE, fregat
1754	SAMSØE, fregat
1755	SAMSØE, fregat
1756	SAMSØE, fregat
1757	MØEN, fregat
1758	POMMEREN, fregat
1759	SAMSØE, fregat
1760	POMMEREN, fregat
1761	POMMEREN, fregat
1762	DOQUEN, fregat
1763	DOQUEN, fregat

ser i havnen har fået sin fordrukne søn ind i en fast stilling i håb om at få ham på ret køl.

Et sidste eksempel på de styrmænd, der blev ansat i 1740'erne, som skal nævnes her, er overstyrmanden Hillebrand Pedersen (tabel 3). Han ansattes den 19. februar 1743. Ligesom ovennævnte Cornelius Brostrup, viser Hillebrand Pedersens karriere tegn på specialisering. Hvor

Tabel 3: Hillebrand Pedersens tjeneste som fast styrmand.²¹

År	Tjeneste	Logement
1743	PRINCESSE LOUISE	Paa Christianshavn hos Skipper Ivar Davidsen
1743	JUNCHER GERDT, huggert	–
1744	ANHOLT, huggert	I Viingaardstræde hos Hyre kudsken i porten
1745	PACH-AN, galiot	–
1746	WECH-OP, galiot	I Nyhavn i de 3de Flasker
1747	FORTUNA, defensionsskib	I Store Kongens Gade hos en Skoemager lige over for Steenhuggeren
1748	BLAAE HEJREN, fregat	–
1748	FÆRØE, snau	–
1749	GIV-PAA, galiot	–

Tabel 4: Tommas Pedersen Lunds karriere som fast styrmand.²²
 Under Styrmand af Wester Jyllands Werving No. 212, Maanetlig 4re Rd, Tommas Pedersen Lund

Dato	Logement	I fart med hvem samt hvorhen og med hvad Fartøyt	Hiemkommen med hvad Skipper og Fartøyt og hvorfra
d. 2. Martj 1744	I Adelgaden paa Hiørnet af Printzens Gade. Boer ellers i Ballen Sogn i Hard Knap i Holsteen og Schachenborg Gods samt Riiber-Huus Amt.	D 12te Martj 1744 bevilget at Reise Hiem.	
d. 9. July 1744	Indkommen brev fra ham Dateret Helsingør d. 7 ditto at være gaaen med en Hollands Floyte de Tre Systers, som føres af Skipper Jan Jacobsen Ooms til Dantzic		
d. 27 July 1744	Indkommen et brev datteret Riga d 3 July næstleden		
d. 4. April 1746		Delmenhorst D 14 Nov. 1746 bevilget at Reisse Hiem	D 8 Nov: 1746 i Land
d. 22de Octr. 1755		Kom som pagegier fra Pettersborg	D 24de octr. Forundt Reise pass Hiem. Samme dato blev tilladt at giøre en Reise til Dantzic med Skipper Hans Risper fra Jetting i Jylland og hid igien i Skibet de 2de Brodre.
d. 16. Dec. 1755			Bevilget forlov at Reise Hiem
d. 17. Martj 1756		Fregat Moen	d 14 oct i Land og d 22 dito forundt pass at Reise , men at være Hiemme til Febr. M. udgang
1757 d. 28de Martj		(Orlog Skibet Slesvig)	I Land fra Orlog skibet Khafn den 18de dec. 1757 og forundt pass at Reisse Hiem den 21de dito at være her igien til April Maanedes udgang 1758
1758 d. 24de April		Diitmerschen	Død fremme (?) var paa Skibet

Brostrup var specialiseret i fregatter, var Hillebrand Pedersen de mindre fartøjers mand, og han sejlede primært med huggere og galioter til sin død den 9. november 1749. Hillebrand flyttede en del rundt, og hans forskellige logementer er medtaget i nedenstående oversigt over hans karriere. De viser, at en overstyrmand med sin månedlige hyre på seks rigsdaler tog til takke med ganske ydmyge boligforhold.

Nogle af de faste styrmænd var ikke helt så faste. Det fremgår af understyrmænd Tommas Pedersen Lunds eksempel. Som det fremgår af tabel 4, ernærede han sig også privat som styrmænd på handelsskibe. Derfor stod han i rullen som nr. 212 i Wester Jyllands enrolleringsdistrikt. Dette tyder på, at behovet for styrmænd ikke var større, end at man godt kunne undvære denne ene i en del år. I de 14 år, Lund var fast styrmænd, var han kun med Søetatens skibe i de tre af årene. Lund var i øvrigt fra Schackenborg Gods, ligesom så mange andre af de senere ansatte styrmænd. Her gengives styrmændsprotokollens oplysninger om ham i sin helhed (tabel 4).

Et senere eksempel er overstyrmanden Peder Andersen, der den 22. oktober 1761 i en alder af 44 år blev antaget som fast styrmænd (tabel 5). Han var fra Emmerlev, der hørte under Schackenborg Gods i Riberhus Amt. Det fremgår af hans tjenesteforløb, at der ikke var nogen speciel tilknytning til et enkelt skib eller skibstype.

Den lille gruppe af faste styrmænd er således godt dokumenteret. Inden for gruppen findes eksempler på såvel specialisering som mere almen tjeneste.

Emmerlev Sogn og Søetaten

En stor del af de faste styrmænd, som Danneskiold-Samsø fik ansat i 1740'erne, og samtlige af dem, der blev antaget i 1760'erne, stammede fra Møgeltønder-området i de kongerigske enklaver i hertugdømmet Slesvig. Peter Schiønning nævner disse styrmænd i sine Strøtanke, men får dem placeret i det forkerte hertugdømme: »... vi er aldrig forlegen for gode Styrmænd, de Holsteenske Styrmænd er fortref-

Tabel 5: Peder Andersens tjeneste som fast styrmænd.

År	Tjeneste
1761	ST. CROIX, fregat, 50 kanoner
1762	DANNEMARK, linjeskib, 70 kanoner
1764	FALSTER, fregat, 30 kanoner
1765	ST. CROIX, fregat, 50 kanoner
1766	DANNEMARK, linjeskib, 70 kanoner
1769	DR. JULIANE MARIE, linjeskib, 70 kanoner
1770	STAABRA, galej
1771	PR. WILHELMINA CAROLINE, linjeskib, 60 kanoner
1773	DEN PRÆGTIGE, linjeskib, 80 kanoner
1777	Pensioneret

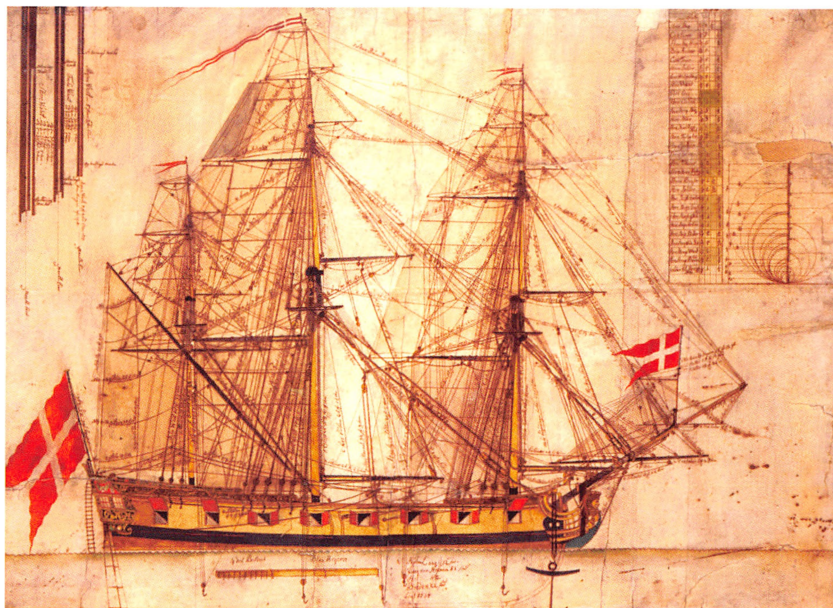

Styrepladsen på 70-kanonersskibet DRONNING JULIANE MARIE fra 1752. Den meget smukke og detaljerede samtidige model viser, hvordan rattet var placeret i læ under skansen. Her hang også tavlen, hvor styrmændene noterede position, kurs, vind, strøm etc. time for time på hele togtet. Her har Hans Jensen Borgemester fra Nyland i Emmerlev Sogn stået vagt, da han i 1759 var overstyrmænd på skibet. (Orlogsmuseet).

felig, og vi skulle alleene af dem kunde faae nok til vores heele Flode om det skulle gielde, de vil gierne fahre med Kongens Skiibe, saasom de der haver bedre end til Coffardis, de har ikke nødig selv at arbeide, faar god Gage, og alene har deres Styrmands Forretning at passe paa«. ²³

De »holstenske« styrmænd kom fra et område, der havde en søfartstradition, selvom det lå forholdsvis langt fra større havnebyer. Det kan forklare, at det var nemmere at få hyre i flåden end på handelsskibe. Styrmændene beskrev i øvrigt sig selv som »boende i Holstein«, så de komplicerede folkeretlige tilhørsforhold i Hertugdømmerne har åbenbart været lige så forvirrende for dem som for senere tiders historiestuderende. ²⁴

I Søetatens styrmændsprotokol er de enkelte faste styrmænds karri-

Sejltegning af fregatten BLAAHEYREN, bygget 1734. Tegningen viser tydeligt, hvor kompliceret rigningen på et orlogsskib var. Styrmandene skulle kunne overskue og beherske dette virvar af sejl og tovværk; det krævede både teoretisk og praktisk viden og erfaring. (Orlogsmuseet)

erer i Søetaten veldokumenteret. Som ovenfor anført, fremgår det af protokollen, at der var en påfaldende forbindelse til Schackenburg Gods ved Tønder (tabel 6). Til og med 1743 havde alle de faste styrmænd deres bopæl i København. Det betyder ikke, at de alle virkelig kom fra København, men vi ved intet om deres oprindelse. Efter 1744 havde en stor del af styrmændene deres bopæl i omegnen af Tønder, nærmere bestemt ved Schackenburg Gods. Ud af de 38 faste styrmænd i Søetaten, der blev ansat i årene fra 1744 til 1795 stammede 20 fra Tønderregnen, fem yderligere fra de nordslesvigske amter Haderslev og Aabenraa. Fra Tønderområdet var der alene fra Emmerlev Sogn 13 styrmænd, fire fra nabosognet Ballum og en fra Døstrup. Disse sogne hørte hovedsageligt under Schackenburg Gods.

I 1661 modtog Hans Schack Møgeltønder Len og det gamle Ribe Bispelen Brinck med birket Ballum og Rømø Sønderland. I de følgende år erhvervede han endnu flere besiddelser. I 1673 blev hans vest-

Tabel 6: Faste styrmænd i Søetatens tjeneste 1741–1795.²⁵

Nr.	Navn	Bopæl	første år	sidste år
1	Johannes Hansen Bodenhof	København	1741	1742
2	Friderich Harding	København	1741	1744
3	Mathias Hansen Top	København	1741	1747
4	Philip Schults	København	1741	1744
5	Stephan Holtzfreser	København	1741	1742
6	Godber Marius	København	1742	1744
7	Søren Andersen Heigaard	København	1742	1744
8	Anders Winter	København	1742	1748
9	Hans Christophersen Holm	København	1742	1743
10	Hillebrand Pedersen	København	1743	1749
11	Cornelius Brostrup	København	1743	1763
12	Jan Calmer	København	1743	1749
13	Bertel Segelken	København	1743	1744
14	Olle Svendsøn Kongsback	København	1743	1751
15	Anders Ludwigsen	København	1743	1743
16	Hans Pedersen Stilling	København	1743	1751
17	Knud Andersen Molderup	København	1743	1747
18	Jens Mattisen	København	1743	1743
19	Rasmus Nielsen	København	1743	1745
20	Hans Rasmusen	København	1743	1745
21	Ole Schiødt	København	1743	1745
22	Jacob Christiansen	København	1744	1748
23	Peder Pedersen Ebbeltoft	København	1744	1771
24	Tommas Pedersen Lund	Hårknag, Ballum Sogn, Schackenberg Gods	1744	1758
25	Hans Jensen [Borgemester]	Nyland, Emmerlev Sogn, Schackenberg Gods	1744	1760
26	Niels Tommesen	Nyland, Emmerlev Sogn, Schackenberg Gods	1744	1753
27	Hans Andersen Bundsen	Nyland, Emmerlev Sogn, Schackenberg Gods	1744	1757
28	Christen Pedersen Boysen	Rejsby, Ballum Sogn, Schackenberg Gods	1744	1777
29	Hans Hansen	Emmerlev, Tønder Amt	1744	1777
30	Bendix Larsen Brandt	København	1744	1744
31	Peter Cöster	Siil, Tønder Amt	1744	1777
32	Anders Michelsen	København	1746	1783
33	Peter Walter	København	1746	1747
34	Johannes Hansen	Baasbølle, Ballum Sogn, Schackenberg Gods	1760	1769
35	Niels Jacobsen	Sønder Sejerslev, Emmerlev Sogn, Tønder Amt	1760	1770
36	Anders Hans Clemmensen	Emmerlev, Schackenberg Gods	1761	1769
37	Peder Andersen	Emmerlev, Schackenberg Gods	1761	1777
38	Knud Pedersen	Emmerlev, Schackenberg Gods	1761	1762

Tabel 6: Fortsat

Nr.	Navn	Bopæl	første år	sidste år
39	Rejmert Pedersen Smidt	København	1761	1776
40	Hans Nielsen	Emmerlev, Schackenberg Gods	1762	1780
41	Hans Christensen Boysen	Møgeltønder	1765	1784
42	Anders Nielsen	Emmerlev, Schackenberg Gods	1769	1785
43	Jes Jessen	Bechs, Haderslev Amt	1769	1780
44	Claus Lauritzen	Wohnzbechs Sogn, Haderslev Amt	1770	1789
45	Christian Gregersen	Aabenraa	1771	1788
46	Casper Nielsen Cosgaard	Reisby, Ballum Sogn, Schackenberg Gods	1776	1789
47	Jens Brundbye	København	1777	1795
48	Niels Jensen Stafning	København	1778	1778
49	Søren Mortensen	Nyland, Emmerlev Sogn, Riberhus Amt (senere boende i Løgumkloster)	1781	1785
50	Nis Erichsen	Winderop, Haderslev Amt (senere boende i Christiansfeld)	1784	1795
51	Hans Christensen	Nordsejerslev, Emmerlev Sogn	1785	1787
52	Christen Jensen	Nyborg/Fyn		
53	Søren Pedersen Suhr	født i Jylland	1787	1790
54	Peder Klein	Sejerslev, Emmerlev Sogn, Tønder Amt	1790	
55	Markus Holst	Aabenraa	1790	1794
56	Johan Lorentzen	Abild, Døstrup Sogn, Løgumkloster	1790	
57	Jens Thygesen		1791	
58	Knudt Thahmisen Schroder		1795	1796
59	Johan Henrich Fasber	Rudkøbing/Langeland	1795	1796

slesvigske godser ophøjet til grevskabet Schackenberg, som bestod indtil 1924.²⁶ Disse områder var kongerigske enklaver i hertugdømmet Slesvig.

Særligt påfaldende er det høje antal af styrmænd fra Emmerlev Sogn. Emmerlev Sogn bestod af landsbyerne Sønder Sejerslev, Nyland, Emmerlev og Kærgård. Størstedelen af sognet tilhørte godset Schackenberg, en lille del tilhørte dog godset Trøjborg.

Fra 1740'erne, hvor de mange styrmænd først optræder, findes der ingen folketællinger. Men Schackenburgs jordebøger giver et indtryk af ejerforholdene i Emmerlev Sogn. De indeholder oplysninger om alle gårde og husmandssteder²⁷, der tilhørte grevskabet og betalte landgilde til greven. I 1742 var der tre gange så mange husmandssteder som gårde (tabel 7). Der fandtes ikke en eneste helgård. De fleste gårde var kun tredjedels- eller kvart-gårde og ofte endda mindre ud-

Tabel 7: Gårde og husmandssteder i Emmerlev Sogn 1742.²⁸

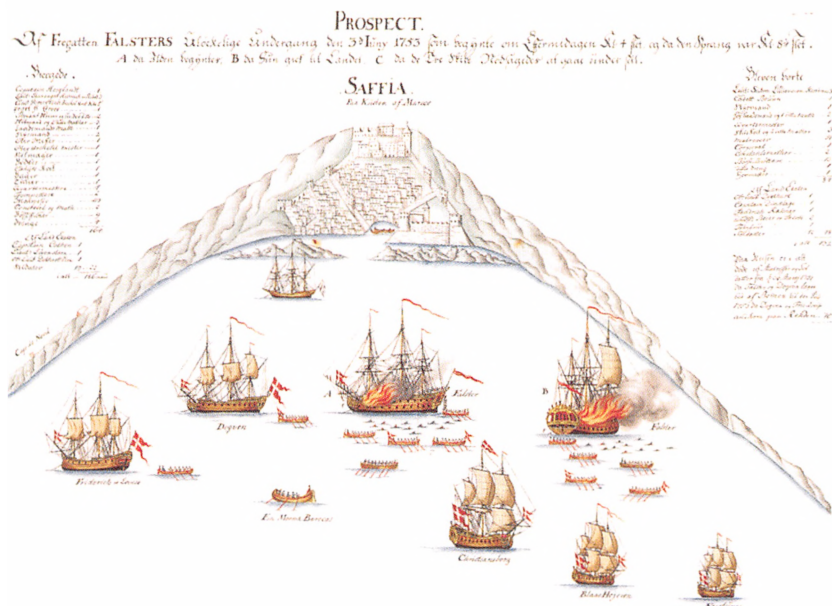
Gårde	1	2/3	1/2	1/3	1/4	1/6	1/8	1/12	<1/12	I alt
Sdr. Sejerslev			1	4	4					9
Nyland										0
Emmerlev			2	7	7	4		2		22
Kærgård		2	3				1			6
I alt	0	2	6	11	11	4	1	2	0	37
Husmandssteder	1	2/3	1/2	1/3	1/4	1/6	1/8	1/12	1/12	I alt
Sdr. Sejerslev	6	1	6	2	1	1				17
Nyland	1		20		6			1		28
Emmerlev	2	1	24	4	15	2		3		51
Kærgård	1		11	2	5	1		1		21
I alt	10	2	61	8	27	4	0	0	5	117

stykninger. Dog fandtes der enkelte hele husmandssteder, men halvdelen af husmændene havde kun halve steder, tredjedels-, kvart- eller sjttedelssteder. Vi finder altså især i de mange husmandssteder en ekstrem udstykning af jordlodder med en størrelse, der ikke muliggjorde selvforsørgelse gennem landbruget.

Ud over jordebøgerne findes der også skattelister over landgilde og familieskat. Mens gårdenes og husmandsstedernes landgilde viser brugenes antal og størrelse, giver familieskatten et indtryk af antallet af medarbejdende familiemedlemmer og tjenestefolk. Det skal dog bemærkes, at hustruer og mindre børn som regel ikke dukker op i denne opgørelse (dog findes der blandt husmændene enkelte enker). Den samlede befolkningsstørrelse var altså højere, end de angivne tal lader formode. Tallene for året 1754 findes i tabel 8. Mens der på gårdene var ca. dobbelt så mange medarbejdende familiemedlemmer (foruden hustruer), er dette antal blandt husmændene, som forventet, meget mindre. Det er under alle omstændigheder et faktum, at der var et stort antal mennesker i sognet, der ikke kunne leve af landbrug.

Tabel 8: Landgilde og familieskat i Emmerlev Sogn 1754.²⁹

	Bønder	Bøndernes familie/tjenere	Husmænd	Husmændenes familie/tjenere
Sdr. Sejerslev	9	15	18	7
Nyland			32	7
Emmerlev	20	22	49	10
Kærgård	6	15	20	7
Præst/degn	(2)	13		
I alt	37	65	119	31

Fregatten FALSTER brænder på Sagfins red i Marokko i 1753 under en dansk aktion imod sørøvervæsenet i Middelhavet. Ved den lejlighed omkom understyrmand Niels Tommensen fra Nyland i Emmerlev Sogn. I styrmandsprotokollen står »opbrønt med Fregatten den 3die Juni 1753 ved Maroque«. 132 af den 319 mand store besætning omkom.

Tabel 9: Erhverv i Emmerlev Sogn 1787.³¹

	Sønder Sejerslev	Nyland	Emmerlev	Kærgård	I alt
Mænd					
Bønder	12	0	22	6	40
Daglejer	6	9	10	7	32
Håndværker	3	2	1	0	6
Lærere/præster	4	1	0	2	7
Søfolk	5	10	26	2	43
I alt	30	22	59	17	128
Kvinder					
Knipler	9	13	26	8	56
Spinder	0	2	1	3	6
I alt	9	15	27	11	62
Husstande	30	30	73	27	160
Indbyggere	118	79	222	70	489
- deraf under Schackenborg Gods	104	77	197	54	432

1787 fandt den første folketælling sted, fra hvilken vi har de optællingslister med navne bevaret, som også indeholder angivelse af erhverv.³⁰ Folketællingen kan give et godt billede af befolkningssammensætningen og erhverv (tabel 9). Her kan vi se, hvad de mange småbønder og husmænd levede af. Ud af de tilsammen 489 indbyggere stod de 432 under godset Schackenborg, 57 under godset Trøjborg.

I Emmerlev Sogn var der i 1787 flere søfolk end bønder, hvilket er usædvanligt for et landsogn. Andelen af søfolk var meget høj med 34% af de erhvervsaktive mænd. Schackenborgernes andel på 36% var endda dobbelt så høj som Trøjborgernes, hvor kun 18% var søfarende. I landsbyerne Emmerlev og Nyland lå andelen af søfarende på ca. 45%, mens Sønder Sejerslev og Kærgård med hhv. 17% og 12% lå tydeligt lavere (begge godser samlet).

Ud af de 43 søfolk i sognet var de 8 skippere, 6 styrmænd og 29 matroser. 18 af matroserne – næsten halvdelen af søfolkene – var ifølge folketællingslisten enrollerede – udkommanderet med Søetatens skibe det år.

Jorden i Emmerlev var ud fra et landbrugsmæssigt synspunkt forholdsvis ringe. Dette var muligvis en årsag til, at mange af indbyggerne søgte en ekstra indtægt i protoindustrielle (før-industrielle) aktiviteter. Mens mand og kone andre steder var fælles om at være beskæftiget i landbruget, finder vi i Emmerlev Sogn 56 kvinder, der var aktive som kniplersker. Hertil kom 6 spindekoner. Antallet af mandlige daglønnere (husmænd, daglejere, hyremænd) på 32 er næsten lige så højt som antallet af jordbesiddende bønder. En mand havde som væver³² på samme måde et protoindustrielt arbejde.

Knipleri var et klassisk protoindustrielt arbejde, der udelukkende udøvedes af kvinder. På Tønder-egnen var det meget udbredt og blev gennemført i forlagsvæsen for købmændene fra Tønder. Købmændene leverede garn og mønstre og aftog de færdige produkter. Enkelte købmænd beskæftigede mellem 50 og 1500 kvinder, som først blev betalt, når de leverede de færdige kniplinger. Lønnen var forholdsvis dårlig, og afhængigheden af købmændene stor.³³ Mens spinderi var en beskæftigelse for de allerfattigste kvinder og ikke forudsatte nogen forhåndskundskaber, var kniplieriet en specialiseret beskæftigelse, der krævede både viden og værdifulde råvarer. Kniplieriet gav ikke blot mange enlige kvinder i Emmerlev Sogn et udkomme, det var også en indtjeningsmulighed for familier, der ikke var beskæftiget i landbruget. Mens man i andre søfartsområder som Amrum eller Föhr kan

konstatere, at der var et stort overskud af kvinder,³⁴ er balancen mellem kønnene i Emmerlev Sogn med 246 kvinder og 243 mænd næsten ligelig. Dette hænger sikkert sammen med, at færre mænd rejste bort, idet deres koner i kraft af knipleriet kunne få et udkomme, mens manden var borte til søs. Den kvindelige protoindustri udgjorde altså en modvægt til mændenes søfart. Kombinationen af søfart og knipleri gav familier uden landbrugsbaggrund en eksistensmulighed, som de ellers ikke ville have haft. På denne baggrund blev det muligt at stifte familie uden først at skulle vente på at overtage en gård eller en håndværksvirksomhed.

At den danske Søetat rekrutterede så mange styrmænd og matroser fra godset Schackenborg, hænger også sammen med, at Vesterhavsoerne siden 1735 i stor udstrækning ophørte med at stille folk til flåden. Egentlig havde man kun undtaget befolkningen fra militærtjeneste i Landetaten netop for at have de mange søfolk til rådighed for Søetaten som kvalificeret mandskab til orlogsflåden. Men undtagelsen blev forstået som en generel befrielse for at stille folk til al militærtjeneste, og øboerne prøvede at undgå at stille til tjeneste i Søetaten. Pligten til at stille med enrollerede søfolk gled næsten bort i glemselen, før den blev genindført i 1780.³⁵ Netop på øerne var antallet af søfolk særlig højt – på de kongerigske øer Amrum og Vesterland-Föhr var mere end 80% af mændene i 1787 beskæftiget i søfarten.³⁶ Indtil 1780 var disse dog de facto undtaget fra at stille til tjeneste i Søetaten. Søetaten måtte altså rekruttere kvalificerede søfolk til flåden fra andre områder med tradition for søfart. Det var nærliggende at finde sådanne folk i det nært beliggende grevskab Schackenborg. For den jordløse underklasse var kombinationen af tjeneste i flåden og kvindernes knipleri en god måde at sikre sin eksistens på. Så de første styrmænd trak snart flere med sig til flåden. Ganske som ved andre arbejdsvandring opstod en vandringslinje, der medførte koncentration i en bestemt egn. Et lignende eksempel finder vi f.eks. blandt de øfrisiske søfolk, der omkring år 1700 begyndte at sejle ud fra Trondhjem, hvor mange af dem valgte at bosætte sig.³⁷ Også her trak de første migrantere succes flere med sig. Dette bekræftes af et brev fra styrmand Hans Jensen Borgemester til Holmens chef, hvor han skriver, at de styrmænd, der det år var beordret til flåden, alle ville indfinde sig i København, så snart de kunne komme frem. Han tilføjede: »men i fald der skulde behøves inu fleere Styrmænd til Hans Mayts. Tieneste til foraaret, kunde her inu vel bringes nogle til Veye«.³⁸

Gravsten på Emmerlev kirkegård minder endnu i dag om sognets maritime kontakter.
(Foto: Martin Rheinheimer)

Endnu i det 19. århundrede havde Emmerlev sin søfartstradition i behold. Det fremgår bl.a. af to gravsten med skibsafbildninger, der endnu i dag kan ses på kirkegården i Emmerlev.

NOTER

1. G. A. Koefoed: *Dansk Søe Ord-Bog, Søhistoriske Skrifter XVII*, 1993, s. 173.
2. Det kongelige Bibliotek (KB), Håndskriftssamlingen, Ny kongelig Samling (NKS) 782, 4to, Haxthausens lommebog, s. 133.
3. *Søkrigsartiklerne* (SKA) 1752, § 347.
4. Rigsarkivet (RA), Søetaten, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-91.
5. KB, Håndskriftssamlingen, NKS 4494, opslag 37: Reglement ca. 1760.
6. SKA 1752, § 355.
7. Sådanne tavler var af skifer og er fundet i vraget af LOSSEN, se Molaug, Svein: *Fregatten »Lossen« – Et kulturhistorisk skatkammer*, Norsk Sjøfartsmuseum, Oslo 1983, s. 148.
8. KB, Håndskriftssamlingen, Peter Schiønnings Journal for 19. august 1753.
9. KB, Håndskriftssamlingen, Peter Schiønnings Journal for 8. november 1752.
10. H.G. Garde: *Den dansk-norske Sømagts Historie 1700-1814*, Kbh. 1852, s. 178-79.
11. H.C.A. Lund: *Søkadetkorpsets Historie 1701-1901*, Kbh. 1901, s. 112. Iflg. H.G. Garde: *Efterretninger om den danske og norske Sømagt*, 1835, bd. 3, s. 427, drejede det sig om 8 ud af 20 styrmænd, der i 1762 blev »optagne i Søe-Etaten«.
12. RA, Søetatens Generalkommissariat, Kgl. Resolution af 22. september 1747. Se også Admiralitetets Generalkopibog, 1746-48 s. 443, brev dateret 27. september 1747.
13. RA, Søetaten, Mønsterskriveren ved Søfolket, Resolutionsprotokol 1750-60, s. 486.
14. RA, Søetaten, Mønsterskriveren ved Søfolket, Resolutionsprotokol 1750-60, s. 478ff.
15. Brev dateret 26. marts 1766 udgivet i *Efterretninger om den Danske Søe=Etat fra forrige Tider*, København 1790, s. 30f.
16. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-1796. Der var ganske vist kun 11 styrmænd i 1766.
17. KB, Håndskriftssamlingen, NKS 792, 4to, s. 95: »Desuden anført paa Holmens Konto ... 12 faste Styrmænd«.
18. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 20, 4to, brev dat. Kbh. d. 15. september 1773.
19. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-1796, s. 11.
20. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-1796, s. 9.
21. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-1796, s. 10.
22. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-1796, s. 24f.
23. KB, Håndskriftssamlingen, Schiøn. 57, 4to, s. 306.
24. RA, Holmens Chef, »Standretssager« (i virkeligheden Ekvipagemesterens indkomne sager), for 1757: Brev til Holmens Chef fra styrmænd Hans Andersen Bundsen på vegne af de faste styrmænd i Emmerlev vedr. transport til København, dateret 3. februar 1757.
25. RA, Søetatens Arkiv, Holmens Chef, Styrmandsprotokol 1741-1796. Bopælsens tilhørsforhold til bestemte jurisdiktioner er anført som i kilden og er ikke altid korrekt.
26. Jf. Carsten Porskrog Rasmussen: *Rentegods og hovedgårdsdrift. Godsstrukturer og godsøkonomi i hertug-*

- dømmet *Slesvig 1524-1770*, Aabenraa 2003, bd. 2, s. 151-155.
27. Husmændene bliver i kilden kaldt »kaadner« – en betegnelse, som var udbredt i Sønderjylland.
 28. Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa (LAA), Schackenberg godsarkiv nr. 548: Grevskabet Schackenburgs jordebog 1742.
 29. LAA, Schackenberg godsarkiv nr. 973: Specification over landgilde ... pro anno 1754; Fortegnelse paa unge folck af Schackenborger tiene-re i Emmerleff Sogn, som er skatt-skyldige 2te termin familie-skatt forfalden til d. 1. jan. 1754.
 30. RA, Folketællinger 1787, Emmerlev Sogn.
 31. I tabel 9 er han talt som håndværker.
 32. Om protoindustrien jf. S. Schoubye: *Kniplingsindustrien på Tønderegnen*, Tønder 1968; Mette Guldborg: *Jydepotter fra Varde-egnen. Produktion og handel ca. 1650-1850*, Landbohistorisk Selskab 1999, s. 22.
 33. Jf. Martin Rheinheimer: »Eine maritime Gesellschaft im Wandel. Amrum im 19. Jahrhundert«, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 132 (2007), s. 82-84; Brar C. Roeloffs og Knud Wilke: *Westerlandföhr und Anrum im 18. Jahrhundert. Eine regional-spezifische Studie aufgrund der Volkszählungen 1769 und 1787 in St. Laurentii und St. Clemens*, Husum 2000, s. 14-18.
 34. RA, Folketælling 1787, Emmerlev Sogn.
 35. Jf. Fritz Joachim Falk: *Föhrer Handelsfahrt um 1800. Die vergessene Altonaer Periode nach zeitgenössischen Quellen dargestellt*, Bredstedt 1987, s. 22; Walter Lüden: *Föhrer Seefahrer und ihre Schiffe. Walfang und Kauffahrteischiffahrt*, 2. opl., Heide 1989, s. 91; Konrad Grunsky: *Kapitäne, Steuerleute und Matrosen von der Insel Föhr. Eine Liste von 1798 als sozialgeschichtliche Quelle*, Husum 1990, s. 8-11.
 36. Jf. Rheinheimer, 2007, s. 86-91; Roeloffs/Wilke, 2000, s. 18-22.
 37. Jf. Georg Quedens: »Inselfriesische Seefahrer in Trondheim«, i: Robert Bohn (Hrsg.): *Nordfriesische Seefahrer in der frühen Neuzeit*, Amsterdam 1999, s. 45-77.
 38. RA, Holmens Chef, »Standretssager« (i virkeligheden Ekvipagemesterens indkomne sager), for 1758: Brev fra fast styrmand Hans Jensen Borgemester i Emmerlev vedr. styrmændenes transport til København dateret 23. januar 1758.

Jyndevad Forsøgsstation – en opvækst ved grænsen

Af THORBJØRN HEICK

Forfatterens forældre, Frederik og Ingeborg Heick, var forstanderpar på Jyndevad Forsøgsstation fra 1939 til 1959. Frederik Heick var samtidig folketingspolitiker fra 1945 til 1959. Formålet med oprettelsen af forsøgsstationen i Jyndevad var at gavne landbruget på sandjorden. Thorbjørn Heick, født 1936, er pensioneret præst. Efter opvæksten på Jyndevad Forsøgsstation blev han student fra Tønder Statsskole i 1955. Efter elevophold på Askov Højskole og teologistudium i København var han lærer på Rønshoved Højskole inden præstegerningen i Grindsted-Nollund-Urup og de sidste 27 år i Tønder, hvor forfatteren nu nyder sit otium.

I 2009 er det 70 år siden, at Jyndevad Forsøgsstation blev bygget, og hvor mine forældre, Frederik og Ingeborg Heick, var forstanderpar frem til 1959. Vi var seks børn, der voksede op der. Som den ældste, født i november 1936, har jeg fået det hele med på den måde, at jeg kan huske denne epoke fra begyndelsen, og den har jeg nu genoplevet ved at nedskrive de følgende erindringer.

Min far kom til Sønderjylland for at tjene. Han ville være landbrugskandidat, men langt op i tiden var det sådan, at for at komme ind på Landbohøjskolen skulle man først have arbejdet fire år i landbruget. Min far tjente bl.a. som fodermester på Rødding-kanten. Merret, den lille datter på gården, og min far blev gode venner, og det venskab fortsatte i Sønderjylland familierne imellem, da Merret og Gudmund Fink drev landbrug i Stoltelund syd for Tinglev. Det er fra dem, vi har julesangen »Nissen er en kunstig mand«.

Landbrugsskole skulle min far også på. Det blev til en god tid på Ladelund. Højskole var der ikke råd til, men Askov lå i nærheden. Og der var også en forsøgsstation, som fik stor betydning, fordi min far blev assistent der, da han var blevet landbrugskandidat. Men først skulle han som så mange andre bondestudenter sulte sig igennem studierne i København. Han vejede kun 45 kilo, da han var færdig. Han lignede det, vi senere kaldte en koncentrationslejr fange, så meget, at da min yngste søster Dorete (født 1952) som barn så et

billede af ham fra dengang, så spurgte hun sin mor: Hvordan kunne du dog gifte dig med ham?

Min far blev assistent på Askov Forsøgsstation. Det skal nævnes, fordi det var ånden derfra, der blev bragt til Jyndeved og dermed til grænselandet. Når jeg som ung kom på besøg på Askov Forsøgsstation (bl.a. mens jeg var elev på Askov Højskole 1955-56), så kunne jeg ikke andet end kalde forstanderparret, Karsten og Elisabeth Iversen, mine åndelige bedsteforældre. Her var der en grundtvigsk livsglæde, udstrålet af disse to prægtige mennesker, en ånd som man senere mødte på Jyndeved. Meget lærte min far på Askov. Også at spille tennis – på Jyndeved havde vi gennem alle årene en tennisbane. Og jeg tror også, at det var derfra, mine forældre havde deres interesse for at spille bridge. Det blev på bedste grundtvigske vis også spillet til slut juleaften og desuden livet igennem ved alle tænkelige lejligheder.

Den 1. november 1933 begyndte min far som landbrugskonsulent og købte hus i Toftlund. Det var vanskelige år også i landbruget. Mange måtte gå fra gården. Min far har fortalt, at engang han havde ærinde til en gård, var der ingen hjemme. Det undrede ham, og han blev stående lidt. Men så dukkede konen op: »Gud ske lov, at det kun var dig. Vi troede, det var advokaten. Og så gemte vi os.«

I Toftlund mødte min far så hende, der blev min og mine fem søskendes mor, Ingeborg Detlefsen, født juli 1916. Det var her, telefonstationen kom til at spille en rolle, for en sådan bestyrede min mor ved hjælp af sine seks døtre. De to sønner blev elektrikere som deres far, min morfar, Christen Detlefsen. Alle »telefonpigerne« besad en formidabel evne til at »slå over« fra sønderjysk til rigsdansk, som de talte helt uden accent. Noget, jeg og mine søskende, der kom til at vokse op i Sydvestsønderjylland, aldrig lærte.

Da min far kom til Toftlund ville han gerne have nogen at spille tennis med. Og hvad gør man så? I forvejen havde han fået centralen til at fungere som sin telefonsvarer. Så han ringede til telefoncentralen og spurgte, om de kendte nogen. Og svaret var næsten bukke-bruse i omvendt form. De to søstre, der havde vagt, svarede: »Ja, vi har da en lillesøster, Ingeborg, som vist gerne vil have nogen at spille med.« Og sådan blev det. Så de spillede hver morgen fra klokken seks til syv. Og trods aldersforskellen på elleve år blev de i den grad gode venner, at de blev forlovet på min fars 30 års fødselsdag den 12. december 1934. Fra Askov var de undervejs til Toftlund med 30 peberbøsser. Men de havde hørt en fugl synge, så de havde aftalt med

Rejsegilde på Jyndevad Forsøgsstation. 1939. Privat foto.

brugsuddeleren, at peberbøsserne kunne leveres tilbage. Året efter, 12. december 1935, blev de gift. Og i november 1936 blev jeg født, i juni 1938 min søster Lisbet.

Da vores mor blev gift, var hun 19 år gammel. I 1939, da hun begyndte som husmor på forsøgsstationen, var hun altså blot 23 år gammel. De første år var kokkepigen ofte både ældre og mere erfaren end hende. Hendes ophold på Johanne Hansens Als Husholdningsskole kom kun til at vare fra februar til april 1935. Derefter var hun fra maj til november 1935 sammen med en søster i huset på Lindet Skovridergård. Det var hendes forberedelse til tiden som husmor. Johanne Hansens vinterkursus var begyndt 1. november, og da vores mor blev forlovet den 12. december, blev det kun de sidste to måneder, hun fik der. Højskolepræget kom nok til at betyde mest for hende, både kulturelt som romantiker og nationalt som optaget af det, som begyndte med Det unge Grænseværn og de store stævner på Dybbøl og i Tønder i 1933.

Genforeningen må have kostet den danske stat en del penge. Der skulle afvandes, plantes og dyrkes. En forsøgsstation på sandjorden skulle hjælpe til med at finde ud af, hvordan det bedst kunne gøres der, og vise det for landbrugerne, både i mark og have. Jeg/vi var

dengang ret stolte over det danske system, hvor forskning og praksis var så nært forbundet. Ikke som f.eks. i Tyskland, hvor landbrugsforskning var noget meget teoretisk, meget videnskabeligt.

Ud over landbruget var der også efter Genforeningen meget at gøre med infrastrukturen. Samtidig med forsøgsstationen blev der bygget en transformatorstation med billig elektrisk strøm fra værket i Aabenraa. Og vi havde statstelefon i Sønderjylland. Forsøgsstationens telefonnummer var 4316. Det er det stadigvæk. Blot med fire cifre foran. Men også dengang var vi i Sønderjylland med på noderne. I dette tilfælde med en telefon med drejeskive. Den stod på bordet. Ikke et mærkeligt apparat, der hang på væggen med et drejehjul, som man kaldte centralen op med, som det var hos Jysk Telefon »oppe i det gamle land«, som det hed (medmindre man var gammel sønderjyde, for så sagde man »nede i Jylland«). Og hvis man skulle spare, og det skulle eller ville mange, så havde man partstelefon. Og så skulle man, inden man drejede på håndtaget, sige »Hallo« for at sikre sig, at der ikke var andre på.

Toenhalf km syd for Store Jyndeved ligger Lille Jyndeved. Den ligger ved en vej tæt på grænsen. Vejen går fra Sæd via Lydersholm, Rens, Lille Jyndeved, Sofiedal og Frøslev til Padborg. Fra Rens er der fire kilometer til Store Jyndeved. Fra Jyndeved Forsøgsstation er der halvanden kilometer til den landsby, som blev vores landsby. Topografien i Store Jyndeved var mere enkel end den i Rens. Den udgjordes her af to veje, der krydsede hinanden, en øst-vest-vej, dengang del af hovedvej otte, blev krydset af en nord-syd vej. »Æ hjørn« var byens centrum, også for byens drenge. Her lå vandrerhjemmet, hvor jeg oplevede den myndige Carla Schibler, den legendariske Tage Albertsen, og den af os alle elskede Solvejg Refslund. Det var en tidligere kro, hvis staldlænge nu var ombygget til at huse både købmand Andresen og bager Lorenzen.

Købmand Andresen havde altid en cigaret i munden, også når han og fruene spillede bridge med mine forældre. Bager Lorenzen havde en hestetrukken brødvogn. Han troede nok, at jeg var lige så praktisk som de andre drenge, så han lod mig passe hest og vogn, mens han var inde hos os. Men jeg mindes engang, hvor jeg ville trække den græssende hest udad, men trak den mod grøften. Kassevognen væltede over mig, og jeg havde ingen luft til at råbe om hjælp. Men heldigvis var det efter løvfald, så fodermester Aksel Mumm så mig.

Efter bageren kom smed Marshalls hus. Her fik vi hestene skoet.

Der havde været en smed Buch øst for kroen. Der var to skomagere, en af dem hed Jørgen Vind. Han var også en af de fem til seks daglejere på forsøgsstationen.

Man skal ikke langt væk fra hovedvejen på sandjorden, før man mod nord kom til idyllen ved mølledammen. Her lå først Chr. Nissens gård. Så kom mejeriet med sin specielle lugt, når man kom efter et pund smør. Så kom slusen og derefter møllen, der endnu i min barndom lavede jævnstrøm til byen. Samuel Münchow (senere dansk landdagsmand i Kiel) arbejdede der omkring århundredskiftet. En aften kom mølleren hjem og var sur, fordi han ikke var budt med til et gilde, der netop var i gang. »Sluk for strømmen«, sagde han. Og så var Jyndevad uden lys i en halv time.

Forsøgsstationens marker strakte sig fra hovedvej otte mod syd, næsten helt ned til Lille Jyndevad. Mod syd kunne vi kun se til grænsen. Selvom vi kunne se over den, så var det hertil, vor verden gik. Grænsen var lukket under hele 2. Verdenskrig, og efter krigen var den også lukket, så længe englænderne var der. Før 1920 var der ingen grænse der. Og det var mærkeligt for os, der var født efter 1920, at høre folk, der havde oplevet det og stadig ofte levede i, at der var ingen grænse, når de fortalte. Men ellers havde de fleste af os nord for den grænse nok i os selv, nok i at leve vort liv, mens vi håbede på, at den grænse holdt. Og der vedblev at være forskel på hverdagen nord og syd for grænsen.

Hen i 1930'erne begyndte man i landbrugets organisationer og inden for forsøgsvæsenet under Statens Planteavlssudvalg at tale om betimeligheden af at oprette en forsøgsstation for de sandjorder, der prægede midtlandet, gesten. Det førte til, at skovrider Fromsejer blev sat til at annoncere om køb af jord til juletræer. Dels ville man vel gå stille til værks, dels ville man have noget rigtigt dårligt jord, det rene sand. Og det bedst egnede var det tilbud, man fik fra gårdejer Andreas Nielsen, Midtholm, en kilometer vest for Jyndevad. En handel blev aftalt. Arkitekt Petersen i Tønder skulle lave tegninger til byggeriet. Han havde i samme stil tegnet gården Tøndermark, som Henrik Petersen, Korntved, havde ladet bygge lige øst for Tønder lige inden for bygrænsen, så han kunne levere børnemælk til købstaden.

Jyndevad Forsøgsstation blev bygget i 1939. Og et af næsten utallige argumenter for vil jeg straks nævne. Det kom fra en gammel gårdejer fra Store Jyndevad, Christian Nissen, som også havde haft, hvad vi nu kalder en maskinstation, bl.a. et tærskværk som bl.a. kom til

forsøgsstationen. Efter at jeg i 1974 var kommet tilbage til egnen og var sognepræst i Tønder, mødte jeg på mine rundture for at hilse på de indlagte på sygehuset også engang Christian Nissen. Han var da ret svag. Men da vi havde snakket lidt, og han fandt ud af, hvem jeg var, eller vel mere hvor jeg kom fra, så formelig rettede han sig op og sagde: »Æ forsøgsgård er det bedste, der er sket i Jyndevads historie.« Han talte på generationers vegne. Der var også argumenter imod forsøgsstationen. Jeg kender tre, som vil jeg nævne.

Tre argumenter mod forsøgsstationen

Landbrugsministeriet godkendte planerne. Men så kom det første argument imod. Og det kom fra Udenrigsministeriet! Man frarådede at bygge så nær på grænsen, for af alle Versailles-grænser var denne grænse den eneste, som Hitler endnu ikke havde gjort noget ved. Måske ville Hitler nøjes med en symbolsk ændring heroppe. Og derfor tilrådede Udenrigsministeriet, at man byggede den forsøgsstation lidt længere nordpå. Planteavlsudvalget fik Landbrugsministeriet til at svare, at hvis grænsen blev flyttet, så ville en forsøgsstation fra eller til ikke gøre noget. »Vi bygger i Jyndevad, og der bliver vi!«

Så kom det næste argument imod. Da skødet endelig skulle underskrives, vægrede Andreas Nielsen sig. Han havde jo solgt jorden som juletræsjord, og nu var det staten, der købte jorden til noget helt andet. Og så måtte han have en helt anden pris for jorden! Det blev noget pinligt, for planerne var jo langt fremme, og Andreas Nielsen kunne vel have sagt fra før. Og så viste det sig igen, at »milde kvinder, hvor har de magt!«. Hans kone bankede blidt i bordet – hun havde vist også skudt penge i Midtholm i sin tid – og Andreas Nielsen skrev under. Han blev noget senere og resten af sit liv en trind og hyggelig havemand på forsøgsstationen, hvis køkkenhave gerne skulle yde så meget som muligt til den store husholdning.

Der var fra begyndelsen ti karle på kost, hvis man hertil regner to agronomer, som de kaldes nu om dage. Den ene af disse to assistenter var en af min fars gamle venner, en ungkarl der hed Ladegaard. Han passede regnskab og laboratorium. Desuden var der en markassistent, der ledede karlene: en fodermester, en forkarl, en andenkarl og fire til fem elever. I stuehuset boede der tre piger: kokkepige, stuepige og barnepige. Og dertil kom efterhånden seks børn. Så det var et stort bord i spisestuen. Og der var liv og glade dage de tyve år igennem.

Forfatterens far, Frederik Heick (1904-1971), var både stærkt engageret i det nationale og en overbevist tilhænger af europæisk integration. I »æ Rummelpot« fra 1962 afbildes han som forsvarende for det danske sprog i Europa. Frederik Heick var formand for Grænseforeningen 1961-1966 og derefter næstformand indtil sin død. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

Ikke blot på forsøgsstationen, men på hele egnen bidrog disse unge mennesker til liv i grænselandet. Der var skiftedag 1. maj og 1. november. Nogle var der et halvt år, nogle et helt år, enkelte længere. Det blev til mange unge mennesker, der i disse omgivelser fik et af deres livs højdepunkter.

Så der var mange her, der på den måde kunne se det gode ved den forsøgsstation. Desuden kom der gennem årene næsten utallige besøgende, både danske og tyske landbrugsforeninger, husmandsforeninger, husmoderforeninger osv. Forstanderparret, mine forældre, blev et afholdt par. De havde også en god presse i de adskillige aviser, landsdelen havde dengang. »æ Rummelpot« havde næsten hvert år min far som kært offer. Det varede ved, også da han havde forladt Sønderjylland og Folketinget og i 1959 var blevet direktør for Hedeselskabet, i hvis bestyrelse han havde siddet i mange år. I 1960'erne

var han formand for Grænseforeningen, og fra den tid er der en tegning af Otto F. med Adenauer, de Gaulle og min far som fugle siddende på kanten af den samme rede med indskriften »Neuropa«. Hver synger sin nationalsang. Billedteksten lyder: »Europæisk ønskekoncert: På Grænseforeningens sendemandsmøde i Fyns Forsamlingshus udtalte formanden, Frederik Heick: I den europæiske koncert skal hver fugl synge med sit næb – og vort næb er dansk!«

Det tredje argument mod at oprette forsøgsstationen kom uofficielt fra hjemmetysk side. Forsøgsstationen blev drevet delvist som almindeligt landbrug. Mange marker bestod af små parceller, hvor man forsøgte sig med forskellige sorter, forskellige slags og mængder gødning osv. De blev beset hver for sig, også af de mange besøgende. Og derefter høstet hver for sig, vejet, målt og undersøgt. Men jorden skulle jo pløjes osv. Dertil havde vi fem heste.

Vi havde en mindre eng i nærheden af gården, 500 meter nede ad vejen til den lille landsby Stade, ned til Sønderåen. Hertil red vi om sommeren vore fem heste ned hver dag efter arbejdstid. Det var et af dagens spændende momenter, når vi som lidt større børn fik lov at ride dem ned til engen, uden sadel naturligvis. Og det gik i hurtigste galop over hovedvejen og nedad grusvejen, for hver hest ville være den første på engen. Så græssede de der. Og på den måde blev engen ved med at være en pæn eng. For den var ikke stor nok til, at der blev høstet hø der. Men så fra sidst i 1940'erne kom den første traktor, Ferguson'en, og senere flere og andre slags. Heste blev nu overflødige. Og engen blev ikke mere græsset af, så den blev et jammerligt syn.

Vi havde også tyve røde køer og en fyldt svinestald. Derfor en fodermester. Og derfor leverede vi mælk til mejeriet i Store Jynde vad. Det kostede selvfølgelig penge at drive den forsøgsstation, men i begyndelsen tjente landbruget selv det halve ind. Og samtidig var vi på øjenhøjde og i fællesskab med folk.

Mejeriet var privat, og det var især de store landbrug, der var tyske. I Lille Jynde vad hed den største bonde Jep Nissen. Han var en af de ledende i mindretallet og vel en af de mest nidkære. Så han skubbede både på sine egne og andres af det tyske mindretals sønner, så de meldte sig som frivillige til Hitlers krig. Jep Nissen brugte også mund, når mælkeleverandørerne holdt møde på kroen i Store Jynde vad. Engang udtalte han, at det var dog spild af statens penge, at den forsøgsstation var blevet bygget. Den bemærkning må være faldet efter, at Danmark var blevet besat den 9. april 1940. Min far sagde til Jep

Nissens udtalelse om pengespild: »Vi skulle måske have købt et par luftværnskanoner i stedet for?«

Startperioden fra 1939

Forsøgsstationen kom til at ligge omtrent lige mellem Rens og Store Jyndevad. Når den kom til at hedde Jyndevad Forsøgsstation, skyldes det, at den jord, den blev bygget på, hørte til Jyndevad. Det var den jord, der tidligere hørte til gården Midtholm, en udflyttergård fra Jyndevad. Der var også en »Vesterholm« 500 meter vest for Midtholm, og både et »Østerholm« og et »Ny Østerholm« øst for Store Jyndevad. I 1939 flyttede mine forældre samt min søster Lisbet og jeg fra Toftlund. Vi boede først i Rens, en landsby fire kilometer vest for Store Jyndevad, som lå halvanden kilometer øst for det sted, hvor forsøgsstationen var ved at blive bygget. Og nu begynder jeg at kunne huske glimt af, hvad jeg har set.

I centrum af Rens lå bageren, Boysen hed han. Han var dansk, så vi handlede hos ham, selv om vi selvfølgelig også handlede hos den tyske bager Lorenzen i Store Jyndevad. Han bragte også brød ud med hestevogn. Bager Boysens hjørne var centrum, for der gik fem veje ud herfra. En mod vest forbi Rens mølle og mod Lydersholm. Et stykke ude ad den gik en vej mod skovene i syd, hvor vi op til hver jul kørte ud og hentede juletræ hos de flinke skovfogedfolk, Rasmussens. Plantagen gik næsten helt ned til grænsen, så det var ad den rute, min far engang sidst under Besættelsen førte en deserteret tysk soldat, som far havde fået i opdrag at hjælpe, tilbage over grænsen. Min far fortalte af og til om denne spadseretur i ly af mørket, hvor de to ikke fulgtes ad, men hvor soldaten skulle holde sig nogle meter bag ved far. En anden vej gik mod nord mod Burkal, på den boede slagter Langholz. Han var tysk, men var den eneste slagter. Desuden en tysk købmand og over for ham en kro, hvor der 1940'erne igennem kom kino en gang om måneden. Herfra husker jeg, at jeg sammen med min bror, Johannes (født juli 1940), engang efter 1945 så krigsfilmene »I Konvoj over Nordatlanten«. De tyske u-bådes torpedoer skar sig gennem vandet, sommetider gik den blot en meter fra det skib, vi fulgte i filmen, men sommetider ramte den. Min lillebror kunne ikke tåle at se på, at et skib blev ramt, så hver gang en torpedo blev fyret af, lod han sig falde ned mellem bænkene.

Den tredje vej fra bagerens centrum i Rens gik mod øst hen mod

Frederik Heick kommer træt hjem fra Rens. 1939. Privat foto.

Jyndevad, først hen ad bygaden forbi endnu en dansk købmand og så ud på hovedvej otte. Den rute benyttede jeg i sommeren 1939 til på min lille trehjulede cykel at cykle de tre kilometer hen til byggeriet. Selve turen husker jeg ikke, men jeg husker, at jeg stod inde i det ufærdige stuehus og kiggede op i det hul, hvor senere trappen gik op til soveværelserne på første sal. Det er det første, jeg husker, toethalvt år gammel, eller måske det andet.

Den fjerde vej gik mod sydøst ned mod gendarmerigården. Gendarmerne med deres fine blå uniformer boede som regel med deres familier i enkelthuse i småbyerne eller blot langs vejene ved grænsen. Ligesom forsøgsstationens folk var disse gendarmfamilier for de få danske ved grænsen et kærkomment dansk tilskud. Når der var møder i forsamlingshuset, så var der dækket tre kaffeborde op, hver vel med 24 pladser. Gendarmfamilierne fyldte et, forsøgsstationens folk et, folk fra Store og Lille Jyndevad og omegn et.

Men i den mørkerøde gendarmerigård i Rens boede der flere familier, blandt andet vagtmester Kroghs, hvis søn, Arne, jeg fulgtes med på vej til og fra Statsskolen i Tønder og stationen i Bylderup-Bov. Den femte vej førte mod sydvest ned mod Pebersmark, hvor der var grænseovergang indtil 9. april 1940, og så igen fra henimod 1950. Men

selv om grænsen var lukket i denne lange tid, så havde vi i min familie på forunderlig vis stadig forbindelse med familien Lindstrøm i Kirkevang i Ladelund, sydvest for Pebersmark. Lindstrøm var vandrelerer, glad og cigarrygende. Måske er det nogle af disse cigarer, der alligevel havde givet grænseovergang. Ad den vej lå i Rens nogle husmandsagtige huse, i et af dem boede vor maler, og i det næste boede vi, mens forsøgsstationen blev bygget. Og det er på den vej, jeg husker mit første glimt i mit liv, nemlig min far komme kørende hjem med en hest foran en kunstgødningsspreder, som han sad på. Så det må have været foråret 1939.

Lidt længere nede ad den vej lå en betydningsfuld dansk bastion, Rens Efterskole. Forstanderen, husker jeg, hed Godfred Hansen. Hans kone var fra Bergen og talte det smukkeste norsk. Hans forgænger hed Jensen og var den, der tidligst havde skubbet på for at få en forsøgsstation bygget. Godfred Hansen var kunstinteresseret, Wilumsen var en af hans maler-helte. Jeg husker Godfred Hansen holde et hengivent foredrag om ham og hans billeder.

Rens Efterskole fungerede også som områdets danske forsamlingshus. I håndboldturneringer var de Jyndeveds arvefjender. Men noget, som forsøgsstationens ugifte landbrugskandidater, assistenterne, syntes godt om, var efterskolens husholdningslærerinder. Det førte til flere gode ægteskaber. Vores postbud, Peter Post, efternavn Cornelisen, udgående fra Jyndeved posthus sammen med en anden post, som også hed Peter (Poulsen), fik sig også en husholdningslærerinde. Hun hed Annegrethe, og som Cornelisen blev hun leder af vandrerhjemmet i Store Jyndeved efter Solvejg Refslund, og desuden ledede hun gymnastik og folkedans, både lokalt og på amts- og regionsplan. I de første år var det Peter Posts far, der var kom med post til os. Jeg var fascineret af, at han stod på sin cykel via en pind, der stak ud fra baghjulets nav. Jeg fatter stadig ikke, hvordan han gjorde det. Min bedstefar i Hovborg gjorde det på samme måde.

Dagliglivet på Jyndeved

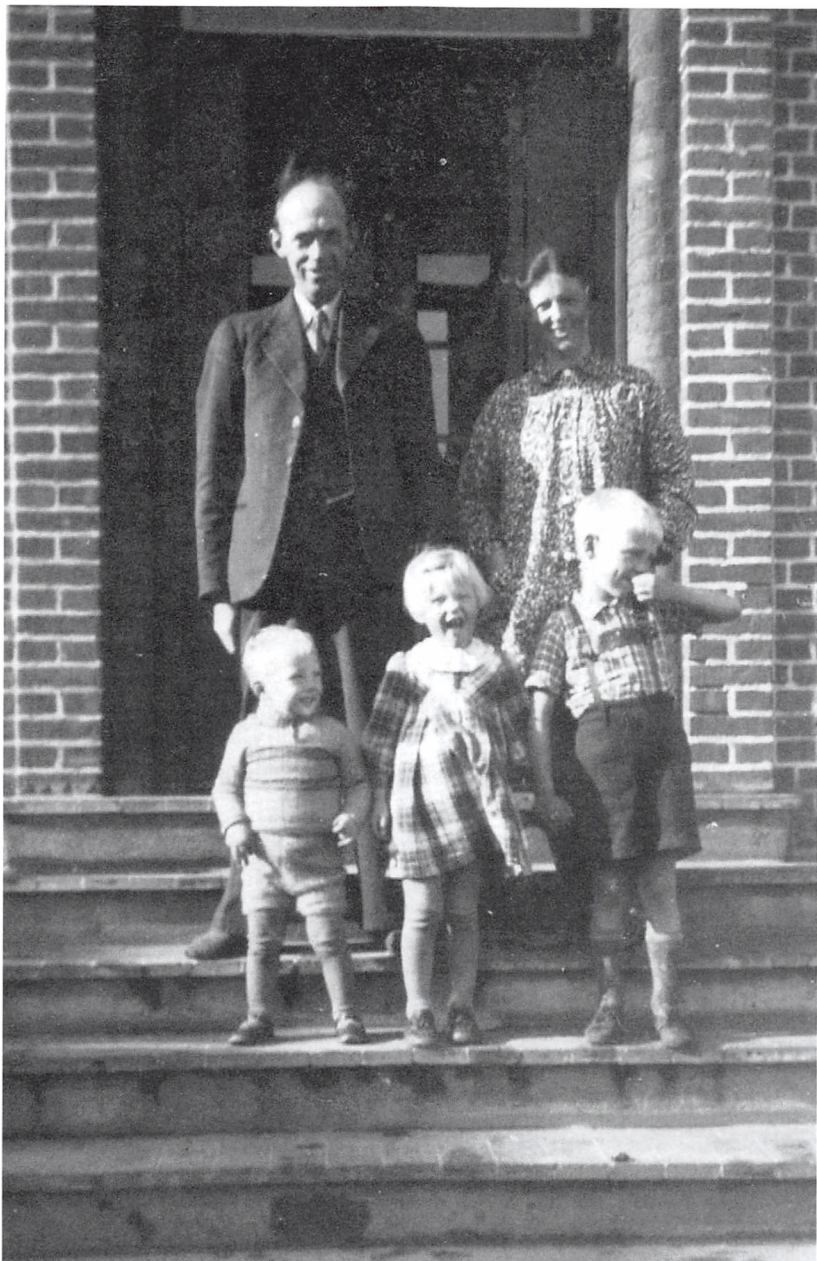
Forsøgsstationen, som ligger lige syd for hovedvej otte, var trelænget. Som et stort E (uden den mellemste streg) ligger den vendt med fløjene ud mod vejen med flagstangen midtfor. Stuehuset ligger mod vest. Hovedindgangen er ad en trappe ud mod gårdspladsen. Går man i forstuen til venstre, kommer man først til »lille kontor«, hvor

regnskabsassistenten sad. Næste rum var selve kontoret, hvor min far havde skrivebord, og hvor telefonen stod. Den tyske nabo kom over for at låne telefonen, men selv om han var en ivrig »tysker«, så forbød naboskabet ham at reagere, hvis der lå illegale blade på skrivebordet. I kontoret var der en lænestol i de to hjørner, den ene ovre ved radioen. I det fjerde hjørne var en hjørnebænk og et bord med et par stole, beregnet til møder, men også, som de to lænestole, brugt af karlene om aftenen, så de kunne læse aviser og høre radio. I det næste rum mod sydvest var familiens private stue, hvor min far og mor sov til middag. Jeg begriber ikke, hvordan de kunne være på den lille sofa, men de var glade for hinanden. Fra denne stue var der en dobbeltfløjet dør ind til familiens private spisestue. I den døråbning stod tale- ren, når der var sammenkomst med foredrag, for eksempel grænse- landskonventet. Selve spisestuen blev brugt ved højtidelige lejligheder, ved familiefester og jule- og nytårsaften, hvor de få vagthavende karle og piger var med. Nytårsaften selvfølgelig med grønlangkål, hvor min far sagde, at af sundhedsmæssige grunde hørte der en snaps til. Mange af pigerne fik ofte her deres livs første snaps.

Til daglig spiste familien og karlene i dagligspisestuen, som man også kunne komme ind til ad en lille trappe fra stuehusets nordside. Oven over denne trappe lå på første sal de to pigeværelser, kokkepigen og de to andres. Engang mens min søster Lisbet tjente som pige, fik pigerne den – meget dumme, syntes min far – idé at smide vand ned derfra på karlene. Det blev skarpt påtalt. Karlene skulle ikke generes der. De skulle i fred og ro kunne komme til og fra morgenmad kl. 6.30, middag kl. 12.00 og aftensmad kl. 18.00.

Især middagsmaden spiste karlene hurtigt, for der var middags- pause til kl. 13.00. Så jo før færdig, des længere hvil. Mine evt. gode manerer ved bordet har jeg fra dette spisebord, for min mor brugte gerne sine børn at rette på, når det var en af karlene, hun ville lære en bedre maner. Omkring dette bord var der hver onsdag kl. 21.00 aftenkaffe (om sommeren frugtgrød) med ivrig sang af højskolesang- bogen. Her var også pigerne med. Og det er ikke mindst herfra, at jeg kan numrene på ret mange af sangene i 14. udgave og ret mange af disse udenad. Og så var der selvfølgelig køkken med dertil høren- de spisekammer, opvaskerum og anretterværelse. Det eneste, vi børn kunne blive sat til, var en gang imellem at hjælpe med opvasken.

Som nævnt var der en lille trappe op til stueplanet. Det skyldes, at der var kælder under det meste af huset, fyrrum, saltkar, viktualie-

Familien Heick på trappen. Børnene er (set fra højre) Thorbjørn, Lisbet og Johannes. 1942. Privat foto.

rum, rum til gruekedel, vaskekælder, et midterrum bl.a. til hjemmeslagteren, når han parterede. Dette rum blev også brugt som spisestue og opholdsrum for en gruppe tyske soldater, vi havde indkvarteret en overgang. Deres officer havde indlogeret sig i et af gæsteværelserne på første sal, og når han skulle ned til sine folk i kælderen, måtte han igennem køkkenet. Han kunne også have gået ud ad fordøren og rundt om huset og ned ad trappen til kælderen, men det fandt han vist ikke ud af. Ikke engang da han måtte bede min mor sige til pigerne, at de ikke skulle hilse på ham, når han gik igennem køkkenet. For det havde min mor sagt, at de skulle for at drille officeren, som så for hver hilsen var nødt til at stå stram og hilse igen.

Nederst i kælderen, bagerst til gårdsiden uden vinduer, var der endnu et ganske stort rum til opbevaring af diverse. Det var ikke bygget til det, men det blev brugt som beskyttelsesrum, når luftbombardementer var for tæt ved. Det sidste kælderrum var vaskerummet med gruekedlen i et rum foran. Her blev der også kogt det yderste af slagtegrisen, og på en eller anden måde blev det til en slags sæbe. Så var det lettere at forstå, at man af kartofler kunne lave det fineste kartoffelmel, når det opslemmede lå tilbage og tørrede på et lærred eller et lagen.

Mellem Rens og Store Jyndeved var der ikke et træ, ja, mellem Rens og Kruså var der næppe et træ, i hvert fald ikke ét læhegn. Det var medvirkende til, at der hvert forår kunne flyttes adskillige bunker sand, når der var sandstorm. Vi kender selv til det her i Tønder endnu i begyndelsen af det 21. århundrede. Der er noget, der hedder påskeøsten. Og man er ikke ret stedkendt, hvis man vasker sine vinduer inden påske. Det kan være spildt arbejde. Og det var ikke mindst læhegn, forsøgsstationen skulle lære egnen at indse nytten af. Derfor blev der plantet læhegn i kilometervis omkring forsøgsstationens marker, ikke blot omkring hele området, men om hver mark for sig. Læhegnene blev plantet i tre rækker, yderst en række tjørn og en seljerøn og derimellem en række poppel, der skulle støtte opvæksten, men som senere blev fjernet, så der var mere plads til at rense mellem træerne. Omkring 1946 var der videnskabelige forsøg med læhegn. Træskeletter med varierende størrelse og mellemrum mellem brædderne blev stillet op. Forsøget, som i øvrigt udløste en doktorgrad, viste blandt andet, at et hegn ikke må være helt tæt. For når blæsten kommer til et sådant, stiger den blot lodret op og slår så ned igen lige bag hegnet. Og desuden blev det nu dokumenteret, at læhegn holder på fugtigheden, og at der er en grad mere varme på jorden indenfor.

Også omkring selve forsøgsstationen og dens have blev der plantet hegn. Mens der blev bygget, var der kun den bare mark, og mens træerne var små, kunne man let se over dem. Og da de blev lidt større, kunne man let se igennem dem efter løvfald.

I forsamlingshuset i Store Jyndevad foregik det hele. Et andelsselskab havde bygget huset sidst i 1920'erne. Da man i 1929 tog fat i Store Jyndevad, tegnedes 100 private andele à 50 kr., mens de nationale foreninger sørgede for restbeløbet. Andelshaverne var de danske i en vid omkreds: Rens, Sofiedal, Eggebæk og Broderup. Flere af disse landsbyer fik senere forsamlingshuse. Jyndevad forsamlingshus er tegnet af arkitekt Jep Fink, Aabenraa, og kostede 20.000 kr. Det blev indviet på kongens fødselsdag den 26. september 1929, og festtalen blev holdt af H.P. Hanssen.

Forsamlingshuset var vort andet hjem. Vi var med til alt, hvad der foregik. Skoleloven fra 1937 krævede en gymnastiksal, og den havde vi i forsamlingshuset lige over for skolen. Der var også frivillig gymnastik. I forsamlingshuset blev desuden årets dilettant fremvist. I Martin Refslund-Poulsens »Tidsbilleder« på sønderjysk optrådte jeg som et barn. »Det lille teater« kom også på besøg. På sportspladsen var der ringridning og ellers håndbold, træning og kampe sommeren igennem. En gang om året tabte forsøgsstationen, og derefter var der dans til hr. og fru Søgårds duo.

Man kunne leje sig ind i forsamlingshuset. Værten, Albert Hansen, der også var daglejer på forsøgsgården, boede i forsamlingshuset sammen med sin familie. Private familiefester kunne der holde der, men den største bruger var Dansk Forening for Store Jyndevad og omegn. Den stod for de årlige, næsten rituelle fester: afstemningsfest 10. februar og kongens fødselsdag 26. september. De børn, der var for små til at deltage, blev imens passet af vor tyske nabokone, Marianne. Juletræsfest for børnene fandt sted fjerde juledag, med dans i tre kæder omkring det store juletræ og efterfølgende uddeling af poser fyldt med frugt og slik. Julen varede ved til helligtrekonger, hvor »grænsepræsten« N.P. Nielsen kom.

Besættelsestiden 1940-1945

Til at anlægge haven med græsplæner, køkkenhave, frugthave, tennisbane og et stort læhegn, nærmest en lille skov mod vest og nord (indbygget en snoet »kærlighedssti«; man skulle ikke kunne se fra den ene

ende til den anden, sagde min far), havde vi en havebrugskandidat, Else, datter af mine forældres venner og læremestre, Karsten Iversens, Askov Forsøgsstation. Da der var uro ved grænsen om morgenen den 9. april, ville Else gerne hjem til Askov, og min far kørte hende i vores Opel Olympia, og jeg, treethalvt år gammel, fik lov at køre med på bagsædet. Men da vi kom til Broderup og skulle dreje til venstre mod nord til toget i Tinglev, kunne vi ikke komme ud på vejen. Sydfra kom en endeløs kolonne af tyske militærkøretøjer. Og ovre på den anden siden af vejen stod lokale hjemmetyskere (må det have været) og hilste heilende de forbi kørende. Det er det første, jeg huske fra den køretur. Min far var jo lokalkendt, så han smuttede alligevel ud i kanten af vejen mod nord. For 50 meter henne kunne han køre ind til en gård og fra den køre ud på den vej, vi var kommet fra. Det gik godt, og vi kørte hjemad igen. Jeg sad, eller lå på knæ på bagsædet og kiggede bagud. Da vi var kommet vel en kilometer ud, så jeg, at en tysk kampvogn drejede ud på den vej, vi kørte på, og pegede på os med sin kanon. Det syntes jeg var uhyggeligt. Det er det andet, jeg kan huske.

I februar 1943 blev familiens fjerde barn født. Han kom til at hedde Niels Jørgen. Jeg husker, at han blev født tidligt om morgenen, for vi første tre børn, der boede i børneværelset ved siden af forældrenes soveværelse, to i køjeseng og en seng til den mindste, blev vækket tidligt ved sekstiden og gennet over i gæsteværelset. Vi vidste ikke, hvad der var gang i, som man siger nu om dage. Men lidt senere kunne vi høre et lille barn græde. Og vi så forundrede på hinanden, for det havde vi ikke hørt noget om. Det talte man åbenbart ikke så meget om dengang.

Jeg begyndte i folkeskolens første klasse 1. april 1943, hvor det nye skoleår begyndte, eftersom det gamle skoleår sluttede her, så man efter konfirmationen i syvende klasse kunne forlade skolen. Forudsat at man på det tidspunkt var 14 år gammel, for nu skulle man jo ud i voksenlivet.

Den folkeskoleordning, der kom i grænselandet efter 1920, er blevet beskrevet som »Genforeningens bedste gave«. Det er jeg enig i. Og det kan jeg bedst fortælle om ved først at beskrive de smukke skolebygninger, der blev opført i Jynde vad efter 1920. De lignede dem i Rens og i Burkal. Hvordan det var i Lydersholm, husker jeg ikke helt. Jeg ved kun, at lærer Leick, hjemkommen fra krigen og stadig i uniform – for det var, hvad han havde – i begyndelsen gik på omgang på gårdene. Hvordan det var i Sofiedal i sydøst og Lund i nordvest,

Store Jynde vad Skole. Dannebrog hej ses under bevogtning af frihedskæmpere. Maj 1945. Privat foto.

ved jeg heller ikke, men nævner blot de andre skoler i mit sogn, hvor der alle steder kom betydningsfulde førstelærere: i Jynde vad lærer Spandet, i Rens lærer Hummeluhre og i Burkal lærer Dam. Og så ved jeg også, at Tønder Amts amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen var en af de drivende kræfter i udformningen af folkeskolen i grænselandet efter Genforeningen.

Skolen i Store Jynde vad lå som en lang nord-syd længe midtfor, når man kom ind på pladsen, som havde en rund plæne med vej udenom. Lærerboligerne var bygget i samme stil. Til højre, mod nord, boede den danske førstelærer, til venstre den tyske lærer. I selve skolebygningen boede på første sal den danske andenlærer. Der var også en vej tværs gennem den runde plæne. Ad den kom man til skolens hoveddør. Når man gik ind, fandt man i den anden side den lange nord-syd gang. Gik man til højre, var der to klasserum med vinduer ud mod øst, ud mod skolepladsen. Det var de to danske klasserum, det ene for lille klasse (første til tredje årgang), det andet for store klasse (fjerde til syvende årgang). Børnene gik dog ikke lige ind i klasserummet. Der var en knagerække til overtøj og en hylde fornedden til fodtøj. Det var mest om vinteren, man brugte sådant, træsko, træskostøvler, fedtlæderstøvler. Dem måtte man stille og tage »pus-

ser« på (ofte med sål fra et gammelt cykeldæk), så man ikke ridsede det ferniserede gulv i skolestuen.

Skolen lå ca. 200 meter ned ad vejen mod Lille Jyndeved. Over for den lå forsamlingshuset. Syd for skolen byggede pedel Søgaard et hus, og nord for skolen blev der i tidens løb også bygget, så det blev til en hel lille bydel. Skolen i Jyndeved var et meget smukt byggeri i røde mursten. Stilen var den, der opstod i Danmark, efter at arkitektstuderende fra København omkring århundredskiftet (altså i tysk tid!) havde opmålt og aftegnet husene i Møgeltønder. Det blev vist kaldt »Bedre Dansk Byggeskik«. Arkitekter og murermestre fik kurser i det. I Rørkær fik gårdejer Brink omkring 1910 bygget sin gård i denne stil, tegnet af den senere professor Gottlob. Gården Tøndermark blev bygget i denne stil i 1933 og Jyndeved Forsøgsstation i 1939, begge tegnet af arkitekt Petersen, Tønder.

Om sommeren gik vi i bare ben. Man måtte gå i bare ben, når man havde hørt 'kukmanden' (gøgen); så var det sommer. Og sommeren varede til kartoffelferien, som efterårsferien med rette blev kaldt. For da var alle af hus, også kvinder og børn. Og det gav, syntes vi, en god skilling. Om sommeren gik vi i skole fra kl. 7 til 12. Det var et fremskridt fra den vestjyske ordning, hvor man om sommeren kun fik en eftermiddag om ugen. Mange skulle jo hjælpe derhjemme, men ellers var den udstrakte eftermiddag fri til leg. Jeg gik ikke i skole om sommeren, jeg løb den på hovedvej otte. For det var dejligt at komme i skole. Jeg løb mod den opgående sol. Måske var det løbertymen, der gjorde, at det sommetider, navnlig i forsommeren, var, som om solen dansede. Men hvis man forglemte sig under løbet, så kunne det ske, at storetåen ramte asfalten forkert. Det gjorde ondt, mens jeg humpede videre. Om vinteren gik vi, i hvert fald i store klasse, fra kl. 8.00 til 14.30, dog med en times middagspause, hvor byens børn, og jo navnlig læreren, kunne gå hjem til middagsmad. Vi andre havde vel madpakke med.

Gik man til venstre ad skolegangen, kom man til den tyske klasse. Der var kun beregnet et klasserum til børnene fra tysksindede hjem. Men de havde jo også kun én lærer. I hvert fald var det en udmærket ordning, når der nu skulle bygges nye skoler i grænselandet. Hvilket der var god grund til. Danske og tyske børn havde altså fælles skolevej og (så vidt jeg husker) fælles frikvarter. På skolevejen kunne det ske en gang imellem, at vi kom op at slås. Fjendskabet stak ikke dybt, hvis der overhovedet var noget. Men forskellen kunne selvfølgelig udnyttes, hvis slås-lysten kom.

Der var lærermangel i 1940'erne. Andenlæreren var som regel ansat på vikarbasis. Så ud over førstelærer Spandet havde vi i disse år et utal af lærere, hvilket gør det svært at huske dem fra hinanden. For nogle år siden kom der ved en begravelseskaffe en mand hen til mig. Men jeg kunne ikke huske denne lærer Petersen. Heller ikke at han forsvandt ret pludseligt. Så det fortalte han så mig: En dag var Gestapo kommet for at hente ham. Men da de drejede ind på skolepladsen, tog de vejen til venstre og kom til den tyske lærers hus, hvor de spurgte efter Hr. Petersen. Den tyske lærer sagde, at Hr. Petersen desværre ikke var hjemme, så de måtte komme igen senere. Så tøffede Gestapo af, mens den tyske lærer gik over til sin danske Petersen-kollega og sagde, at det nok var en god ide, hvis han rejste lidt væk. Hvilket han så straks gjorde. Alle vi seks søskende fik efter tur lejlighed til at gå i Jyndevad skole, inden de to yngste (Christian født 1947 og Dorete født 1952) i 1959 flyttede med forældrene til Viborg, hvor de boede i Overlund. Og så begyndte også på skoleområdet den nye tid i grænselandet. Dels kom der en lov om centralskoler, dels var der ikke så mange skolesøgende som tidligere. Det førte bl.a. til, at den smukke skole i Jyndevad blev nedlagt, og der kom noget skiftende småindustri i bygningerne.

Folketingsvalget i 1939 var meget vigtigt. Jeg husker ikke noget om det, men hørte i min opvækst gang på gang om, hvor vigtigt det var, at hjemmetyskerne ikke fik fremgang ved valget, for det kunne give dem og Adolf Hitler begrundelse for at kræve en grænseændring. Derfor måtte alle danske stemmer af hus. Og der kom i hvert fald nok til, at hjemmetyskerne ikke fik mere end det ene mandat, de i forvejen havde i Folketinget. Noget lignende var tilfældet ved det folketingsvalg, der så kom i 1943. Jeg husker, at vi snakkede om, at vor tyske genbo, Jürgen, havde en flagstang liggende parat, ja, et lager af dem. Tyskerne brugte ellers ikke flagstang. I 1943 gik vor genbo dog ikke så langt som til at anskaffe sig en »rigtig«, malet flagstang. Han og vel sagtens alle andre nøjedes med at afbarke et grantræ af passende størrelse. Men heller ikke denne gang fik tyskerne fremgang i Folketinget. De stillede ikke engang op, men fik et tysk kontor på Christiansborg, har jeg senere fundet ud af. Men Jürgen troede som så mange andre på deres sag, så han meldte sig ind i det tyske hjemmевærn, »Heimwehr«. Han bar altså tysk uniform. Den kom kun i brug til øvelser. Men det var nok til, at han og mange andre blev dømt for landsforræderi og måtte tilbringe et par år i Fårhus-lejren.

De tyske besættelsestropper var indkvarteret på Jynde vadhus, som de forlod den 7. maj 1945. Fra 8. juli til 29. oktober var et kompagni fra Den kongelige Livgarde, der i den periode fungerede som grænsevagt, indkvarteret på Jynde vadhus. Inden livgarden rykkede ind, skulle der skures og skrubbet og renses ud efter tyskerne. Her ses nogle frihedskæmpere fotograferet foran Jynde vadhus, mens lederen af Jynde vadhus, Solvejg Refslund, til højre er i gang med at gøre et bord rent. Maj 1945. Privat foto.

En morgen i efteråret 1944 skete der noget uhyggeligt. Gestapo kom og tog vor gamle nabo, Josef, og nogle af vore tidligere karle med sig. Jeg mindes ikke, at der var nogen af de karle, der lige da var i tjeneste hos os, der blev taget den dag. Jeg ville have husket, hvis Gestapo var kommet ind på vores gårdsplads. Mens jeg var præst i Tønder, besøgte jeg den gamle hugaf, fhv. amtsforvalter Møller, der boede i det gamle amtshus ved Lille Torv. Han var meget døv og talte meget højt og havde altid en flaske rom til en grog stående. Og så kunne han fortælle om sin tid i modstandsbevægelsen. Han fortalte om den afholdte gymnastiklærer på Statsskolen, Rosenkjær, der også var leder i amtets karlegymnastik og derfor kunne samle mange unge om sig og få dem med. De holdt møder ude på Hestholm, hvortil der kun går en vej ned fra vejen ind til Tønder. En vagt kunne så i tide opdage, hvis der kom en bil. Møller var af og til sammen med skomager Bøgen i Bylderup-Bov ude for at sabotere jernbanen omkring Tinglev. De cyklede derover. Dengang cyklede man jo lange afstande for et godt ord. Engang havde han svært ved at komme ind i Tønder

Thorbjørn og Johannes Heick sammen med en vagt fra modstandsbevægelsen i gården til forsøgsstationen. Maj 1945. Privat foto.

igen, da der var undtagelsestilstand. En anden gang havde han og Bøgen ikke lykkedes med en sabotage. Så cyklede de hjem over Jyndevad, gik ind til en af karlene i 'kavalerfløjen' og bad ham gemme sprængstoffet under sin seng. – Som jeg husker det: Den dag Gestapo kom, var de ikke ude efter nogen på forsøgsstationen. Men de tog vor 60 år gamle nabo, Josef, og vore to 'gamle' karle, Mads og Lorens.

Lorens var fodermester nede i Stade, den lille samling huse, hvortil der går en vej mod nord lige ved forsøgsstationen mellem Jürgens ejendom og Josefs hus og sandgrav. Husene i Stade lå lige på den anden side af Sønderåen. Den største ejendom, Jeppe Jensens, lå længst borte mod vest. Her tjente Lorens Hansen det år. Lorens var ude i stalden, da Gestapo kom. Men han sagde, at han skulle da lige vaskes lidt og have noget andet tøj på. Men straks han kom ud i vaskerummet, stak han af ned mod åen, som han forsøgte at skjule sig i. Men det gik ikke. Så over til den anden side og i løb over markerne mod syd ned mod Pebersmark, hvor hans mor boede.

Da Gestapofolkene ikke kunne komme over åen, skyndte de sig til deres biler og rasede hen gennem Stade, over broen, op til hovedvej otte, mod vest til det sted, som Lorens havde krydset, og hvor han nu i spring over hegnene var på vej mod syd. Vi kunne følge det fra

vinduerne i gæsteværelset på 1. sal. Gestapofolkene løb så godt, de kunne. Men når de kom til et hegn, måtte de skrå forsigtigt over for ikke at rive deres bukser på pigtråden. Alligevel fik de fat på Lorens.

Vor nabo, Josef, hed Janecki til efternavn. Han var fra et sted i Polen. Han var stenstryger, det vil sige han lavede cementsten m.v. fra den lille sandgrav langs vejen ned til Stade. Han var det elskeligste menneske. Det samme var hans kone, Martha, som var fra Esbjerg. De havde ingen børn. Josef var vel kommet herop som følge af 1. Verdenskrigs virvar. Hvorfra i Polen han kom, ved jeg ikke. Men da jeg efter hans død strejfede rundt i hans blikskurs stenstrygeri, fandt jeg et sted under taget en seksløber revolver, ni millimeter. I læderetuiet stod et østpolisk bynavn. Den revolver var mit kæreste eje de næste ti år. Josef har sikkert ikke været med til sabotage, men han var god at gemme sprængstof hos, indtil gruppen altså blev rullet op, og han selv kom i pinligt forhør på Staldgården i Kolding. Han måtte tilstå at have sprængstof mv. gemt. Det havde han gravet ned under gulvet i et lille beskyttelsesrum, han havde lavet bag sit hus. Gestapo kom med ham, og han viste dem, hvor sagerne lå.

Så blev Mads og Lorens og Josef indsat i Frøslev. Lejren var jo ikke sådan at komme ind i for uvedkommende. Men vor genbos nabo mod vest på Vesterholm, Christian Völkers, leverede kål til lejren. Og så magede vores markassistent, Niels Schultz, det sådan, at det blev ham, der var kusk på den hestevogn, der kørte med kål til lejren i Frøslev. På den måde fik vi nyt om, hvordan de tre og andre bekendte havde det. Senere blev de alle tre sendt til Neuengamme. Jeg har senere besøgt det sted lige øst for Hamborg.

Man må sige, at Josef kom til at arbejde med sten her. Tipvognen skulle skubbes med hænder, også op ad den stejle, vel 70 meter lange slisk. Ikke nok med det. Josef fik sine støvler stjålet, så han måtte vandre barfodet. Han fik lungebetændelse og døde på sengehylden, hvor han lå mellem Mads og Lorens. Men han kunne gøre dem en sidste tjeneste. For om morgenen kom vagterne og talte ud fra de oprejste arme, hvor mange der var til et stykke morgenbrød. Og så kunne de den morgen også løfte den døde Josefs arm.

I april 1945 lykkedes det for det danske departementchefstyre gennem svenske Folke Bernadotte at få lov til at sende de (hurtigt malede) hvide busser til Neuengamme for at hente danske og norske til Sverige. Det var ikke tilladt at stå af i Kruså, hvor de hvide busser fik en hjertelig velkomst. De fleste var nok også for svage til det. Men

nogle smuttede af undervejs. Her vil jeg afslutte dette afsnit med at fortælle, hvor magre og trætte Lorens og især Mads var, da de kom hjem, og vi så dem på forsøgsstationen. De blev begge agronomer. Lorens Hansen blev forstander for landbrugsskolen ved Velling, Mads Madsen blev landbrugskonsulent i Sydslesvig.

En af dem, der kom med de hvide busser fra Neuengamme og smuttede af i Kruså, var Poul Andersen. Han ville hjem til sin kone og sit landbrug ved Højer og syntes, at han var rask nok til det. Han var i hvert fald rask nok til at spadsere de 20 kilometer ud til forsøgsstationen. Men han måtte jo være under jorden, indtil freden kom. Nu traf det sig sådan, at man på forsøgsstationen var ved at forberede forsøg med kunstig vanding, noget som de følgende år gjorde Jyndevad Forsøgsstation om ikke landskendt, så dog kendt og besøgt og efterlignet af mange landbrug på den jyske sandjord. Poul Andersen kom lige betids til, at han uden at vække opsigt kunne blive ansat som tilkaldt ekspert til dette projekt. Han måtte selvfølgelig have et andet navn og dertil hørende falske papirer. Så han lød navnet Anders Poulsen og var med til at bygge et lille pumpehus fra den bæk, der løb ud af Josefs sandgrav og ned i Sønderåen. Mine forældre og Poul Andersens havde ikke omgåedes privat, så fru Andersen blev noget forbavset, da min far ringede til hende og inviterede hende til eftermiddagskaffe. Mere kunne han ikke sige i telefonen. Men hun kom dog. Efter krigen gik det op for Poul Andersen, at han hellere ville lave noget andet end være landmand. Så han blev kørelærer i Tønder, også min kørelærer, så jeg kunne få kørekort, da jeg blev 18 i november 1954. Og jeg fik det virkelig. Min far havde sagt, at hvis jeg ikke røg, før jeg blev 18, så ville han give mig kørekortet.

Min far fortæller i sin levnedsbeskrivelse, at forsøgsstationen var med i de planer, som modstandsbevægelsen/Frihedsrådet havde lagt om, hvad der skulle gøres, når/hvis Tyskland kapitulerede. Grænsen skulle kontrolleres, hverken personer eller ting skulle kunne slippe ud af landet uden tilladelse. Og her lå Jyndevad Forsøgsstation meget praktisk ved hovedvej otte, midt mellem Kruså og Tønder, med 20 kilometer til hvert sted. Vandrerhjemmet i Store Jyndevad kunne ikke bruges. Der lå der en tysk styrke. Men efterskolen i Rens kunne bruges. Og begge steder forberedte sig til dansk indkvartering.

Alt dette vidste jeg, en knægt på otte år, selvfølgelig ikke noget om. Men vi hørte jo som sædvanligt BBC's danske radio også den aften, som gjorde et mere uudsletteligt indtryk på danske, jo ældre de var.

En gruppe frihedskæmpere i gården til Jyndevad Forsøgsstation. Forstander Frederik Heick sidder på trappetrinnet. Maj 1945. Privat foto.

Jeg forstod blot, at noget afgørende var sket, at det i dette øjeblik, midt i udsendelsen, kunne meddeles fra Montgomery på Lyneborg hede, at de tyske tropper i Holland, Nordvesttyskland og Danmark havde kapituleret betingelsesløst. Det skete sidst på dagen fredag den 4. maj 1945. I lejren i Frøslev førte det i løbet af lørdagen til, at rollerne skiftede. Nu var det de danske indsatte, der overtog kontrollen, og de tidligere vogtere var nu bevogtet bag hegnet. Og søndag den 6. maj ved aftenstid kom der to busser fyldt med tidligere indsatte fra Frøslevlejren.

I min erindring kom de allerede dagen efter den 4. maj, men det var også i min erindring søndag, da de kom. Flaget var hejst, og det var, som om forsøgsstationens gårdsplads var bygget til formålet, da frihedskæmperne stillede op med ryggen til de tre fløje og ansigtet mod flaget og mod den, der nu talte til dem. Min far fortæller, at de var dårligt bevæbnede. Men jeg erindrer det sådan, at de alle var bevæbnede, mindst en revolver havde hver mand med sig fra Frøslev, på nær to.

Jeg husker også, at min far derefter førte en gruppe af dem ned over forsøgsstationens marker, ned til Lille Jyndevad, hen forbi købmand Mortensen og ned til grænsen ved Bøgelhus. Jeg spekulerede ikke på, hvordan grænseovergangen ved Pebersmark mon blev kon-

trolleret, men det må jo være sket fra Rens Efterskole. Og selv om min mor åbenbart havde forberedt sig med beholdninger på lager, så blev jeg mandag formiddag sendt til slagteren i Rens efter nogle kødvarer. Og jeg kendte jo vejen. Den havde jeg cyklet i modsat retning seks år tidligere, dengang på en trehjulet. Nu havde jeg en rigtig cykel. I stedet for dæk havde jeg ganske vist to stykker fra en have-slange. Men det fungerede udmærket i flere år.

Det må altså have været mandag den 7. maj, at jeg var på vej de tre kilometer til Rens. Men jeg var ikke kommet længere end en kilometer, før der lå en riffel i grøften. Og ihukommende de to frihedskæmpere, der manglede våben, vendte jeg straks om med riflen over skulderen. Der manglede godt nok lås på den, men jeg fik den afleveret og begav mig så på vej til Rens igen. Men et par hundrede meter efter den første lå der nu igen en riffel fra en træet tysk soldat. Så nu kunne den anden, der manglede, også få en. Og jeg af sted hjemad igen. Men da jeg var næsten hjemme, måtte jeg stå stille i vejkanten, for der kom en bilkolonne med tyske soldater. Og jeg stod så der i vejkanten med min cykel og min riffel. De fleste soldater vinkede til mig, men der var en løjtnant, som så meget bistert på mig, og jeg tænkte: Nu skyder han mig! Men der skete ikke noget, og jeg kunne så aflevere min riffel nummer to, og så lykkedes det mig at komme til slagter Langholz og hjem igen uden nye militære byrder.

Jeg erindrer ellers ikke noget fra sommeren 1945, ikke andet end at en af frihedskæmperne, Orla hed han, kom til at skyde sig selv i foden, da han fumlede med sin maskinpistol, da der kom nogen. Det er jo en slags billedtale »at skyde sig selv i foden«, når man i stedet for andre rammer sig selv, men her skete det virkelig bortset fra, at Orla ikke havde villet skyde nogen, blot være parat. De havde jo heller ikke megen militær træning bag sig, de fleste af de første grænsevagter. Desuden har de jo sikkert gerne villet tilbage, hjem til deres dagligdag, efter opholdet i Frøslev. Og der kom heldigvis ret snart afløsning. Nemlig af den danske brigade, som var blevet dannet og uddannet i Sverige, og som straks var kommet over Sundet den 5. maj. Men det tog jo nogle dage, før dens folk også kunne tage sig af grænsen.

Jeg ved ikke, hvor børnene fra den tyske afdeling af folkeskolen i Jyndevad gik i den første tid efter befrielsen. De har ikke haft tysk lærer. Så måske vi har gået sammen. Men hen i 1946 har de blå gendarmen vel overtaget grænsebevogtningen igen. Og dermed kunne

Hver morgen hejste livgarden Dannebrog fra Jynde vadhus' flagstang. Juli 1945. Privat foto.

hjemmetyskerne i Jynde vad genover tage deres forsamlingshus (det var blevet beslaglagt af de gardersoldater, der kom efter brigadesol-

daterne). Det passede vel med, at de første af mændene begyndte at komme hjem fra Fårhuslejren. Og det passede også med, at hjemmetyskerne nu dannede friskoler. Så fra nu af og i adskillige år gik de tyske børn til skole der. Og de tyske unge drev sport der. Og i det hele taget havde tyskerne deres forsamlingshus der, ligesom vi havde vort forsamlingshus. I grænselandet havde vi som regel to af alting: to skoler, to forsamlingshuse, to ungdoms- og idrætsforeninger. Og ikke at forglemme: to ringridninger. Ringridningerne har hver deres farve. De danske rød-hvide, de tyske hvid-grønne. Det var også farverne på vimplerne, når et byggeri havde rejsegilde. Da der var rejsegilde på forsøgsstationen i 1939, havde mine forældre den glæde, at der var syv vimpler af hver slags. Byggeriet hilstes altså velkomment også af de hjemmetyske. Ellers kom vi ikke hos hinanden.

Det var først hen omkring 1960, at jeg selv fik ærinde i det tyske forsamlingshus. Jeg havde som student fået et sommerferiejob med at indføre en blandet gruppe udenlandske unge i grænselandsforhold. Jeg fik dem indkvarteret på vandrerhjemmet i Jyndevad og måtte jo først planlægge og aftale besøg både i institutioner for flertal og mindretal syd og nord for grænsen. Og da var jeg for første gang selv på besøg i det tyske forsamlingshus.

Konfiskationsloven – myte og praksis

Af KAREN HARDER LILDHOLDT

Den 30. marts 1946 vedtog den danske rigsdag *lov nr. 132 af 30. marts 1946 om konfiskation af tysk og japansk ejendom*. Omfanget af japansk ejendom var beskedent, så det blev derfor konfiskation af tyske værdier, der blev helt dominerende. Loven var affødt af unormale omstændigheder og gennemførelsen af loven en nødvendighed. Men hvordan blev loven administreret i praksis? Dette giver cand.mag. Karen Harder Lildholdt på baggrund af en analyse af 221 enkeltsager i Gråsten retskreds et kvalificeret bud på. Artiklen er en omarbejdet og forkortet udgave af forfatterens speciale.

Baggrunden for *lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom* var de allieredes erstatningskrav mod Tyskland for skader, forvoldt under 2. Verdenskrig. Danmarks samlede erstatningskrav til Tyskland blev i sommeren 1945 opgjort til 11,6 mia. kr. Konfiskationsloven faldt uden for normal dansk og vesteuropæisk retspraksis, og den blev ikke etableret som et ønske fra dansk politisk side eller som krav fra befolkningen, men efter pres udefra, primært fra USA.¹ Det samlede antal konfiskationssager i Danmark udgjorde knapt 20.000, hvoraf 3.500 sager blev annulleret eller overført til andre sager.² Der findes således netto ca. 16.500 sager.

Det er den hidtidige forsknings vurdering, at Danmark administrerede loven meget strengt. Men denne vurdering baserer sig primært på enkeltsager, som har spillet en fremtrædende rolle i den offentlige debat, og det har ført til den almindelige – men misvisende – opfattelse, at tyske statsborgere generelt blev frataget alle ejendele.

Nogle af de omtaler, der har haft indflydelse på den offentlige mening, er omtalerne af konfiskationen af godserne Fussingø og Kalø, hvor bl.a. professor Ditlev Tamm i en kronik i Jyllands-Posten den 26. april 1997 skrev om »Den skandaløse konfiskation af tysk ejendom«. Det konkrete emne var konfiskationen af godserne Fussingø og Kalø, men senere i kronikken anføres, at »konfiskation af tysk ejendom fandt sted automatisk. Ikke noget med at overveje i hvert enkelt tilfælde, om der var tale om tysk, fjendtlig ejendom. Al tysk ejendom

var i sig selv fjendtlig og blev dermed konfiskeret«. Dette er for så vidt helt korrekt, fordi de danske politikere havde besluttet, at al tysk ejendom skulle betragtes som fjendtlig og derfor konfiskeres. Først herefter kunne den tyske statsborger søge dispensation og sandsynliggøre, at han/hun ikke havde opført sig fjendtligt over for Danmark. I sin kronik beskrev Ditlev Tamm herefter dispensationsmulighederne, men undlod at gøre opmærksom på, at alle herboende tyske statsborgere i henhold til konfiskationsloven havde adgang til at friholde en del af deres formue for konfiskation («udtagelsesret»). Som det senere vil fremgå, var der her tale om en meget stor gruppe tyske statsborgere, der helt undgik konfiskation.

I Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–45 har historikeren Joachim Lund i en artikel beskrevet, hvorledes der kunne dispenseres, når der var tale om ejendom tilhørende personer, der ikke kunne betragtes som fjendtlige – f.eks. tyskere, der havde været forfulgt af det nazistiske regime³. Men han konkluderer, at praksis generelt var streng. Lund skriver endvidere, at antinazistiske familiers ejendom blev konfiskeret, og at andre motiver end de rent økonomiske formentlig spillede ind, f.eks. når kvinder, der havde giftet sig med tyske soldater, fik konfiskeret deres opsparing, blot fordi de ved giftermålet automatisk havde fået tysk statsborgerskab. Lund henviser i en note til en artikel af Gunnar Kjær Mortensen, der har beskrevet, hvorledes en ung kvinde på grund af sit ægteskab med en tysk soldat fik konfiskeret sine få ejendele⁴. Joachim Lund slutter dog sin artikel med en bemærkning om, at området savner nærmere udforskning.

Også professor Stig Jørgensens artikel i Information den 4. oktober 1994 har medvirket til opfattelsen af, at Danmark administrerede loven meget strengt, når han skrev, at »tyske statsborgere, hvis slægt havde boet i Danmark i generationer og som havde opført sig eksemplarisk under besættelsen, fik konfiskeret hele deres ejendom«.

Denne fokusering på enkeltsager har gjort indtryk på den offentlige mening. Opfattelser, der ikke er nedskrevne, er vanskeligere at dokumentere. Men endnu i dag er det en gængs opfattelse, både hos danske og måske navnlig hos tysksindede, ikke mindst i den ældre generation, at konfiskationsloven blev administreret strengt, og at tyske statsborgere fik frataget alt, hvad de ejede.

Denne artikel bygger på en gennemgang af 221 enkeltsager fra Gråsten retskreds. Her blev konfiskationsloven administreret af landsretssagfører Kristian Lind, Gråsten, der var såkaldt »stedfortrædende

kommissarius«, udpeget af kommissarius i København. Gråsten-sagerne omfatter samtlige konfiskationssager for hele retskredsen gennem hele perioden, og man kan her følge den omfattende korrespondance vedrørende administrationen af konfiskationsloven. Foruden Gråstensagerne er artiklen baseret på en gennemgang af de tilsvarende centraladministrative sager fra kommissarius' eget arkiv, der i dag findes på Rigsarkivet, dispensationsnævnets referater samt revisionsprotokollaterne, hvoraf en del har givet væsentlige oplysninger om praksis i forbindelse med administrationen af konfiskationsloven. Den foreliggende undersøgelse er således baseret på et bredere kildegrundlag og tegner et andet og mere nuanceret billede end den hidtidige forskning.

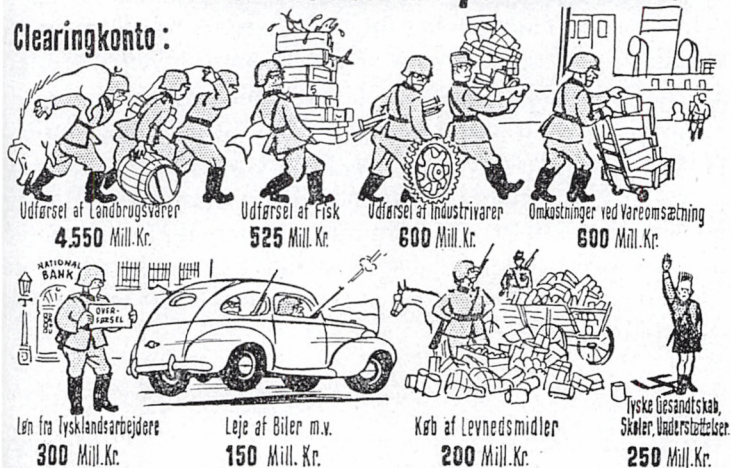
Rigsdagen og lovgivningen

På Jalta-konferencen i februar 1945 blev »De tre store« – USA, USSR og Storbritannien – enige om at søge erstatning for de skader, Tyskland havde forvoldt under 2. Verdenskrig. På Potsdam-konferencen i juni 1945 blev det bestemt, at Rusland og Polen skulle søge dækning af deres krav i de russiskbesatte områder, mens USA, Storbritannien og andre lande skulle fyldestgøres fra de vestlige zoner og de hertil egnede aktiver i fremmede lande. På de vestallieredes konference i Paris 9. november til 21. december 1945 underskrev Danmark slutprotokollen, hvorefter Danmark ikke alene havde ret til at konfiskere alle tyske fjendtlige aktiver, men også pligt til at sørge for, at disse ikke på nogen måde kunne falde tilbage til tysk ejendomsret eller tysk kontrol.

Stærkt presset af navnlig USA fremlagde handelsminister Villemoes den 31. januar 1946 forslag til lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom.⁵ Ministeren lagde ikke skjul på, at der også var en økonomisk baggrund for fremsættelsen af lovforslaget. Danske tilgodehavender og værdier i Storbritannien og USA havde under krigen været indefrosset og var endnu ikke blevet frigivet, men regeringen forventede, at dette ville ske i forbindelse med vedtagelsen af lovforslaget om konfiskation. Danmark måtte nu som én af de allierede nationer og som medlem af De Forenede Nationer være med til at skaffe delvis dækning for de tab, Tyskland havde påført de enkelte lande. Det internationale mål var nu dels at kompensere de skadelidte lande for deres tab, dels at forhindre, at der uden for Tyskland kunne findes basis for at opbygge en økonomi, der i givet fald kunne blive

Hvad kostede Tyskerne os ?

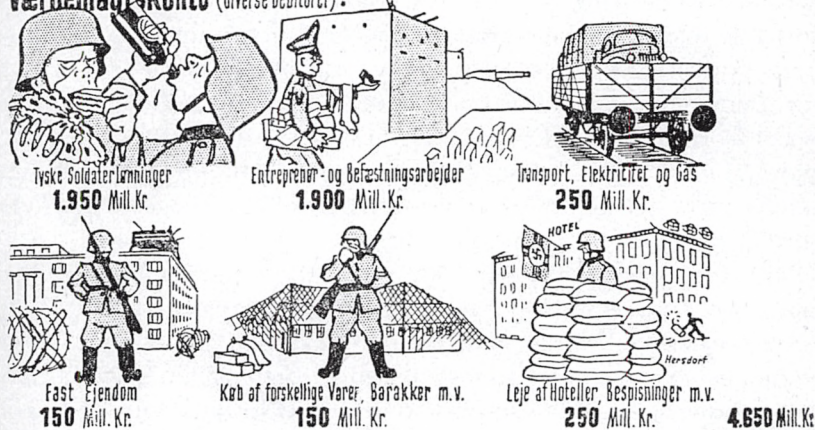
Clearingkonto :

Diverse Udgifter 325 Mill. Kr. ialt 7.500 Mill. Kr.
Værdi af indførte Varer ialt 4.500 Mill. Kr.

3000 Mill. Kr.

Værnemagtskonto (diverse Debitorer) :

Hærens og Flaadens Materiel, Scheiburgtøge m.v.

ca. 3.000 Mill. Kr.

Tilsammen ca. **11.800 Mill. Kr.**

Årbogen »Hvem-Hvad-Hvor« fra Politikens Forlag anskueliggjorde i 1946 i tal, tekst og tegning fordelingen af de summer, den tyske besættelse havde kostet det danske samfund.

springbræt for en ny tysk økonomisk ekspansion, som igen ville kunne danne grundlag for ny politisk aggression. Baggrunden herfor var, at man fra tysk side før krigen bevidst havde søgt at skaffe sig indflydelse på erhvervslivet i andre lande for derigennem at kunne tvinge også fremmede landes erhvervsliv til at arbejde for tyske interesser.⁶

Tyske værdier i Danmark skønnedes at udgøre ca. 114 mio. kr. og japanske 100.000 kr.⁷ Tallet var behæftet med stor usikkerhed, fordi provenuet også afhang af omfanget af dispensationer og de usikkerhedsmomenter, der lå i lovens § 25, der indebar, at man ved konfiskation skulle respektere skyldige skatter, offentlige afgifter, panteretigheder m.v. samt legitime krav, der kunne rejses mod de tidligere tyske ejere.

Ved første behandling af lovforslaget fremgik det klart, at ingen politikere i grunden ønskede denne lov, men at man indså nødvendigheden heraf. Der var massiv modstand mod lovforslagets overskrift »Lov om konfiskation af tysk og japansk ejendom«. Samtlige ordførere ønskede en ordlyd, der var begrænset til »tysk, fjendtlig ejendom«. Samtidig blev det dog tilkendegivet, at hvis det ikke lykkedes at ændre ordlyden, ville man lægge afgørende vægt på lovens dispensationsbestemmelser. Dette var der bred enighed om i folketingsalen.⁸ Der kom dog også direkte anmodninger om, at de Vogelgesangske ejendomme i Sønderjylland blev inddraget under loven og udstykket. Chr. Norlev fra Retsforbundet fremsatte det ønske, at den Vogelgesangske virksomhed fik »dødsstødet« med denne lovgivning.⁹

Minister for særlige anliggender, Per Federspiel, var i anden anledning i London i januar 1946, hvor han forsøgte at forklare briterne det urimelige i, at tyske statsborgere, der havde boet i Danmark på lovlig vis og ikke havde forset sig på anden måde end ved at være tyskere, skulle stilles ringere end tyskere i Tyskland. Federspiel kæmpede også for en dispensationsmulighed for det danske mindretal i Sydslesvig og fremhævede de særlige forhold, der gjorde sig gældende her. Men briterne bøjede sig kun så langt, at danskerne »skulle ordne sagen herhjemme, men blot således, at vi gik så stille som overhovedet muligt med dørene«.¹⁰ Pariseraftalens ordlyd – »Enhver af signaturmagterne skal under de former, den måtte vælge, tilbageholde eller likvidere tyske, fjendtlige aktiver inden for dens jurisdiktion på en sådan måde, at disse aktiver ikke kan falde tilbage til tysk ejen-

domsret eller tysk kontrol« – skulle således ikke tages bogstaveligt, som om hver enkelt regering selv kunne opstille regler for, hvilken fremgangsmåde og regler man ville følge.

Kommissarius og administrationen

Til at forestå administrationen af konfiskationsloven blev der oprettet en midlertidig stilling som kommissarius samt et konfiskationsnævn, der skulle bistå kommissarius ved realisationen af konfiskeret ejendom.¹¹ I samråd med nævnet skulle kommissarius tage stilling til eventuel tilbagelevering af konfiskeret ejendom. Landsretsdommer Jens Herfelt¹² blev udnævnt som den første kommissarius.

Det var et stort apparat, der skulle sættes i værk. Antallet af sager og den dertil hørende arbejdsbelastning kan vurderes ud fra antallet af ansatte gennem årene. Specielt de to første år betød en voldsom arbejdsmængde, der krævede 100 ansatte. Men allerede i 1950 var antallet reduceret til 21 og i 1959 var der kun kommissarius selv og to halvdagsansatte.¹³ Arbejdet foregik i et tæt samarbejde med politiet.

Der blev oprettet en sag for hver eneste tysk statsborger, der ikke var omfattet af undtagelsesbestemmelsen. Sagerne indeholder fortrykte skemaer, hvor den pågældende tyske statsborger skulle redegøre for sine formueforhold. Hvor der foreligger svar ses, at mange kun ejede værdier af beskedent omfang. Mange henvendelser blev returneret som uanbringelige på grund af død, flytning mv., og der gik da en proces i gang med at forsøge at spore dem. Det viste sig undertiden, at en del af de tilskrevne var eller var blevet danske statsborgere ved lov eller ægteskab. Nogle var statsløse, østrigske, tjekkoslovakiske osv.

Når det var konstateret, at der var grundlag for konfiskation, udpegede kommissarius ad hoc lokale sagførere til at varetage statens interesser, men i Sønderjylland valgte kommissarius en anden organisation. Den 4. maj 1946 udsendte han en skrivelse til sagførerne Gregers Rosenstand i Aabenraa retskreds, Jacob Miang i Sønderborg retskreds og Kristian Lind i Gråsten retskreds og tilsvarende skrivelser til de derværende politimestre og dommere samt til amtmanden, hvori han bekræftede, at der var indgået en aftale om, at de tre sagførere skulle være hans stedlige repræsentanter således, at hver sagfører var bemyndiget til inden for hver deres retskreds at foretage de skridt til varetagelse af statens interesser med hensyn til den konfiskerede ejen-

Landsretssagfører Kristian Lind blev i maj 1946 udpeget som »stedfortrædende kommissarius« for Gråsten retskreds. Det betød, at det var ham, der administrerede konfiskationsloven i retskredsen. Når administrationen af loven i Sønderjylland blev organiseret som en slags lokal forvaltning, skyldtes det koncentrationen af tyske statsborgere. (Foto: Gråsten lokalhistoriske Forening har venligst formidlet udlån af fotografiet, der er i privateje).

dom, som de fandt nødvendige.¹⁴ Tilsvarende skrivelser blev senere sendt til de samme persongrupper i andre sønderjyske retskredse.

Årsagen til, at administrationen af loven i Sønderjylland blev organiseret som en slags lokal forvaltning, var, som vi skal se, koncentrationen af tyske statsborgere.

Hvem var omfattet af loven?

Tyske, flygtede statsborgere af jødisk afstamning, der var anerkendt som flygtninge af de Samvirkende Danske Emigranthjælpekomiteer, var undtaget fra konfiskationsloven. Ellers var alle tyske statsborgere i princippet omfattet af konfiskationsloven. Men i bemærkningerne til lovens § 5 hedder det, at »der kunne forekomme tilfælde, hvor det ville være ubilligt at konfiskere tysk ejendom, fordi denne ikke med rette kunne betegnes som fjendtlig«, nemlig f.eks. ejendom, der tilhørte medlemmer af det danske mindretal syd for grænsen. Desuden kunne der også for i Danmark bosiddende tyske statsborgere eller forhenværende tyske statsborgere foreligge forhold, der gjorde det ønskeligt og naturligt at fritage dem fra konfiskation af deres ejendom, f.eks. hvis det drejede sig om politiske flygtninge eller danskfødte kvinder, der var eller havde været gift med tyske statsborgere. Dertil kom rent praktiske problemer med at afgøre en given persons statslige tilhørsforhold. Rigspolitiets fremmedafdeling havde efter en

længere afbrydelse kun fungeret i kort tid, og heller ikke folkeregistrene havde helt styr på borgernes statsborgerforhold.

Hvilken slags ejendom faldt ind under loven?

I realiteten var alle værdier, der tilhørte tyske statsborgere, hjemfalden til konfiskation, medmindre værdierne tilhørte personer, der havde boet eller opholdt sig i Danmark på tidspunktet for vedtagelse af konfiskationsloven. Loven gav disse tyske statsborgere ret til at udtage »de for den pågældende og hans husstand fornødne gangklæder, linned, senge og sengeklæder samt indbogenstande, der efter forholdene er nødvendige til opretholdelse af et tarveligt hjem for den pågældende og hans husstand, og endelig – inden for en samlet værdi af 2.000 kr. – genstande, som i øvrigt hører til de vigtigste livsforbrødenheder eller er nødvendige for udøvelsen af den pågældendes næringsvej, herunder kontante midler«. Det skal her bemærkes, at 2.000 kr. med udgangspunkt i det daværende lønniveau skønnes at svare til ca. 80.000 kr. i 2008.¹⁵

Konfiskeret ejendom¹⁶

Hvis en tysk statsborger ejede mere end det, der var omfattet af udtagesretten, havde kommissarius principielt ret til at konfiskere vedkommendes værdier. Praksis var dog at stille sagen i bero en kort tid for at afvente en eventuel ansøgning om dispensation.

Konfiskeret ejendom måtte ikke henligge uden opsyn, den måtte ikke forringes, og der skulle ske en vedligeholdelse, så den ikke mistede sin værdi. Konsekvenserne af denne bestemmelse var, at tyske ejere af fast ejendom for eksempel ikke kunne opkræve eller modtage husleje, vedligeholde ejendom eller bestille håndværkere. Disse funktioner blev nu udlagt til varetægelse af kommissarius og dennes stedfortrædere, og dette fik, som vi skal se, stor indflydelse på dagligdagen på den stedfortrædende kommissarius' kontor i Gråsten. Herefter var det meningen, at de konfiskerede værdier skulle sælges. Statens Jordlovsudvalg blev som regel tilbudt køb af de store gårde. Fast ejendom blev overtaget uden særlig vurdering til ejendomsskyldværdien pr. 1. oktober 1945 med et tillæg af 20%, for ubebyggede grunde dog med et tillæg på 10%. Realisation af fast ejendom, som staten ikke selv ønskede at overtage, blev solgt ved offentligt udbud i lighed

med al anden konfiskeret, fast ejendom og som regel til det højeste bud.¹⁷ Den konfiskerede ejendom skulle fortrinsvis sælges til danske statsborgere, og salg måtte ikke ske til personer eller virksomheder, som var dømt eller under tiltale eller sigtelse for overtrædelse af tillæg til borgerlig straffelov (Landssvigerlovene) samt personer, der havde udvist »unational optræden« under krigen.

Børsnoterede aktier og obligationer blev solgt til de officielt noterede kursværdier. Smykker, ure og lignende værdigenstande, konfiskeret uden for Sønderjylland, blev solgt gennem Charlottenborgs kunstauktioner for højeste bud. Indbo blev udbudt efter brandforsikringsværdien, men salgspriserne lå langt under disse. Biler blev solgt efter en forudgående vurdering gennem Direktoratet for Vareforsyning, og varelagre, maskiner og lignende blev solgt enten underhånden efter indhentet tilbud eller på en auktion.

Dispensation

Regeringen valgte at gennemføre en lovgivning med dispensationsmulighed. Som tidligere nævnt, var det noget, den danske regering havde måttet slås for. Rent praktisk blev der oprettet et dispensationsnævn, der kunne indstille til handelsministeren om at fritage ejendom, der tilhørte »retssubjekter, som findes ikke at kunne betragtes som fjendtlige« fra konfiskation.¹⁸ Hvis en tysk statsborger således ejede mere end de værdier, der faldt ind under konfiskationslovens bestemmelser om udtagelsesret, havde vedkommende adgang til at søge om dispensation, hvis der forelå særlige grunde, og han kunne godtgøre, at han ikke havde udvist en fjendtlig holdning mod Danmark.

Allerede under Rigsdagens behandling af konfiskationsloven var der tilslutning til, at medlemmer af det danske mindretal syd for grænsen skulle betragtes som ikke-fjendtlige over for Danmark, ligesom danskfødte kvinder, som var eller havde været gift med tyske statsborgere, måtte kunne betragtes som ikke-fjendtlige, for så vidt de pågældende i enhver henseende havde opført sig korrekt over for Danmark.

Ansøgningsblanketter om dispensation kunne fås på politikontorerne og skulle sendes med påtegning af skattemyndigheden direkte til dispensationsnævnet, der videresendte sagen til politimyndighederne gennem rigspolitichefens fremmedafdeling. Hvor ægtefæller havde særeje, skulle ansøgning om dispensation ske separat for hver ægtefælle. Det var derefter politiets opgave at forhøre nærmere om ansøgerens

forhold, det være sig hos naboer, arbejdsgivere og -kolleger m.fl. Dette var nok ikke behageligt for ansøgeren, men det kunne undertiden falde ud til hans fordel, hvis omtalen generelt var positiv. Adgangen til disse rapporter har været meget begrænset, men i visse sager har dispensationsansøgernes advokat fået adgang til materialet. For Sønderjyllands vedkommende blev også kommunalbestyrelsen hørt, og før færdigbehandling blev justitsministeriet hørt om opholds- og arbejdstilladelse. Det var ikke noget under, at sagsbehandlingstiden i dispensationsnævnet var lang og undertiden kunne vare 1-1½ år.

Hver sag blev underkastet en individuel prøvelse, og hovedkriteriet, der lå til grund for fritagelse for konfiskation, var en vurdering af den pågældendes tilhørsforhold og holdning til den danske nation. Et særligt modsætningsforhold til det nazistiske Tyskland kunne ligeledes tale til fordel for en dispensation. Medlemskab af nazipartiet eller frivilligt arbejde for tyskerne under besættelsen udelukkede ikke ubetinget, men dog normalt fra dispensation. For tyske statsborgere i grænseegnene var der en tilbøjelighed til at slække kravet om upåklagelig national holdning noget. Her var det som regel tilstrækkeligt for at opnå dispensation, at det blot var godtgjort, at man i national henseende havde forholdt sig roligt og passivt. At have opholdstilladelse medførte ikke ubetinget en dispensation. I en række tilfælde afslog man ansøgningen om dispensation, fordi de foreliggende oplysninger viste en fjendtlig holdning over for Danmark. Når ansøgernes statsborgerlige forhold var genstand for behandling af danske myndigheder, og der var en sandsynlighed for, at ansøgeren var dansk eller ville blive naturaliseret, skulle nævnet anbefale en udsættelse.

Tyske statsborgere, der havde fået dansk indfødsret efter 30. marts 1946, fik altid dispensation. Tyske statsborgere af jødisk afstamning, der ikke kunne betragtes som flygtninge, fik normalt dispensation, og politiske emigranter blev behandlet på linje hermed.

Danskfødte, tyskgifte kvinder, fik en lidt forskelligartet behandling alt efter, hvornår de havde indgået ægteskab. Herboende enker og fraskilte, der havde giftet sig før besættelsen, fik fuld dispensation, og fra 1947 fik andre danskfødte, tyskgifte kvinder med bopæl i Tyskland deres konfiskerede formue konverteret til en livrente, så pengene kunne komme kvinden og ikke hendes mand eller børn til gode. For indbo, personlige effekter, smykker og lignende og for allerede bestående livrenter og legatportioner samt for kapitalbeløb af indtil 6-7.000 kr. blev der uanset hovedreglen meddelt fuldstændig dispensation.

Livrenteordningen blev forladt i 1948/49, og der blev nu normalt givet danskfødte, tyskgifte kvinder, hvad enten de havde bopæl i Danmark eller Tyskland, fuld dispensation med hensyn til deres formue her i landet. Forudsætningen var dog en opfattelse af, at den danskfødte kvinde ikke kunne tillægges fjendtlige holdninger over for Danmark. Ændringen i praksis over for danskfødte kvinder var et led i den almindelige lempelse i dispensationspraksis.

Tyske statsborgere, som efter justitsministeriets almindelige praksis skulle have været udvist af landet, men af humanitære grunde havde fået opholdstilladelse på grund af for eksempel alder, sygdom og lignende, blev meddelt en delvis dispensation i form af livsvarig brugsret til deres huse, livrente, frigivelse af indbo eller en del af den beslaglagte formue mv.

Med hensyn til ejendomme i Sønderjylland, der tilhørte personer med bopæl her, fulgte handelsministeriet og dispensationsnævnet en lempelig praksis på grund af de særlige forhold i landsdelen. Der blev ligeledes fulgt en lempelig praksis med hensyn til ansøgere, bosat i Sydslesvig, enten med familie- eller anden personlig tilknytning til Danmark eller som ejer af jord, som blev delt ved grænsedragningen i 1920, eller jord, der var arvet. I disse sager arbejdede dispensationsnævnet sammen med de sydslesvigske organisationer og havde et samarbejde med de sønderjyske folketingsmænd om de sønderjyske sager. Allerede i 1950 var der bevilget fritagelse for konfiskation for al ejendom nord for grænsen tilhørende sydslesvigere, der stod i en dansk organisation før 1945. Sidste frist for fritagelse for konfiskation var den 31. august 1959.

Sønderjylland

I Sønderjylland fik loven en helt speciel betydning på grund af den store koncentration af tyske statsborgere, der ejede ejendom her. Der var ca. 6.300 fastboende tyske statsborgere i Danmark og knap 1.000 personer, der formodedes sidst at have haft tysk statsborgerskab, samt knap 1.000 personer, der på grund af jødisk herkomst havde fået frataget deres tyske statsborgerskab. Omtrent 1.900 af de tyske statsborgere i Danmark boede i Sønderjylland. Her havde nationalitetskampen mellem dansk og tysk været i gang siden 1840'erne og kampen om jorden siden 1890'erne. I Sønderjylland var ca. 900 ejen-

domme ejet af udenlandske, primært tyske, statsborgere, der ligeledes havde et stort antal værdier stående i banker m.v.

Jordkampen

Jordkampen i Sønderjylland drejede sig ikke alene om agerjord, men også om sindelag og i den sidste ende om grænseproblemet. I de første år efter 1864 havde de nye, tyske magthavere travlt med de administrative forandringer af de nyvundne områder, men fra 1880'erne begyndte en fortynkningsproces af landsdelen. Et led i denne proces var, at der 1893–1920 blev lagt et helt bælte af præjssiske såkaldte domænegårde over Sønderjylland, hvis forpagtere skulle fungere som en tysk overklasse af »junkere«. ¹⁹ I 1912 vedtog den preussiske landdag en lov om styrkelse af tyskheden i bl.a. Sønderjylland. ²⁰ Man prøvede sig også frem med oprettelse af nybyggerbrug, og i 1912 kom også den såkaldte »Bindelov«, der skulle sikre statens forkøbsret i låntagerens ejendom.

Ved Genforeningen blev de 36 præjssiske domænegårde på i alt 6.400 ha overtaget af den danske stat og udstykket lidt efter lidt. Dette medførte naturligt nok, at dansk sprog og kultur fik en større plads end tidligere. For at modvirke, at tyskheden nu blev rullet tilbage, oprettedes Kreditanstalt Vogelgesang i 1926 på initiativ af det tyske mindretal. ²¹ Hensigten var ikke blot at hjælpe tyske landsmænd i nød, men tillige at gå aktivt frem og sikre sig jord ved at udlåne kapital til tysksindede bønder, der ville købe jord i grænseområdet, navnlig i »den truede firkant«. ²² Som modvægt mod dette angreb på jorden oprettedes den 24. januar 1927 det danske »Landeværnet«, der skulle søge at låne kapital ud til dansksindede bønder. Landeværnet blev dannet af mænd fra de sønderjyske sogne, men foreningens formål blev snart en national opgave, og midlerne kom i høj grad fra det øvrige Danmark. Midlerne var dog slet ikke af samme omfang som det, Kreditanstalt Vogelgesang og dets datterselskab Höfeverwaltungsgesellschaft kunne præstere. Det har vist sig, at kreditanstalten havde millioner af tyske mark til sin rådighed. Pengene kom for størstedelen fra den tyske stat med banker og selskaber i Tyskland, Holland og Schweiz som mellemlid. ²³ Indtil 1945 fik Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft anbragt 7,2 mio. kr. i landbrugsejendomme i Sønderjylland. Alt sammen et led i at opkøbe jorden i en landsdel, hvor det ikke var lykkedes at vinde sjælene.

På baggrund af 1930'ernes økonomiske situation med elendig økonomi, dårlige afsætningsmuligheder i udlandet og stor arbejdsløshed var også de danske landmænd i Sønderjylland i en udsat position. Det danske »Landeværnet«, der var blevet etableret for at hjælpe landsdelens danske landmænd, var ikke stærkt nok til at hamle op med den tyskfinansierede udlånsvirksomhed, der favoriserede tysksindede, der ønskede at købe ejendomme, og som stillede barske krav til danskere, der var nødt til at søge lån her. For eksempel ved at kræve, at familiens børn skulle tages ud af danske skoler og sættes i tyske. Mere symbolske krav var kravet om at nedtage familiens flagstang, så man ikke længere kunne flage med Dannebrog.

Umiddelbart efter kapitulationen begyndte centraladministrationen at indsamle oplysninger om udenlandsk ejet ejendom i Danmark. Statens Jordlovsudvalg var meget interesseret i at få registreret de ejendomme i Sønderjylland, der tilhørte Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft, og som det fremgår af et fortroligt brev til dommeren i Rødding, forespurgte jordlovsudvalget allerede den 7. maj 1945 om nærmere oplysninger om ejendomme, der tilhørte de to selskaber.²⁴ Udvalget ønskede også indberetning af navne på ejerne af de ejendomme, der i tidens løb måtte være afhændet af Vogelgesang, ejendomme, der havde lån fra Vogelgesang samt oplysninger om ejendomme, der tilhørte personer, bosat i udlandet. Ligeledes ønskede man oplysning, om retskredsen havde kendskab til stråmænd for Vogelgesang eller tyske institutioner.

De ejendomme, der tilhørte Kreditanstalt Vogelgesang eller Höfeverwaltungsgesellschaft og udenlandske statsborgere i øvrigt, var fordelt inden for retskredsene, som det fremgår af nedenstående tabel 1.

Med vedtagelsen af konfiskationsloven blev de vogelgesangske ejendomme og arealer beslaglagt, de vogelgesangske pantebreve krævedes indfriet, og ejendommene blev overtaget af Statens Jordlovsudvalg. I forbindelse med beslaglæggelsen blev det afsløret, at initiativtagerne til kreditanstalten fra begyndelsen havde set dens virke i et grænseflytningsperspektiv, og at der via forskellige selskaber i udlandet var kanaliseret penge fra den tyske stat til anstalten.²⁵ I likvideringen af kreditanstalten og efterfølgende konfiskation var det således regulær tysk kapital, der blev beslaglagt. Desuden blev alle private ejendomme m.v. tilhørende tyske statsborgere beslaglagt, men en stor del heraf blev siden, som vi skal se, tilbagegivet ved dispensation.

Tabel 1: Oversigt over ejendomme tilhørende henholdsvis Kreditanstalt Vogelgesang/Höfeverwaltungsgesellschaft og andre med udenlandsk statsborgerskab.

Retskreds	Nr.	Vogelgesang/ Höfe- verwaltung	Udenlandske statsborgere i øvrigt
Haderslev	89	14	171
Rødning	90	–	18, muligvis 20
Toftlund	91	2	15
Aabenraa	92	16	52
Sønderborg	93/94	–	63
Gråsten	95	34	192
Løgumkloster	96	29	17
Tønder	97	40	229
I alt		135	757, muligvis 759

Det tyske mindretal

Ved Genforeningen fik befolkningen i Sønderjylland valget mellem at blive danske statsborgere eller at forblive tyske statsborgere (optere). Sindelagsopdelingen mellem dansk og tysk afhang imidlertid ikke af statsborgerskab.

Krigens begivenheder hører uden for denne artikels rammer, men det er nødvendigt at trække enkelte elementer frem, bl.a. mindretallets bidrag til etablering af uniformerede korps.²⁶ Det tyske mindretal blev fra 1933 generelt nazificeret og stod i besættelsesårene værne-magten bi. I januar 1943 begyndte mindretallet hvervningen til Zeitfreiwilligendienst, en slags uniformeret hjemmeværn, som skulle bistå regulære tyske tropper i tilfælde af en allieret invasion i Danmark. Efter kapitulationen var det belastende for hele korpset, at Zeitfreiwillige havde udført patruljetjeneste under forskellige uroligheder, fordi tjenesten i disse tilfælde var vendt mod danske medborgere. Et andet hjemmetysk korps var Selbstschutz, der blev oprettet i 1944 og udstyret med uniform og våben. Korpset udførte vagtopgaver, bl.a. ved virksomheder, som arbejdede for den tyske værnemagt. Selbst-

schutz var betydelig mere ideologisk, dvs. nazistisk, betonet end Zeitfreiwillige-korpset, og det var en skærpene omstændighed for medlemmerne, at de bl.a. havde tiltaget sig politimyndighed over for danske medborgere.²⁷

Efter kapitulationen stillede *Det sønderjyske Raad*, dannet af den sønderjyske modstandsbevægelse, vidtgående krav til behandlingen af de tyske nordslesvigere. Alle, der havde handlet mod danske interesser, skulle straks udvises, dog skulle krigsforbrydere først afsone deres straf, og på særlige præmisser skulle det være muligt at fratage en hjemmetysker hans danske statsborgerskab med efterfølgende udvisning til Tyskland. Rådet præciserede, at det skulle umuliggøres udenlandske statsborgere og institutioner direkte eller indirekte at erhverve jord eller anden fast ejendom i de sønderjyske landsdele.²⁸ Det sønderjyske Raad fik stor folkelig opbakning til sine synspunkter, men andre sønderjyder med mere moderate holdninger talte imod og gav udtryk for, at man som naboer skulle kunne leve sammen i fremtiden. Vreden og bitterheden mod naboen gjorde imidlertid, at retsopgøret i Sønderjylland havde en særlig intensitet. Den danske holdning var præget af mistro og afstandtagen. I hjemmetysk selvforståelse var de overgreb, der var overgået dem, derimod dybt uretfærdige.

Konfiskationsloven i Sønderjylland

De sønderjyske politikere har haft indflydelse på administrationen af dispensationssagerne for så vidt angår de sønderjyske sager. Dette kan bl.a. aflæses af revisionens bemærkninger om, at ansøgninger om dispensation fra de i Sønderjylland bosatte tyske statsborgere af dispensationsnævnet for en række af disse sagers vedkommende er drøftet med de sønderjyske rigsdagsmænd, inden indstilling til handelsministeriet er afgivet.²⁹ Ligeledes blev de såkaldte »sydslesvigske sager«, som omfattede de i Sydslesvig bosatte tyske statsborgere, der ejede ejendom nord for grænsen, af nævnet udskilt til evt. særskilt behandling. Revisor anfører her, at det drejer sig om ca. 500 sager.

Gråsten retskreds

I Gråsten retskreds boede ca. 170 voksne tyske statsborgere, svarende til knap 1/10 af de tyske statsborgere i Sønderjylland.³⁰ I retskredsen lå 34 af de 135 ejendomme, der ved krigens slutning var ejet af Kredit-

forening Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft, og 192 af de 757 ejendomme, der i øvrigt var ejet af personer med udenlandsk statsborgerskab. I Gråsten retskreds lå således i begge tilfælde godt 25% af de af landsdelens ejendomme, der var på udenlandske hænder. Dette var formentlig en af årsagerne til, at man her havde en fast »stedfortrædende kommissarius« til varetagelse af de mange sager og den omfangsrige administration, der fulgte med.

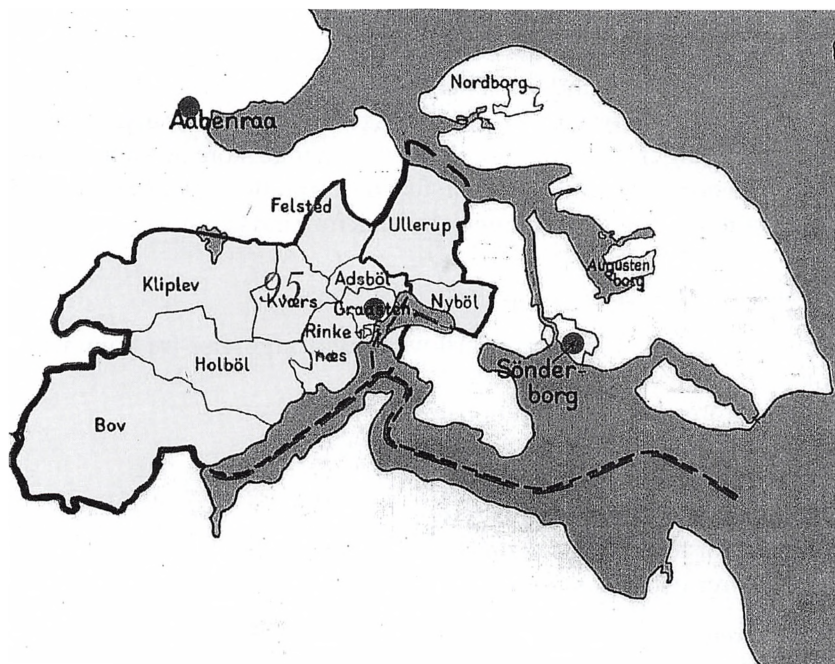
Gråsten-sagerne

Som tidligere nævnt, havde kommissarius allerede den 4. maj 1946 skriftligt bemyndiget landsretssagfører Lind i Gråsten til på hans vegne at varetage statens interesser i forbindelse med konfiskationssagerne i Gråsten retskreds. Sagerne blev rejst ad forskellige kanaler, de fleste dog efter en henvendelse fra kommissarius i København, der bad Lind om at foretage registrering hos en nærmere angivet tysk statsborger. Men også andre myndigheder kunne foranledige sager rejst, og f.eks. banker havde pligt til at oplyse om tilgodehavender, der tilhørte tyske statsborgere.

Når en sag var rejst, foretog Lind en registrering af den pågældende tyske statsborgers værdier, idet han på den pågældendes adresse foretog en opstilling af alle effekter i boligen, lige fra møbler til umage knive. Denne procedure blev overværet af et medbragt vidne, oftest redaktør A.P. Møller, der også fungerede som vurderingsmand. I boer med særlige værdier, f.eks. møbler, porcelæn og sølvtøj, medbragte Lind særligt sagkyndige, f.eks. en antikvitethandler. Hustruerne fra flere tyske diplomatfamilier havde slået sig ned i retskredsen, og de havde været nødt til at placere møbler og andet indbo rundt omkring, så under tiden var det nødvendigt for Lind at foretage registrering flere steder.

I forbindelse med registreringsforretningen blev familien forespurgt, hvorvidt den havde andre værdier som fast ejendom, bankbøger, livsforsikringer m.v. Alle oplysninger blev nedskrevet, og registreringsforretningen underskrevet af familien ellers dennes repræsentant samt af Lind selv og vidnet.

Når Lind på stedet kunne vurdere, at hjemmets værdier faldt inden for konfiskationslovens bestemmelser om udtagelsesret, blev dette straks meddelt. Hvor der var tale om større værdier, der faldt ind under dispensationsbestemmelserne, gjorde Lind opmærksom på muligheden for dispensation.

Kort over Gråsten retskreds. Artiklen bygger på en gennemgang af 221 enkeltsager fra denne retskreds. (Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660).

Som repræsentant for kommissarius påhvilede det Lind at drage omsorg for, at den konfiskerede ejendom ikke forringedes i værdi eller henlå uden opsyn. En ansøgning om dispensation bevirkede, at konfiskationen blev sat i bero, men var konfiskationen en kendsgerning, blev det konfiskerede afhændet. Konfiskeret ejendom blev sendt i offentligt udbud, og Lind fulgte den procedure at sende de indkomne bud i en lukket kuvert til kommissarius til dennes afgørelse. Lind undgik her at blive inddraget i forhandlinger med lokale liebhavere til de undertiden meget attraktivt beliggende ejendomme ved Flensborg Fjord. Møbler, andet indbo og f.eks. værktøj blev bortauktioneret på offentlig auktion til højeste bud. Det fremgår af Gråsten-sagerne, at Lind undertiden har haft en særdeles omfattende administration af diverse konfiskations-sager. Dette afspejler sig formentlig af hans salær for hver enkelt sag, der beløber sig fra beskedne 10 kr. til knap 900 kr. Naturligvis var arbejdsbyrden størst, hvor der har været tale om forretningsmæssig drift, men også arvesager kunne give anledning til mange og atypiske forret-

ninger for et advokatkontor. I de mange sager, hvor de tysk ejede ejendomme var udlejet, gik både lejeforhold og vedligeholdelse af ejendommene igennem Linds advokatkontor. Da det som nævnt påhvilede Lind at drage omsorg for, at det konfiskerede ikke forringedes, måtte der nødvendigvis tages stilling til utroligt mange store og små spørgsmål, fra reparationer af tag til skorstensfejerregninger. Dette betød også en omfattende bogholderimæssig indsats fra Linds kontor.

Gråsten-sagerne består af 221 sager. Heraf er:

To ikke omfattet af konfiskationsloven ifølge afgørelse fra kommissarius.

Seks vedrører ikke konfiskationsloven.

Otte vedrører konfiskationsloven perifert.

Ni er henlagt af forskellige årsager.

Syv vedrører danske statsborgere.

En vedrører amerikansk statsborger.

En vedrører østrigsk statsborger.

De resterende 187 sager repræsenterer hver fra en til ti voksne personer med tysk statsborgerskab samt mindre, tyske firmaer og institutioner. Disse sager er i tabel 2 opdelt efter bopæl/hjemsted.

Tabel 2: Antal sager, fordelt på bopæl eller hjemsted for så vidt angår firmaer eller institutioner.

Bopæl/hjemsted pr. sag	Antal sager
Tyskland	98
Danmark	78
Tyskland og Danmark	7
Andre lande	4
I alt	187

Som det ses af tabel 2, vedrørte de fleste sager personer eller firmaer, der hørte hjemme i Tyskland. Lidt færre sager hørte hjemme i Danmark, og 7 sager havde en blanding af personer, der boede i henholdsvis Tyskland og Danmark, oftest arvesager, hvor der også var »blandede« statsborgerforhold. Fire sager vedrørte personer med bopæl uden for henholdsvis Tyskland og Danmark.

I de efterfølgende tabeller bruges forkortelserne DK=Danmark og D=Tyskland. Tabellerne indeholder forskellige oversigter, således at man direkte kan sammenligne identiske typer sager, fordelt efter forskellige kriterier. Jeg har valgt ikke at kommentere samtlige tal, men at forklare, hvad der er indeholdt i de enkelte parametre, og jeg vil trække enkelte tal frem i hver tabel.

I tabel 3 oplistes de forskellige, endelige resultater af samtlige konfiskationer, fordelt på sager fra Danmark, Danmark + Tyskland, Tyskland og Andre lande, og de er opgjort i total og med procentfordeling. Kolonnerne er ikke helt sammenlignelige, da personer, der opholdt sig eller havde opholdt sig i Danmark ved konfiskationslovens vedtagelse, havde ret til at udtage værdier i henhold til lovens § 3, stk. 2, hvilket ikke var tilfældet for personer, der ikke havde opholdt sig i Danmark. I næsten halvdelen af de »danske sager« – 34 ud af 78 sager – udtages samtlige værdier. Dette betyder ikke, at andre ikke havde udtaget, hvad loven tillod, men at værdierne her oversteg lovens udtagelsesret. Udtagelse er således også sket i de sager, der er registreret under »Dispensation, 1. ansøgning« m.v., og f.eks. i de sager, der er registreret under »Ikke søgt/ses ikke«. Udtagelsesretten er ligeledes effektueret i de »tyske sager«, hvor et voksent familiemedlem har opholdt sig i Danmark ved konfiskationslovens vedtagelse og derefter.

For så vidt angår dispensation er der i 35,8% af samtlige sager givet dispensation ved 1. ansøgning. Ser man isoleret på de »tyske sager«, er dispensationsprocenten ved 1. ansøgning oppe på 50. Procenten for endeligt afslag er på 7 for samtlige sager, højest for personer, bosat i Tyskland.

I tabel 3 ses det endelige resultat af dispensationsbehandlingen, det vil sige, at de tretten personer, der har fået afslag, har fået den endelige afgørelse. Rubrikken »Dispensation, 1. ansøgning« viser det antal personer, der har fået dispensation ved 1. ansøgning. Når der foreligger dispensation ved 2. ansøgning eller herefter, kan der have været forskellige stadier af dispensation i forløbet, således, at en familie typisk første gang kunne have fået dispensation for indbo eller penge og ved en senere ansøgning fuld dispensation, der også omfattede eventuel fast ejendom.

I en række tilfælde er der først opnået dispensation, efter at det konfiskerede er realiseret, og det har da medført, at provenuet er udbetalt.

Tabel 3: Antal sager, fordelt efter bopæl/hjemsted og resultatet efter konfiskationen, angivet totalt og procentvis.

Bopæl/hjemsted Resultat	DK	DK+ D	D	Andre lande	I alt	%
Afslag, endeligt	3		8	2	13	7,0
Dispensation, 1. ansøgning	17	1	49		67	35,8
Dispensation, 2. ansøgning	8	1	12		21	11,2
Dispensation, 3. ansøgning	2		4	2	8	4,3
Dispensation, 4 eller flere ans.	1		1		2	1,1
Disp, forskellig (arvesag)			1		1	0,5
Betinget/delvis dispensation	2	2	2		6	3,2
Resultat ses ikke			1		1	0,5
Ikke søgt/ses ikke	7	2	17		26	13,9
Alt udtaget	30				30	16,0
Arv udleveret	2				2	1,1
Mere end udtagelsesret	2				2	1,1
Tildelt uden udtagelsesret			3		3	1,6
Frigiver småbeløb	1				1	0,5
Sag frafaldes	2				2	1,1
Ukendt arving	1				1	0,5
Domstolsafgørelse		1			1	0,5
I alt	78	7	98	4	187	100
Heraf tidligere lærere ved tyske skoler	11		1		12	
Heraf konsul/diplomat	5		1	1	7	
Arvesager	4	6	8		18	

Betinget eller delvis dispensation dækker over en række forskellige situationer, f.eks. en situation, hvor arvinger fik udlagt arv til betaling for og vedligeholdelse af et gravsted, eller hvor en dispensation af-

Tabel 4: Antal dispensationer fordelt efter årstal og antal ansøgninger, idet bemærkes, at samtlige dispensationer er medtaget, herunder sager, hvor det endelige resultat er blevet en betinget eller delvis dispensation.

År	1. ansøgning	2. ansøgning	3. ansøgning	4. ansøgning eller flere	I alt
1947	3				3
1948	6	4	1		11
1949	7				7
1950	1	2	1		4
1951	26	4	1		31
1952	12	7	4	1	24
1953	1	1			2
1954		2			2
1955	2	1	2	2	7
1956	1		2	1	4
1957			1		1
Ses ikke	9				9
I alt	68	21	12	4	105

hang af, om ansøgeren foretog viderekødning af sin ejendom til hustru eller børn. Betinget eller delvis dispensation kom også på tale for en del tyske statsborgere, som efter justitsministeriets almindelige praksis skulle have været udvist af landet, men som af humanitære grunde – for eksempel på grund af alder eller sygdom – fik opholdstilladelse. Disse tyske statsborgere fik typisk meddelt en » delvis dispensation« i form af livsvarig brugsret til deres huse, livrente, frigivelse af indbo eller en del af den beslaglagte formue mv. Det set hyppigt, at den endelige afgørelse for denne gruppe bliver fuld dispensation.

I en ret stor gruppe på i alt 26 sager er der tilsyneladende ikke sket ansøgning om dispensation. Årsagerne hertil kan være mange, bl.a. flytning og flugt under krigen, de kaotiske kommunikationsforhold lige efter krigen, dødsfald samt selvfølgelig det forhold, at nogle vidste, at deres situation ikke kunne betinge en dispensation eller, at

Tabel 5: Antal sager for personer/firmaer i henholdsvis Danmark (DK) og Tyskland (D), fordelt efter resultatet efter konfiskationen og angivet både totalt og procentvis.

Bopæl/hjemsted Resultat	DK	%	D	%
Afslag, endeligt	3	4	8	8
Dispensation, 1. ansøgning	17	22	49	50
Dispensation, 2. ansøgning	8	10	12	12
Dispensation, 3. ansøgning	2	3	4	4
Dispensation, 4 eller flere ans.	1	1	1	1
Disp, forskellig (arvesag)			1	1
Betinget/delvis dispensation	2	3	2	2
Resultat ses ikke			1	1
Ikke søgt/ses ikke	7	9	17	17
Alt udtaget	30	38		
Arv udleveret	2	3		
Mere end udtagelsesret	2	3		
Tildelt uden udtagelsesret			3	3
Frigiver småbeløb	1	1		
Sag frafalder	2	3		
Ukendt arving	1	1		
Domstolsafgørelse				
I alt	78	100	98	100
Heraf tidligere lærere ved tyske skoler	11		1	
Heraf konsul/diplomat	5		1	
Arvesager	4		8	

deres ejendele ikke længere havde nogen – eller kun ringe – værdi. Som noget af et særsyn blev en arvesag prøvet ved en dansk domstol med henblik på prøvelse af, om arveafkald fra tyske arvinger kunne medføre, at deres arvelod kunne tilfalde den danske arving.

Udtagelsesretten er omtalt ovenfor, og i de »danske sager« har man i 30 af 78 sager udtaget samtlige værdier, og i to tilfælde har man administrativt fået udleveret mere, end udtagelsesretten tillod. I de tre tilfælde, hvor personer, der boede i Tyskland, har fået udleveret effekter trods manglende udtagelsesret, har det drejet sig om gangklæder, linned og andet dagligt indbo, som de angiveligt har haft stort behov for.

I tabel 4 er antallet af dispensationer fordelt efter året, hvor dispensation blev givet, og efter hvilket antal ansøgninger, der havde været indgivet. Samtlige dispensationer er medtaget, således at også de sager, hvor den endelige afgørelse blev en betinget eller delvis dispensation, er medregnet. Som det ses, er den helt dominerende gruppe den, der har fået dispensation ved første ansøgning – 68 ud af 105 – og det er fra 1951, at antallet af dispensationer stiger markant.

I tabel 5 er illustreret den totale og procentuelle fordeling af sagerne ud fra henholdsvis dansk og tysk bopæl. Under »Tildelt uden udtagelsesret« findes tre sager, hvor tyske statsborgere med bopæl i Tyskland har haft hårdt brug for gangklæder, linned og diverse indbo, og dette er udleveret administrativt på trods af manglende udtagelsesret. Under »Sag frafaldes« er anført to sager, der begge vedrører tidligere tyske statsborgere.

I tabel 6 vises en oversigt over fordelingen af sager, hvor kolonne DK viser sagerne vedrørende de familier, der bor i landet, og hvor kolonne DK(D) viser de familier, hvor ægteemand og/eller søn opholder sig i Tyskland. I sidstnævnte gruppe findes de mest aktive tysksindede, men også her ses, at der i størsteparten af sagerne sker udtagelse af værdierne. I to tilfælde fastholdes afslag.

Den tyske lærergruppe

I denne kategori findes tolv tidligere lærere ved tyske privatskoler, hvoraf en dog var pensioneret. Som det kan ses i tabellerne ovenfor, udgjorde lærergruppen en ret stor del af de tyske statsborgere i Gråsten retskreds. Det tyske mindretal havde inden for skolelovens rammer oprettet en del nye, tyske privatskoler og i den forbindelse rekrutteret lærere, der kunne bidrage til at fremme tyskheden i landsdelen. Det lykkedes også, bl.a. fordi de rekrutterede lærere af gode grunde var tilhængere af tyskheden og – for dem, der blev ansat efter 1933 – af nazismen, idet det var en forudsætning for i det hele taget

Tabel 6: Antal sager for personer i Danmark, med særskilt kolonne (DK(D)) for sager, hvor familiefaderen opholdt sig i Tyskland. Sagerne er fordelt efter resultatet efter konfiskationen.

Bopæl/hjemsted Resultat, endeligt	DK	DK(D)	I alt
Afslag	1	2	3
Dispensation, 1. ansøgning	16	1	17
Dispensation, 2. ansøgning	7	1	8
Dispensation, 3. ansøgning	2		2
Dispensation, 4 eller flere ansøgninger		1	1
Betinget/delvis dispensation	2		2
Ikke søgt/ses ikke	5	2	7
Alt udtaget	20	10	30
Arv udleveret	2		2
Mere end udtagesret	2		2
Frigiver småbeløb	1		1
Sag frafaldes	2		2
Ukendt arving	1		1
I alt	61	17	78
Heraf tidligere lærere ved tyske skoler	10	1	11
Heraf konsul/diplomat	2	3	5
Arvesager	4		4

at blive ansat. De var dermed med til at forstærke et modsætningsforhold mellem dansk og tysk, der ikke nødvendigvis havde været så tydeligt tidligere. De tyske privatskoler var i frontlinjen for udbredelsen af den nazistiske ideologi.³¹ Mest ekstrem i sit udtryk var måske lærer Asmus Wilhelm Jürgensen, der under pseudonymet Asmus von der Heide fra 1940 skrev sine stærkt antidanske artikler i bl.a. Nord-schleswigsche Zeitung i rubrikken »Unsere Stimme«.

Lærergruppen hørte til den gruppe tyskere, der blev betragtet som uundværlige for det hjemmetyske samfund, og de var dermed de sid-

ste, der blev rekrutteret til militærtjeneste. Af de tolv lærere var en allerede udrejst til Tyskland, tre var anbragt i Fårhuslejren³², en var anbragt i Fittinglejren³³ med henblik på udvisning, en var nægtet indrejsetilladelse til Danmark efter at have deltaget som soldat i den tyske hær, en var savnet siden august 1944, og fem opholdt sig fortsat i Danmark og kunne forvente udvisning, hvis dette ikke allerede var sket.

Trods deres nazistiske overbevisning og stærkt antidanske adfærd havde de tolv lærere samme ret som alle andre tyske statsborgere til at foretage udtagelse af deres værdier.

Af de elleve lærere, der opholdt sig – eller hvis familie opholdt sig – i Danmark, fik:

Otte familier udtaget alle deres ejendele.

En familie fik udtaget alle deres ejendele, selvom det overskred udtagelsesretten en smule, idet de fik to bankbøger og deres harmonika med.

En familie fik udtaget de ejendele, der svarede til deres udtagelsesret inden for 2.000 kr.-reglen, men herudover »frigav« dispensationsnævnet de resterende ejendele, der bestod af et klaver, to violiner og en lut. En familie udtog ejendele inden for udtagelsesretten og fik i 1947 afslag på deres ansøgning om dispensation for så vidt angår en grund, de ejede. Familien fik dispensation i 1950, hvor de fik udbetalt provenuet af salget af grunden. Familien, der havde bopæl i Tyskland, ejede hus i Gråsten og sommerhus i Kollund. Ejendommene blev konfiskeret, og familien søgte dispensation i 1951, hvilket blev bevilget således, at hustruen fik dispensation den 31. februar 1951 under forudsætning af, at manden overdrog ejendommen til hustruen.

Som det fremgår af ovenstående, fik også erklærede nazister en fair behandling. At to af familierne ret kort efter kapitulationen fik udleveret luksusgenstande som musikinstrumenter, lå vist ikke i kortene, hvis man skulle følge lovens ordlyd. De to sidste familier fik egentlige dispensationer, men da var der trods alt forløbet nogen år, og dispensationspraksis var blevet lempet.

Enkelte udvalgte sager

Landsretssagfører Linds arkiv over konfiskationssagerne fra Gråsten retskreds beror på Landsarkivet for Sønderjylland. Af de mange sager

har jeg valgt nogle sager ud som eksempler på, at administrationen af konfiskationsloven var nuanceret og ikke så hårdhændet som påstået. Også personer, der havde gjort tysk soldatertjeneste eller havde været aktive i den nazistiske bevægelse, kunne få dispensation, men der har selvsagt været situationer, hvor et afslag blev fastholdt. De efterfølgende numre er identiske med sagsnumrene i Linds arkiv.

Tre sager, hvori *afslag er fastholdt*: Numrene 118, 232 og 294.

Tre sager, hvor der flere gange er givet *afslag, men efterfølgende givet (sen) dispensation*: Numrene 18, 20 og 476.

En sag med en *domstolsafgørelse* af arvesag med to tyske og en dansk arving, hvor retten afgjorde en tvist mellem kommissarius og arvingerne: Nummer 126.

En sag, hvor en *nazist* får dispensation: Nummer 288.

En sag med *dispensation på betingelser*: Nummer 246.

En sag, hvor en mand, netop hjemvendt fra *tysk krigsdeltagelse* får dispensation: Nummer 176.

En administrativt *besværlig arvesag*: Nummer 112.

En sag, hvor *udtagelsesretten er »udvidet«*: Nummer 40.

En sag, hvor der gives dispensation i en *særeje-sag*: Nummer 34.

Sag nummer 18 og 20

Disse to sager vedrører samme ejer – en tysk skibsreder³⁴ med bopæl i Schweiz. Pågældende var ejer af Grøngrøft gods, Benniksgaard, et græsareal i Søgård og gården Travsted pr. Jejsing. Pågældende ejede endvidere værdipapirer samt andre, ikke helt specificerede, fordringer. Ved registreringen den 13. juni 1949 konstaterede Lind, at der fandtes en del værdifuldt indbo, som enten tilhørte pågældende eller dennes datter. Søsteren til ejendommens bestyrer, der foreviste de værdifulde effekter, oplyste, at hun ikke vidste, om indboet tilhørte gårdens ejer eller dennes datter, der var enke efter en dansk statsborger.

Grøngrøft gods havde et jordtilliggende på 158 ha og blev drevet af en bestyrer for ejerens regning. Bestyreren arbejdede under tilsyn af ejeren af naboejendommen, en tysksindet godsejer. Benniksgaard, der havde et jordtilliggende på 135,5 ha, var bortforpagtet for otte år fra 1. marts 1944, og da forpagteren havde betalt sin afgift rettidigt, og der ikke var hjemmel til ophævelse af kontrakten, besluttede kommissarius efter indstilling fra Lind at respektere kontrakten. Græsare-

Grøngrøft, en af Gråsten-egnens store gårde, der blev konfiskeret og senere omdannet til institution. (Foto: Felsted lokalhistoriske Forening).

alet i Søgaard var på 20 ha og indtil 31. december 1946 bortforpagtet til en kreaturhandler i Aabenraa. Rederens datter havde tinglyst forkøbsret til Benniksgård.

Rederen havde i 1935 købt ejendommene Benniksgård og Travsted af Kreditanstalt Vogelgesang, som dermed fik frigjort betydelige midler til opkøb af landejendomme og udlån til bønder i Sønderjylland som led i jordkampen.

Skibsrederen havde bopæl i Schweiz og ingen personlig tilknytning til sine nye ejendomme og ansatte landsretssagfører Vogelgesang som administrator af sin formue her i landet. Da Kreditanstalt Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft efter krigen blev likvideret, og landsretssagfører Vogelgesang som led i retsopgøret blev fængslet, blev administrationen af skibsrederens formue videreført af Vogelgesangs kontor. Lind havde fra kontoret fået regnskaber, der viste rederens formue, de udestående fordringer samt det beløb, der var kommet ind fra administrationen af Grøngrøft.

Uvidende om, at skibsrederen telegrafisk 28. maj 1946 havde trukket sin bemyndigelse af Vogelgesang tilbage, gik Lind i god tro ud fra, at Vogelgesang fortsat administrerede formuen. Så sent som ultimo november 1946 sendte Vogelgesang diverse regninger til Lind for at søge midler frigjort til at betale regningerne. Den 23. december 1946 forespurgte Vogelgesang Lind, om han kunne fortsætte bortforpagtningen af græsarealerne ved Søgaard. Han skulle have besked inden 1. januar 1947 (!) og rykkede endvidere for frigivelse af midler til betalingen af de store reparationer på Benniksgaard.

Den 31. december 1946 fik Lind i et brev fra en bankdirektør i Aabenraa underretning om, at forvaltningen af de omhandlede ejendomme allerede for længe siden var overdraget til ham af rederens formueforvalter i Schweiz. Han vedlagde en kopi af skrivelse fra Vogelgesang til en københavnsk overretssagfører, hvoraf det fremgår, at Vogelgesang havde modtaget det nævnte telegram fra rederen. Imidlertid havde Vogelgesang bestyret formuen siden december 1941, og han ønskede nu at blive honoreret for dette arbejde, da han trængte til indtægter, som han i 1947 skrev i et brev til kommissarius.

Efterfølgende orienterede kommissarius den 4. februar 1947 landsretssagfører Lind om, at Statens Jordlovsudvalg ville overtage administrationen af de fire ejendomme.

Skibsrederen boede i Schweiz, havde ingen tilknytning til sine danske ejendomme og ønskede formentlig med sin frigørelse fra Vogelgesang at undgå en konfiskation. Imidlertid var det helt klart, at initiativtagerne til kreditanstalten fra begyndelsen havde set dens virke i et grænseflytningsperspektiv, og at der var kanaliseret store midler fra den tyske stat til kreditanstalten ad forskellige kanaler. Til grund for konfiskationen af ejendommene lå en vurdering af, at rederen var helt klar over, at købesummen for de ejendomme, han havde købt af Kreditanstalt Vogelgesang, indgik i en national jordkamp, og rederen fik da også afslag på ansøgningerne om dispensation i henholdsvis 1950 og 1953 (Grøngrøft) og 1950 og 1952 (Benniksgaard), men opnåede en slags dispensation i 1956 for Benniksgaard og i 1957 for Grøngrøft gods' vedkommende. Da var Grøngrøft gods omdannet til institution, og Benniksgaards jord var opdelt i nye husmandsbrug.

Sag nummer 34

Registrering 24. april 1947. Sagen vedrører et ægtepar med en voksen søn. Hustruen var fra enen, medens manden var indvandret fra Bay-

ern i 1920. Parret ejede hus med tilknyttet forretning, idet hustruen ejede ejendommen som særeje, medens møbler og andet indbo, en bil, livsforsikring, sparebevis samt effekterne i værkstedet var fælleseje. Parrets søn havde overtaget og drevet forretningen siden 12. februar 1947. Da sønnen var dansk statsborger, skete der ingen konfiskation for hans vedkommende. Manden var stærkt nazistisk, havde været medlem af Selbstschutz og deltaget i uniformeret og bevæbnet patruljetjeneste; han havde desuden været værnemager i betydeligt omfang og blev overført til Fittinglejren i foråret 1947. Hustruen blev ligeledes overført til Fittinglejren i april 1947. På grund af hustruens særeje blev der indgivet ansøgninger om dispensation særskilt for mand og hustru. 11. november 1948 blev der givet dispensation, formentlig på grund af hustruens og sønnens tilknytning til Danmark.

Sag nummer 40

Sagen vedrører en familie, der tidligere boede i Aabenraa, hvor politiet foretog registrering den 1. oktober 1946. Bohavet var meget værdifuldt, også for så vidt angik klæder, sengetøj og sølvtøj. Da familiens indbo blev opmagasineret i Gråsten retskreds, modtog Lind sagen i foråret 1947. Lind foretog fornyet registrering 22. september 1948 og konstaterede, at sølvtøj m.v. var udleveret allerede i 1946. Hustruen havde boet i Danmark efter kapitulationen og var først udrejst 10. november 1945 og havde derfor adgang til at gøre udtagelsesretten gældende. Den pågældende var erklæret antinazist og havde adskillige gange afvist opfordringer fra Werner Best om at melde sig. Selvom han blev stærkt presset, nægtede han at deltage i SS og måtte derfor lade sig indrullere som almindelig tysk soldat. Lind skrev i en indberetning af 15. november 1947 til kommissarius, at pågældende, der ifølge Lind omtaltes meget fordelagtigt af flere danskere, der kendte ham under besættelsestiden, nu skulle tiltræde en stilling hos de engelske besættelsesmyndigheder, og at familien derfor havde brug for sit bohave. Dette blev understøttet af et i sagen beroende, personligt brev fra en politimand, der under krigen havde knyttet venskab med familien, som han omtalte meget positivt. Kommissarius meddelte herefter den 3. december 1948, at alt registreret skulle betragtes som omfattet af udtagelsesretten, og at samtlige effekter skulle overlades familien. Reglerne om udtagelsesret overskrides hermed klart, men kommissarius har vel skønnet, at den pågældende tyske statsborgers forhold var af en sådan beskaffenhed, at han ville

få fuld dispensation, hvis der havde foreligget en dispensationsansøgning og kommissarius har ikke ønsket at forhale udleveringen af indbo m.v.

Sag nummer 112

Arvesag. En grosserer afgang ved døden 28. februar 1946. Arvingerne var hans tre døtre, alle tyske statsborgere med bopæl i Tyskland. To af døtrene tog efter faderens død ophold i hans hjem og beholdt hans husbestyrerinde. Som der står i skifterettens beretning, havde faderen en betydelig formue, men der var tilsyneladende ikke helt klarhed over gældsposterne i boet. Døtrene så ingen anledning til at udvise særlig sparsommelighed, førte en ret kostbar husholdning og disponerede frit over kassebeholdningen på 50.000 kr. En måned senere trådte konfiskationsloven i kraft, og det medførte, at døtrene ikke længere kunne betragtes som arvinger til boet, der i princippet skulle konfiskeres og overdrages til den danske stat. Døtrene meddelte, at de agtede at søge dispensation fra konfiskationsbestemmelserne, og fik lov til at beholde husbestyrerinden i nogle måneder samt disponere over et beskedent beløb til husførelse. Realisationen af den faste ejendom og indboet blev herefter udsat, indtil der lå svar på dispensationsansøgningen. Døtrene havde imidlertid ikke forstået, hvad konfiskationen betød for forandringen i deres stilling. De inddrog uden videre en i boet registreret bil til privat kørsel – også for husbestyrerinden, der havde ærinder i bl.a. Odense. Bilen måtte så afhentes af skifteretten, der også lukkede af for yderligere forbrug af boets midler. Sagen betød en omfangsrig administration, da der foruden en skattesag var økonomiske mellemværender med både andre firmaer og offentlige instanser. Da døtrene omsider havde foretaget den fornødne ansøgning om dispensation, blev den imødekommet meget hurtigt herefter, og af det, der oprindeligt skønnedes at være et rigt bo, blev det resterende beløb – godt 4.400 kr. – udleveret til arvingerne.

Sag nummer 118

Registrering 4. september 1947. Sagen vedrører et ægtepar med en adoptivdatter. Manden arbejdede i Flensborg, og parret ejede hus med indbo samt en bil. Datterens effekter blev registreret særskilt, og hun udtog alle sine ejendele. Ægteparret foretog udtagelse af en del af indboet og ønskede af de beløb, der måtte realiseres ved salg af

ejendom eller bil, at blive fyldestgjort op til de 2.000 kr., som de havde ret til ifølge konfiskationsloven. Manden henviste til, at hans slægt havde boet i Danmark i 400 år, og søgte dispensation i 1947, 1948, 1949 og 1951. Der blev givet afslag på dispensation, senest i 1951. I en anden Gråsten-sag findes diverse skrivelser, bl.a. et brev af 17. september 1946 fra pågældendes gode ven og nabo, hvori han anbefalede, at pågældende fik dispensation fra konfiskation på grund af hans flid, agtværdighed og pacifistiske sindelag, samt at pågældende bestemt ikke måtte regnes til den del af den tyske folkegruppe, der helt glemte deres forpligtelser som borgere i Danmark. I en efterfølgende skrivelse af 30. august 1947 tilføjede naboen, at han havde haft besøg af kriminalpolitiet, der havde oplæst en rapport for ham med indsamlede oplysninger om pågældendes forhold. Naboen var ikke glad for det, han havde fået at høre, men anførte, at manden (i sag nr. 118) efterfølgende over for ham havde tilbagevist, at han den 9. april 1940 skulle have udtalt »wir danken unserm Führer« og bortforklaret, at han i paskontrollen har udtalt »Auf diesen Tag haben wir 20 Jahre gewartet«. Naboen mente fortsat, at pågældende ikke havde indtaget nogen høj militær position, højst været korporal. Naboen undskyldte også hans medlemskab af diverse tyske organisationer, idet han »ikke er beføjet til at udtale mig i så henseende, da man ikke ved, hvor meget en tysk statsborger og særlig en tysk embedsmand var tvunget og pligtig til eller ej«. I sag nr. 118 foreligger endvidere en skrivelse af 30. september 1952, hvori en anden god ven har skrevet til en lokal folketingsmand og plæderet for bistand til at genoptage pågældendes dispensationssag, da der nu var så mange andre, der ved fornyede ansøgninger havde fået frigivet deres formue. Sidstnævnte ven anerkendte tilsyneladende heller ikke de fakta, efter hvilke pågældendes ansøgning var blevet afslået, hans militære rang, medlemskabet af NSDAP mv., men betegnede det som sladder, og at man havde forsøgt at påvirke pågældendes fortalere. Disse udsagn svækkes på grund af sagernes oplysninger om, at manden havde været medlem af NSDAP siden 1927, været Obersturmführer i NSKK og medlem af andre tyske organisationer, herunder VDA, og at hustru og datter havde været aktive i Frauenschaft. Dispensationssagen blev ikke genoptaget.

Sag nummer 126

Sagen vedrører tre arvinger, en søster med dansk statsborgerskab og to brødre med tysk. Hvis arven skulle deles ligeligt, skulle søsteren i

en sådan sag have udleveret 1/3 af boet, og den resterende 2/3 ville blive konfiskeret med en mulig efterfølgende ansøgning om dispensation. De tyske arvinger havde imidlertid givet arveafkald, så søsteren ville være at betragte som enearving. Dette havde kommissarius ikke kunnet acceptere, formentlig ud fra en forståelig vurdering af, at arveafkaldet var strategi, og han forelagde derfor sagen for domstolene. Dommen lød på, at søsteren skulle være at betragte som enearving, fordi parterne fremførte, at de to brødre havde modtaget noget, der kunne sidestilles med arveforskud. Situationen taget i betragtning er dette en ekstraordinær sag. Kommissarius havde hjemmel til at foretage konfiskation af de to brøders arvelod, men havde valgt at følge spillereglerne i et retssamfund og forelægge sagen til afgørelse af en domstol.

Sag nummer 176

Registrering 14. marts 1949. Sagen vedrører et ægtepar med to børn. Parret ejede hus, indbo og mekanikerværksted. Manden havde gjort tysk krigstjeneste og kom under krigen i engelsk fangelejr indtil kapituleringen og vendte først tilbage til Danmark den 21. februar 1949. Manden fremførte, at han aldrig kunne have tænkt sig at melde sig frivilligt, og at han nødtvungent måtte give møde, efter at han blev presset til deltagelse som tysk soldat og tre gange var opfordret til at melde sig. Hustruen havde gennem udlejning og forskelligt arbejde klarer udgifterne til underhold og udgifterne på huset uden socialhjælp eller understøttelse gennem værnemagten. Manden, der havde arbejds- og opholdstilladelse, ville søge dispensation snarest. Ansøgningen blev indgivet i marts 1949, og dispensation forelå allerede den 15. juli 1949. Det faktum, at manden havde været tysk soldat, betød således mindre end hans forklaring om, at han i realiteten var blevet tvunget ind som soldat. Det har formentlig også haft betydning, at der fra omgivelserne havde været respekt for, at familien havde formået at klare sig selv.

Sag nummer 232

Registrering 26. august 1948 af indbo, tilhørende tidligere rigsfuldmægtigede Werner Best med hustru og fem børn. Werner Best var fængslet, men hustruen havde haft ophold i Gråsten også efter kapituleringen og havde derfor udtagesret. Hustruen var efterfølgende udrejst til Tyskland, men kom til stede ved registreringen. Hustruen

fremførte, at parret havde haft en stor del af effekterne med fra Tyskland. Lind foreslog kommissarius at godkende, at pågældende udtog alle sine effekter, placeret i to forskellige villaer, med undtagelse af en badeovn (ikke bageovn) til en værdi af 50 kr. Desuden havde hun fået udbetalt 2.000 kr. fra proventuet af salg af diverse ægte tæpper. Dette blev tiltrådt af kommissarius. Efterfølgende fremkom en skrivelse af 13. oktober 1948 fra generalstabens kontor i Kollund, der bestred fru Bests udsagn om, at parret havde haft møblerne og indbo med fra Tyskland. Generalstaben fremførte, at »dette indbo er for størstedelen fremstillet og købt her i landet, bl.a. er soveværelsesmøblementet udført af hofmøbelfabrikant C. B. Hansens Etbl. i København«, og at »de omhandlede effekter ingeniunde kan henregnes til indbo hørende til et tarveligt hjem, ligesom kontoret er af den formening, at man med hensyn til udtagelsen er gået udover begrebet: nødvendige indbogenstande«. Imidlertid havde kommissarius tiltrådt Linds forslag og kunne ikke ændre det. En ansøgning om yderligere dispensation blev afslået i 1952.

Sag nummer 246

Registrering 18. maj 1949. Sagen vedrører et ægtepar med to voksne døtre, alle tyske statsborgere. Parret ejede en forretning med tilhørende butikslokale og beboelse, og hustruen ejede endvidere som særarv efter sine forældre halvparten af en anden ejendom. Justitsministeriet havde i juni 1947 meddelt, at parret skulle udrejse snarest muligt. Registrering af de to voksne døtres effekter foregik i juli 1947, og disses ejendele faldt inden for udtagelsesretten. I januar 1949 fik ægteparret afslag på en ansøgning om dispensation, men den 15. oktober 1949 fik de dispensation for alt andet end selve ejendommen, idet parret dog blev tilkendt brugsret til ejendommen, så længe en af dem var i live. Manden døde i 1950, og efter mandens død opnåede enken dispensation under forudsætning af, at ejendommen blev tilskødet de to døtre, hvilket efterfølgende fandt sted.

Sag nummer 288

Registrering 7. oktober 1947. Enke med et hjemmевærende barn ejede hus, møbler og andet løsøre samt knap 2.800 kr. i banken. Familien var nazister, den afdøde mand blev betegnet som »aggressiv nazist« og hustruen »ivrig«. Børnene var i Hitler-Jugend. På trods heraf blev der givet delvis dispensation i 1948, hvor alt indbo blev fritaget. Her-

efter konfiskeredes bankindestående samt huset, idet pågældende dog blev sikret brugsret til huset. Brugsretten blev tinglyst. Enken opnåede efterfølgende fuld dispensation i 1952, dog på den betingelse, at hun ikke kunne disponere over bankbeløbet uden tilladelse fra Danmarks Nationalbank.

Sag nummer 294

Registrering 8. oktober 1947. Ægtepar, begge tyske statsborgere, var stærkt tysksindede og demonstrativt antidanske. Manden opholdt sig i Tyskland, og hustruen kunne ikke få fornyet sin opholdstilladelse. I sagen ligger et brev, dateret 9. august 1948, fra en mand i Flensborg, som var en tidligere nabo fra før Genforeningen. Han mente, at manden blev gjort uret, idet han kun havde beholdt sit tyske statsborgerskab, fordi han dengang købte et hotel i Kappel og som ejer af et tysk skib blev forpligtet til at sejle for tyskerne i krigen, men »ikke som værnemager«. Dette stemmer dog ikke overens med de i sagen i øvrigt foreliggende oplysninger.

Ifølge en i sagen beroende politirapport af 19. februar 1947 var huset hustruens særeje og blev vanrøgtet, f.eks. ved at gulvene blev brækket op, så den danske stat ikke kunne få glæde af det. Hustruen havde udtaget alt indbo, og kommissarius gav tilladelse til, at det blev taget med til Tyskland. Huset blev konfiskeret og solgt, men da der af salgssummen skulle afholdes en lang række større og mindre beløb, som pågældende skyldte både offentlige myndigheder, skorstensfejer og en lang række handlende samt private, var nettoprove-nuet såre beskedent. Familien fik afslag på ansøgning om dispensation i 1948, 1949 og 1952.

Sag nummer 476

1. registrering i denne sag, der vedrører en stor gård, blev foretaget af den daværende bestyrer den 18. april 1947. Gården tilhørte et ægtepar fra Flensborg og blev med sine 145 ha beslaglagt af Statens Jordlovsudvalg. Ejeren fik afslag på dispensationsansøgning i 1948 og 1950. Sagen, der havde været kørt uden for stedfortrædende kommissarius' regi, kom først i 1955 til Gråsten med henblik på registrering, der blev foretaget den 3. juni 1955. Der var nu på ny indsendt dispensationsansøgning. Ægteparret fra Flensborg ejede gårdens møbler og løsøre og anførte, at gården havde været i slægtens eje siden 1488 og at manden hvert år havde brugt gården som sommerbolig og engageret sig i driften.

Der ligger i sagen en række akter af fortrolig karakter, men af relevans for fremstillingen her skal bemærkes, at den »anbefaling«, som pågældende havde vedlagt sin ansøgning, ikke var en egentlig anbefaling om fritagelse for konfiskation, men blot en attestation af fakta (om gårdens drift o.l.).

Pågældende fremhævede, at han ikke var eller havde været medlem af nazipartiet, hvilket havde betydet stor indtægtsnedgang under krigen. Den svenske gesandt i Madrid (en slægtning) erklærede, at pågældende var indstillet *mod* nazismen, og at han anerkendte 1920-grænsen. Gesandten anførte, at pågældende var født i en tysk embedsmandsfamilie, havde fået tysk uddannelse og opdragelse og derfor naturligt nok var tysk tænkende. Mod udtalelsen om, at pågældende anerkendte 1920-grænsen findes modsatrettede udtalelser og erfaringer. Pågældende blev betegnet som »aktiv tysker« og som en, der altid havde tilhørt den fløj, der holdt på Tysklands ubrydelige ret til hele Slesvig.

Pågældende fremførte endvidere, at han blev valgt som formand for sagførerforeningen i Flensborg også med de danske stemmer; men der foreligger i sagen oplysning om, at det enlige danske medlem havde givet udtryk for, at hans stemme ikke måtte tages som udtryk for, at han i øvrigt ville gå ind for pågældende, navnlig ikke nationalpolitisk.

Det var korrekt, at manden havde bekostet mange penge på gårdens drift og forbedringer, men det er noget af en tilsnigelse at kalde gården for en slægtsgård. Pågældendes far giftede sig på sine gamle dage med enken på gården, der var barnløs, og på den måde kom han i besiddelse af gården.

Gården blev betragtet som en tysk bastion af de lokale, der protesterede mod en eventuel dispensation. »Ejerens« sagfører, der fik adgang til disse papirer, anførte hertil, at protesten var forårsaget af, at underskriverne selv ønskede at erhverve jorden. Det fremgår dog klart af politiets efterfølgende rapport, at nogle få ganske vist ønskede at erhverve jord, men at samtlige underskrivere havde skrevet under af nationale årsager.

Familiens omgang med tyske officerer havde virket stærkt stødende på lokalbefolkningen med heil'en og store selskaber, og den pågældende havde over for de lokale optrådt som overmenneske, ligesom hustruen havde virket stærkt provokerende i sin adfærd. Sagen er omtalt i Hans Schultz Hansens bog om Landeværnet, hvor det anfø-

res, at der var tale om en oplagt uretfærdighed, at pågældende blev frataget sin slægtsgård, dels på grund af at gården var slægtsgård gennem flere århundreder, dels fordi der angiveligt ikke var noget at sige manden på.³⁵ På baggrund af de i sagen foreliggende akter må det siges, at der på daværende tidspunkt var skellig grund til at konfiskere gården. At ejeren så senere opnåede dispensation, var et led i lempelserne i dispensationerne fra 1950.

Gården blev i sin tid solgt med besætning til Statens Jordlovsudvalg, og da pågældende i 1953 igen søgte dispensation, fik han i april 1955 delvis og i juni 1955 fuld dispensation i form af nettoprovenuet fra salget af gården.

Konklusion

Vedtagelsen af konfiskationsloven var præget af et klassisk dansk udenrigspolitisk dilemma. På den ene side ønskede danske politikere goodwill hos de allierede magter – så meget desto mere, fordi samarbejdspolitikken under besættelsen ikke decideret havde fremmet dansk prestige – og på den anden side ønskede man ikke at provokere Tyskland mere end højst nødvendigt. Opfattelsen blandt danske beslutningstagere var, at Tyskland nok var slagent og udbombet, men at landet erfaringsmæssigt altid rejste sig efter sine nederlag og dermed potentielt kunne tænkes at true Danmark igen. Bestræbelsen på at fare med lempe over for Tyskland var således ikke kun motiveret med ønsket om at afsvække spændingerne i grænselandet, men handlede også om dansk sikkerhedspolitik på et mere grundlæggende niveau.

Konfiskationsloven blev gennemført efter pres fra USA og Storbritannien, og Per Federspiel, der var minister for særlige anliggender, måtte tilmed slås for, at Danmark fik adgang til at give dispensation fra konfiskation. Han opnåede ikke en sådan accept, men fik dog af tvunget briterne en indrømmelse af, at Danmark skulle ordne sagen »hjemme«, men blot således, at man gik så stille som overhovedet muligt med dørene. På den baggrund var det ikke uforståeligt, at loven kom til at virke hård i sin formulering.

Selvom lovens ordlyd forekom hård, var administrationen de facto mildere end forventet. I administrationen af konfiskationsloven var det helt rimeligt, at de tyske statsborgere, der ikke havde gjort noget illoyalt eller provokerende, fik dispensation. Som det er fremgået, fik

alle, der havde opholdt sig i Danmark ved konfiskationslovens vedtagelse, ret til som minimum at udtage gangklæder, linned og lignende og indtil en grænse på 2.000 kr. værdier, der sikrede, at familien ikke var på bar bund. Herudover var dispensationsprocenten høj. Kun 7% af den undersøgte gruppe fik endeligt afslag på ansøgning om dispensation, og når man gennemgår sagsakterne, er der sædvanligvis en årsag til, at der blev givet afslag. Kun i en enkelt sag har jeg undret mig over, at afslag blev fastholdt, men har ikke kunnet finde frem til de præmisser, der var afgørende herfor.

Til gengæld forekommer administrationen at have været lempelig og i visse tilfælde særdeles mild, når man sammenholder sagsakterne med intentionerne i loven. En del tyske statsborgere, som efter justitsministeriets almindelige praksis skulle have været udvist af landet, fik af humane grunde – for eksempel på grund af alder eller sygdom – opholdstilladelse og fik som regel en delvis dispensation i form af livsvarig brugsret til deres huse, livrente, frigivelse af indbo eller en del af den beslaglagte formue mv. Det ses hyppigt, at den endelige afgørelse for denne gruppe tyske statsborgere blev fuld dispensation.

Selvom der i konfiskationsloven eller dens forarbejder ikke var nogen forskel i betingelserne for dispensation med hensyn til fast ejendom og anden formue, har der tilsyneladende været en utilbøjelighed til at indstille dispensation med hensyn til større, faste ejendomme. Dette var tilfældet på landsplan, og det var der også i den undersøgte retskreds. Selvom loven ikke måtte benyttes i jordpolitisk øjemed, var det forståeligt og nødvendigt, at de ejendomme, der var ejet af Vogelgesang og Höfeverwaltungsgesellschaft, blev konfiskeret. Her var tale om selskaber, der var i konfrontation med Danmark om den sønderjyske jord og med en stor tysk kapital i ryggen søgte at fremme tyskheden i landsdelen og danne basis for en grænseflytning. Ud over disse ejendomme lå der yderligere tre større ejendomme i Gråsten retskreds. Med hensyn til disse tre sager skal det bemærkes, at der her lige efter krigen var gode grunde til konfiskation, men at de to ejere af de i alt tre ejendomme efter flere ansøgninger omsider fik dispensation i årene efter 1955, hvor administrationen af konfiskationsloven var blevet markant mildere.

Det, centraladministrationen – eller måske rettere politikerne – kan klandres for, er den tidsmæssigt langtrukne sagsbehandling. Det forekommer også urimeligt, at personer, der for eksempel havde fået deres jord konfiskeret i 1947 og først fik dispensation i 1955, måske

efter mange forsøg, måtte affinde sig med, at de fik udbetalt provenuet uden renter.

Da det nye Vesttyskland kom til at fungere, blev der herfra selvfølgelig udtrykt harme mod den uretfærdige konfiskation, der stred imod folkeretten. Hjemmetyskerne mente selv, at retsopgør og konfiskationslov var dybt uretfærdig, at Danmark ikke tog hensyn til den nationale loyalitetskonflikt, mindretallet havde befundet sig i, og at tyske borgere var blevet ribbet for alt, hvad de ejede. Disse synspunkter kan findes endnu den dag i dag. Men selvom konfiskationsloven lød hård i formuleringen, blev der taget særlige hensyn til tyske borgere, og administrationen blev gradvist mildnet.

Administrationen af konfiskationsloven tilgodeså de grupper, de danske politikere havde ønsket tilgodeset, og loven var lempelig for nogenlunde neutrale, rimeligt loyale tyske statsborgere. Loven har i højere grad været restriktiv, når det drejer sig om større landbrug, og den har stort set været konsekvent, når det drejer sig om lovens målgruppe »tysk, fjendtlig« ejendom, idet dog både nazister og personer, der deltog i tysk krigstjeneste og i de herværende tyske korps, har fået dispensation. Loven blev på ingen måde fulgt mere nidkært i Sønderjylland end resten af landet. De sønderjyske folketingsmænd har sandsynligvis bidraget hertil. De vidste, hvad der stod på spil, hvis konfrontationerne blev alt for markante i landsdelen, og ønskede på sigt at medvirke til forsoning og muligheden for et fremtidigt samliv mellem dansk og tysk. Loven har fungeret lempeligt i Sønderjylland, måske mildere end i resten af landet – i hvilket omfang må afvente en anden og større undersøgelse.

Både retsopgør og konfiskation havde love, der lød hårde i formuleringen, men administrationen af de to lovområder blev gradvist mildnet. Der var her en vis parallelitet i tidsforløbet, idet omfanget af dispensationer steg på samme tidspunkt, hvor der skete benådninger i de »store« sager³⁶, og hvor dommene i retsopgøret blev klart mildere.

Der eksisterer fortsat mange myter om konfiskationsloven og dens påståede strenghed. En af årsagerne hertil er sandsynligvis den ensidige fremhævelse af enkeltsager. Et par af myterne har været behandlet i denne fremstilling, der er baseret på et bredere kildegrundlag, og her tegnes et andet og mere nuanceret billede.

LITTERATUR OG KILDER

Rigsarkivet (RA)

Kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom 1945–1960. Pk. 2–926, 976–992, 994–997, 999–1133, 1137–1143, 1150–1211, 1216–1322, 1324–1328, 1349–1351.

Dispensationsnævnets referater.

Journal 347. Revisionsprotokollater vedr. finansår 46/47 og 47/48.

Landsarkivet for Sønderjylland (LA)

Stedfortrædende kommissarius for konfiskation af tysk og japansk ejendom, pakke nr. 1–14.

Privatarkiver: Lind, K. P. A., landsretssagfører, Gråsten

1946–55 Hovedbog (protokol). Arkivnummer 1194.

Retten i Gråsten 1947–1963. Skifteretten. Repartitioner.

Retten i Rødding.

Læg med sager vedrørende konfiskation af tysk og japansk ejendom 1945–46. Primært vedrørende Kreditanstalt Vogelgesang og A/S Höfeverwaltungsgesellschaft.

Skrivelse af 4. maj 1946 fra kommissarius til dommeren i Frøs Herred.

Følgeskrivelse af 6. maj 1946 fra handelsministeriet til samtlige civildommere.

Retten i Toftlund. Civilret.

Trykt, men ikke mangfoldiggjort materiale: Fortegnelse over herboende tyske statsborgere. Januar 1946. Udgivende instans og trykkested ikke angivet, men oplysningerne hidrører fra de til politimyndighederne indgivne anmeldelser. Fortegnelsen er af handelsministeriet den 6. maj 1946 fremsendt til samtlige civildommere. Biblioteket på Landsarkivet for Sønderjylland, 02.11.3.

Litteratur

Alnor, Peter Christian: *In Schleswig zu Hause*. Neumünster, 2003.

Frandsen, Karl-Erik (red.): *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*. Forlag: Dansk Historisk Fællesråd, 1984/85.

Becker-Christensen, Henrik: *Det tyske mindretal i Nordslesvig 1920–1932*. Bind I + II. Disputats. Aabenraa, 1990

Danmarks Statistik. *Statistiske efterretninger*, 38. årgang nr. 65. 1947.

Hans Kirchhoff m.fl. (red.): *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–45*. 1. udgave. Gads forlag, 2002.

Jørgensen, Stig: »Konfiskation«. *Advokaten*, nr. 5, årgang 73. 1994.

Kristensen, Henrik Skov: »Det tyske mindretal og Fårhuslejren – retsopgøret på museum«, *Historie* 2005, s. 54–110.

Kristensen, Henrik Skov og Inge Adriansen: *Als og Sundeved 1940–45*. 2. udgave. Haderslev 2005.

Lildholdt, Karen Harder: *Konfiskationsloven i praksis. En mikroundersøgelse fra Gråsten retskreds*. Kandidatspeciale 2008, Københavns Universitet.

Lorek, Sabine: *Rechtsabrechnung – Retsopgør. Politische Säuberung nach dem Zweiten Weltkrieg in Nordschleswig*. Wachholtz Verlag Neumünster 1998.

Lund, Joachim (ed.): *Working for the new order: European business under German domination, 1939–1945*. University Press of Southern Denmark, Copenhagen Business School Press, 2006.

Lylloff, Kirsten: *Konfiskation af tysk og japansk ejendom efter 2. Verdenskrig*. Kandidatspeciale 2007, Københavns universitet.

Mortensen, Gunnar Kjær: »Konfiskation af tysk og japansk ejendom«, *Fynske årbøger* 1998, s. 87–98.

Rigsdagstidende 1945–1948.

Schultz Hansen, Hans: *Dansk jord på danske hænder. Foreningen Landeværnet og den nationale jordkamp i Sønderjylland 1927–2002*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 84. Aabenraa 2002.

Schultz Hansen, Hans og Henrik Skov Kristensen (red.): *Sønderjylland under krig og besættelse 1940–1945*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 91. Aabenraa 2003.

Tamm, Ditlev: »Den skandaløse konfiskation af tysk ejendom«, *Jyllandsposten* 28. april 1997.

Tamm, Ditlev: *Retsopgøret efter besættelsen*. København 1984.

www.dst.dk/Statistik/seneste/Indkomst/Priser/Prisberegner.aspx
www.retsinfo.dk

NOTER

1. Lylloff, 2007, s. 52 ff.
2. RA, i journal nr. 347, s. 170. Revisionsprotokollat af 13. juni 1960 for år 1958/59.
3. *Gads leksikon om dansk besættelsestid 1940–45*, s. 290.
4. Mortensen, Gunnar Kjær, 1998, s. 87–98.
5. Rigsdagstidende, 97. ord. samling 1945–46. Folketinget, spalte 2171ff. Endvidere Lylloff, 2007, s. 52 ff.
6. For orientering i international litteratur, der beskæftiger sig med de tyske bestræbelser på at investere sig til indflydelse på andre landes erhvervsliv kan henvises til Joachim Lund (ed.): *Working for the New Order*.
7. Rigsdagstidende, 97. ord. samling 1945–46. Folketinget, spalte 2175–2176.
8. Rigsdagstidende, 97. ord. samling 1945–46. Folketinget, spalte 2270f.
9. Rigsdagstidende, 97. ord. samling 1945–46. Folketinget, spalte 2286. Lovforslagets § 3, stk. 2.
10. Lylloff, 2007, s. 57.
11. Konfiskationsnævnet havde fem medlemmer, udnævnt af Handelsministeren.
12. Jens Herfelt blev udnævnt til dommer i Østre Landsret i 1945 efter under krigen at have været kontorchef i Justitsministeriet.
13. RA. Pakke 926. Sag 434. Personaleopgørelsen findes i skrivelse af 21. maj 1959 fra kommissarius Herfelt til Handelsministeriet.
14. RA. Pakke 926, sag nr. 434.
15. Ved fremskrivning efter Danmarks Statistiks »prisberegner« svarer 2.000 kr. til godt 38.000 kr. i nutidsværdi. Da »prisberegneren« ikke kan benyttes uden videre i denne sammenhæng, er der ud fra lønstatistikkerne fra Danmarks Statistik, Statistiske efterretninger, 38. årgang nr. 65, foretaget en beregning ud fra lønniveauet i 1946, der viser, at de 2.000 kr. svarede til 15 ugers løn for faglærte mænd, 17,5 ugers løn for ufaglærte mænd og 25 ugers løn for kvinder.
16. Dette og det følgende afsnit er baseret på Rigsdagstidende for så vidt angår selve konfiskationsloven, herunder processen frem til vedtagelsen af loven, og på gennemgangen af Gråstensagerne og de tilsvarende centraladministrative sager samt dispensationsnævnets referater samt diverse revisionsprotokollater for så vidt angår administrationen af loven og dispensationspraksis.
17. RA, journal 347. Revisionsprotokollat vedr. finansår 46/47 og 47/48, s. 20
18. Dispensationsnævnet bestod af 7 medlemmer. Handelsministeren udpegede to medlemmer og Udenrigsministeren, Finansministeren, Indenrigsministeren, Justitsministeren og Ministeren for særlige anliggender udnævnte hver et medlem.
19. Domænegårde er gårde ejet af staten og drevet af en forpagter.
20. Hans Schultz Hansen, 2002, s. 14.
21. Henrik Becker-Christensen, 1990, s. 138 ff.
22. Den såkaldt »truede firkant« var det område, der lå mellem Højer, Løgumkloster, Aabenraa og Gråsten
23. Hans Schultz Hansen, 2002, s. 119.
24. LA. Retten i Rødding. Skrivelsen fra Statens Jordlovsudvalg er med sikkerhed udsendt til samtlige retskredse i Sønderjylland.
25. Hans Schultz Hansen, 2002, s. 119.
26. Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen 2005, s. 272 ff.
27. Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: 2005, s. 272 ff.
28. Henrik Skov Kristensen, 2005, illustration s. 94.
29. RA. Pk. 918. Sag 347. Revisionsprotokollat af 6. juni 1950 for 1948/49.
30. Beregnet ud fra 78 familier med sædvanligvis 2 voksne personer i hver familie samt i enkelte familier hjemmeboende, voksne børn.
31. Hans Schultz Hansen: »Sindelagsskamp og samarbejdspolitik«, i *Sønderjylland under krig og besættelse 1940–1945*, s. 47.
32. Den tidligere Frøslevlejr var nu om-

- dannet til straffelejre under navnet Fårhuslejren
33. Flygtningelejre i nærheden af Vorbasse.
 34. Sagerne er behandlet hos Hans Schultz Hansen, 2002, s. 119 f.
 35. Sagen er behandlet hos Hans Schultz Hansen, 2002, s. 120.
 36. Werner Best, hvis oprindelige dødsdom blev konverteret til 12 års fængsel, blev i 1951 benådet og udvist af Danmark.

Grænsezoner og transportkorridorer i Slesvig

Af METTE PILGAARD

I artiklen redegør Mette Pilgaard for samspillet mellem de forbindelseslinjer og de barrierer, som fandtes i Jylland fra tidlig romersk jernalder til cirka år 1200. Heri indgik befæstningsanlæg som Danevirke, borge og volde som Olgerdiget og Æ Vold. Men ikke kun disse menneskeskabte forhindringer gav de tidlige magthavere mulighed for økonomisk og politisk kontrol. Også store skovområder kan have indgået i forsvars- og kontrolsystemet. Artiklen er baseret på forfatterens speciale, som blev udarbejdet som led i kandidatuddannelsen i forhistorisk arkæologi ved Institut for Antropologi, Arkæologi og Lingvistik, Århus Universitet.

Indledning

Grænsezoner i form af store skove og andre former for ødeområder er velkendte fænomener i Nordeuropa fra før Kristi fødsel og langt op i middelalderen. Har disse områder været uovervindelige naturgivne barrierer, sikkerhedsmæssige barrierer, kulturelle og politiske grænser eller en del af den daglige økonomi – eller måske en kombination af flere af disse faktorer?

Transportkorridorer til vands og lands har været afgørende for vareudveksling, tilførsel af råvarer, forsvar og transport af lokal produktion. Effektiv kontrol med færdslen har været en vigtig forudsætning for styring af samfundet.

Slesvig har en række meget interessante, forhistoriske transportkorridorer som Hærvejen, landbaserede spærrings- og kontrolanlæg som Olgerdiget, Æ Vold, Danevirke og voldsteder/borge. Artiklen præsenterer disse anlæg, og der spørges om deres funktion og samspil med grænsezonerne fra tiden omkring Kristi fødsel til ca. 1200 i middelalderen.

Grænsezoners funktion

Allerede antikke forfattere som Cæsar og Tacitus beretter, at Germanien havde meget store skove og sumpe, som adskilte de enkelte, ger-

manske bosætningsområder. Grænsezoner i form af store skove, sumpområder og i øvrigt ødeområder, som adskilte stammer og bosætningsområder, var kendetegnende for Nordeuropa langt op i middelalderen. Dette udgjorde et stort problem for romerne – den velorganiserede romerske hær blev således i år ni slået af germanerne ved Teutoburger Wald, da den forsøgte at erobre området mellem Rhinen og Elben. En af grundene til den mislykkede romerske erobring er at finde i den germanske geografi, natur og samfund. Den romerske hær var vant til at marchere ad gode veje, men blev mødt af tætte skove uden egentlige veje og havde derfor store problemer med at komme frem¹. Transportkorridorer har altid – også i de germanske samfund – været et bærende element i et samfunds muligheder for kommunikation.

En effektiv samfærdsel både til lands og vands har været afgørende for vareudveksling, tilførsel af råvarer, forsvar og transport af lokal produktion. Effektiv kontrol med færdslen i transportkorridorer har været en særdeles central og vigtig forudsætning for styring af samfundet. I Danmark er de skriftlige kilder næsten tavse til engang i vikingetiden, men arkæologien anvender foruden arkæologiske fund og tolkningen heraf brug af en række hjælpediscipliner som naturvidenskabelige metoder og stednavne. Ved tolkning af arkæologisk materiale får arkæologer også stor inspiration fra bl.a. samfundsvidenskaben, etnografien og antropologien – f.eks. til, hvordan de forhistoriske samfund kunne være opbygget og politisk organiseret. Når der er ligheder i det arkæologiske materiale i Danmark og andre steder i Europa, kan man trække paralleller til udviklingen her.

Et illustrativt eksempel på tolkningsmuligheder er, om der har ligget bevidste intentioner bag grænseskoves og andre ødeområders eksistens. Er de opretholdt for at skabe en grænse, eller er grænsen blot faldet, hvor der i forvejen fandtes et større ubebygget og skovrigt område? Arkæologisk er det ikke muligt at besvare spørgsmålet uden skriftlige kilder, der beskæftiger sig med dette. Svaret må også ses i sammenhæng med den funktion, som disse områder har haft. Arkæologisk og med den viden, som haves om den økonomiske, sociale og politiske udvikling især fra 600 til 1200 i Slesvig, har grænsezoner i form af eksisterende store skovområder og ubeboede områder været brugt bevidst, hvor de har opfyldt en ønsket funktion – ofte sammen med andre naturgivne barrierer, men der er ikke belæg for at sige, at de er opretholdt for at skabe en grænse.

Store, ubeboede ødeområder som store skove, sumpe, moser og andre former for ugæstfrie områder er kendte fænomener i Nord-europa fra i hvert fald omkring Kristi fødsel og langt op i middelalderen. Sådanne områder findes bl.a. i England, i det slaviske område i Østeuropa, i Tyskland og i Skåne. Sådanne områder må betegnes som grænsezoner, som adskiller beboede områder. Grænseområder er interessante og dynamiske, da de på den ene side adskiller – f.eks. som bufferzoner, der hindrer konflikt – og på den anden side samler som zoner for kontakt og udveksling af gods, ideer og religion².

I denne sammenhæng er begrebet »grænse« interessant, idet det rummer mange betydninger. En grænse kan afgrænse noget tidsmæssigt, kulturelt, politisk, territorielt eller naturbestemt f.eks. i form af træer, skove, vand m.v. Når vi i dag passerer den dansk-tyske grænse, forstår vi ved grænsen en »lineær grænse«, der er en klar afgrænsning mellem to områder som f.eks. politisk fastlagte grænser. Men grænser i lineær form har ikke haft en større udbredelse før et stykke op i middelalderen. Mange grænser har netop været grænseområder – mere eller mindre ubeboede områder – ofte skov- og vådområder, som var omgivet af beboede områder. Det urgermanske ord for grænse og grænseområde var »marka«, som også har relation til det latinske »margo« og »margonis« – betydende kant/hjørne/udkant. En grænse/»marka« kunne således både være en lineær grænse eller et grænseområde. Grænseområder har ikke nødvendigvis haft en fast afgrænsning, men har været en flydende størrelse. Romerrigets Limes-grænse var således et grænseområde – ikke en lineær grænse, hvor der var forskellige former for kontakt og magtanvendelse mellem romerne og germanerne³.

I forhistorisk tid uden skriftlige kilder er grænser svære at påvise, men arkæologien arbejder med såkaldte kultur- eller lokalgrupper, som er kendetegnet ved inden for et geografisk område at have haft et ensartet arkæologisk genstandsmateriale. Der kan være en vis variation i udbredelsen af forskelligt kildemateriale, og kultur-/lokalgrupper kan overlappe. Det skal understreges, at en kulturgruppe ikke på nogen måde nødvendigvis er det samme som en stamme. Naturgivne grænsezoner i form af skov- og sumpområder, men også floder og fjorde, kan have adskilt kulturgrupper. Også menneskeskabte barrierer som volde og borge kan have adskilt kulturgrupper⁴.

Et interessant spørgsmål er hvilke funktioner, som grænsezoner

samt natur- og menneskeskabte barrierer har haft – herunder som grænse i forhold til hvem og hvad. Det kan også bidrage til at øge forståelsen for samspillet med transportkorridorerne. Grænsezoner og barriererne har haft en række funktioner – bl.a. *økonomisk, militært og politisk, psykologisk, kulturelt og kommunikativt*⁵.

Naturen, kulturlandskabet, erhvervsmæssige aktiviteter og bosætning indgår i en gensidig vekselvirkning, og områdets særpræg inden for *økonomi*, erhverv, bebyggelsesmønstre m.v. skaber specialisering og arbejdsdeling mellem områderne⁶. Tilstedeværelsen af grænsezoner i form af skove, overdrev og vådområder m.v. er påvirket af behovet og mulighederne for at udnytte de pågældende områdets potentialer. Grænsezoner som f.eks. skove har været interessante og nødvendige i den basale, daglige økonomi p.g.a. behovet for ressourcer som jern, tørv, græs, løvhø og træ. Betydningen af disse områder fremgår af de danske landskabslove fra 1200-tallet, som indeholder mange regler for bl.a. skovens brug og anvendelse – regler, som nogle mener, går tilbage til i hvert fald vikingetiden⁷. I Jernvedskoven i Slesvig-Holsten er der påvist jernudvinding i jernalderen, vikingetiden og middelalderen⁸. Grænsezoner – i nogle tilfælde i kombination med befæstningsanlæg og naturskabte barrierer – har desuden haft *militære og politiske formål*. Politisk har de adskilt stridende parter – og dermed reduceret mulighederne for kontakt og stridigheder, men kan også have indgået som led i et grænseforløb. Zonerne har også kunnet indgået som et led i det militære beredskab. I mange tilfælde har der indgået både militære og politiske hensyn. Allerede de antikke kilder nævner forskellige former for grænsezoner. Således omtaler Cæsar sump- og skovområder som en beskyttelseszone mellem to stammer. Tacitus beskriver i det 1. århundrede, at en række stammer var beskyttet af floder og skove⁹. Ofte blev germanske øde- og skovområder kombineret med befæstningsanlæg som volde, diger, borge, grave m.v. Til beskyttelse af Frankerrikets grænser etablerede kongemagten fra slutningen af 700-tallet såkaldte »mark«-er rundt om hele riget, som var en sikring af grænsen mod landets ydre fjender i form af anlæggelse af borge i eksisterende store skovområder og andre former for ødeområder¹⁰ – d.v.s. at eksisterende skov- og ødeområder blev brugt i et politisk og militært øjemed. Netop navnet »Danmark« betyder »Danernes grænseskov« og sigter sandsynligvis til grænse-skovene i Sydslesvig – d.v.s. at grænsen mod nord var organiseret som en mark¹¹. Tilsvarende var grænsen mod slaverne etableret

som en »mark« i den store Jernved-skov – Limes Saxonía i Øst-holsten¹².

Psykologiske faktorer kan forstærke de økonomiske og militære faktorer, hvor forestillinger om uhyrer og sygdomme fremmer frygten for området. Naturen og naturkræfter er blevet tillagt mange egenskaber, hvor f.eks. store skove i gammel tid blev opfattet som noget særligt og dæmonisk. I middelalderlige tekster ses ødemarken som modsætningen til civilisationen¹³. Også det daglige liv var præget af sådanne ideer. Indmarken var det kendte, dyrkede område omkring gårdene og landsbyen, mens udmarken var det ukendte – modsætningen til det kendte – uden for indmarken¹⁴. Jernvedskoven i det sydlige Slesvig har samme navn, »Jernved«, som den grænseskov, der i den nordiske mytologi var grænseskoven, som adskilte menneskenes verden, Midgård, fra Udgård, hvor jætterne boede¹⁵. Der er dog ikke nødvendigvis en sammenhæng til den nordiske mytologi, da jernforarbejdning og smedning i store skove i udmarken i gammel tid blev opfattet som noget særligt og dæmonisk. Der er snarere tale om stednavne, der opstod på baggrund af menneskelige aktiviteter med et mytologisk indhold¹⁶. *Kulturelt* kan grænsezoner have adskilt forskellige kulturgrupper, men kan også have været kontaktzone for udveksling af ideer og gods. *Kommunikativt* interessante steder er tæt på vejforløb og vandveje eller på grænsen mellem områder med forskellig natur. Her kan der kommunikeres magt over ressourcer, produktion og sakrale forhold. I perioder, hvor nye magtsystemer bygges op, kan der også være behov for at demonstrere og kommunikere magt. Det kan være i form af gravhøje, høvdinge- eller våbengrave m.v. eller rituelle og religiøse funktioner, hvor der nedlægges specielt rige gaver eller udføres særlige handlinger¹⁷.

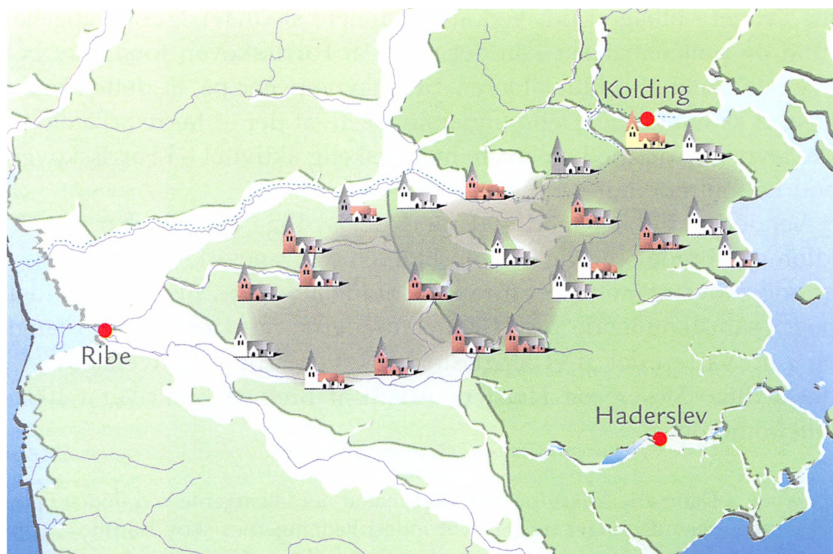
Farrisskoven og Jernvedskoven som grænsezoner i Slesvig

Slesvig har i lighed med det øvrige Nordeuropa haft grænsezoner i form af store skove og andre former for ødeområder, bl.a. Farrisskoven ved Slesvigs grænse mod nord ved Kongeåen og Jernvedskoven ved sydgrænsen nord for Ejderen¹⁸. Har de haft samme funktion, når de netop var placeret ved Slesvigs grænser? I »Farrisskovens Saga« berettes¹⁹, at det nordlige Slesvig var dækket af ufremkommelige skove, der:

Figur 1. Farrisskoven og Jernvedskoven* i Slesvig. Kilde: Meier 2000, s. 12, + egne indtegninger. *Note: Den vestlige afgrænsning er ikke kendt, og den østlige har muligvis dannet grænsen mod slaverne (Laur 1987, s. 14, og Benesch 1999, s. 12f).

»langt ind i Middelalderen stadig laa som et uigennemtrængeligt Øde og en uovervindelig Hindring for Færdselen, et Vildnis af Fyr, Eg og Bøg, af Hassel, Birk, Hvidtjørn og Kristtjørn; en Urskov i Ordets egentlige Betydning har den Kæmpeskov været. Ja, saa tæt var den – fortælles det – at en Rytter en Sommerdag ved Middagstid kunde ride i Skygge fra Rødding til Kalvslund Birke, og et Egern kunde tilbagelægge hele Vejen fra Lillebælt til Kalvslund uden at komme paa Jorden.«

Figur 2. Udbredelsen af Farrisskoven i tidlig middelalder illustreret ved kirkernes placering. Kilde: Poulsen 2003, s. 377.

Sagaen fortæller, at Farrisskoven i gammel tid lå syd for Kongeåen i det nordlige Slesvig mellem Kongeåen, Gram Å og Ribe Å. I en længde af ca. otte mil (ca. 60 kilometer) strakte Farrisskoven sig fra Lillebælt tværs over landet helt ud til Farup på Ribeegnen. Mod nord begrænsedes den af hedesletterne ved Kongeåen, og dens bredde sydpå ansloges til henved 1,5 mil (ca. 11,3 kilometer).

Som indicium på Farrisskovens eksistens og størrelse har udbredelsen af tidlige middelalderkirker været anvendt²⁰. Hele vejen rundt om den formodede skov er der cirka tre til fem kilometer mellem hver kirke, hvorimod der på tværs af skoven er betydeligt længere, således over 15 kilometer mellem Øster Lindet syd for skoven og Skodborg nord for. Mellem kirkerne i Jels og Ødis og den i 1700-tallet nedrevne Højrup Kirke, der ligger i selve skoven, er der længere end normalt til de nabokirker, der omkredser skoven. Der er således fra Jels til Skodborg 7,3 kilometer, til Vamdrup 9,2 kilometer, til Rødding 9,7 kilometer og til Øster Lindet 6,7 kilometer. Dette kan næsten kun forklares med, at der endnu lå udstrakte skove mellem kirkerne.

Det første sikre, skriftlige vidnesbyrd om et sammenhængende skovområde – Farrisskoven – er kartografen Johannes Mejers kort over hertugdømmerne Slesvig og Holsten fra 1652²¹. Vi kan dog kom-

me længere tilbage i tid. Ved at kombinere stednavne, arkæologiske fund og pollenanalyser kan det vises, at Farrisskoven først blev bebygget i løbet af middelalderen. Stednavne peger på, at dette skete i et stort skovområde. Dette understøttes af, at der er færre arkæologiske levn – og dermed en lavere menneskelig aktivitet – i Farrisskoven end i et område uden om skoven²².

Vender vi blikket mod syd mod det sydlige Slesvig, har det 20 kilometer brede område mellem Ejderen og Danevirke været dækket af øde skovstrækninger. En række middelalderlige, historiske kilder peger samstemmende på, at skovområderne nord for Ejderen langt op i tid var en del af et langt større skovområde – Jernvedskoven i det sydlige Slesvig og Holsten. Adam af Bremen beskriver i 1000-tallet området:

»(...) Danmark skilles fra vore landsmænd nordalbingerne ved floden Ejderen, der udspringer meget dybt inde i hedningernes skov Isarnho²³, som siges at strække sig langs det barbariske hav [d.v.s. Østersøen] frem til søen Slien. Isarnho-skoven begynder ved den sø hos Danerne, som hedder Slien, og som strækker sig helt hen til den stad hos slaverne, som hedder Lübeck, og til floden Trave. Lübeck ligger ved floden Trave (...). Floden Zuentian – d.v.s. Schwentine-floden – kommer fra den sø, ved hvilken byen Plön ligger. Derpå løber den igennem Isarnho-skoven til Østersøen.«²⁴

I forbindelse med korstogene i det 12. og 13. århundrede nævnes Jernvedskoven som en del af færdens til Det hellige Land. Esbern Snare nævner i en opfordring til korstog således ca. 1190 Jernvedskoven, som »den udstrakte ødemark, der ligger mellem vendernes land, Holsten og Danmark«²⁵. Fra 1100-tallet og fremefter er der bevaret skriftlige ejendomsbreve og lister over jordbesiddelser. Kong Valdemars Jordebog fra 1231 omtaler bl.a., at en del af kongens store landområde mellem Slien og Ejderen omfatter Fredslet, Kamp og den store Jernvedskov, som lå syd for Svansen²⁶. Skoven omfattede området sydøst for Slesvig by mellem Slien og Eckernförde, Dänischen Wohld mellem Eckernförde og Kiel og videre over store strækninger til Kieler Förde og Trave-floden ved Lübeck. Den vestlige afgrænsning er ikke kendt, og den østlige har muligvis dannet grænsen mod slaverne²⁷.

Jernvedskoven har helt klart fra i hvert fald den senere del af jernalderen og fremefter haft en både økonomisk, politisk og ikke mindst militærstrategisk funktion. Farrisskoven har ikke haft samme politiske og militære betydning, men har i højere grad haft en lokal betyd-

ning. De to skoves placering ved Slesvigs grænser har således ikke givet sig udslag i samme funktion. Hvorfor dette har været tilfældet, kan vi komme nærmere ved at se på grænsezonernes forhold til transportkorridorer, spærrings- og kontrolanlæg og voldsteder/borge.

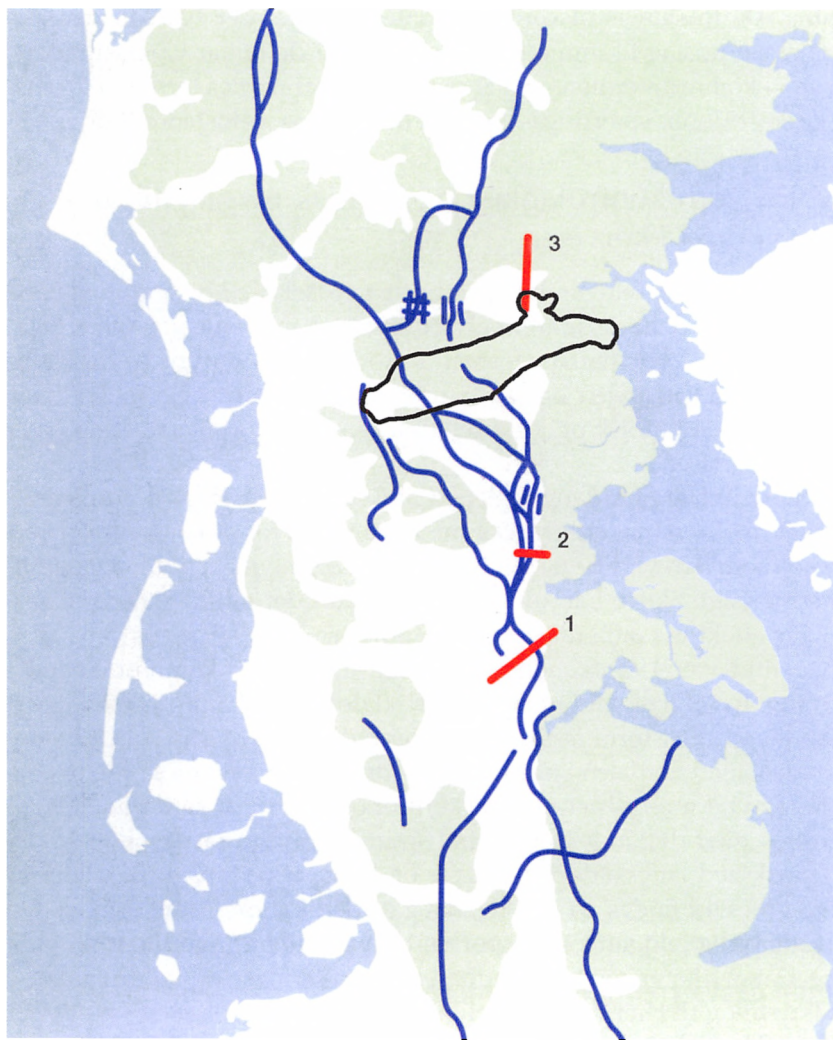
Volde som kontrolanlæg og politisk magtsymbol langs med Hærvejen

Hærvejen er den ældgamle og vigtigste færdselsåre i Jylland med både økonomisk, politisk og militær betydning. Langvoldene – Olgerdiget og Æ Vold – har haft til formål at kontrollere den nord-sydgående færdsel ad Hærvejen og kan i tidlig ældre romersk jernalder have markeret en politisk og kulturel grænse mellem Anglerriket og Over Jerstal-kredsen.

Store anlæg som langvoldene har krævet, at der stod en centralmagt med ressourcer bag. Det må have været for at kontrollere Hærvejen som den vigtige færdselsåre – både økonomisk, politisk og militærmæssigt. Skove har kunnet være et led i det militære beredskab.

En effektiv samfærdsel og transportveje både til lands og vands har altid været afgørende for handel, forsvar og kommunikation i øvrigt. Indtil nyere tid har vand forbundet, mens land og ikke mindst landbarrierer i form af skove, vådområder m.v. har adskilt. Effektiv kontrol med færdslen i transportkorridorer har været en særdeles central og vigtig forudsætning for kontrol og styring af samfundet. Kontrollen med de landbaserede transportkorridorer påvises især arkæologisk ved langvolde, voldsteder og borge ved transportkorridorerne. I Slesvig findes en række anlæg af denne type. Hærvejen er den vigtigste og ældgamle transportvej. Langvoldene Olgerdiget, Æ Vold og Danevirke er vigtige, landbaserede spærrings- og kontrolanlæg i tilknytning til Hærvejen. Endelig findes en række borge og voldsteder langs Hærvejsstrøget.

Udnyttelse af landskabet ved passager ved vandløb og vådområder har været grundlaget for etablering af de forhistoriske vejstrøg. Færdslen foregik i færdselskorridorer, der lå som brede bæltter af hjulspor – afgrænset af landskabelige barrierer som skove, søer, vandløb, mose- drag og andre vådområder. Generelt tog vejkorridorerne hensyn til vandskel og topografi, herunder undgåelse af højdedrag. Når et vejspor var opkørt og ufremkommeligt, opfyldtes vejsporet, eller man kørte et nyt spor op ved siden af. Vejanlæg er arkæologisk en forholds-

Figur 3. Den vigtigste nord-sydgående færdselskorridor – Hærvejen – samt langvolde fra romersk jernalder i Slesvig. Kilde: Jørgensen 2003, s. 204. Note: 1. Olgerdiget. 2. Æ Vold. 3. Trældiget. Det grønne område er moræne, og det hvide er marsk og hedearealer.

vis veldokumenteret fundtype i forhistorisk og historisk tid, men kan som oftest kun påvises i vådområder, ved vadesteder eller andre vanskeligt passable steder, hvor det har været nødvendigt at sikre og understøtte vejen med sveller, brolægning eller risflet²⁸.

Hovedfærdselsåreerne i Jylland knytter sig fra forhistorisk tid og mid-

delalderen til nyere tid primært til færdselskorridorerne langs Hærvejen – »hærvejsstrøget«. Vejen menes at have flyttet sig frem og tilbage – og måske har der været flere parallelle forløb samtidig. *Hærvejen* er den ældgamle færdselsåre i Jylland, og dens betydning ses af, at den mange steder er flankeret af bronzealderhøje og våbengrave fra ældre jernalder²⁹. Formålet har været at kommunikere magt over ressourcer, produktion og sakrale forhold. Betydningen af Hærvejen ses også af, at der er investeret betydelige ressourcer i opførelse af Olgerdiget samt i vedligeholdelse, forstærkninger og ændringer. Til etablering af palisade-anlægget vurderes det, at der er brugt 90.000 egetræspæle, og ved udgravningen af graven har der skullet flyttes 15.000 m² jord. Etablering af diget har været af samme dimensioner som f.eks. vikingetidsborgen Trelleborg³⁰. Hærvejens militære og handelsmæssige betydning i perioden fra Kristi fødsel til ca. år 600 er det vanskeligere at sige noget nærmere om.

Hærvejens forløb fra Jelling til Øster Immervad synes op til en gang i middelalderen at have omfattet *et hærvejsstrøg igennem Farrisskoven* fra Skodborg over Jels til Immervad. Desuden har der været en nordvest-sydøstgående diagonalvej fra Ribe til Toldsted i nærheden af Urnehoved ved Tinglev og en østlig vej³¹. En indikation på Hærvejsstrøget igennem Farrisskoven op til engang i middelalderen er delingen af Slesvig på tværs mellem bispedømmerne i Slesvig og Ribe. Delingen skete på tværs af herredsgrænserne, og sognene Oksevad, Jels og Skodborg med hærvejsstrøget kom til at høre under Slesvig bispedømme³². Købstædernes opståen i vikingetiden og middelalderen medførte store ændringer i Hærvejens forløb. Den midterste del af hærvejsstrøget igennem Farrisskoven blev i senmiddelalderen stort set opgivet af den gennemgående fjerntrafik, mens Ribe, Kolding og Haderslev blev både endestation og udgangspunkt for den fjerntgående færdsel – primært oksetransporter³³.

Langvolde – eller såkaldte folkevolde, som der er ca. 60 af i Jylland, optræder i forbindelse med naturlige forhindringer i landskabet, f.eks. moseområder og vandløb, og spærrer farbare områder. Det er karakteristisk, at hovedparten ligger ved vandskellet og følger Hærvejens forløb. I vådområder er vejspor blevet samlet til en enkelt bane ved overgangsstederne, og på disse steder har det været nemt at kontrollere og regulere færdslen til og fra et bestemt område. På det faste land har der været en regulering og samling af færdslen ved spærringer i form af kilometerlange volde. Spærringerne har været anlæg med vold, grav

og palisader, der afspærrede mulige færdselskorridorer mellem landskabelige barrierer. Færdslen blev således ledt til kontrollerede passager³⁴.

To eksempler på sådanne langvolde findes i Slesvig – *Olgerdiget* og *Æ Vold*. Begge ligger i tilknytning til Hærvejsstrøget. Olgerdiget ved Tinglev og Æ Vold 15 kilometer nord for Olgerdiget vest for Genner er strategisk landskabsmæssigt placeret mellem de vestlige eng- og marskområder og det østlige morænelandskab. Digerne har forbundet landskabelige barrierer – og dermed udgjort en effektiv hindring for den nord-sydgående færdsel på Hærvejen³⁵. Olgerdiget er det største langvoldsanlæg fra romersk jernalder. I luftlinje dækker anlægget en strækning på 12 kilometer, og heraf er 7,5 kilometer dækket af palisader af tætstillede egetræsstolper. På hele strækningen er der tre rækker af palisader og i mange tilfælde fem – ofte er to rækker dobbelte. Palisaderne stod nordvestligt foran den brede, fladbundede grav på hvis anden side, der visse steder var en lav vold. Der synes at have været porte nogle steder i palisaderækkerne, hvor Hærvejen havde sit forløb³⁶. Den ældste datering af palisaderne viser, at dele af Olgerdiget blev bygget allerede i første århundrede e.Kr.³⁷. Æ Vold kan i dag følges over et par kilometer og har bestået af en 4½ meter bred tørgrav op til 1½ meter dyb. Gravens dybde har været størst på højtliggende områder. Over store dele af forløbet er der også spor af palisadehegn, der har ligget 3–6 meter nord for graven. På sydsiden af graven er der visse steder påvist en nu meget nedpløjet vold. Æ Vold kan p.t. dateres til mellem 150 e.Kr. og slutningen af det 3. århundrede³⁸. Der foreligger ikke dokumentation for, at hele anlægget med grav, vold og palisader er samtidig, men det kan være det.

Fællestræk ved Olgerdiget og Æ Vold er, at de har været knyttet til Hærvejen. Voldenes forskellige orientering må tilskrives forskellige landskabelige forhold. Digerne har udgjort effektive spærringer af vigtige færdselskorridorer og kan have haft forskellige funktioner og eventuelt kombinationer heraf: Militære funktioner, som territorielle markører eller som færdselsspærringer. Anlæggenes militærstrategiske – forsvars- og angrebsmæssige – funktion synes at have været lille. Anlæggene har bl.a. været relativt lette at overskride af en større angrebsstyrke og svære at forsvare, da gravene var tørre og fladbundede, og de har dermed ikke været en effektiv barriere. Der har været uenighed om hvilken side af Olgerdiget og Æ Vold, der har været rettet mod en eventuel fjende. Ses voldenes placering i forhold til

det omgivende terræn, vil et højtbeliggende terræn bagved volden og lavere vådområder foran være til forsvarerens/digebyggerens fordel. Dette taler for, at Olgerdiget er bygget af folk fra syd vendt mod folk nordvest for diget, mens det modsatte gør sig gældende ved Æ Vold³⁹.

Olgerdiget og Æ Vold kan også have markeret en politisk og kulturel grænse. Set i lyset af både Olgerdigets og Æ Volds strategiske, landskabsmæssige placering ved Hærvejsstrøget synes anlæggene at have været færdselsspærringer med den primære funktion at kontrollere den nord-syd-gående trafik – måske som handels-/toldgrænse. I Olgerdiget er der netop påvist større og mindre åbninger ved Hærvejen, hvor færdslen kan være blevet ledt igennem⁴⁰.

Sættes anlæggene og skovene i relation til den politiske udvikling i Slesvig fra ældre romersk jernalder til tidlig middelalder kan de i bestemte tidsafsnit give et bidrag til forståelse af den politiske udvikling fra de små politiske enheder i ældre romersk jernalder til et dansk rige fra engang i 600-tallet. Opførelse af de store anlæg har forudsat en betydelig politisk magt, som både har haft ressourcerne og magten til at få dem etableret og haft en interesse deri.

Den politiske udvikling i Slesvig

I ældre romersk jernalder i tiden fra omkring Kristi fødsel til ca. år 150 kan der mellem Kongeåen og Ejderen udskilles tre, muligvis fire, lokalgrupper: Det sydvestlige Vadehavsområde (Vestkredsen), det centrale og østlige Slesvig (Angel), Over Jerstal-kredsen i Nordslesvig samt muligvis Als. I det arkæologiske materiale viser det sig ved forskelle i byggeskik, lerkarornamentik og gravskik⁴¹. *Over Jerstal-kredsens* sydgrænse⁴² kan på baggrund af arkæologiske fund, som kun findes entydigt i områderne nord og vest for Olgerdiget, fastlægges i en linje fra Vidåen ved Tønder til Aabenraa og mod nord sandsynligvis ved Kongeåen. Dateringen af Olgerdiget til det 1. århundrede tyder på, at fra engang i det 1. århundrede har grænsen mellem Angleriget og Over Jerstal-kredsen gået ved Olgerdiget i øst og i vest ved Videåen, mens våd- og hedeområderne i den midterste del har dannet en naturlig, ubeboet barriere⁴³. Set i lyset af Olgerdigets placering i landskabet er det anglerne, der har opført diget rettet mod nord.

I Slesvig tegner der sig i lighed med andre dele af det germanske område i ældre romersk jernalder indtrykket af mindre stammeområder,

Figur 4. Lokalgrupper i Slesvig i ældre romersk jernalder. Kilde: Ethelberg 2003, s. 167.

der blev styret af en aristokratisk krigsgruppe⁴⁴. De betydelige ressourcer, der er investeret i opførelse og vedligeholdelse af Olgerdiget og senere Æ Vold, viser, at der har været betydelige interesser på spil og ressourcer til rådighed, hvor man bevidst på tværs af Hærvejsstrøget har ønsket at skabe en menneskeskabt barriere i forlængelse af de naturgivne barrierer i det vestlige Slesvig. Olgerdiget synes ikke at have haft nogen militærstrategisk betydning, men har sammen med de naturgivne forhold mod vest dannet en kulturel og politisk grænse. Kulturelt kommer det til udtryk igennem det forskellige, arkæologiske fundmateriale i hhv. Angeln og Over Jerstal-kredsen – dog med gliden-

Figur 5.a. og 5.b. Lokalgrupper i Slesvig fra overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder (1) og yngre romersk jernalder (2). Kilde vedr. kort: Ethelberg 2003, s. 223. Egne tidsangivelser.

de overgange, hvilket kan være udtryk for kontakt. Politisk set kan der have været et behov for at markere grænsen og skabe en bufferzone i en periode, hvor nye magtstrukturer vokser frem og ekspanderer. En væsentlig funktion med voldene har også været kontrol med Hærvejen af politiske og økonomiske årsager. Handel langs Hærvejen er ikke påvist, men i denne periode er der stor import fra Romerriget til Danmark og Slesvig af bl.a. fornemme og udsøgte luksusvarer som romersk drik-

keservice og glas. Hærvejen er vejen mod syd, og en del må være kommet denne vej til Danmark. De kostbare, importerede varer har de ledende i samfundet brugt til at vise magt og position i både samfundet og i gravene. Det har derfor været vigtigt at kontrollere færdsel og handel på Hærvejen. Måske har Olgerdiget endda været en toldgrænse⁴⁵.

Farrisskoven kan have indgået i Over Jerstal-kredsens grænseområde mod nord. Nogle våbengrave fra det sidste århundrede før Kristi fødsel til første halvdel af det 2. århundrede e.Kr. ligger langs Hærvejsstrøget, herunder igennem *Farrisskoven* ved Jels til Skodborg ved Kongeåen, samt i *Farrisskovens* udkant mod syd og især nordøst⁴⁶. Det må forklares med, at i perioder, hvor nye magtsystemer bygges op, kan der også være behov for at demonstrere og kommunikere magt.

Dele af Over Jerstal-kredsen blev i begyndelsen af yngre romersk jernalder fra ca. år 150 formentlig integreret eller underlagt den såkaldte jyske sydgruppe – kendetegnet ved en ensartet materiel kultur, som efterhånden kom til at omfatte området fra Randers Fjord i øst og Limfjorden i vest ned til grænsen mod Anglerriget. Den sydlige del blev opslugt ved Anglerrigets ekspansion mod nord⁴⁷. I hele det germanske område sker der i denne periode opbygning af større og større stammeområder. I denne proces har der ligget en tiltagende centralisering og opbygning af et lederskab baseret på ledende fyrster og et krigeraristokrati⁴⁸.

Fra *Angel* stammer de såkaldte Osterrönfeldt-huse, der i begyndelsen af ældre romersk jernalder har en udbredelse syd for linjen Vidåen, Olgerdiget og Aabenraa Fjord, og fra midten af ældre romersk jernalder og i yngre romersk jernalder kan de også påvises nord for denne grænse – i begyndelsen af det 3. århundrede så nordligt som Christiansfeld⁴⁹ – lige syd for *Farrisskoven*. Æ Volds tidligste datering til ca. år 150, samt at anlægget er rettet mod en fjende mod syd, kan pege på, at den jyske sydgruppe har opført anlægget – rettet mod Anglerriget. Anglerne har ekspanderet lidt længere mod nord, hvilket understøttes af udbredelsen af Osterrönfeldt-husene i i det 3. århundrede. Datering af de store våbenofferfund fra Thorsbjerg Mose over Nydam til Ejsbøl viser, at de tidligste skete længst mod syd, og ofringerne længere mod nord er senere. Nord for Kongeåen er billedet det omvendte, hvor større ofringer skete tidligst ved Illerup Ådal, mens de mere sydlige er senere. Tidsmæssigt mødes våbenofringerne fra syd og nord i tidsperioden mellem 250–310 i et område mellem Vejle og Haderslev⁵⁰.

Større skov- og ødeområder har mange steder dannet kulturelle grænser mellem forskellige områder, men politisk har der ikke været tale om skarpt geografisk, afgrænsede områder. Grænsen mellem Anglerriget og den jyske sydgruppe kunne fra engang i yngre romersk jernalder have gået ved Farrisskoven, der har dannet et kulturelt og politisk grænseområde mellem de to områder. Æ Vold og Olgerdiget har haft til formål at kontrollere færdslen på Hærvejen. Perioden er præget af voldsomme kampe. Det fundne våbenudstyr i våbenofferfundene fortæller netop om hære, der i det 2. århundrede kom fra områder syd for Danmark. Måske skal det ses i relation til Anglerrigets ekspansion mod nord og sydpå til Ejderen. I første halvdel af det 3. århundrede kom hærene fra det vestlige Skandinavien og i anden halvdel af det 3. århundrede og begyndelsen af det 4. århundrede fra det østlige⁵¹. Vedligeholdelsen af Olgerdiget og Æ Vold samt søspærringer – Margrethes Bro og Æ' Lei – i Haderslev Fjord i slutningen af 300-tallet og begyndelsen af 400-tallet viser, at der har stået en form for centraliseret magt bag⁵². Både Hærvejen og Farrisskoven har derfor givet haft stor militær betydning: Hærvejen for transport af hære, og Farrisskoven som en integreret del af det militære beredskab, da store skovområder har dannet naturlige barrierer for indtrængende fjender.

Fra midten af det 5. århundrede spores en fundnedgang i det arkæologiske kildemateriale med bl.a. omlæggelse og nedlæggelse af bebyggelser – i Sydslesvig endda en dramatisk nedgang, men skattefund og fund af enkelte hængesmykker (brakteater) vidner om fortsat bebyggelse⁵³. Fundnedgangen er sat i forbindelse med anglernes, saksernes og jydernes udvandring til England – »Angulus desertus« – fra midten af det 5. århundrede. Den engelske krønikeskriver Beda skriver således i 731 i en beskrivelse af Angel i Slesvig, at

»fra den tid af [antagelig fra midten af det 5. århundrede] og frem til i dag [år 731] skal området mellem saksernes og jydernes land have været forladt«. ⁵⁴

Generelt er der enighed om, at udviklingen i Skandinavien følger udviklingen i det øvrige germanske område sydpå⁵⁵. Fra det første møde mellem de germanske, slægtsbaserede stammesamfund og Romerriget i andet og første århundrede f.Kr. udviklede de germanske samfund sig i århundrederne efter Kristi fødsel til store, velorganiserede stammer med hære efter romersk forbillede.

Vedligeholdelsen af Olgerdiget og Æ Vold samt søspærringer – Margrethes Bro og Æ' Lei – i Haderslev Fjord fra slutningen af 300-tallet og begyndelsen af 400-tallet viser, at der har stået en form for centraliseret magt bag⁵⁶. I kampen om magten har kontrol med transportkorridorer og grænsezoner været vigtig.

Danevirke som militært redskab

Med opførelsen af Danevirke i 600-tallet understreges en stærk politisk magt i Danmark/Slesvig. Samspillet mellem Danevirke, Hærvejen og Jernvedskoven har været vigtigt, især af politisk og militærstrategisk betydning. Danevirke har haft både en politisk og militær betydning samt har kontrolleret såvel den nord-sydgående som den øst-vestvendte handel.

Det militære beredskab og indsats på land og til vands må ses i en integreret helhed. På land har der været behov for at kunne dæmme op for fjender igennem kontrol med svært passable områder og dermed kontrol med det overordnede vejnet. Store skovområder som Jernvedskoven og Farrisskoven har kunnet indgå som en integreret del af dette system ved at danne en svær uigennemtrængelig naturbarriere. Brede kystskovbælter på to til tre kilometer har kunnet supplere dette system og beskytte indlandet mod angreb fra kysten⁵⁷.

Danevirke, der betyder danernes værn, er betydeligt ældre end 808, hvilket den traditionelle forskning gik ud fra, og er resultatet af ca. fem hundrede års byggevirksomhed fra midten af 600-tallet til ind i 1200-årene. Komplekset består af langvolde fra vidt forskellige tider, og mange gange er partier af voldene blevet repareret eller udbygget, så de passede til tidens forsvarsbehov og krigsteknik⁵⁸.

Danevirke beskyttede sammen med udnyttelse af de naturgivne forhold Danmarks sydgrænse ved Jyllands rod, hvor den jyske halvø er smallest. Voldforløbene, som har en samlet længde på ca. 30 kilometer, strækker sig fra Hedeby ved bunden af Slien i øst til Rheide- og Treene-floderne i vest. Mod vest spærredes færdslen af åer, marskområder og brede, fugtige ådale og mod øst af Slien. I det smalle forløb mellem disse to landskabsmæssige barrierer løb Hærvejen. Det ca. 20 kilometer brede område fra Danevirke til Ejderen sydpå var dækket af øde skovstrækninger⁵⁹. Opførelsen af Danevirke er således sket bevidst ved at udnytte både de naturgivne barrierer og eksistensen af den store Jernvedskov. Hvor Hærvejen krydser Danevirke,

Figur 6. Det samlede Danevirkekompleks. De forskellige voldforløb er angivet med rødt. Kilde: Poulsen 2008, s. 45.

er der arkæologisk påvist en 4 meter bred port i Kovirke⁶⁰. I Slien er fundet en 1100 meter lang søspærring – dateret til 737 samtidig med en udbygning af Danevirke. Søspærringen må ses som en integreret del af Danevirkekomplekset og går på tværs af Slien med to smalle passager. Søspærringen har haft et klart forsvarsmæssigt formål samt skullet sikre kontrollen med indsejlingen⁶¹.

Borgenes og Danevirkes funktion i forhold til transportkorridorerne

De forhistoriske og middelalderlige borge og voldsteder langs Hærvejen, herunder igennem og ved Farrisskoven, har haft det primære formål at kontrollere færdslen i transportkorridoren. I urolige tider i forhistorisk tid og middelalderen har borge og voldsteder været centrale steder som tilflugtssteder, forsvarsanlæg og kontrollen med geografiske områder. Borge og voldsteder kan også have haft en vigtig funktion i forhold til vejkorridorer, vandløb og vadesteder for at kontrollere færdslen. I det nuværende Danmark kendes omkring 1.000 borge og voldsteder fra jern- og middelalderen⁶². Borge og voldsteder omkranser Farrisskovens sydøstlige udkant.

Borge og voldsteder fra jern- og middelalderen har i Nordslesvig en udpræget østlig koncentration ved den østlige del af Hærvejen fra Immervad over Haderslev til Kolding samt Hærvejsstrøget igennem Farrisskoven over Jels til Skodborg-området. Særligt Jels Voldsted, der ligger på Hærvejsstrøget igennem Farrisskoven ved Jels Midtsø, har påkaldt sig interesse p.g.a. denne placering. Navnet Jels menes at betyde »Jarls sø«, og på det grundlag har det været foreslået, at Jels

Voldsted måske har været et af centrene for det sønderjyske jarledømme, der kendes allerede fra 1000-tallet. Ud fra få arkæologiske udgravninger og skriftlige kilder er det dog kun muligt at opfatte Jels Voldsted som et 1300-tals voldsted⁶³.

Koncentrationen af borge og voldsteder i tilknytning til Hærvejsstrøget forløb øst for og igennem Farrisskoven må have haft til formål at kontrollere færdslen i transportkorridoren. Hvor Hærvejen krydser Danevirke, har det været muligt og vigtigt at kontrollere trafik og handel. Ved Danevirke har det således været muligt at kontrollere både den nord-sydgående trafik og handel og den øst-vestgående handelsrute mellem Øster- og Nordsøen. Måske har der tillige været en toldfunktion ved Danevirke. Sidst, men ikke mindst, må Hærvejen set i relation til Danevirke have haft en militær funktion for tilførelse af tropper m.v.

Der har været vitale handelsmæssige interesser ved Hedeby og senere Slesvig by. Eksport via Hærvejen i form af oksetransporter er ikke dokumenteret før i 1200-tallet, men det må forudsættes, at der må have været en nord-sydgående handel tidligere. Tillige har der været en øst-vestgående søhandelsrute mellem Østersøen og Nordsøen, som fra øst gik via Ejderen til Treene-floden, hvor der var mulighed for at sejle ud i Nordsøen. Udskepningshavnen mod vest var Hollingsted nord for Nordsøen⁶⁴. Opførelsen af Danevirke har en militærstrategisk baggrund i den stigende udbygning og konsolidering af kongemagten i Danmark i det syvende århundrede samt de stigende konflikter og krige i de efterfølgende århundreder. Med Danevirke skabtes en egentlig politisk grænse for kongeriget Danmark mod syd, hvor den store Jervedskov indgik og bevidst politisk og militært blev brugt som led i sikring af grænsen.

Danmark – »grænseskov«

Netop navnet »Danmark« betyder »Danernes grænseskov« og sigter sandsynligvis til grænseskovene i Sydslesvig⁶⁵. Med den slaviske indvandring i det 6. og 7. århundrede i områderne øst for Elben i Holsten og Saale og den saksiske i det 5. århundrede mellem Weser og Elben og videre nordpå, kom Ejderen til at danne grænsen mod Jylland mod nord. I slutningen af 700-tallet erobrede Karl den Store det saksiske område, og i 811 blev Ejderen anerkendt som grænsen mellem det danske kongerige og Frankerriget⁶⁶. Den danske konge havde grund

til at være på vagt ved grænsen – særligt i tiden fra midten af 1000-tallet til 1157, hvor Valdemar den Store blev konge og skabte en stærkere dansk kongemagt. Jarlerne eller hertugerne i Slesvig havde på kongens vegne hovedansvaret for Hedeby/Slesvig og forsvaret af Danevirke⁶⁷. Politisk set var der en grænse mellem Danmark og Slesvig på den ene side og naboerne på den anden side, men det var en åben grænse. Ad Hærvejen og skibsvejen var der en stor udveksling af personer, varer og ideer. Kristendommens indførelse i Danmark og Slesvig er et meget illustrativt eksempel⁶⁸.

I og omkring Farrisskoven havde kongen i henhold til kong Valdemars jordebog i 1200-tallet meget små besiddelser, men havde til gengæld store besiddelser i Sydslesvig, især på halvøen Angel samt syd og sydvest for Slien, herunder dele af Jernvedskoven. I Farrisskovområdet og på Angel var der tale om patrimonium-gods – d.v.s. fædrenegods, som arvedes og deltes i kongeslægten. Syd for Slesvig by var der store kongeleiv-besiddelser, der var knyttet til det kongelige embede⁶⁹. Kongemagten havde betydelige økonomiske, militære og politiske interesser i handelsbyen Slesvig og Danevirke, hvorfor det har været politisk og økonomisk interessant at have meget krongods i dette område. De betydelige kongeleiv-besiddelser ned mod Ejderen har sammen med Danevirke haft et sikkerhedsmæssigt og militært formål. Samtidig kan det være økonomisk begrundet i behovet for øget produktion og skatteindtægter, at kongen i 1100-tallet tillod den holstenske kolonisation i den kongeligt ejede Jernved-skov⁷⁰.

I Farrisskoven har kongemagten sandsynligvis ikke udnyttet sin ejendomsret til almindinger – d.v.s. fællesskov – i henhold til det kongelige regale om, hvad ingen ejer, ejer kongen, hvorved afgifter af nyanlagte bebyggelser i almindingen skulle tilfalde kronen⁷¹. Farrisskoven har for kongemagten været politisk og økonomisk uinteressant. Dette skal vi se nærmere på i det følgende afsnit.

Farrisskovens funktion

Farrisskoven har sammenlignet med Jernvedskoven ikke haft samme politiske og militære betydning, selvom den ligger ved grænsen mellem Slesvig og Nørrejylland. Den har i højere grad haft en lokal økonomisk betydning i et differentieret bebyggelsesmønster og viser, hvordan udnyttelse af ressourcerne og bebyggelsesmønsteret tilpasser sig ændrede økonomiske behov.

Figur 7. Krongods i Slesvig efter Kong Valdemars Jordebog 1231. Kilde: Poulsen 2003, s. 404.

Ved at anlægge et bebyggelsesmæssigt perspektiv kan der tegnes et billede af den forhistoriske bebyggelse og bebyggelsesmønster – og dermed, hvad skovens funktion bl.a. har været. De fortidige landsby-samfund var opdelt i bosætningsområder – ejerlav – hvor der var adgang til en række forskellige ressourcer som marker, engarealer, græsnings- og skovområder. Nogle åbne landskaber gav mulighed for agrarproduktion, andre med hede eller eng var særligt egnede til animalsk produktion, og store skovområder har givet basis for dyrehold, jagt, træ og produkter som trækul og tjære⁷². Landskabslovene fra 1200-tallet bl.a. Jyske Lov fra 1241 – indeholder en lang række detaljerede bestemmelser om skovens ejendoms- og brugsret, bevidst skovpleje, nyopdyrkning, tømmer og træfælding, dyrehold, løvfodring og jagt i skoven samt anvendelse af en række andre ressourcer⁷³.

Det generelle billede af bebyggelsesmønstret i Nordslesvig er, at fra midten af ældre jernalder bliver landsbyerne mindre, men samtidig stiger antallet af landsbyer. I begyndelsen af yngre jernalder synes landsbyerne at blive erstattet af enkeltgårde, men i sidste halvdel af det 3. århundrede træder landsbyerne igen frem i fundbilledet. Et meget karakteristisk træk er, at fra det 2. århundrede og op i middelalderen har der rundt om landsbyerne ligget et større eller mindre antal enkeltgårde, som sandsynligvis har indgået i et samspil med landsbyerne⁷⁴.

Såkaldte bebyggelsesudvidende stednavne – med endelser som -bøl og -torp – viser, at der i vikingetid og tidlig middelalder skete en omlægning af bebyggelsen i området uden om Farrisskoven, hvor der blev anlagt en række nye bebyggelser fra eksisterende landsbyer i udkanten af det enkelte ejerlavs ressourceområde. Yngre skovindikerende stednavne med endelser som -skov, -lund/-ved, -rød, og -holt fra tidlig middelalder viser, at der skete en ekspansion af bebyggelsen i form af ofte mindre rydninger i egentlige skovområder – både i området uden om Farrisskoven og i Farrisskoven⁷⁵.

Der er relativt sparsomme oplysninger om bebyggelsesmønstret i Farrisskov-området. Det generelle bebyggelsesmønster i Nordslesvig, sammenholdt med udbredelsen af bebyggelsesudvidende og skovindikerende stednavne, kan dog vise en sammenhæng mellem de ældre landsbyer og de senere rydninger i skoven som led i et driftsøkonomisk fællesskab om udnyttelse af forskellige typer af ressourcer. Etablering af enkeltgårde eller et mindre antal gårde i rydninger i ubebyggede områder som skove kan være sket på de etablerede landsbyers initiativ med henblik på større udnyttelse af skovens ressourcer.

Egentlige landsbyetableringer i og omkring Farrisskoven må ses i lyset af den voksende befolkning i middelalderen og behovet for en større landbrugsproduktion⁷⁶.

En opdeling af kulturlandskabet i nyere tid viser, at Farrisskoven primært har været et skovområde med små landsbyer og mange enkeltgårde⁷⁷ – et billede, der genfindes i det arkæologiske fundbillede. Denne opdeling af kulturlandskabet kan give et fingerpeg om, at bebyggelsen i det skovrige Farriskov-område fra tidlig middelalder kan have haft en arbejdsdeling og specialisering i forhold til hedeområderne nord og syd for området samt kyst- og agerområderne mod øst. Hvert område har haft forskellige ressourcer, som alle har haft brug for i det daglige liv. Skovområder har haft træ, vildt, trækul og tjære, mens man i hedeegnene har levet af husdyrproduktion, og i ager- og kystområderne af kornavl, husdyr og fiskeri.

Konklusion

I artiklen har jeg beskrevet og vist samspillet mellem transportkorridorer og forskellige former for barrierer og kontrolanlæg fra ældre romersk jernalder til cirka år 1200. Det kan dreje sig om både menneskeskabte og naturgivne forhindringer. Der er redegjort for Slesvigs store grænsestøtte mod nord og syd – Farrisskoven og Jernvedskoven – Hærvejen og befæstningsanlæg som Olgerdiget, Æ Vold og Danevirke samt borge/voldsteder, der har ligget på strategiske steder og kontrolleret Hærvejen i Slesvig.

Grænser var til langt op i middelalderen større grænseområder – ikke lineære som i dag. Sådanne grænsezoner samt natur- og menneskeskabte barrierer, har haft en række funktioner – bl.a. økonomisk, militært og politisk, psykologisk, kulturelt og kommunikativt.

Hærvejen er den ældgamle og vigtigste færdselsåre i Jylland med både økonomisk, politisk, kulturel og militær betydning, og det har derfor været vigtigt at kontrollere den. Det er i det lys, at vi må se befæstningsanlæggene.

Langvoldene – Olgerdiget og Æ Vold – har haft til formål at kontrollere den nord-sydgående færdsel ad Hærvejen og kan i tidlig ældre romersk jernalder have markeret en kulturel og politisk grænse mellem Anglerriget og Over Jerstal-kredsen. Danevirke har haft en politisk og militær betydning samt kontrolleret både den nord-sydgående og øst-vestvendte handel.

De forhistoriske og middelalderlige borge og voldsteder langs Hærvejen, herunder igennem og ved Farrisskoven, har også haft det formål at kontrollere færdslen i transportkorridoren. Våbengravene ved Hærvejen fra ældre, romersk jernalder har haft til formål kommunikativt at vise magt – måske i en periode, hvor nye magtsystemer bygges op.

Slesvigs store grænseskov mod syd, Jernvedskoven, har helt klart fra i hvert fald den senere del af jernalderen og fremefter indgået i et samspil med både Hærvejen og Danevirke og haft en både økonomisk, politisk og ikke mindst militærstrategisk funktion. Slesvigs status som grænseregion har gjort det af afgørende betydning at sikre grænsen mod syd ved Ejderen. Grænsen mellem det danske rige og rigerne sydpå har haft flere lag, hvor Ejderen udgjorde første forhindring. Jernvedskoven har indgået som en militær bufferzone, hvor Danevirke har været sidste led i det danske forsvar vendt mod syd.

Farrisskoven har sammenlignet med Jernvedskoven ikke haft samme politiske og militære betydning, da det ikke på samme måde som mod syd har været afgørende at sikre grænsen mellem Slesvig og Nørrejylland. Den har i højere grad haft en lokal økonomisk betydning i et differentieret bebyggelsesmønster og viser, hvordan udnyttelse af ressourcerne og bebyggelsesmønstret tilpasser sig ændrede økonomiske behov.

Samspelet mellem Hærvejen, befæstningsanlæggene og skovene kan i bestemte tidsafsnit ses i sammenhæng med den politiske udvikling fra de små politiske enheder i ældre romersk jernalder til et dansk rige fra engang i 600-tallet. Store anlæg som langvoldene har krævet, at der stod en centralmagt med ressourcer bag. Det understøttes af andre former for arkæologiske udsagn. Med opførelsen af Danevirke i 600-tallet og den fortsatte ud- og ombygning i de næste 500 år ses både en stærk politisk magt i Slesvig og Slesvigs store politiske betydning som grænseregion for det danske rige.

LITTERATUR OG KILDER

Adam af Bremen ca. 1075: *De hamburgske ærkebispers historie og Nordens beskrivelse*, oversat af Carsten L. Henriksen, 1968, Rosenkilde og Bagger, København.

Andresen, J. (et al.) 2008: »On the war-path. Terrestrial military organisation in prehistoric Denmark«, *Compu-*

ter Applications and Quantitative Methods in Archaeology, konferencenr. 35, German Archaeological Institute.
Anspach, B. 2007: »Hollingstedt: Hait-habus Tor zur Nordsee«. I: Carnap-Bornheim, C. v. & Segschneider, M. (hrsg.): *Die Schleiregion. Land – Wasser – Geschichte*, s. 139–143, Theiss.

- Becker-Christensen, H. 1981: *Hærvejen i Sønderjylland – et vejhistorisk studie – Fra Kongeaen til Danevirke*, Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa.
- Benesch, E. 1999: »Der Isarnho«, s. 1–35, *Jahrbücher für das ehemalige Amt Bordsesholm*.
- Christensen, L. 2006: »Nye undersøgelser af Olgerdiget – en langvold fra jernalderen«, s. 3–10, *Sønderjysk Månedsskrift*.
- Christoffersen, J. & Porsmose, E. 1996: »Den fynske kystzones bebyggelsesmønstre i jernalder, vikingetid og middelalder«. I: Crumlin-Pedersen, O. (red., et al.): *Atlas over Fyns kyst i jernalder, vikingetid og middelalder*, s. 154–160, Odense Universitetsforlag.
- Darby, H.C. 1934: »The Fenland Frontier in Anglo-Saxon England«, s. 185–201, *Antiquity* 8.
- Davies, W. & Vierck, H. 1974: »The contexts of Tribal Hidage: Social aggregates and settlement patterns«, s. 223–293, *Frühmittelalterliche Studien* 8.
- Dobat, A.S. 2003: »Angulus non desertus! – Kontinuität und Zentralität in der jüngeren Eisenzeit Südschleswigs«, s. 113–138, *Arkæologi i Slesvig*, vol. 10.
- Dobat, A.S. 2006: »Angulus non desertus! II. Erste ergebnisse der suche nach Siedlungen des 6. og 7. Jahrhundertets in Südschleswig«, s. 87–94, *Arkæologi i Slesvig*, vol. 11.
- Domeier, K. & Haack, M. 1963: *Die Landkarten von Johannes Mejer, Husum, aus der neuen Landesbeschreibung der zwei Herzogtümer Schleswig und Holstein von Caspar Danckwerth D. – 1652*, Verlag Otto Heinevetter, Hamburg-Bergedorf.
- Ethelberg, P. 2003: »Gården og landsbyen i jernalder og vikingetid (500 f.kr. – 1000 e.kr.)«. I: Ethelberg, P. (et al.): *Det sønderjyske landbrugs historie – Jernalder, vikingetid og middelalder*, b. 2, s. 123–373, Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev.
- Ethelberg, P. 2007: »Verteigungsanlagen und haustypen der älteren römischen kaiserzeit im ehemaligen herzogtum Schleswig-Holstein«. I: Grünewald, C. & Capelle, T. (hrsg.): *Innere strukturen von siedlungen und gräberfeldern als spiegel gesellschaftlicher wirklichkeit*, »Akten des 57. internationalen Sachsensymposiums von 26. bis 30. august 2006 in Münster», s. 145–153, Aschendorff, Münster.
- Fabech, C. 1993: »Skåne – et kulturelt og geografisk grænseland i yngre jernalder og i nutiden«, s. 201–245, TOR.
- Fabech, C. & Ringtved, J. 1995: »Magtens geografi i Sydskanandinavien – om kulturlandskab, produktion og bebyggelsesmønstre«. I: Resi, H.G.: *Produksjon og samfunn. Om erverv, spesialisering og bosetning i Norden i 1. årtusen e.kr. Beretning fra 2. nordiske jernaldersymposium på Granavolden Gjæstgiveri 7.-10. mai 1992*, s. 11–37, Oslo.
- Fritzboøger, B. 2004: *A windfall for the magnates. The development of woodland ownership in Denmark c. 1150–1830*, University Press of South Denmark.
- Grau Møller, P. & Porsmose, E. 1997: *Kulturhistorisk inddeling af landskabet, Skov- og naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet*.
- Hardt, M. 2001: »Mark«, s. 282–284, *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Harrison, D. 2001: »Invisible boundaries and places of power: Notions of liminality and centrality in the early middle ages«. I: Pohl, W. (et. al., ed.): *The transformation of frontiers. From late Antiquity to the Carolingians*, s. 83–94, Brill, Leiden/Köln/Boston.
- Helmuth Andersen, H. 1992: »De glemte borge«, s. 19–30, *Skalk* nr. 1.
- Helmuth Andersen, H. 2004: *Til hele rigets værn*, Moesgård og Wormianum.
- Hermansen, K.M. 1947: *Farrisskovens saga*, *Sønderjysk Månedsskrift*, nr. 23, s. 161–176.
- Hoff, A. 1997: *Lov og landskab – Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900–1250*, Århus Universitetsforlag.
- Jantzen, C. & Madsen, L.S. 1999: »Voldsteder i Vest- og Sønderjylland«. I: Jantzen C. (red., et al): *Voldsteder i*

- Danmark. *En vejviser. Jylland II*, s. 49–281, Skippershoved.
- Jensen, J. 2003: *Danmarks Oldtid. Ældre jernalder 500 f.kr. – 400 e.kr.*, Gyldendal.
- Jensen, J. 2004: *Danmarks Oldtid. Yngre jernalder og vikingetid 400–1050 e.kr.*, Gyldendal.
- Jöns, H. 1992/93: »Zur Eisenverhütung in Schleswig-Holstein in vor- og frühgeschichtlicher zeit«, s. 41–55, *OFFA*, vol. 49–50.
- Jørgensen, A.N. 2003: »Befæstning og kontrol af færdsel til lands og til vands i førromersk og romersk jernalder«. I: Jørgensen, L. (ed., et al.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*, s. 194–209, Nationalmuseet, København.
- Jørgensen, B. 1994: *Stednavneordbog*, 2. udg., Gyldendals Røde Ordbøger, Gyldendal, København.
- Kehne, P. 1999: »Grenze – § 3. Historisches a. terminologie«, s. 10–15, *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Kramer, W. & Hardt, N. 2007: »Das Danewerk – das grösste frühgeschichtliche Bauwerk Nordeuropas. Archäologie und Geschichte des Danewerkes«. I: Carnap-Bornheim, C. v. & Segsneider, M. (hrsg.): *Die Schlei-region. Land – Wasser – Geschichte*, s. 86–95, Theiss.
- Kratochwil, F. 1986: »Of systems, boundaries and territoriality: An inquiry into the formation of the state system«, s. 27–52, *World Politics*, vol. 39:1.
- Lund Hansen, U. 2003: »Våbenofferfundene gennem 150 år – forskning og tolkninger«. I: Jørgensen, L. (ed., et al.): *Sejrens triumf. Norden i skyggen af det romerske imperium*, s. 84–89, Nationalmuseet, København.
- Laur, W. 1987: »Zur Schleswig-holsteinische Eisenwald und die Edda«, s. 13–25, *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*.
- Mager, F. 1930: *Entwicklungsgeschichte der kulturlandschaft des herzogtums Schleswig in historischer zeit*, b. 1 & 2, Ferdinand Hirt, Breslau.
- Madsen, O. 2008: »Forhistorien indtil 700«. I: Schultz Hansen, H., Henningesen, L.N. & Porskrog Rasmussen, C. (red.): *Sønderjyllands historie 1 – indtil 1815*, s. 11–40.
- Matthiessen, H. 1930: *Hærvejen. En tusindårig vej fra Viborg til Danevirke*, Gyldendal, København.
- Meier, D. 2000: »Sønderjylland fra natur- til kulturlandskab«. I: Ethelberg, P. (et al.): *Det sønderjyske landbrugshistorie – Sten- og bronzealder*, b. 1, s. 11–62, Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev.
- Møller, H.G. 1870: *Den ældre Edda*, <http://www.heimskringla.no/dansk/edda/index.php>.
- Neumann, H. 1982: *Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie*, Skrifter fra Museumsrådet for Sønderjyllands Amt, vol. 1.
- Olrik, J. 1900–01: *Kroniker fra Valdemars-tiden*, København.
- Olsen, R.A. 1999: »Middelalderlige befæstningsværker i Danmark«. I: Jantzen C. (red., et al.): *Voldsteder i Danmark. En vejviser. Jylland II*, s. 11–47, Skippershoved.
- Pilgaard, M. 2008: *Farrisskoven – Myte eller realitet? En kulturhistorisk analyse af betydningen af territorialitet med udgangspunkt i det arkæologiske materiale*, Speciale, Afdeling for Forhistorisk Arkæologi, Institut for Antropologi, Arkæologi og Lingvistik, Århus Universitet.
- Poulsen, B. 2003: »Middelalderens fødsel – tiden 1000–1340 – samfund og mennesker«. I: Ethelberg, P. (et al.): *Det sønderjyske landbrugs historie – Jernalder, vikingetid og middelalder*, b. 2, s. 375–433, Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev.
- Poulsen, B. 2008: »Hertugdømmets dannelse 700–1544«. I: Schultz Hansen, H., Henningsen, L.N. & Porskrog Rasmussen, C. (red.): *Sønderjyllands historie 1 – indtil 1815*, s. 41–186.
- Ramquist, P. 1991: »Perspektiv på regional variation og samhälle i Nordens folkevandringstid«. I: Fabeck, C. & Ringtved J. (red.): *Samfundsorganisation og regional variation. Norden i romersk jernalder og folkevandringstid*, s.

- 305–319, Jysk Arkæologisk Selskab XXVII.
- Ringtved, J. 1986: »Jyske gravfund fra yngre romertid«, s. 95–231, *KUML*.
- Ringtved, J. 1988: »Regionalitet. Et jysk eksempel fra yngre romertid og ældre germanertid«. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (red.): *Fra stamme til stat i Danmark – 1. Jernalderens stammesamfund*, s. 37–52, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII.
- Roesdahl, E. 1987: *Vikingernes verden. Vikingerne hjemme og ude*, Gyldendal.
- Sawyer, P. 1988: *Da Danmark blev til Danmark – Fra ca. år 700 til ca. 1050*, Politikens og Gyldendals Danmarks-historie, b. 3, København.
- Schou Jørgensen, M. 1988: »Vej, vejstrøg og vejspærring, Jernalderens landfærdsel«. I: Mortensen, P. & Rasmussen, B.M. (red.): *Fra stamme til stat i Danmark I. Jernalderens stammesamfund*, s. 101–116, Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXII, Jysk Arkæologisk Selskab, Moesgaard.
- Schou Jørgensen, M. 2001: »Forhistoriske veje. Nogle problemer og perspektiver med udgangspunkt i dansk materiale«. I: Larsson, L. (red): *Kommunikation i tid och rum*, s. 3–14, Report series no. 82, Institute of Archaeology, University of Lund, Lund.
- Steinsland, G. 2005: *Norrøn religion. Myter, riter og samfunn*, Pax Forlag A/S, Oslo.
- Steuer, H. 1999: »Grenze – § 2. Archäologisches«, s. 5–10, *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Sørensen, A.B. 2003: »Middelalderens fødsel – tiden 1000–1340 – huse, gårde og bebyggelser«. I: Ethelberg, P. (et al.): *Det sønderjyske landbrugs historie – Jernalder, vikingetid og middelalder*, b. 2, s. 434–457, Haderslev Museum og Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslev.
- Tiefenbach, H. 1999: »Grenze. § 1. Sprachliches«, s. 3–5, *Reallexicon der Germanischen Altertumskunde*, Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Timpe, D. (1989): »Wegeverhältnisse und römische okkupation Germaniens«. I: Jankuhn, H., Kimmig, W. & Ebel, E. (hrsg.): *Untersuchungen zu handel und verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nord-europa*. Teil V. Der verkehr. Verkehrswege, verkehrsmittel, organisation, Bericht über die kolloquien der kommission für die altertumskunde Mittel- und Nordeuropas in den jahren 1980 bis 1983, Göttingen.
- Wittendorff, A. 1973: *Alvej og Kongevej. Studier i samfærdselsforhold og vejenes topografi i det 16. og 17. århundrede*, Akademisk Forlag, København.
- Wulff Andersen, S. 1993: »Æ Vold«, s. 9–13, *Skalk* nr. 4.
- Aakjær, S. 1926–43: *Kong Valdemars Jordebog*, b. 1–3, Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur, København.

NOTER

1. Timpe 1989.
2. Fabech 1993, s. 220.
3. Tiefenbach 1999, s. 3f, og Kratochwil 1986, s. 35f.
4. Davies & Vierck 1974, s. 242f, Neumann 1982, s. 68f, og Steuer 1999, s. 5f.
5. Darby 1934, s. 188f, Neumann 1982, s. 68f, og Fabech 1993, s. 220f.
6. Fabech 1993, s. 202 og s. 218.
7. Hoff 1997, s. 248f.
8. Jöns 1992/93.
9. Darby 1934, s. 190f, og Kehne 1999, s. 12f.
10. Hardt 2001, s. 282.
11. Jørgensen 1994, s. 57f.
12. Steuer 1999, s. 6.
13. Harrisson 2001, s. 84f.
14. Steinsland 2005, s. 362f.
15. Poulsen 2008, s. 45.
16. Möller 1870 og Laur 1987, s. 15f.
17. Fabech 1993, s. 222f og Ramqvist 1991, s. 311.
18. Et klassisk værk om udviklingen

- af det slesvigske kulturlandskab, herunder udnyttelse af skovene, fra forhistorisk tid op til nutiden, er (Mager 1930).
19. Hermansen 1947, s. 164.
 20. Poulsen 2003, s. 377f, og Hermansen 1947, s. 161.
 21. Domeier & Haack 1963.
 22. Pilgaard 2008, s. 7–26.
 23. Skoven er kendt under flere navne. Det danske navn er »Jernved« (nævnt år 1231) og også »Jarnwith« (nævnt år 1259), og i den nordiske mytologi bruges navnet Iarnho eller Isernhø og i nyere tid Dänischen Wohld.
 24. Adam af Bremen ca. 1075, s. 242, s. 79, og note 10 s. 79.
 25. Olrik 1900–01, s. 134.
 26. Aakjær 1926–1943, b. 1. s. 97f.
 27. Laur 1987, s. 14, og Benesch 1999, s. 12f.
 28. Jørgensen 2003, s. 202.
 29. Andresen (et al.) 2008, s. 4.
 30. Neumann 1982, s. 64, og Jørgensen 2003, s. 203.
 31. Becker-Christensen 1981, s. 82f og 101f.
 32. Matthiessen 1930, s. 11f.
 33. Wittendorf 1973, s. 35f.
 34. Schou Jørgensen 1988, s. 106, og Schou Jørgensen 2001.
 35. Neumann 1982, s. 31f, Jørgensen 2003, s. 203f, og Wulff Andersen 1993, s. 10f.
 36. Neumann 1982, s. 15f og 57f, og Christensen 2006.
 37. Neumann 1982, s. 58f, Christensen 2006, s. 9, og Ethelberg 2007, s. 147f.
 38. Ethelberg 2007, s. 148, og Wulff Andersen 1993, s. 11.
 39. Neumann 1982, s. 62f, og Wulff Andersen 1993, s. 13.
 40. Christensen 2006, s. 7.
 41. Ethelberg 2003, s. 165f.
 42. Hverken mod syd eller nord er Over Jerstal-kredsens afgrænsning fastlagt nøjagtig. Grænserne er flydende afhængig af hvilken materiale- eller anlægstype, der vælges at tage udgangspunkt i. Udbredelsen af de ældste våbengrave, ældste jordfæstegrave, enkeltbeli- gende fyrstegrave med romersk import, jordfæstegrave uden våben og huse uden tæstillede stolper i staldene findes dog entydigt kun i områderne nord og vest for Olgerdiget (Ethelberg 2003, s. 196f).
 43. Neumann 1982, s. 72f og 84f, Ethelberg 2003, s. 165f og 196f, og Madsen 2008, s. 27.
 44. Ringtved 1988, s. 48, og Ethelberg 2003, s. 274f.
 45. Neumann 1982, s. 65f.
 46. Pilgaard 2008, s. 65f, og Andresen (et al.) 2008, s. 4.
 47. Neumann 1982, s. 72f og 85, kort 36.b., Ringtved 1986 og 1988, s. 50, note 1, og Ethelberg 2003, s. 222f, 254f, 279f og 290.
 48. Ethelberg 2003, s. 286f og 293f.
 49. Ethelberg 2007. Udbredelsen af hustypen kan have relation til Anglerrigets ekspansion, men også skyldes omlægninger i den agrare produktion fra ca. år 200 og/eller været resultatet af kontakt mellem Anglerriget og de jyske naboer (Ethelberg 2003, s. 228).
 50. Ethelberg 2007, s. 151f.
 51. Lund Hansen 2003, s. 87f.
 52. Jørgensen 2003, s. 197f.
 53. Ethelberg 2003, s. 317, Dobat 2003 og Dobat 2006.
 54. Ethelberg 2003, s. 271f. Den fundtomme periode frem til det 8. århundrede kan måske ses som udtryk for udvandring, men kan også skyldes helt andre årsager som ændringer i byggeskik, dyrkningsmetoder og gravskik samt i øvrigt dårlige dateringsredskaber og en svær periode at erkende arkæologisk.
 55. Se f.eks. Jensen 2003 og 2004.
 56. Jørgensen 2003, s. 197f.
 57. Christoffersen & Porsmose 1996, s. 158f.
 58. Roesdahl 1987, s. 153, Helmuth Andersen 2004, s. 25f, 31f og 37f, og Kramer & Hardt 2007, s. 89f.
 59. Roesdahl 1987, s. 153.
 60. Jensen 2004, s. 244f.
 61. Kramer & Hardt 2007, s. 90f.
 62. Olsen 1999, s. 11f, og Helmuth Andersen 1992.

63. Jantzen & Madsen 1999, s. 135f.
64. Becker-Christensen 1981, s. 216f, og Anspach 2007, s. 139f.
65. Jørgensen 1994, s. 56f, og Sawyer, 1988, s. 22 og 231.
66. Sawyer 1988, s. 109.
67. Poulsen 2008, s. 76f.
68. Poulsen 2008, s. 59f.
69. Poulsen 2003, s. 403f.
70. Poulsen 2003, s. 381f.
71. Fritzboeger 2004, s. 62 og 376.
72. Fabech 1993 og Fabech og Ringtved 1995, s. 11f.
73. Hoff 1997.
74. Ethelberg 2003, s. 371f, og Sørensen 2003, s. 457.
75. Pilgaard 2008, s. 8f.
76. Pilgaard 2008, s. 72f.
77. Grau Møller og Porsmose 1997, s. 44f.

»Den Guds forfærdelige vandflod«

Stormfloden i 1634 som Volkmar von Jessen oplevede den

Af H.E. SØRENSEN

Af de store stormfloder, som har hærgnet den sønderjyske vestkyst, har enkelte i særlig grad hæftet sig i folkets bevidsthed. Det gælder »De groote mandrenke« i 1362, hvor det sangomspundne Rungholt, der lå nær halligen Sydfald (Südfall), gik under, og hvor sagnet – vildt overdrevet – beretter om 200.000 druknede. Stormfloden i februar 1825, som også kostede adskillige mennesker livet og ødelagde huse og gårde og Simonsberg gamle kirke på Ejdersted, er i dag mest kendt, fordi kong Frederik VI under sin besigtigelse af skaderne selv blev udsat for en mindre sommerflod og måtte overnatte i »æ Kongingsspel« på Hooge. Men frem for alle andre stormfloder har katastrofen i oktober 1634 – »den Guds forfærdelige vandflod«, som man sagde, – for 375 år siden bidt sig fast i erindringer. H.E. Sørensen, Skærbæk, redegør for katastrofen og gengiver og kommenterer præsten i Jevensted, Volkmar von Jessens, samtidige beretning.

Det havde været fint vejr næsten hele dagen den 11. oktober 1634, men hen under aften blæste det pludselig voldsomt op, stormen sprang fra sydvest til nordvest, og vindstyrken øgedes til orkan, hvorefter vandet steg til hidtil usete højder med næsten eksplosionsagtig fart. Ud på natten gik digerne langs hele kysten, og næsten alt marskland blev oversvømmet. Hele Tøndermarsken stod under vand, og Højer-Rudbøldiget blev gennembrudt. I den lille landsby Mithusum vest for Skærbæk druknede 44 mennesker og i Døstrup 19. Tabene var store langs hele kysten, og Ribe by var totalt oversvømmet. Vandet stod mandshøjt i domkirken, og et mærke på en af pillerne angiver, hvor højt det nåede.

Værst gik det dog ud over den flade ø Strand og de uinddige småøer Halligerne ud for den sydslesvigske kyst nord for Ejdersted. Strand var en særdeles frugtbar ø på 43.134 demat eller ca. 21.500 hektar – lidt mindre end Als – med 8–9.000 indbyggere. Øen var delt

i tre herreder og 22 sogne. Den blev totalt overskyldet og fuldstændig ødelagt. Ifølge de tabslister, som blev opgjort efter katastrofen, druknede 6.035 af øens beboere – med Halligerne 6.371. 1.335 gårde var helt ødelagt. Tilbage stod kun 419 bygninger, flest mindre huse, som alle var beskadigede. Alle de 26 kirker på Strand og Halligerne havde lidt svære skader. Kun tre af kirkerne på Strand blev repareret og igen taget i brug. Heraf ligger de to på Pelvorm og den sidste på Nordstrand. Øen var skåret midt over fra nord til syd af en nydannet pril, Norderhever. På Halligerne er der kirker på Hooge, Grøde, Oland og Langenes.

En del af inventaret fra de ødelagte kirker blev solgt. Således hænger klokken fra Lith Kirke (støbt to år før katastrofen) i Ullerup Kirke ved Sønderborg, prædikestolen (fra 1624) fra Osterwohld Kirke kom til Hooge, mens den fra Volgsbøl (Wolgesbüll) endte i Klangsøl nordvest for Nibøl (i øvrigt den eneste stråttækte kirke på det nordfrisiske fastland), ligesom en række helgenfigurer havnede i Mildsted Kirke syd for Husum. Ifølge sagnet skal de være drevet i land efter stormfloden og samlet op på stranden.

Øjenvidneberetninger om katastrofen i 1634 er selvsagt sjældne, de fleste oplysninger har man fra bl.a. kirkebøger og præsteindberetninger, og i en stor afhandling i »Sønderjyske Årbøger« 1900–1901 foretog historikeren, pastor Mads H. Nielsen, Skrydstrup, en sammenfatning af alt, hvad han kunne finde af oplysninger om denne stormflod.

For nogle år siden fandt jeg i et københavnsk antikvariat en beretning om stormfloden 1634, skrevet mindre end fjorten dage efter begivenheden (24. oktober), og selv om forfatteren ikke personligt oplevede katastrofen, da han boede inde i landet, og derfor har sine oplysninger på anden eller tredje hånd, så er vi alligevel så tæt på, hvad der skete, at man – selv om der altså ikke er tale om en egentlig øjenvidneberetning – dog får en klar fornemmelse af katastrofens omfang og ikke mindst det chok, den gav i datiden. Der er tale om et ottesidet hæfte, »prentet Aar 1635«, med den meget omstændelige titel:

COPIA

Aff en Skriffuelse fra en Præst til Jevenstad udi Holstein / huor udi findes bedrøffueligen angiffuet / Om den store forferdelige Storm oc Wandflod / som sig den 11. Octobr. Aar 1634 Burchardi Nat er tildragit. Huor udi forgiffuis den offuermaadige / bedrøffuelige oc usigelig Skade skeed er / udi Dytmersken /

Nordstrand / Holsten oc vid Elffven / paa Mennisken oc Quæg : Item med huis wunderligt som siden Floden er stillit sig tildraget / med BlodTegn / saa oc forfærdelige stoer Slinger 8. eller 9. Føder lange / oc ellers andre forskræckelige Orme der omkring i Nabo lauffuit / indløbene i Folckis Husse: Saa Mennisken neppelig haffuer kundet wergii sig for dennem,

Tilskreffuit en fornembt Borger til Hamborg / den 24. Octobris.

Saa oc Designation oc Fortegnelse huor mange menniske der ere drucknit / i huer Sogn / samt Gaarde og Husse borttagne udi Nordstrand og Eyderstæd / oc mange der ere bewarede.

Med »Elffven« menes sandsynligvis »elven« (floden), og der må således være tale om enten Elben eller Ejderen, mest sandsynligt den sidste.

Præsten i Jevensted i 1634, som har skrevet brevet, var Volkmar von Jessen, der var den første af slægten von Jessen, der i fire generationer beklædte embedet som sognepræst i Jevensted fra 1605 til 1712, muligvis med en kort afbrydelse. Volkmar von Jessen var født i Witzwort på Ejdersted 1570 og blev efter studier i Wittenberg 1603 diakon (hjælpepræst) i det betydelige sogn Wöhrden vest for Heide i Syd-Ditmarsken. Året efter fik han embedet i Jevensted, der ligger ca. ti kilometer syd for Rendsborg. Her var han til sin død 1644.

Det fremgår ikke af heftet, hvor det er trykt, men da det er sendt til en »fornem borger« i Hamburg, er det vel sandsynligt, at det er ham, der med pastor von Jessens tilladelse har ladet det udsende. Bemærkelsesværdigt er det, at teksten er på dansk. Man skulle ellers forvente, at den holstenske præst ville benytte sig af tysk – ikke mindst, når han skrev til en bekendt i Hamburg. Det har sandsynligvis også været tilfældet, idet Nicolai Svendsen oplyser, at han på Det kgl. Bibliotek i København har fundet skriftet på tysk. Der må således være tale om en samtidig oversættelse, hvilket ikke anføres på hæftet. Det fremgår heller ikke, om trykningen har fundet sted i Hamburg eller København – eller for så vidt i Rendsborg, som jo var præstens nærmeste by. Om der overhovedet fandtes et trykkeri i Rendsborg så tidligt som i 1635, er mig ikke bekendt.

Brevet indledes med en kort prædiken, der begynder således:

»Hvad for Tægn oc wunderlige Mirackler sig wil tildrage før-
end den yderste Dag / Haffue vi aff den HERRis JESu Christi
egen Mund selff / nocksommeligen obenbaret: Saa Mennisken
paa Jorden / formedelst saadanne Tægn oc underbaarlige
Gierninger / skulle bliffue bange.«

Katastrofen er derfor, ifølge von Jessen, blevet forudsagt (og måske bekræftet) gennem underlige jærtegn som blod i voldgravene om de tyske byer, blod i regnen og blod i maden både her og der. Det skal ses som et vidnesbyrd om Guds magt, hvilket præsten benytter til at indprente menigheden frygt for hans væld:

»Saadanne ere langt flere end mand her beskrieffue käd [kan?] /
skeed oc gaaet for sig / saa udi mange welbekandte Stæder i
høy Tyskland / er udi Stadtgraffuerne opuelde Blod: Ja udi
ligemaade Blod ned regnit / der er Blod stødt aff Trærne / aff
Brød / ja fundet Blod udi Grød / oc Maden / udi Potter oc
andre flere slige Kar. Men det er at begræde / oc med sorgeful-
de Øyne beklage / at icke alleniste ingen Retning eller Bedring
følger der effter / eller vi i det alleringiste der aff worde bædre:
Men er oc dagligen bliffue jo werre oc argere.«

Der er ingen undskyldning for ikke at agte på disse advarsler og tegn fra Gud, eller at søge at skjule sin ondskab. For Gud sender disse ulykker for at advare os til omvendelse og bod, som han har gjort det fra de første tider:

»Men paa det ingen skal undskylde sig for Gud / at mand al-
drig haffde hørt om saadane underlige Gudz Mirackeler oc
Gierninger / megit mindre hørt dem wid HERRens Tienere af Præ-
dickestolen forkynde / som weerden weed nu saa høfflig oc me-
sterlig at undskylde / oc henge en Deckmantel offuer det Onde
hun begaar /etc. Saa sender den HERRe Gud / nu daglig Dag / jo
flere oc flere Tægn oc underlige Gierninger for i weyen / førend
den wisse Straff / kommer selff bag effter / Oc will aduare Men-
niskens Børn endnu / at omuende sig / oc giøre en aluorlige Po-
enitenzte [bod] / om endskønt icke alle / saa motte der dog nogle

Faae findis der slaar sig for deris Brøst / oc bede Gud være sig naadig oc Barmhiertig. Saaledis aduaret den leffuende Gud / den første werden 120. samfelde Aar / førend Straffen kom dem offuer Hoffuedet / etc.«

Efter disse alvorlige formaningsens ord følger beretningen om, hvad der rent faktisk var sket:

»Lige saa haffuer Gud den naadige Fader / den 11. Octobris sist forleden / emod Afften wid 5. slet / formedelst en gruelig Storm / (aldrig desslige jeg troer er nogen Tiid tilforne hørt) oss paamint / at giøre Poenitentze. Thi de er kommen saa forferdelig aff Westen brusende og susende / lige som Himmel oc Jord skulde haffde vildet falde tilsammen. Oc i saadant whørlig Storm / der dend ny Maane tillige er tænd. Elffuen oc Haffnii [havet] haffuer sig opgiffuit oc woxet / saa denn er gaart 3. Allen offuer Elffwen oc Nordstrand / høyre end digerne ware. Saa der ere udi Strande nogle 1000. Menniske foruden det megle [møgle/meget] Quæg / drucknit oc omkommen. Men egentlig kand man endnu icke wide / huor mange Mennisker der ere bleffne. Dog wil mand sige oc giffue for / at udi Strand skal vere bleffuen offuer 7000 Mennisker / som aff trofaste [troværdige] Folck er beret. Ja mig er tilskreffuet at udi Indland [på fastlandet] skal oc vere stoer Skade skeed / oc mere end 30000. Mennisker bleffuen fordrucknit / Fæ oc Quæg / uden Tal / at mand haffuer kunde wandre 4 Mile paa idel døde Odeeler [marker]. Den gandske Strand er borte med Kircker oc Husse / Rebslager Hyterne er oc undergaaet [oversvømmet] / Mennisken oc Quæg drucknit.

Faroltofft [Faretoft] ocsaa mesten parten undergaaet / udi Ockeholm er offuer 400. Mennisker fordrucknit / oc 600. Stycke Fæ / foruden Faar oc Suin.

Den Kirckesogn Bargaen / er drucknit udi offuer 300. Mennisker.

Widekenhoff Mohr [Viddinggård Mose?] liggende / oc det gandske Herrit med Mennisken oc Quæg slet [helt] fordærffuit.

Til Husum er drucknet mange Mennisker oc Quæg / huilcke ere flødne siden hid til oss. Der er ocsaa en mine Naboer / som haffuer tilskreffuit forwist / at i Strande / oc andre flere Orter

[steder] udi Marsken / ere drucknet oc omkomne mange Mennisker.«

Hertil føjer sig flere ubegribelige og uforklarlige hændelser, som har være ganske vist, og som har spredt sig som rygter blandt de panikslagne ofre for katastrofen og dem, som hørte om den:

»Her foruden er gruelige mange Orme oc Slanger / ladet sig tilkiende hoss Grænserne der sammenstedz / som i Haabetal løbe udi Hussene / saa at Folckene der / neppelig kand werge sig for dem / oc skal en Part være 8. eller 9. Føder lange. Huad alt saadant betyder / will den allerkiereste [nærmeste?] Tiid gifue. Men jeg befrycter / at saadant wil betyde mere Ont end Got / nemlig Død / Krig / oc Blodstyrning / oc andre saadanne Gudz store Plager / som med første inden en kort Tid / wil effterfølge / for voris groffue Synder Skyld.

Foruden alt dette / er end mere / nemlig: Thi paa tuende Orter icke langt fra Rentzborg er der Boghued Grød / bleffnen forwend til idel Blod. Huad saadant betyder / Haffuer vi ey langt at spørge effter / thi wi sandelig kort for denne Tiid sligt med Angist oc stoer Smerte nocksommelig haffuer erfarit / at Blod Tegn betyder ey megit got.«

Der er helt tydeligt tale om angsthallucinationer og massehysteri, der dog for så vidt for visse deles vedkommende kan have en gnist af sandsynlighed i sig. De mange slanger kan måske forklares ved, at man enkelte steder har oplevet, at hugorme og snoget er blevet drevet ud af deres hi af vandet og har søgt op på højereliggende steder og måske ind i husene. Eller der kunne være tale om ål, der var skyllet op af grøfterne. I de rædselsslagne mennesker øjne kan de så have antaget uhyrlige proportioner, og en enkelt »orm« eller »slange« kan i fantasien have formeret sig til »gruelig mange« på samme måde, som en lille fjer kan blive til fem høns. – Og ligeledes kan den brune skogger i en gryde sveden boghvedegrød i fantasien måske have taget sig ud som »blod« – på samme måde som rødt nedfaldsløv kan have farvet voldgravene.

Pastor von Jessen slutter sin beretning med bøn og anrøbelse – og håbet om verdens snarlige undergang for menneskenes synders og ugudeligheds skyld:

»O du kiere Gud / kom nu snart med din yderste Dag / oc gjør en Ende med den onde Werden / som dog er nedsiuncken i alle Skam oc Laster / oc ey nu længer wil lade sig straffe eller advarre. Ja HERRE / kom heller oc tage oss bort før Tiden / wid en sactmodig oc stille Død. Oc effterdi wi med Propheten Kong David / haffuer wel fortient / oc staa oss fore / en aff de 3. Plager at uduelge [udvælge]: Saa sige wi dog med hannem / at wi wille heller falde udi HERrens Hænder end udi voris Fjenders. Oc wi wille mit udi korsit / med Luthero, siunge G U D Herren en Haleluja. A M E N.«

Herefter følger som et slags appendiks til pastor von Jessens beretning og bønner en nøgtern opgørelse sogn for sogn om de lidte tab (i parentes stednavnenes nuværende stavemåde, for så vidt der er forskel):

DESIGNATION

Oc

Fortægnelse paa Mennisker oc Quæg sampt Gaarde oc Husse som er bleffuen i Nordstrand oc Eydersted.

Lied [Lith] Sogn

- 171 Mennisker drucknede / der eblant var en gammel Præst oc en Degn.
- 41 Husse gandtz tagen / 9 Husse oc 2 gade Husse er beholdne.

Ham [Hamm] Sogn

- 365 Mennisker drucknede / der eblant en Capelan en Degn oc en Skolemester.
- 72 Gaarde gandske borttagne. 21 Gaarde oc it Gadehuss beholden.

Morsum Sogn

- 350 Mennisker drucknet / der eblant en gammel Præst oc Degn.
- 84 Gaarde slet borte. 16 Smaa Husse beholdne.

Essbul [Essbüll] Sogn

- 170 Mennisker drucknit.
- 36 Gaarde slet borte. 13 Smaa Husse beholden.

Rohrbeck Sogn

- 380 Mennisker druckned / der eblant en Præst oc en Degn.
- 94 Gaarde slet borte. 6 Smaa Husse beholden.

Volgelsbull [Wolgesbüll] Sogn

- 540 Mennisker drucknede.
- 75 Gaarde slet borte. 4 Gaarde / oc 3 Gadehuss beholden.

Kønningbull [Königsbüll] Sogn

- 212 Mennisker drucknede der eblant en Capelan oc en Organist.
- 62 Gaarde slet borte / 18 Gaarde beholden.

Bubsee [Bupsee] oc Bubschlut Sogn

- 490 Mennisker druckned / der eblant en Capelan oc en Degn.
94 Gaarde slet borte. 24 Gaarde oc 2 Husse beholden.

Bubthel Sogn

- 260 Mennisker druckned der eblant en Capelan oc en Degn.
52 Gaarde slet borte. 6 Gaarde beholden.

Osterwoldt [Osterwohld]

- 394 Mennisker druckned / der eblant en Præst oc Degn.
43 Gaarde slet borte. 6 Smaa Husse beholden.

Westerwold [Westerwohld] oc Ballum Sogner

- 164 Mennisker drucknet / der eblant en Degn.
56 Gaarde slet borte. 17 Gaarde oc 2 Husse beholden.

Pilwornis [Pellworm] Sogn

- 1012 Mennisker drucknet. Der eblant var en Degn.
191 Gaarde slet borte. 56 Gaarde oc 7 Husse beholden.

Bubhefer [Buphever] Sogn

- 340 Mennisker drucknede.
90 Gaarde slet borte. 30 Gaarde oc 4 Husse beholden.

Ilegroff Sogn

- 283 Mennisker drucknet / der eblant en Degn.
75 Gaarde slet borte. 9 Gaarde oc 11 Gadehuss beholden.

Stintebul [Stintebüll] oc Brunock Sogner

- 366 Mennisker druknet.
75 Gaarde slet borte. 16 Gaarde beholden.

Gaykebull [Gaikebüll] Sogn

- 232 Mennisker drucknet / der eblant en Capelan oc en Degn.
73 Gaarde slet borte. 26 Gaarde oc 5 Husse beholden.

Odenbull [Odenbüll] Sogn

- 142 Mennisker drucknet.
38 Gaarde slet borte. 27 Gaarde oc 5 Husse beholden.

Trindemarsch [Trindermarsch] Sogn

- 100 Mennisker drucknede / der eblant en Degn.
33 Gaarde slet borte. 13 Gaarde oc 6 Husse beholden.

Ewensbull [Ewensbüll] Sogn

- 234 Mennisker druknit.
37 Gaarde slet borte. 33 Gaarde oc 16 Husse beholden.

Hertzbull [Herzbüll] Sogn

- 30 Mennisker druknit.
11 Gaarde slet borte. 6 Gaarde 4 Husse beholden.

Hoge [Hooge] Sogn

- 41 Mennisker druknet.

Olandt [Oland] oc Langenes Sogn

- 47 Mennisker druknet.
2 Fag aff Kircken borttaget / samt Klockhussit / Skolen / oc 3 Gaarde.

Nordmarsk [Nordermarsch] Sogn

- 48 Mennisker druknit.

Summa Mennisker som paa denne Ort er bleffuen: Er 6171.¹⁾ Der eblant var 9 Præster 12 Degne / 1 Skolemester oc 1 Organist.

Fortegnelse paa Mennisker og Quæg udi Eyderstæd som ere drucknede.

	Mennisker	Bæster
Tønning Sogn [Tønning]	34	164
Collantbuttel [Koldenbüttel]	5	87
Oldenschnort [Oldenswort]	61	748
Widschwort [Witzwort]	13	201
Cotzenbull [Kotzenbüll]	75	200
Cating [Kating]	84	228
Fullerwig [Vollervik]	45	96
Weldt [Welt]	107	120
Garding [Garding]	177	344
Cateinherde [Katenherde]	61	361
Eterbull [Eterbüll]	505	899
Poppenbull [Poppenbüll]	180	438
Osterhever [Osterhever]	457	400
Olvessbull [Ülvesbüll]	30	150
Tating [Tating]	270	500
S. Peder oc Orting [St. Peter-Ording]	56	752
Wester Hever [Westerhever]	236	46

Summa paa Mennisker oc Quæg / som en bleffuen paa disse tvende Orter [Strand og Ejdersted]:

Mennisker 8278

Quæg oc Hæste 6064

Faar oc Suin 6738

Husse slet borte 664

Pastor von Jessens opgørelse omfatter således kun landskabet Ejdersted, øen Strand og Halligerne. Men tallet 664 for »Husse slet borte« omfatter ikke hele området, idet det alene på Strand og Halligerne som nævnt var ødelagt 1.335 bygninger. Man kan måske opfatte det således, at tallet 664 udelukkende gælder ødelagte bygninger på Ejdersted. Dertil kommer de betydelige tab af menneskeliv og dyr samt de omfattende ødelæggelser af huse og jorder i resten af Vadehavsområdet. Man kan derfor lidt forsigtigt anslå tabene i området mellem Hamburg og Ho Bugt (inclusive Strand og Ejdersted) til i alt at have været ca. dobbelt så store, altså sammenlagt omkring 16.000 mennesker og 30.000 dyr samt måske 3–4.000 bygninger.

Pastor von Jessens opgivelser er sikkert i nogen grad usikre, måske delvist anslæde. Men det er nok det nærmeste, vi kan komme i dag, og de giver i hvert fald et klart billede af ulykkens omfang. Der er således tale om en katastrofe inden for et særdeles begrænset område,

Udsnittet af Johannes Mejers kort over Husum amt viser Nordstrand som den store ø, den var før stormfloden i 1634. De mørke områder markerer, hvor store dele af øen, der er gået tabt. Kun hoveddelen af Pellworm sogn i sydvest og et mindre område af Edoms herred i sydøst er lysere som tegn på, at de endnu var oven vande i 1650'erne. Det sidste område blev kernen i den nye ø, Nordstrand, der fra 1650'erne blev skabt af tilkaldte nederlandske nybyggere. (Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie).

der i omfang og tab både af menneskeliv og materielle værdier tåler sammenligning med de jordskælv, vulkanudbrud og tsunamier, vi læser om i vore dage.

Efter stormfloden ventede der et omfattende genopbygningsarbejde. Ikke alt det ødelagte land lod sig genindvinde, men man tog trøstigt fat. På Pelworm, den vestlige del af det gamle Strand, der jo var blevet gennemskåret af den nydannede og dybe strøm Norderhever og dermed delt i to, kom man ret hurtigt i gang, således at der allerede 1637 – på under tre år – var skabt fire nye koge. Men på den østlige del (Nordstrand) var der endnu i 1652 ikke sket noget. Derfor tog hertug Frederik III af Gottorp den ældgamle »spadelandsret« i brug, som siger, at »den, som ikke vil dige, må vige«. Det betyder, at den, som ikke vil bevare og beskytte sit land, har fortabt retten til det, mens den, som tager spaden op og går i gang, vinder retten til landet.

Udsnittet af Theodor Gliemanns kort over Husum amt viser den genopbyggede ø, Nordstrand, i 1829. Det er tydeligt, hvor store dele af den oprindelige ø, der er forsvundet. (Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie).

Hertugen indkaldte herefter hollandske nybyggere, som i løbet af to år inddigede den første kog vest for kirken og dermed overtog besiddelsen af jorden. Alter Kog, som den kaldes, var således færdigetablet 1654. I de næste tre hundrede år voksede øen mod øst, kog for kog blev inddiget, og efter bygningen af dæmningen til fastlandet i 1936 opstod der et betydeligt forland på begge sider af den. Det nordlige af disse arealer inddigedes 1982–87 som en del af den nye Beltringherreds Kog (Beltringharder Koog), der for størstedelen er naturreservat. Ud over de to inddigede øer Pelworm og Nordstrand er haligerne Nordstrandischmoor og Hamburger Hallig nord herfor dele af den tidligere ø Strand.

LITTERATUR

Arends, Otto Fr.: *Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864*. 1932.

Nielsen, M.H.: »Stormfloden 1634 og dens virkninger på Sønderjyllands vestkyst«. *Sønderjyske Årbøger* 1900, s. 253-90, og 1901, s. 57-103.

Svendsen, Nicolai: *Stormfloden, der kostede 6.000 mennesker livet*. Radioforedrag, tryk. U.å.

Sørensen, H.E.: *Vadehavet – marsk og mennesker*. 1995.

NOTER

¹⁾ En kontrol af sammentællingen viser, at det korrekte dødstal er 6371.

Pontoppidans Danske Atlas og Slesvig

Af LARS N. HENNINGSEN

Slesvig-bindet af Erik Pontoppidans berømte topografiske værk »Den Danske Atlas« udkom i 1781. Det er et vigtigt kildeskrift om Sønderjyllands topografi og historie – med to ansigter. Sogn for sogn rummer det »antikvariske« oplysninger om oldtidsminder, kirker, herregårde og lokale rariteter, og desuden giver det mange steder en bred beskrivelse af befolkningens levevilkår, næringsliv og økonomisk-sociale og kulturelle forhold, som de tog sig ud i 1760'erne og 1770'erne. De antikvariske oplysninger er udtryk for en ældre tradition og bygger mest på forarbejder af Laurids de Thurah i 1750'erne. Den samtidsbeskrivende del repræsenterer en yngre tradition med rod i oplysningstiden. Værket forener således to forskellige traditioner i den topografiske litteratur. Det kombinerer to tidsaldre.

Pontoppidans Atlas¹ er et begreb – men man skal ikke læse længe i det berømte værk, før man lægger mærke til, at det skæmmes af støberande. I afsnittene om sognene i Haderslev amt f.eks. fylder bagudrettede, historiske oplysninger om kirker og herregårde hovedparten af pladsen, og der er ikke mange oplysninger dateret senere end 1750'erne. Anderledes er det f.eks. i Tønder amt. Her har flere sognebeskrivelser karakter af en bred skildring af næringslivets tilstand helt frem til 1768, flere steder er oplysningerne ført ajour op til sidst i 1770'erne. Nogle bybeskrivelser går endnu længere frem, Flensborgs således til 1780. Det rejser flere spørgsmål: Hvorfor er der så stor forskel fra afsnit til afsnit, og hvorfor bærer værket Pontoppidans navn? – Erik Pontoppidan døde jo i 1764, og værket udkom først i 1781.

Topografisk historie

For at finde et svar må vi begynde søgningen tilbage i 1730'erne. Den unge Jacob Langebek var dengang godt i gang med at grundlægge sit senere ry som en af 1700-årenes fremtrædende historiske kildesamlere. Hans karriere kulminerede med stillingen som gehejmearkivar fra 1748 til hans død i 1775. I 1730'erne var han ansat til at udgive

tidsskriftet *Dänische Bibliothec*, som bragte afhandlinger, kilder og anmeldelser til dansk og nordisk historie – især henvendt til et udenlandsk publikum. Da første bind var færdig til udgivelse i 1737, sendte Langebek den tidligere embedsmand og gehejmearkivar Frederik Rostgaard følgende vers²

Thi Øiemerket er: At frelse mange Ting,
Som skiødesløse Folk, og Tidens Vexling øder,
At faae det danske Navn i Rygte rundt omkring,
Saavel hos Fremmede, som dem vor Danmark føder.

Versene siger noget centralt om tiden, om det historisk-antikvariske arbejde og om motivationen bag det.

Netop i 1730'erne nød historisk-antikvarisk arbejde stor beivågenhed på højeste sted hos Christian 6. i København. I 1737 udkom loven om danefæ, og kongen støttede oprettelsen af to lærde selskaber, som begge tog sig af historiestudiet, nemlig Videnskabernes Selskab i 1743 og Det kongelige danske Selskab for Fædrelandets Historie i 1745. Kongen så gerne, at der blev udgivet værker, som fastholdt og udbredte kendskabet til Danmark-Norges glørværdige historie, monarkiernes topografi og antikviteter. Sådanne bøger skulle udkomme på dansk for danskerne og på tysk og fransk for udlændinge. De skulle gøre det danske monarki kendt ude i Europa som ældgammel kultur-nation. Det gjaldt om at »brande« Danmarks glørværdige historie i ind- og udland. Slesvig hørte til fædrelandet på lige fod med Kongeriget. Netop i Christian 6.s dage og i midten af århundredet var der stor opmærksomhed omkring båndene mellem Kongeriget og Slesvig og af betydningen af det danske sprog i Slesvig.³ Hertugdømmet indgik i det historiske arbejde på lige fod med Danmark. Interessen samlede sig mest om den gamle historie, om antikvarisk-topografiske emner og ikke om samtidens historie. Sådant var der arbejdet siden Ole Worm først i 1600-årene indsamlede oplysninger om runesten og andre oldtidsmonumenter. I 1730'erne fik traditionen ny næring, da unge folk som præsten Erik Pontoppidan, historikeren Jacob Langebek, arkitekten Laurids de Thurah og Pontoppidans svoger Hans de Hofman tog fat, hvor de gamle slap. Laurids de Thurah blev en særlig typisk repræsentant for den gamle tradition.

»Til hans ufuldførte Verker hører ... Den 7de Tome af danske Atlas, indeholdende Beskrivelsen over Hertugdømmet Slesvig, som udkom i Trykken 1781.« Sådan skrev historikeren P.F. Suhm i sin nekrolog over Jacob Langebek (1710–1775). På titelbladet til »Den Danske Atlas« figurerede Langebek dog ikke, dér stod kun Pontoppidans navn, fra bind 4 suppleret af svogeren Hans de Hofman. Men Langebeks bidrag til Slesvig-bindet havde været betydeligt. Hans antikvariske interesser blev afgørende for afsnittet om Slesvig by, og hele Slesvig-bindet stod i gæld til hans imponerende seddelkartotek med oplysninger fra et livslangt arkivarbejde. Det var også Langebek, som i 1768 udsendte en rundskrivelse til lokale embedsmænd og præster i Slesvig, som skaffede store dele af stoffet til værket. Arkivtegneren Søren Abildgaards miniatureportræt fra 1751 viser gehejmearkivar Langebek med hånden på Christian 5.s lovbog og med arkivskabe og skuffer fyldte med seglbehængte pergamentdiplomer bag sin stol. Gengivet efter Bjørn Kornerup: Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie 1745–1945, 1945.

Laurids de Thurah og indberetningerne til Atlas Daniæ 1754

Thurah var Frederik 4.s og især Christian 6.s »opfindelse«. Han var bispesøn fra Ribe og gjorde efter en studierejse i udlandet fra 1732 lynkarriere som Christian 6.s bygmester. Han opførte de kongelige slotte Hirschholm/Hørsholm og Eremitagen og tegnede Sorø Akademi. I 1735 gav kongen ham i opdrag at udarbejde et stort værk om fædrelandets bygningskunst. Første bind af det fornemme to-bindsværk udkom i 1746 under titlen *Den danske Vitruvius*. Det rummede beskrivelser og kobberstik af fremtrædende offentlige og private bygningsværker.⁴ Hertugdømmerne var med i værkets andet bind, som udkom i 1749. Under forarbejdet indhentede Thurah oplysninger hos den kendte rektor O.H. Møller i Flensborg og hos præster og andre kyndige folk syd for Kongeåen. Også embedsmænd rundt om i Slesvig blev taget med på råd, og han forhørte sig, hvordan salget kunne fremmes bedst muligt.⁵

I 1752 fattede Thurah en ny plan. Han ville gennemføre det, som aldrig var lykkedes for 1600-årenes store topografiske forfatter Peder Hansen Resen. Thurah tænkte sig et topografisk-antikvarisk storværk *Atlas Daniæ*. Det skulle være en fortsættelse af *Den danske Vitruvius*, på i alt 8 bind. Slesvig skulle have det næstsidste bind, og Holsten, Oldenburg og Delmenhorst det sidste.⁶ Kongen gav sin støtte til planen.

Thurah begyndte arbejdet i 1754. Han havde brug for oplysninger fra stedkendte folk ud over hele landet og gennemførte en større spørgeskema-aktion. I Kongeriget sendte han spørgeskemaerne til bisperne, som blev bedt om at lade dem gå videre til de stedkendte sognepræster. De skulle besvare 6 eller 7 antikvariske og topografiske spørgsmål.⁷ Syd for Kongeåen valgte Thurah at gå via amtmændene. Den 4. marts 1754 sendte han dem et tysksproget brev med bilag. »Hans kongelige Majestæt Vor allernådigste konge og herre,« skrev han i brevet, »har nådigst behaget at pålægge mig at anvende al tænkelig møje og flid på gennem offentligt tryk at fremlægge for publikum en pålidelig og nøjagtig beskrivelse af alle provinser i kongeriget Danmark og Norge samt fyrstedømmer og grevskaber.« Projektet havde været i arbejde i flere år, nu skulle det fortsætte med Jylland, »hvortil hertugdømmet Slesvig under det bekendte navn Sønderjylland er en del«. Thurah gav sin skrivelse vægt ved at fremhæve, at

han optrådte »i kongens tjeneste og til befordring af fædrelandets gloire«.

Målet var en sandfærdig og solid beskrivelse, som kunne give fædrelandet berømmelse og højagtelse i udlandet. Med brevet fulgte en »designation« på 6 punkter, som angav de spørgsmål, Thurah ønskede besvaret. Thurah bad den enkelte amtmand indkalde besvarelse fra alle sine undergivne verdslige og gejstlige embedsmænd. Når svarene var indløbet, skulle de sendes samlet som tjenestepost til Thurah i Ålborg.⁸

Amtmændene sendte spørgsmålene videre til sognepræsterne via provsterne. Kun for landskaberne Stapelholm og Ejdersted gik vejen direkte fra amtet til præsterne.⁹

Spørgsmålene i den omtalte 6 punkt-designation¹⁰ viser, at Thurah især var ude efter oplysninger i den »gammeldags«antikvarisk-historiske tradition. Der skulle oplyses om:

1. Mærkværdige antikviteter, monumenter, begravelser og epitafier i by-, sogne- og annekskirker, om inskriptioner på epitafier, døbefonte, altergenstande, klokker og deslige, om årstal og adelige våben på kirken selv eller på kirkeornamenter, om gamle historier vedr. kirkerne og deres navn før reformationen, om kirkebygningen var »sirlig« og med eller uden tårn.
2. Hvilke og hvor mange landsbyer der var i hoved- og annekssognet og deres navne.
3. Oprindelsen til landsbyernes navne.
4. Hospitaller, skoler og lignende offentlige stiftelser, af hvem og hvornår de var stiftet og deres indretning.
5. Adelige gårde, deres navne, nuværende ejere, historie, årstal og inskriptioner. Om de før havde andre navne. Om de er grundmurede, med tårn og har sådanne ornamenter, at de fortjener at blive stukket i kobber.
6. Hedenske monumenter, andre grave i sognene, i landsbyerne, på markerne og i skovene, romersk-katolske helligkilder og søer og gamle historier og traditioner derom.

Det var konkrete historiske oplysninger og ikke samtidige sognebeskrivelser, Thurah ville samle i sit værk.

Præsterne gik uden tøven i arbejdstøjet, da de fik den kongelige Thurah-ordre. I enkelte tilfælde blev det overladt lokale civile em-

Hofbygmester, senere generalbygmester Lauritz de Thurah (1706–59) er ikke blot kendt som en af arkitekterne bag Amalienborgkvarteret i København, men også for sine fornemt udstyrede bøger om Danmarks bygningsværker. I 1750'erne begyndte han en landsdækkende indsamling af oplysninger til en historisk beskrivelse af sogne i Danmark og Slesvig. De blev senere grundstammen til bl.a. Slesvig-bindet af Erik Pontoppidans storværk »Den Danske Atlas« fra 1781. Maleri af Johan Hørner (gengivet efter Gud Konge By, Frederiksstad 250 år, Det danske Kunsthistoriskmuseum 1999).

bedsmænd eller kirkeværger og sognebønder at besvare spørgsmålene. Det gjaldt f.eks. nogle af sognene i Tørninglen, hvor der var meget kongerigsk strøgods, og præsten hørte under Ribe og derfor ikke var så tilbøjelig til at svare amtmænd i Haderslev. Besvarelserne indløb allesammen hurtigt og nåede frem til amtskontorerne allerede i løbet af sommeren 1754. Kun sogne under adelige godser faldt uden for spørgerunden. Fra amterne blev de mange beretninger sendt videre til generalmajoren i Aalborg. I Flensborg tog amtskontoret afskrifter af flere beretninger, som blev henlagt i amtets arkiv, inden originalerne blev sendt videre.¹¹

Da de hundredvis af præsteindberetninger nåede frem til Thurah¹², gik den flittige mand straks i gang med bearbejdelsen. Men hans tid blev knap. Netop i sommeren 1754 fik Thurah for alvor hænderne fulde som arkitekt. Han blev udnævnt til generalbygmester, og det satte begrænsninger, også selvom Thurahs arbejdsevne var enorm. Han bearbejdede stoffet fra Sjælland og Fyn¹³, og i løbet af ganske få år fik han bøger færdige om Bornholm (1756), Amager og Saltholm (1758) samt Samsø (1758). Disse bøger blev slutstenene. Den 6. september 1759 indhentede døden den travle mand.

På dette tidspunkt var han endnu ikke kommet i gang med indberetningerne fra Nørrejylland og Sønderjylland. Den kongelige plan om et Atlas Daniæ i den gamle antikvarisk-topografiske tradition lå nu ufuldendt. De store samlinger af præsteindberetninger blev afleveret hos den kongelige finansembedsmand, justitsråd Gabriel Linde, som optrådte som skiftekommissær.

Slesvigske antikvarer

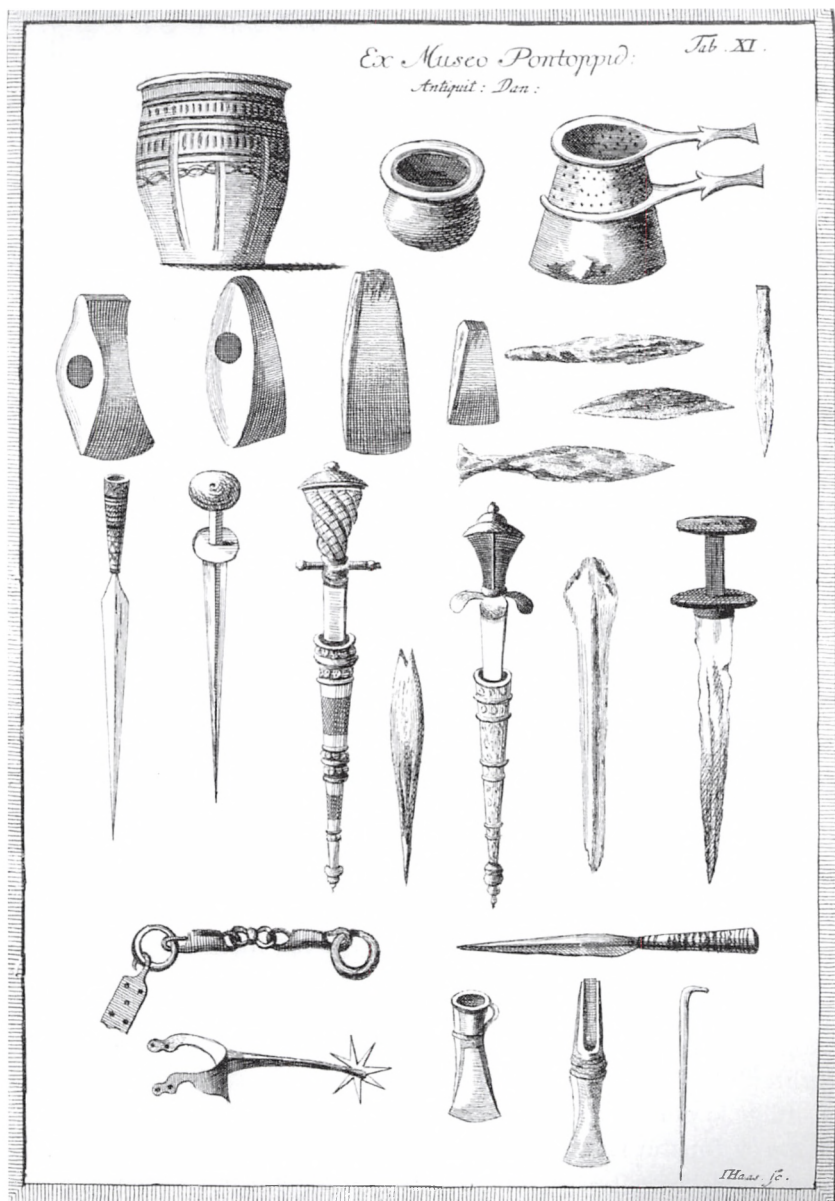
Da Thurah gennemførte sin spørgeaktion i Slesvig påkaldte den sig opmærksomhed lokalt. Rundt om i hertugdømmet havde der længe været ganske mange folk, som interesserede sig for netop de emner, Thurah bragte på bane med sit spørgeskema. Præster og lærde skolefolk gravede i gamle bøger – og i jorden. I Aabenraa benyttede provst Trogillus Arnkiel i årene på begge sider af år 1700 sine visitatsrejser til arkæologiske iagttagelser. Han indhentede informationer om oldsager fra præsterne i Hammelev, Toftlund, Øster Løgum og Løjt, og de sendte ham fund fra udgravninger. Han berettede om fundene og om det berømte Gallehus guldhorn i flere bogværker mellem 1683 og 1703.¹⁴

hans værk *Theatrum Daniæ*, som var en antikvarisk topografi, en topografisk-historisk beskrivelse af Danmark og Slesvig. Han samlede også oplysninger om Slesvigs sprog og folkeminder, som blev til flere bogværker.¹⁵

Arkæologien i mere snæver forstand havde venner i flere sogne. Holbøl var kendt for »adskillige hedenske Altere og mange Gravhøje« på sine marker. I 1732 gravede sognepræsten Johannes Schneider urner frem fra højene. Pontoppidan blev underrettet, og han lod dem publicere med fine tegninger, da han senere udgav bind 1 af Danske Atlas i 1763.¹⁶ I Bylderup udgravede stedets sognepræst i årene 1733–66, Johannes Lou, en stor stensat oldtidshøj øst for landsbyen Lendemark og fandt tre urner med aske og en hårnål af messing. Urnerne var så skrøbelige, at de gik itu. »Så vidt man kunne se og slutte var de af ler og ikke pyntelige« skrev efterfølgeren derom i en indberetning i 1768.¹⁷ I Sterup i Angel havde pastor H.S. Pauli, sognepræst indtil 1757, samme interesser. Han fulgte med i tidsskriftet *Dänische Bibliothec*, hvor han læste Th. Broder Bircherods udgravningsberetning om fynske antikviteter, og han sammenlignede med fund i sit eget sogn, Sterup.¹⁸

En anden ivrig oldsagssamler var amtslæge Johan Christian Fabricius (1705-1775) i Tønder. Han gravede og fandt urner og genstande i Ravsted og på Sild. I Bylderup sogn fik han hjælp hos lokale bønder til at udgrave to høje tæt ved Hajstrup og fandt forskellige urner. Fabricius opbyggede et helt oldsagsmuseum af fundene. Urner og bronzefund herfra blev gengivet i første bind af Pontoppidans Danske Atlas i 1763.¹⁹ I Agerskov samarbejdede Fabricius om udgravninger med den oldsagsinteresserede sognepræst og provst Otto Riese, som selv havde skabt sig en samling af gamle mønter, naturalier og instrumenter. Læge Georg Krüsing/Krüsicke fra Flensborg (1702-51) udgravede høje på Husby mark i Angel og fandt urner med aske og knogler. Det blev til en samling af oldsager, som siden blev solgt til Berlin.²⁰ Rundt om i byerne sad der lærde, som arbejdede med de skriftlige kilder og samlede stof til lokalhistoriske værker, således J.M. Krafft og Johann Lass i Husum og Ulrich Petersen i Slesvig.²¹ I Tønning publicerede rektor Johan Christoph Kleffel i 1742 en bog om marskens oldtidsminder udstyret med egne tegninger.²² I Tønder skrev pastor Martin Richard Flor om byen og om Sild, arbejder som siden blev benyttet i Den Danske Atlas.

Den mest berømte blandt de lærde slesvigere var sikkert flensbor-

I første bind af »Den Danske Atlas« lod Pontoppidan gengive flere samlinger af oldsager, bl.a. sit eget »museum«. Urnerne skal være udgravet i 1732 af pastor Johannes Schneider i Holbøl. Dengang var Pontoppidan præst på Als – så mon ikke han har fået dem overladt af præsten?

geren O.H. Moller. Som ung akademiker gjorde han karriere i København, og nåede at blive professor og udgiver af det officøse historieværk *Dänische Bibliothec*. Det gav kontakter til inderkredsen af danske historikere og samlere. I 1750 vendte han tilbage til sin fødeby som rektor for latinskolen. Han brændte for landsdelens historie og personallhistorie. Han fik kongelig tilladelse til at udbede sig gamle kilder til låns hos de lokale præster.²³ Ofte besøgte han præstegårdene rundt om for at gøre studier i kirkebøgerne, og det hændte, at han fik historiske dokumenter med hjem. For eksempel forhørte han sig flere gange i Løgumkloster/Nørre Løgum om gamle kilder²⁴, og han fik fat på Løgum klostres kopibog.²⁵ I Sommersted blev der overladt ham et gammelt pergamentdokument, som var fundet i kirkens alter, og som gav oplysninger om kirkens indvielse.²⁶ Moller korresponderede med en del præster ud over hele Slesvig og opbyggede et enormt bibliotek af bøger og håndskrifter, især vedr. Slesvigs historie. Op mod 13.000 bind bøger og 1.700 håndskrifter blev det til.²⁷ Det gjorde ham kendt i samtiden, og hans bibliotek blev beundret og besøgt af folk med lignende interesser.

En af Mollers begejstrede gæster var auditor, krigsråd og ridefoged Johann Friedrich Camerer i Haderslev. I årene fra 1752 til 1792 udøvede Camerer en hektisk aktivitet som forfatter, udgiver, embedsmand og reformator. Camerer begyndte på det antikvarisk-topografiske felt. Sammen med amtslæge Fabricius på Sild foretog Camerer udgravninger. De besøgte Gallehus, hvor guldhornene var fundet, og Camerer så på gravhøje ved Schuby i Sydslesvig, ved Årøsum, Arrild og Skærbæk og langs Hærvejen. Han stod i kontakt med gravende præster, og han publicerede en række afhandlinger, hvor der blev fortalt om udgravninger, i flere tilfælde med tegninger af fundene. Lidenskabeligt gik han til forsvar for de gamle minder fra fortiden. I Skærbæk f.eks. var der mange »hedenske gravhøje«. I 1738 søgte lokale folk efter sten dér, og en dreng blev kvalt, da en høj brød sammen. Ved Hjemsted blev der opløjet mange urner med aske og brændte ben.²⁸ Camerer konstaterede, at der rundt om blev gravet og ødelagt mange grave. Sten blev udgravet og anvendt lokalt eller eksporteret til stenfattige egne vestover. Camerer reagerede på truslen om vidtgående ødelæggelse af de gamle minder ved i 1754 at foreslå et projekt, hvorefter han skulle berejse hertugdømmerne og Danmark for at undersøge de bevarede oldtidsminder. I 1787 og 1789 gentog han sit forsvar for oldtidsminderne. Kostbare sager gik tabt, skrev han, »fordi

bonden efter sin opfattelse ikke ser nogen værdi i en gammel sort lerkrukke fyldt med brændte menneskeknogler og måske et kobbersværd og andre småting og næppe agter det værd at samle det op og bære det hjem. Urnen med dens knogler lader han i alt fald gå til, fordi det blot ville give djævelen lejlighed til at spøge, hvis han tog den ind i sin bolig.« Som modtræk med ulovlig udførsel af oldsager burde kongens Kunstkammer indkøbe de lokale fund og sikre dem for fædrelandet. Kunstkammeret burde udvides med et særligt museum for oldsager, og Kunstkammerets forvalter skulle have pålæg om at bevare »minderne om de gamle cimbrere«.29

Senere drejede Camerer i retning af oplysningstidens reformprogram, og beskæftigede sig mere med samtidens økonomisk-sociale og erhvervsmæssige emner. Denne udvikling fra et rent historisk interessefelt til et bredere samfundsmæssigt perspektiv var typisk for perioden. Det kom også frem i forholdet mellem Thurah og Pontoppidan, som vi skal se nedenfor.

Camerers planer i 1754 minder på flere måder om Thurahs store projekt. Men den ukendte krigsråd i Haderslev havde ikke de fornemme beskyttere som Thurah, og han fandt ikke sponsorer til sit projekt.

Møller lagde selvfølgelig mærke til Thurahs aktion, og med den kongelige tilladelse til at låne dokumenter i hånden fik han adgang til en del af besværelserne, inden de blev sendt til Aalborg. I Haderslev afskrev han egenhændigt og måske med hjælpere 37 beretninger fra det store amt og tog dem med til sit bibliotek i Flensborg. Her kom de på auktion, da hele samlingen blev solgt i 1796-97 efter Møllers død. I dag er de havnet i landsarkivet i Slesvig.³⁰

Pontoppidan: Den Danske Atlas

Som nævnt døde Thurah i 1759, inden han fik de mange indberetninger bearbejdet. Det betød imidlertid ikke, at projektet blev henlagt. Netop i 1759 meldte der sig en liebhaver med usædvanlig effektivitet – det var Erik Pontoppidan. Efter at have øvet sig med historisk-topografiske arbejder i Nordborg-Havnbjerg-tiden frem til 1734 var han blevet slotspræst i Hillerød og hofpræst i København, biskop i Bergen og til sidst prokansler for Københavns Universitet. År for år publicerede han en lang række kirkehistoriske og historisk-topografiske arbejder. Med årene udvidede han også sit synsfelt. Fra midten

af 1750'erne blev han en del af regeringens arbejde for at fremme interessen for tidens erhvervsøkonomiske forhold og reformbestrebelse. I 1755 blev der på forslag af den almægtige overhofmarskal A.G. Moltke udsendt opfordring til befolkningen om at indsende ideer til reformer af landbrug og næringsliv. Ønsket var, at det kunne sætte gang i et praktisk økonomisk reformarbejde, især inden for landbruget. Pontoppidan fik til opgave at udgive de indkomne forslag. Det skete i bogværket *Danmarks og Norges oekonomiske Magazin*, som udkom i syv bind mellem 1757 og 1762. Pontoppidan blev udgiver af samlingen.³¹ Det var med til at dreje hans interesser fra det rent historiske til den nutidige samfundsbeskrivelse. I 1760 udsendte han et stort topografisk værk om Københavns historie, *Origines Hafnienses*. Det blev overrakt kong Frederik 5., og ved den lejlighed lod kongen et nådigt ord falde om det ønskelige i at værket blev videreført med en historisk egnsbeskrivelse af alle danske provinser. Det opfattede Pontoppidan som en kongelig ordre. Han svarede ved at fremlægge en plan om en stor topografisk-historisk Danmarksbeskrivelse.

Pontoppidan forestillede sig et værk i traditionen, som vi så den hos Thurah og hans forgængere. Men hertil satte Pontoppidan nu også en mere nutidsrettet vinkel på tingene. Han ønskede en samfunds- og egnsbeskrivelse, som i oplysningstidens ånd kunne være nyttig og give stof, som var anvendeligt for samtidens forvaltning og erhvervsliv. Derved bevægede Pontoppidan sig ud over den gamle antikvariske tradition fra 1600-årene. Han knyttede sig til oplysningstidens nytteorienterede form for statistisk-topografisk litteratur, som sidst i 1700-årene skulle blomstre i utallige sogne- og egnsbeskrivelser.

Pontoppidan var sig meget bevidst om denne værkets dobbelte karakter. I forordet til første bind i 1763 skriver han: »Følgeligen foretog jeg mig at udarbejde vort Lands Beskrivelse, efter en gandske anden Plan, henrettet til et høyerø Øyemerk, nemlig ikke alleene de historiske, men ogsaa de physiske og *oekonomiske* Efterretninger; thi at et saadant historisk Skrift bliver tillige pragmatisk, eller beqvemt til nogen virkelig Brug og Nytte, er uden Tvivl dets bedste Priis, mod hvilken de antiqvariske eller andre, alleene til curiositædens Fornøielse hensigtende Efterretninger, ikke veye op, endskiønt de ogsaa i visse Ting, kunne tiene til noget Gavn, saavel som, til Sinds Forlystelse«. ³²

I det følgende skal værkets dobbelthed påvises ved at se på bindet

om Slesvig, værkets sidste og syvende bind. Af hensyn til overblikket må dog forudskikkes et par ord om hele værket og dets tilblivelse.

Pontoppidan var godt rustet til projektet. Gennem mange år havde han samlet oplysninger fra den historiske litteratur, biblioteker og arkiver. Nu fik han også tilladelse til at indhente data i administrationens arkiver, og han fik overladt en samling indberetninger om hvert »Amts naturlige, saavel som borgerlige Tilstand og Beskaffenhed«, som i 1743 var indhentet fra amtmændene i Danmark-Norge.³³ Særlig vigtigt var, at han fik adgang til indberetningerne til Thurah. Efter Thurahs død var de som nævnt havnet hos skiftekommissæren, justitsråd, senere etatsråd Gabriel Linde, som var embedsmand i finansadministrationen i København.³⁴ Uopfordret overlod han materialet, eller i alt fald den kongerigske del, til Pontoppidan. Denne skriver selv, at han fik tilsendt »en god Deel hidhenhørende skriftlige Beretninger, som forefandtes efter afgangne Hr. General-Major De Thurah, og af Hans Velbr. vare indhentede, allermeest fra Biskoperne i hvert Stift, ligesom ved dem fra deres underhavende Presteskab. Der i findes vel det allermeeste af den Beskaffenhed, at det gaar uden for min Cirkel, eller dette Skrifs egentlige Grendser. Dog findes deri ogsaa her og der, nogle hidhenhørende, heel efterrettelige og gode Anmerkninger, særdeles visse Kirker og Herregaarde angaaende. Følgeligen erkiendes ogsaa dette med offentlig Taksigelse, baade mod Samleren, som bestemmede det til sin Danske Vitruvii Fortsettelse, og mod velbemeldte Hr. Justice-Raad Linde, som ubedet og af en ædelmodig patriotisk Drift, meddelede mig det, som han holdt for, ved min Haand at kunde reddes fra Undergang og Forglemmelse.«.³⁵

Pontoppidan havde således sikret sig et alsidigt kildemateriale, fra Thurah og fra kilder i administrationen. På denne basis udgav han i 1763 første bind af storværket Den Danske Atlas. Det indeholdt den almindelige historie, kulturhistorie og samfundsbeskrivelse. I 1764 udkom bind II om København og en del af Sjælland. Så blev også denne forfatter revet fra arbejdet. Han døde den 20. december 1764 og efterlod et næsten færdigt manuskript til bind III om resten af Sjælland, Møn, Bornholm, Fyn, Lolland, Falster og Langeland.

Nu måtte der igen findes en ny mand til at videreføre værket. Forlæggeren, bogtrykker Godiche, kaldte den erfarne geheimarkivar Jacob Langebek til hjælp. Langebek havde gennem mange år stået både Thurah og Pontoppidan bi med oplysninger fra sine omfattende historiske kildesamlinger. Han påtog sig straks at færdigredigere manu-

Erik Pontoppidan (1698–1764) fik en livslang karriere som gejstlig, først som præst i Nordborg, Havnbjerg, Frederiksborg-Hillerød og København, siden som biskop i Bergen og til sidst prokansler ved Københavns universitet. Hans virksomhed som salmebogs- og katekismusudgiver, polyhistor og nationaløkonomisk redaktør og forfatter var imponerende. Allermest blev hans navn måske slået fast, da han i 1763 begyndte udgivelsen af storværket Den Danske Atlas i 7 store bind. Kun de tre første bind stammede dog fra hans pen. Slesvig-bindet fra 1781 havde af gode grunde helt andre fædre end Pontoppidan. Foto: Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

skriptet til bind III. Allerede i 1767 kunne det gå i trykken. Det var et lidt hurtigt arbejde, hvor det kun i begrænset omfang blev muligt at inddrage de mange historiske data fra Thurahs indberetninger.

Hofman og Langebeks fortsættelse af Den Danske Atlas

Opgaven lød herefter på at afslutte Pontoppidans værk med de manglende bind om Jylland og Slesvig. Det var et arbejde fra grunden, for der forelå ikke noget manuskript, kun de ubearbejdede indberetninger til Thurah og andre materialesamlinger. Det lykkedes forlæggeren at overtale Pontoppidans svoger Hans de Hofman til at påtage sig opgaven, i første omgang Nørrejylland. Hofman var en passioneret samler af historisk-genealogisk materiale. I årene 1755–1765 udgav han det store tibinds værk *Hofmans Fundationer*, som samlede oplysninger om landets stiftelser og indeholdt adskillige stamtavler over adelige og borgerlige familier. I sit anlæg mindede værket meget om det, Thurah havde haft i tankerne, og det benyttede i høj grad Thurah-indberetningerne, som Hofman havde fået til låns fra svogeren. Hofman var en mere grundig topograf end Pontoppidan. Derfor lagde han vægt på, at de sidste bind af Den danske Atlas skulle bringe flere lokale detaljer end værkets første, og de skulle være korrekte. Hofman korresponderede vidt og bredt med stedkendte købstadsfolk, embedsmænd og gejstlige i Jylland for at få supplerende og præcise oplysninger.

Hofman havde hænderne fulde. Fra 1760 var han præsident i Fredericia, fra 1769 desuden landkommissær og fra 1773 yderligere amtmand i Koldinghus amt. Der måtte hjælp til for at klare atlasprojektet, og den helt uundværlige hjælper blev gehejmearkivar Langebek. Han skaffede manglende informationer fra biblioteker og arkiver i København og gav manuskriptet den sidste afpudsning. Resultatet af deres fælles anstrengelser forelå med bind IV af Den danske Atlas om Aarhus og Viborg stifter i 1768 og med bind V om Aalborg og Ribe stifter i to halvbind i 1769. Bind IV og V byggede på Pontoppidans oprindelige koncept og kombinerede det historiske og det samtidsøkonomiske stof. Men takket være Hofman og Langebek blev den historisk-topografiske basis i de jyske bind IV og V mere solid end i ø-bindene II og III. De helt nutidige informationer om samtidens samfund fik god plads. Tanken var, at de skulle give både befolkningen og admini-

strationen nyttige oplysninger. Hofman fremhævede gerne, at værket var et datamateriale for administrationen, som den var nødt til at forholde sig til. I 1768, da Jylland-bindet var godt på vej, skrev han om denne dimension i et brev til Langebek: »Thi ville collegierne kaste efter og bruge den, seer de, at mange ting er gørlig på et sted, men ej paa et andet sted, amtmænd og magistrater torde ej lyve, da dette er trøkt og i hver mands eje.»³⁶

Med denne indstilling til værket kunne de grundige herrer Hofman og Langebek ikke affinde sig med manglerne i bind II og III. Så snart Jylland var færdigbeskrevet, tog de fat på at bringe også fremstillingen af østifterne op på standard med Jylland. På grundlag af ældre indberetninger, bl.a til Thurah, og mange ny-indhentede oplysninger skabte de et supplementsbind om øerne. Det var bind VI, som forelå færdigt i 1774. Dermed var hele Kongeriget færdigt.

Langebeks avertissement til Slesvig 1768

Nu manglede kun Slesvig eller Sønderjylland, og det var måske det største problem hidtil under værkets tilblivelse. Thurah-indberetningerne fandtes stadig som kilde, men meget andet var der ikke indsamlet. Forlægger Godicke og de to fagfolk Hofman og Langebek var dog fast besluttet på at gennemføre Pontoppidans plan: værket skulle dække både Kongeriget og Slesvig under ét – Slesvigs forbindelse til Kongeriget skulle betones. Bevidstheden om Slesvig som central del af monarkiet var klar i regeringen og toneangivende kredse i København fra Christian 6.s dage og hen over århundredets midte.

Allerede i sommeren 1767 var Hofman i gang med sonderinger om den slesvigske del. Nogle år forinden havde advokat Johann Friderich Hansen i Sønderborg skrevet en kortfattet topografisk fremstilling vedr. Slesvig, som var udgivet på tryk af Anton Friedrich Büsching, og han arbejdede med en fortsættelse. Det kom på tale at benytte Hansens arbejde i det pontoppidanske værk. Men Hansen foretrak en separat udgivelse.³⁷ Det var også på tale, at rektor Moller i Flensborg kunne påtage sig en del af arbejdet – »men hand er bedre Polyhistor end Historicus, saa at i fald hand skal giøre det, bliver det neppe til gauns«, skrev Hofman til Langebek den 24. juli 1767.³⁸

Problemet var de manglende oplysninger fra Slesvig. I forordet til bind IV, som udkom i foråret 1768, opfordrede Hofman publikum til at indsende efterretninger til brug for det kommede Slesvig-bind: »Og

som Forlæggeren er sindet at udføre Hr. *Procanceller Pontoppidans* fulde *Plan* til den *Danske Atlas* at faae saa vit mueligt fuldkommen, udbeder hand sig ydmygst af alle og enhver, som enten maatte besidde eller kunde vilde give nogle Efterretninger om Hertugdømmet *Schleswig*, at de jo før jo heller behageligst vilde til hannem indsende, da hand med største Taknemmelighed betaler paagaende *Porto*, og imidlertid gjør sig ald optenkelig Umage for at udfinde en lærd og velskikket Mand, der kand paatage sig at udarbeide en Beskrivning over bemeldte Hertugdøm ...«³⁹

Den »lærde og velskikkede Mand« var Langebek. Han lovede at udarbejde værket »sidste tome, som skal være en beskrivning over hertugdømmet Slesvig«. »Således tager andres arbejde min tid bort fra mit eget og jeg har neppe såsnart et fra hånden, før jeg bliver overtalt til et andet,« sukkede han i et brev den 23. december 1767.⁴⁰

Langebek indledte arbejdet med at skaffe de nødvendige oplysninger fra Slesvig ved at udsende et tysksproget »avertissement«. Det var dateret 30. april 1768 og rettet til »amtmænd, generalsuperintendenter, amts- og andre embedsmænd, herreds- og landfogeder, staller, magistrater i byerne, provster, præster, proprietærer, og alle curiousen Liebhabern der Geschichte des Vaterlandes«. Værket skulle tjene »fædrelandets ære og den almindelige nytte« og ville fremkomme på kongens udtrykkelige ønske, hed det. Langebek udbad sig efterretninger om Slesvigs såvel nyere som ældre tilstand hvad angår »der *Antiquität, der Topographie, der welt- und geist. Geschichte, als auch der Merkwürdigkeiten in der Oeconomie und Physik*«. For landområderne ønskede Langebek svar på spørgsmål fordelt på 12 punkter. Ligesom Thurah efterlyste han stof om »kirken, dens alder, navn, bygning, inskriptioner på epitafier og ligsten ... på marken hedenske altre, gravhøje og runesten«. Også »tegning og beskrivelse af det gamle Dannevirke, dens nuværende tilstand såvel som andre antikviteter på landet« bad han om. Men dertil spurgte han til forfatning og forvaltning, økonomi, næringsveje og dyreliv. Fra købstæder og flækker ønskedes en nærmest altomfattende beskrivelse af bysamfundets tilstand og institutioner i samtid og fortid, i alt formuleret i 26 punkter. Langebek bad også om at få et prospekt og grundrids af den enkelte by. De færdige besvarelser skulle sendes enten til Hofmans medarbejder, amtsforvalter H.A. Møller i Kolding, eller til forlæggeren, bogtrykker Godicke i København – porto var i begge tilfælde betalt.⁴¹

Avertissementet var omstændeligt, men det er interessant, fordi det

kombinerede interessen for de antikvariske oplysninger med en udpræget forkærlighed for samtidige oplysninger, om næringsliv, sprog, forvaltning og andre nutidsforhold. Dermed placerede Langebek fortsættelsen solidt inden for den moderne nytteprægede og økonomiske retning af topografien.

Hofman tog sig af udsendelsen af avertissementet. Inden den 10. maj 1768 var den lille tryksag sendt til alle provster, den 15. maj gik det af sted til amterne. Fra provsterne skulle det cirkulere hos præsterne, og svarene skulle sendes samlet til Hofman på adressen amtsforvalter Møller i Kolding. Netop på denne tid var advokat Hansen i Sønderborg ved at færdiggøre sin store »Staatsbeschreibung« for Slesvig. Hofman fandt det derfor nødvendigt i følgebrevet at fremhæve forskellen mellem de to værker. Hofmans og Langebeks værk ville blive et leksikon med kortfattet beskrivelse af alt i Slesvig. Det ville ikke »præjudicere« – skade – Hansens arbejde, for det havde et helt andet sigte.⁴²

Gennem provster og amtmænd nåede Langebeks »avertissement« bredt ud i Slesvig.⁴³ Men gennemslagskraften blev mindre end for Thurah i 1754. Dengang påberåbte Thurah sig nærmest demonstrativt, at han handlede på kongelig ordre. Hofman og Langebeks henvendelse lignede mere et privatprojekt, spørgsmålene var alt for mange, og henvendelsen var omstændelig. Embedsmændene tog derfor mindre alvorligt på den nye henvendelse. I Husum amt mente amtmændene, at alt det ønskede kunne findes i værket »Sammmlung einiger Husumischen Nachrichten«, som var udgivet af Husumborgmesteren Johannes Lass omkring 1750, og han henviste Hofman til selv at slå efter dér. Skulle der stadig være ubesvarede spørgsmål, kunne Hofman henvende sig til Lass personligt.⁴⁴

Svarene indløb i de følgende måneder.⁴⁵ I december 1768 videre sendte Hofman eksempelvis til Langebek i København svar fra provsterne Matthias Fries i Flensborg og Balthazar Petersen i Tønder og fra andre præster. Magistraten i Slesvig lovede at ville svare, og de tre amtmænd Friderich von Klingenberg i Haderslev, G.F. von Holstein i Flensborg og U.A. von Holstein i Tønder lovede at ville hjælpe Hofman med det manglende, hvor nogle svar udeblev. Hofman var derfor fortrøstningsfuld. Han fremhævede over for Langebek, at der skulle skrives så ofte til dem, der ikke svarede, at man fik materialet komplet. Han mente også, at der var hjælp at hente i de gamle Thurah-indberetninger. »Gud give Dem Helbred og Kræfter til at fuldføre

samme, som er en mageløs nøttig Gierning for det almindelige« sluttede han sit brev til Langebek den 4. december 1768.⁴⁶

Langebek arbejdede for fuld kraft. I oktober 1769 mente han at kunne nå i mål i løbet af den kommende vinter, »dersom jeg var forsynet med alle fornødne materialier«. ⁴⁷ Men det trak ud. I juni 1771 spurgte Langebeks gode ven, docent Johan Henrik Lidén fra Uppsala, om Slesvig-bindet nu var færdigt. Langebek måtte benægte: »De got Folk der ude i Hertugdømmet har endnu ikke fra alle stæder og amter indsendt de fornødne efterretninger, ellers havde værket længe været færdigt«, lød det skuffede svar.⁴⁸

I sommeren 1771 var man altså endnu langt fra målet. Der var huller i materialet, og udgivelsesplanen blev revideret. Hofman og Langebek valgte at fremrykke suppleringen af bind II-III, så nye oplysninger om Sjælland og Fyn-Lolland-Falster kunne fremlægges som bind VI i 1774. Det betød, at Slesvigbindet blev udskudt til bind VII.

Slutspurten til Slesvig-bindet

Først da supplementsbindet var færdigt, blev der rigtig tid til at føre Slesvig-bindet til afslutning. Men så døde Langebek i 1775. Endnu en gang blev de ufærdige forarbejder indleveret til forlæggeren Godiche, og Hofman måtte igen se at finde en vej til målet. Han foretog en sidste »spørgerunde« for at skaffe »alle de Efterretninger fra Magistrater, Proprietærer og Præster, som manglede«. I 1776 kom der beretninger fra sognene i Tørning len under Ribe stift. Det var bl.a. indberetninger fra Gram 1776 og Øster Lindet 1776.⁴⁹ Desuden fandt Hofman nye hjælpere til det egentlige redaktions- og skrivearbejde. Han engagerede den meget duelige »evighedsstudent« Bertel Christian Sandvig (1752-86), som tjente til livets opretholdelse bl.a. som korrektør hos universitetsbogtrykker Godiche og som sekretær ved det Det genealogisk-heraldiske Selskab.⁵⁰ Yderligere blev engageret »toe brave Studenter i Kiøbenhavn«. N.H. Weinwich⁵¹ fik til opgave at skrive om hertugdømmets nyere historie og Løgumkloster amt, mens H.J. Birch⁵², senere sognepræst i Glostrup, fik naturhistorien og Tønder amt som opgave. Enkelte afsnit havde Langebek nået at få næsten færdig, således byen Slesvig.⁵³

I 1778 var det nye team så vidt, at trykningen kunne begynde, og i 1781 lå det færdige bind VII af Den Danske Atlas klar. Pontoppidans navn stod stadig på titelbladet, men æren tilkom de nye: Hofman

havde med sin omfattende korrespondance skaffet de nødvendige oplysninger fra lokalsamfundene, Langebek havde været med i den første fase og sammenskrevet dele af manuskriptet. Den afsluttende bearbejdelse stod Sandvig for, hjulpet af Weinwich og Birch. I fortalen gjorde Hofman rede for tilblivelsen og forsøgte sig med en anbefaling af de trofaste hjælpere, som havde bragt det færdige værk i hus: Han håbede, at det store udførte arbejde ville blive den »uforsørgede« Sandvig til gavn. Hofman skrev: »Og da bemeldte Sandvig har vist saa megen Flid og Nøyagtighed ved dette Verkes Forfatning, saa kunde det Almindelige være tient med, om han blev allernaadigst befordret til saadan et Embede, som kunde forunde ham Tid til at arbejde i dette Fag, hvortil han forekommer mig aldeles oplagt«. ⁵⁴

Måske har ordene fra den velansete Hofman haft en vis virkning. Godiches trykkeri blev nedlagt 1781, og Sandvig fik i stedet hvervet som sekretær i Det kgl. Danske Selskab for Fædrelandets Historie. Her var han frem til sin tidlige død i 1786 med til at udgive seks værdifulde hæfter i tidsskriftet Danske Magazin.

Thurah som kilde til det færdige Slesvig-bind

Det færdige Slesvig-bind fra 1781 blev som nævnt dels en generel beskrivelse af hertugdømmets »naturlige Egenskaber, Elementer, Indbyggere, Væxter, Dyr og andre Affødninger«, dels en beskrivelse sogn for sogn og by for by. Kilderne var informationer indsamlet mellem 1768 og 1780 og dertil de gamle indberetninger til Thurah fra 1754-55. Spørgsmålet er nu: Hvordan stykkede redaktionen det forskellige materiale sammen til det færdige værk?

Læser man sig gennem bindet bemærkes, at der er stor forskel mellem sognebeskrivelserne fra det ene amt til det andet. I Haderslev og Flensborg amter og Ejdersted ligger hovedvægten på oplysninger om kirkens bygning, inventar og historie, og der er måske oplysninger om oldtidsminder i sognet. Stof om samtidens agerbrug, kvægavl, husflid eller andre næringsveje i sognet træffer man sjældent. Det viser, at forfatterne her har taget de dengang 20 år gamle Thurah-indberetninger som hovedkilde. Hvis man sammenligner Atlas-teksten med den originale Thurah-beretning, hvor den kendes, kan konstateres, at der er foretaget en kraftig redaktion af Thurah. Teksten er forkortet og strammet op omkring konkrete årstal og navne. Nogle steder har redaktørerne suppleret Thurah-teksten med korte oplys-

ninger om den allerældste historie hentet i de notater fra diplomer og andre middelalderkilder, som lå i Langebeks efterladte samlinger. I Haderslev amt har de også tilføjet de aktuelle folketal fra folketællingen 1769, og de har indført oplysninger om antal gårde og skatteansættelse i sognet, formentlig hentet i administrationens arkiver. Undertagelser er de to sogne Gram og Øster Lindet, hvor der ikke forelå en Thurah-indberetning. Her har redaktørerne så brugt præsteindberetninger fra 1776 – næsten ordret. Det gav disse to sognebeskrivelser en helt anden og mere fyldig karakter end for de omliggende sogne.⁵⁵

Redaktørernes arbejde med Thurah-kilden kan kontrolleres konkret i de tilfælde, hvor de originale indberetninger er bevaret, enten i original eller som afskrift i myndighedernes arkiver eller i den afskrift, som Flensborg-rektoren O.H. Møller foretog af indberetningerne fra Haderslev amt. I alt kendes 38 Thurah-beretninger fra 48 sogne i (datidens) Haderslev amt, fire fra Tønder og Aabenraa amter og seks fra Flensborg amt. For Sønderborg-Nordborg amt og Ærø er bevaret mindst 15 Thurah-indberetninger.⁵⁶

Sogneksempler

For at vise arbejdsmåden bringes her et par eksempler, som viser, hvordan generalbygmester Laurids de Thurahs tekster blev benyttet i Danske Atlas. Fra **Skodborg sogn** modtog Thurah i 1754 en indberetning fra pastor Niels Ewald. Han besvarede spørgeskemaets punkt 5 om adelige gårde på følgende måde:

»5. Ingen adelige Gaarde findes her i Menigheden. Det fortælles vel af de gamle, at Sydvest herfra Byen skal i gammel Tid have staaet en Herregaard *Gramgaard* kaldet og findes endnu en Deel Jord, som ligger imellem Byen og *Kiøbenhoved* og *Langetved* byer i *Schrau* Sogn, af hvilket Jord enhver af disse trende Byer har deres Anpart, hvoraf aarlig betales en Skat for sig selv, som af Bønderne her i Byen kaldes *Beistrup* skat, der skal og findes en gammel Steenbro over *Baistrup* May, som nu med Lyng er overgroet. Men om ovenmeldte Gaard har lagt til *Schrau* eller *Schodborg Kircke* er der ingen vis Efterretning om.«

I *Danske Atlas* har teksten fundet følgende form, som klart røber kilden, og hvordan den er redigeret:⁵⁷

»I Sognet har i gammel Tid staaet en Herregaard, Gramgaard kaldet, og findes endnu endeel Jord imellem Skodborg Bye og Kiøbenho, samt Langetved Byer i Schrau Sogn, af hvilken Jord enhver af disse tre Byer har deres Anpart, hvoraf aarlig betales en Skat, kaldet Beistrup Skat. Der skal og findes en gammel Steenbroe over Beistrup-May, som nu med Lyng er overgrooet; men om bemeldte Gaard har lagt til Schrau eller Skodborg vides ey. I dette Sogn er den bekiendte Erkebisp Jörgen Skodborg født.«

Samme arbejdsmåde ses for **Skrave sogn**. Her skrev pastor Dethlev Blangsted til Thurah om spørgsmål 1 vedr. kirken:

»1. Schrave. Kirke ligger ude fra Byerne paa Marken. Den har en spidtz Taarn og dens Bygning er i maadelig Stand. Paa den Øster Ende af Kircken ere tvende Fruentimmer udhugne i Steen. De gamles *tradition* er, at det skal være tvende Jomfruers Billeder, af hvilken den ene skal have bygt Kircken og den anden skal have lagt en Broe over Konge-Aaen ved Schodborg huus, hvor der endnu sees Stumper af gamle Pæle i Aaen.«

I *Danske Atlas* skinner præstens beretning gennem teksten på denne måde:⁵⁸

»Kirken ligger for sig selv paa Marken og paa den østre Ende ere to Fruentimmer udhuggede, hvoraf den eene siges at have bygt Kirken, og den anden lagt en Broe over Konge-Aaen ved Skodborghuus, hvor der endnu sees gamle Pælestumper i Aaen. Indbyggerne ere 280.«

Tydelig er afhængigheden også i **Øsby sogn**, hvor pastor Christian Engel i 1754 skrev sådan til *Thurah* om kirken:

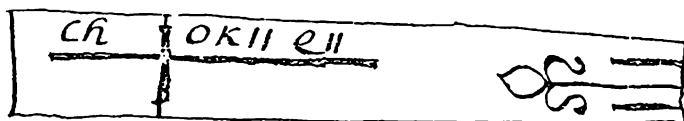
»1. Angaaende Kircken, da er den i Henseende til Landsbye Kircker temmelig stoer, belagt med Blye overalt og et maadeligt Taarn med en Klokke som har denne Opskrift: *Hr. Aarent Fisker Præpositus. Hr. lens Raaben Pastor. Iurati Hans Gregersen, Anders Hansen. Johan Asmussen me feet Husum Anno 1723* (det opføres, som det befindes: ellers heed den eene kircke Værger ikke Hans men Claus Gregersen og Feet skulle vel været Fucit).

»Paa den øster Ende af Kirken ere tvende Fruentimmer udhugne i Steen. De gamles Tradition er, at det skal være tvende Jomfruers Billeder, af hvilken den ene skal have bygt Kirken og den anden skal have lagt en Broe over Konge-Aaen ved Skodborg Huus, hvor der endnu sees Stumper af gamle Pæle i Aaen.« Sådan skrev pastor Blangsted i 1754 til Laur. de Thurah om to hoveder på østgavlen af Skrave kirke. Hans ord blev næsten ordret gentaget i Den Danske Atlas. I dag sidder de to hoveder stadig på deres oprindelige plads i korgavlen, men der er snarere tale om dels Kristus med korsglorie, dels om en biskop med bispehue og glorie. Præsten har set meget overfladisk på de smukt udførte hoveder. Foto: Martin Bo Nørregård.

Den rette Kirkedør er paa den Synder Side, med et Vaabenhuus for. Paa den Norder Side lidt meer til vesten sees og en stor Kirkedør, men ubrugelig nu og ingen kand huske at den har været i brug. Paa den øster Ende af Kirken er ved norden et Sacristie, ogsaa forsynet med en dør til Kirkegaarden. Paa den Synder Side er et Udbyk ligefor, hvor og en Dør er at gaae ind i Kircken for en deel Qvinder. Ved dette Udbyk er et Beenhuus fuld med Been. Indvendig findes nogle Bogstaver.

Under Taarnet ved vester Siden sidder een Steen i *fundamentet* af en Ligsteens Størrelse der har følgende Bogstaver og Skikkelse

Endnu under Taarnet ved den Nordre Side findes ligesaadan een dog uden Bogstaver. Begge Stenene ligge paa Siden udi Jorden indmurede i den anden Grund.

Kirken indvendig bestaaer af 5 Hvelvinger, de 3 mellemste ere høyere end de andre to. Under Taarnet nederst i Kirken staaer *Fonten*, hvorpaa intet findes at anføre.

Alter Tavlen er Træ, men Grunden er Muurverk. Paa denne findes som følger: 1614 repareret Anno 1706 I.R.P. og G.R. Navnene er *Jens Ravn*, Pastor og *Gertrud Rauns*. Hand døde 1724 og hun 1726. Deres Skilderie er med rundt Træ omgiven af Bildhugger Arbeide og opsat paa Muren ved den Nørre Side af Alteret med denne Opskrift: Gud og Kircken til Ære 1710 æt. 54-54.

Prædikestolen staaer i Krogen til Norden under den anden Hvelving. Over Prædikestolen i Krogen staaer Maria med en forgyldt Krone med Barnet. Paa det øverste af Prædikestolen findes Anno 1621. C4 F4. Paa Underdelen findes to Steder det Tal 1559 og da den er repareret. Disse Bogstaver paa den nederste Kant: M.I.S. PP M.M.St. PP. I.R.P. G.R. 1706. H.A.B.

Under den tredje Hvelving paa Siden af den Nordre Muur er et meget smuckt Epitaphium opsat af *Italiensk* Arbeid. Tvende menneskelig Gestalt og *corps* staaer midt paa, af hvilcke den ene forestiller Døden, den anden Evigheden. Imellem dem er en Quadrat Tavle med den Opskrift: Kircken til Prydelse og den sal. Mand *Simon Bertelsen* pp

Under Tavlen begge forældrenes Skilderie. Italiæneren som var her og forfærdigede Verket heed *Brenno*. ...«

Den fyldige Øsby-tekst blev forkortet i *Danske Atlas*:⁵⁹

»Indbygerne ere 1240 Mennesker. Kirken, hvis Alder og gamle Navn er ubekiendt, er temmelig stor, takt med Blye og har et

Den romanske gravsten, som pastor Engel i Øsby tegnede i sin indberetning til Thurah, er i dag indmuret i tårnrummet. Den gengiver et latinsk kors, hvorunder ses en liljeagtig plante. Langs stenens lodrette sider løber en bølgeranke. Ved korset står en indskrift, som antagelig skal læses »Thora«. Foto: Martin Bo Nørregård.

maadeligt Taarn med en Klokke, som er støbt 1723. Paa den søndre Side er den rette Kirkedør med et Vaabenhuis, men paa den nordre Side er ligeledes en Kirkedør, dog nu af Ælde ubrugelig. Paa den østre Ende er et Sacristie og deraf en Dør til Kirkegaarden. Paa søndre Side er et Udbyg lige for, med en Dør at gaae ind i Kirken for endeel Qvinder, hvorved er et Beenhuus,

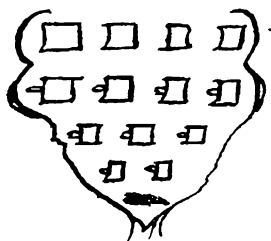
hvor uden paa sees nogle enkelte Bogstaver. Under Taarnets vestre Side sidder i Fundamentet en Ligsteen, hvorpaa et Kors, en Lillie og disse Bogstaver ChOKIIQII. Under den nordre Side findes og saadan en Steen med Kors og andre Figurer, dog uden Bogstaver. Indvendig bestaaer Kirken af fem Hvelvinger, hvoraf de tre mellemste ere højest. Altertavlen er fra 1614 og er repareret 1706. Ved den nørre Side af Alteret er et Epitaphium over Hr. Jens Raun, døde 1724, og hans Hustrue Gertrud, døde 1726. Paa Prædikestolen staaer Aarstallene 1559, 1621, 1706.

Under den tredje Hvelving er ved nørre Side et Gips Epitaphium af italiensk Arbeide over Simon Bertelsen, frie Besidder paa Sparrelund, døde 1727 og hans Hustrue, som døde samme Aar. ...«

Også i Flensborg amt ses Thurah som hovedkilde. Fra **Sterup sogn** afgav pastor H.S. Pauli en tysksproget beretning på 9 sider i 18 § § . Først var der seks punkter om sognets byer, godser, retsopdeling og skoler, derefter en fyldig beskrivelse af kirken.⁶⁰ § 12, 14 og 18 lød i dansk oversættelse.

»§ 12.

På den adelige mands- og ligeså på kvindestolen er indsnittet *Claus v. Tinen* og *Agnes Maria v. Tinen* 1627. Og på begge stole er over dette navn på den ene side udskåret i billedhugerarbejde det kendte *v. Tinen* våben og på den anden side dette våben med en hjelm foroven.«

»§ 14.

Der står 5 messingstager på alteret til vokslys. Man benytter i

Pastor Christian Engel i Øsby beskrev i sin indberetning til Thurah i 1754 bl.a. »et meget smukt Epitaphium af Italiensk Arbeid. Tvende menneskelig Gestalt og corps staar midt paa, af hvilke den ene forestiller Døden, den anden Ævigheden. Imellem dem er en quadrat Taule med den Opskrift: Kirken til Prydelse og den sal Mand Simon Bertelsen p.p. Under Taovlen begge Forældrenes Skilderie. Italiæneren, som var her og forfærdigede Verket hed Brenno.« I Atlas blev det forkortet til »Under den tredie Hvelving er ved nørre Side et Gips Epitaphium af italiensk Arbeide over Simon Bertelsen, frie Besidder paa Sparrelund, døde 1727 og hans Hustrue, som døde samme Aar.« Epitafiet hænger uændret i kirken den dag i dag. Foto Martin Bo Nørregård.

kirken 2 sølvkalke tilligemed oblattallerkener, som er forgyldte og ikke ret store. Der er ingen tegninger og andre indskrifter derpå. Dog må ikke forbigås, at der på alteret også står et lille glas i prydelig messingindfatning, hvor man uden tvivl i pave-dømmets tid har opbevaret relikvier. Der ligger endnu nogle små tøjlapper deri, som angives at være stykker af Maria og Josephs klædninger. Der skal også have været en fjer/tråd af Peters fane.«

»§ 18.

Det er i dag ikke kendt, at der har eksisteret hedenske begravelser her. Dog fandt man i 1744 tæt på landsbyen Sterup i en nyanlagt have, som tidligere lå under den fælles mark, og som efter gamle folks udsagn tidligere var dækket af store sten, da man ville så spergelplanter, nogle fod nede i jorden et gammelt instrument, som var mindst 1 1/2 fod langt. Da man først kun lagde mærke til et stykke deraf, og de der gravede af nysgerrighed først ikke ville give tid til at hele instrumentet kunne tages op på én gang, gik det i stykker; det var næsten også uundgåeligt, fordi det var ualmindelig mørt og næppe kunne berøres, uden at det gik i stykker i hænderne. Ved den øverste ende var det som en kile og derefter et rundt greb og derefter indtil den anden ende som et tveegget sværd, omkring 1 1/2 tomme bredt. Skørheden fortog sig, og materialet blev meget hårdt, da det havde været ude af jorden en tid. Guldsmedene har ikke kunnet bestemme materialet men dog ment, at det kunne smeltes ligesom guld. Farven er som kronguld, og det synes at være samme materiale, som er nævnt i Dänisch Bibl. 4te B. p. 419 i den dér trykte *Diss. Th. Prod. Bircherod de causis deperditarum apud septentrionales et præsertim apud Danos antiquitatum.*«

Atlas-redaktionen forkortede Sterup-teksten voldsomt, men det er tydeligt, at den har ligget på deres bord.⁶¹

»Kirken er indviet til St. Laurentius, som sees af dens Segl. Her findes og hans Billedstøtte, samt et Mariebillede af Træe. Paa Altertavlen sees Christi Lidelse og de tolv Apostler i temmelig got Billedhugger-Arbeide. Fonten er af en stor Steen med et Deckel, hvorpaa staaer: Michel Lund, Cirstin Michels, Peter

Lousen, Jörgen Lousen hebben disse Dop Deck vorehret anno 1648. Prædikestolen er af got Billedhugger-Arbeide og prydet med Christi, St. Peders, St. Andreae, St. Jacobs og St. Johannis Billeder. Over den staaer: Jörgen Neilsen tho Sterup Michel Tilsen tho Snaab Asmes Simonsen tho Anebii 1626. Paa Grønholtgaards Stole sees to adelige Vaabener med de Navne: Claus v. Tinen og Agnes Maria v. Tinen 1627. Her findes endnu nogle Reliquiarier, med Klude i, som siges at have tilhørt Joseph og Marie. Johan Petersen til Duisberg har paa sin Bekostning ladet male og ophænge et Malerie, forestillende den yderste dag. Et andet Stykke, som her ogsaa findes, forestiller Korsfæstelsen, Himmelfarten og Dommen. Kirken har intet Taarn, men paa den vestre Side et Klokkehuus med to Klokker, den eene af 1673 og den anden af 1748. I Aaret 1744 fandtes her ved Sterup Bye i en nye anlagt Have, som før havde været Mark, et tveget Sverd af een og en halv Fods Længde med et rundt Greb, af det beste Kobber, som i Farven ligner Krongold, og derfor i Almindelighed menes at være blandet med dette Metal. See Birc. de causis deperd. apud sept. antiqv. p. 419.

Eksemplerne viser, at hvor Thurah-kilden blev lagt til grund for Atlas-teksten, blev den forpligtet på den gammeldags antikvarisk-topografiske tradition. På disse afsnit gjaldt Pontoppidans ord, at de var »antikvariske eller andre, alleene til curiositædens Fornøjelse hensigtende Efterretninger«, som måske mest tjente »til Sinds Forlystelse.«⁶²

»Moderne« 1768/1776-kilder i Slesvig-bindet

Redaktørerne lod sig ikke nøje med det antikvariske Thurah-stof. Værkets mål var lige så meget at give en fremstilling af nutidens økonomisk-sociale og forvaltningsmæssige forhold. Denne nutidsorienterede dimension blev tilgodeset, hvor der enten ikke forelå en Thurah-indberetning, eller hvor der var indkommet svar på Langebeks avertissement 1768 eller på senere spørgsmål fra atlasredaktionen udsendt frem til 1780. Sådanne nyere kilder skinner igennem mange steder. F. eks. forelå for Uge og Ensted sogne Thurah-beretninger, og de blev lagt til grund for kirkebeskrivelserne. Men atlasbeskrivelsen af næringsveje og økonomi blev hentet fra en nyere kilde.⁶³

De nutidsorienterede indberetninger forelå formentlig især for Tøn-

Øster Lindet – en »moderne« sognebeskrivelse 1776

Ved Langebeks »avertissement« 1768 blev der indkaldt »moderne« statistisk-topografiske oplysninger til Atlas til supplement af Thurah-indberetningerne. Afsnittet om sognet Enge i Tønder Amt er nedenfor side 172 nævnt som eksempel på, hvordan en præst fulgte opfordringen, og hvordan hans tekst næsten direkte blev brugt i Atlas. Øster Lindet sogn er et andet eksempel. Her indsendte pastor Chr. Foersum i 1776 oplysninger til Langebeks redaktør-efterfølger Sandvig. Et uddrag kan vise, at denne indberetning fulgte de moderne retningslinjer, og at beretningen straks blev benyttet i slutredaktionen af Atlas.

Pastor Foersum skrev bl.a.

»Næring er fornemlig kornsal, især rug og boghvede; thi opdræt af creaturer er ej betydelig, da høet er lidet og græsningen ringe. – Bieavl en ligge de fleste sig efter, og finde fordeel.

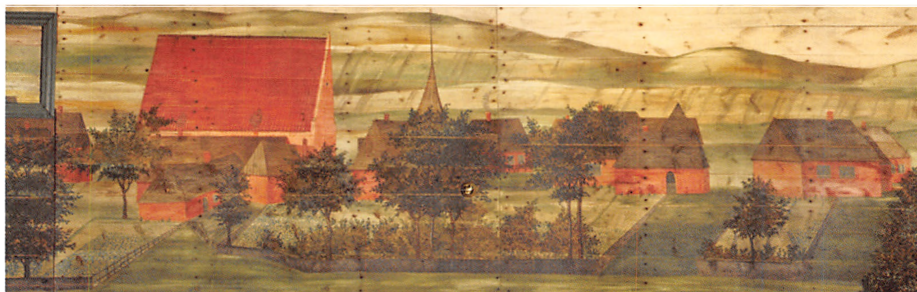
Kniplinger gjøres her af mange, og giver unge piger, eller andre fruentimmer, der ere svage, god næring og deres ophold: i de forrige aaringer, da kornet var dyre, og kniplingerne i liden priis, begyndte disse arbeideres tal at formindskes, men nu tiltage igjen samme.« (LAS Ribe bispearkiv nr. 52).

I Atlas blev det til følgende:

»Næringen er fornemmelig Korn-Salg, i sær Rug og Boghvede; thi Sognet har godt Kornland. Opdræt af Creature er ey betydelig, da Høet er lidet og Græsningen ringe. Bieavl lægge de fleste sig efter, og finde fordeelagtig. Kniplinger gjøres her af mange, og giver unge Piger eller andre Fruentimre god Næring og deres Ophold: i de forrige Aaringer, da Kornet var dyrt, og Kniplingerne i liden Priis, begyndte disse Arbeideres Tall at formindskes, men nu tiltage de igjen.« (DA VII, 1 s. 171f).

der, Gottorp, Hütten, Husum amter og landskabet Bredsted. I flere sogne i Gottorp og Hütten amter blev 1768-indberetninger næsten ordret lagt til grund for sognebeskrivelsen i Atlas.⁶⁴ Atlasteksten blev her meget mere ordrig og alsidig og nutidigt oplysende end andetsteds i værket. I Tønder amt blev hovedreglen, at der blev berettet bredt om hvert sogn med værdifulde oplysninger om sognets vilkår i samtiden på grundlag af præsteindberetninger fra 1768. De blev ofte ordret afskrevet, ikke stramt redigeret som praksis var for bearbejdelsen af Thurah-beretningerne i Haderslev og Flensborg amter.

Tønder amts samtidsorienterede præg var den unge Birchs fortjeneste, sådan som Hofman røbede det i forordet. Den unge medarbejder havde skrevet naturhistorien og »vel ogsaa forfattet Beskrivelsen over Tønder Amt, men efter en anden Plan, end denne Tomes

Med en rundskrivelse i 1768 indkaldte Langebek statistisk-topografiske oplysninger om sognenes nutidsforhold, erhvervsliv og befolkning til Slesvig-bindet af Den Danske Atlas. I Enge sogn syd for Tønder indsendte pastor Carsten Carstensen en fyldig beretning om folk og levevilkår i sognet. Den blev citeret ganske fyldigt i Atlas. I 1779 fik præsten hele det store kirkeloft i sin sognekirke udsmykket med et gigantbillede af kirkebyen og dens marker. Det usædvanlige billede er en detaljeret illustration af præstens sognebeskrivelse, sådan som den fandtes i hans indberetning og siden blev gengivet i Den Danske Atlas. Foto: Martin Bo Nørregård.

Indretning tillod«. ⁶⁵ Ordene virker som en kritik. Hofman taler ud fra den antikvariske tradition. I dag kan vi kun prise Birch for hans valg af en lidt anden arbejdsmåde.

Som nævnt blev der indkaldt supplerende beretninger lige frem til 1776–77, i få tilfælde til 1780. Hvor de forelå, satte de klart spor i værket. Fra godssognet Gram byggede Atlas som nævnt udelukkende på pastor Friederich Christian Claudis indberetning fra 1776. Det var en fyldig sognebeskrivelse, som ud over det antikvariske stof fortalte bredt om sognets økonomisk-sociale virkelighed. Claudis beretning fik næsten ordret plads i Danske Atlas. På samme måde gik det for nabosognet Øster Lindet og formentlig også for Okholm, Fjælde og Enge sogne og for flere sogne på Ærø. Atlas-teksten for disse sogne tilfredsstillede derved Pontoppidans ønske om at få beskrevet »de Physiske og *oekonomiske* Efterretninger«. ⁶⁶

Den Danske Atlas mellem to traditioner

Pontoppidans Den Danske Atlas blev således en kombination af 1600-årenes antikvarisk-historiske tradition, som den senest var dyrket af Laurids de Thurah, med oplysningstidens interesse for en »nyttig« samfundsbeskrivelse. Folkets levevis og kultur, næringsveje og økonomiske sammenhænge og ressourcer var for oplysningstidens forfattere lige så vigtige emner som det antikvariske. De nutidsrettede emner

blev opprioriteret, da Langebek i 1768 udsendte sit spørgeskema eller »avertissement« for at skaffe supplerende materiale til værket.

De yngre præsteindberetninger gav en bred beskrivelse af lokalsamfundene. Hvor de forelå, fandt de nærmest ufordøjet vej til Atlas-siderne. Disse afsnit er særlig interessante i dag – med deres alsidige billeder af sognenes og befolkningens liv.

Spændingen mellem de to traditioner gør Slesvig-bindet af Pontoppidans Danske Atlas til et fascinerende værk.

Forkortelser

LASH: Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig

LAS: Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

LAV: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg

DA: Den Danske Atlas

St. A. Fl.: Stadtarchiv Flensburg

NKS: Ny kongelig Samling

Noter og henvisninger

1. Alment om Pontoppidans Atlas: Svend Cedergreen Bech: *Den danske Atlas og værkets tilblivelseshistorie*, 1969.
2. Chr. Bruun: *Frederik Rostgaards Liv og Levnet*, 1870 s. 433.
3. Om Langebek og historiebevidstheden under Christian 6, se Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie (1720-1814)*, bd. 2, 1894, s. 718-732. Bjørn Kornerup: *Det kongelige danske selskab for fædrelandets historie 1745-1945*, 1945, s. 13-20.
4. Christian 6.s bestræbelser for at fremme brugen af dansk i kirke og skole i Slesvig: C.F. Allen: *Det danske Sprogs Historie i Hertugdømmet Slesvig I*, 1857, s. 157ff.

4. Arkitekten Lauritz de Thurah 1706-1759. Udstilling i Kunstindustrimuseet. Selskabet for Arkitekturhistorie 1981 (katalog).

5. Danmarks Kirker XXII Aabenraa amt, 1959, s. 1933 (Møller-Thurah-samarbejde 1749). Danmarks Kirker XX Haderslev amt, 1955, s. 499 (Øsby-indberetning til Thurah 1747). Thurah-forespørgsel til Tønder amt 11/2 1749, LASH Abt. 161 nr. 11.
6. *Arkitekten Lauritz de Thurah*, Selskabet for Arkitekturhistorie 1981, s. 32.
7. »Designation« med 7 punkter, afskrift ved pastor Busch, Sdr. Kirkeby og Sdr. Alslev på Falster 7/7 1755, i Kgl. Bibl. Thott 1433, 4. Tilsvarende med 6 punkter: LAV, C 2-111, Viborg bispearkiv (venligst oplyst af museumsinspektør Thomas W. Lassen).
8. Thurah til amtmændene 4. marts 1754: Haderslev: LAS Haderslev amt nr. 90, 2. Hovedregistratur s. 162, 1754, nr. 162. Aabenraa: LAS Aabenraa-Løgumkloster amter nr. 295. Tønder: LASH Abt. 161, nr. 11. Flensborg: LASH Abt. 167.1, nr. 1.
9. Provst Wöldike, Haderslev til Åstrup 28/4 1754: LAS Åstrup præstearkiv Bc 1.
Aabenraa amt til præster 11-12/3 1754: LAS Aabenraa-Løgumkloster amter nr. 295.
Provst Petersen, Tønder til præster 6/4 1754: LAS Tønder provstearkiv 154. Flensborg amt til provst Lundius 9/3 1754: LASH Abt. 167.1, nr. 1. Husum amt til Ejdersted-præster 5/6 1754: LASH Abt. 163, nr. 129. Gottorp amt til Stapelholm-præster 16/3 1754: LASH Abt. 170, nr. 2.
10. Eksemplarer af designationen f.eks. LAS Tønder provstearkiv 154 og LASH Abt. 167.1, nr. 1.
11. Besvarelserne fra Esgrus, Stenbjerg, Sterup, Husby, Breklum og Bredsted findes endnu i afskrift i amtets arkiv, LASH Abt. 167.1, nr. 1, og 167.2, nr. 73, 258 og 270.
12. De bevarede dele af beretningerne findes i dag spredt på flere samlinger:
Afskrifter for Fyn incl. det slesvigske Sønderborg amt: Kgl. Bibl. Kall 377.4to II; Indberetninger og samlinger vedr. Sjælland og Fyn: Kgl. Bibl. Addamenta 153, fol. 1-2; Afskrifter fra Viborg stift: LAV Viborg bispearkiv (jf. *Fortid og Nutid* bd. 5, 1924-25, s. 94, og Fr. Weilbach: *Arkitekten Lauritz Thura*, 1924, s. 180-185). Indberetningerne fra Haderslev amt er bevaret i afskrift ved rektor O.H. Møller, Flensborg: LASH Abt. 400 I, nr. 174-175, med kopi i Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen XI B 27.
13. I Nationalmuseet, Antikvarisk topografisk arkiv St. Fol. 92a. findes bindet »Thurah om Sjælland og Fyn«, som er Thurahs bearbejdelse af præsteindberetningerne for Sjælland og Fyn. Se også Thomas W. Lassen: »Smålandenes topografiske beskrivelse ved midten af 1700-tallet. Præsteindberetninger til Laurids de Thurah«, i: *Kirke – Mission – Folkelighed, Festskrift til Thorkild Græsholt*, 1994, s. 69-76.
14. Om Arnkiel: *Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon* 2, 1971, s. 42f.
15. Michael Neiiendam: *Erik Pontoppidan I*, 1930, s. 177f, og II, 1933, s. 60-64.
16. Pontoppidan DA VII, s. 312 (genstande fra Holbøl).
17. Præsteindberetning fra Bylderup o. 1768, LAS Aabenraa provstearkiv 171a, jf. DA VII 299.
18. Ellen Jørgensen: *Historieforskning og historiskrivning i Danmark indtil Aar 1800*, 1964, s. 169, og Pauli-beretning 1754 i LASH Abt. 167.2, nr. 270.
19. *Sønderjyske Årbøger* 1993, s. 35, DA I, 1763, s. 112, og tavle X, VII, s. 297 (Ravsted). LAS Aabenraa provstearkiv 171a præsteindberetning Bylderup o. 1768.
20. Thurah-indberetning Husby 1754, LASH Abt. 167.1, nr. 1. Lars N. Henningsen i *Sønderjyske Årbøger* 1993, s. 37, Achelis: *Die Ärzte im Herzogtum Schleswig bis zum Jahre 1804*, 1966, s. 19 nr. 90.
21. Ellen Jørgensen, 1964, s. 168.
22. *Sønderjyllands Historie* 3, 1940-42, s.

378. Lars N. Henningsen, 1993, s. 39.
23. Således angivet i Dokumentenverzeichnis des Kirchenarchivs auf Föhr 1803 (i Kirkekredsarkivet i Læk), venligst oplyst af Albert Panten, Nibøl.
24. Brev fra pastor Johannes Krag, Nørre Løgum 26/3 1754 til Aabenraa amt, LAS Aabenraa-Løgum-kloster amter 295.
25. Manuskriptet blev af Møller overladt til historikeren P.F. Suhm og senere trykt i Langebeks værk *Scriptores Rerum Danicarum VIII*, 1834, s. 1-258. Se Mackeprang i *Sønderjyske Årbøger* 1945, s. 21.
26. DA VII, 1781, s. 158 Sommersted.
27. St. A. Fl. XII Hs 709 Bd. 2-3 katalog over Møllers håndskrifter og bibliotek. Otto Schütt: »Olaus Henrich Møller«, i: *Aus Flensburgs Geschichte*, 1963, s. 41-93.
28. DA VII 190f, Skærbæk.
29. Lars N. Henningsen: »Johann Friedrich Camerer – en tysk-dansk patriot i 1700-årene«, i: *Sønderjyske Årbøger* 1993, s. 35. Samme: »J.F. Camerer – en arkæologisk pioner i 1700-årene«, i: *Siden Saxo* 1994, 1, s. 17-20.
30. I Møller-manuskriptkataloget 1797 (St.A. Fl. XII Hs 709 Bd 2) ses under kvartformater som nr. 156, 11 »Nachrichten von den Kirchen und Predigern im Amte Hadersleben« og som nr. 161 »Nachrichten von einer jeden Kirche des Amtes Hadersleben und deren Prediger von Aastrup-Wonsild«. Disse numre kan meget vel være afskrift af Thurah-indberetningerne. I dag findes afskrifterne i LASH Abt. 400 I, nr. 174, med kopi i Rigsarkivet, Håndskriftsamlingen Hs XI B 27.
31. Edvard Holm: *Danmark-Norges Historie* 3,2, 1898, s. 67-69.
32. DA I, 1763 Fortale XV, jf. Ellen Jørgensen, 1964, s. 202.
33. De såkaldte »Jessenske Relationer«, se *Håndbog for danske Lokallhistorikere*, 1952-56, s. 293.
34. Se om Linde: *Luxdorphs dagbøger II*, 1925-30, s. 507 register.
35. DA I, 1763 Fortale s. XVII.
36. Hofman til Langebek 4/6 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042, 4to. Brev til Langebek 241.
37. Det skete i 1770 med bogen *Vollständigere Staatsbeschreibung des Herzogthums Schleswig*, Flensburg 1770.
38. Kgl. Bibl. NKS 2042, 4to. Brev til Langebek 233.
39. Hofmanns udkast til forord dateret 29. januar 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042.4to Brev til Langebek 236.
40. Jacob Langebek i breve 23/12 1767 og 15/4 1769, *Breve fra Jacob Langebek*, 1895, s. 451 og 461.
41. Avertissement 30. april 1768. Nævnt DA VII, 1781 Fortale **1. Afskrift i LAS Aller præstearkiv H 6, nr. 10. Et eksemplar af den trykte udgave er ikke fundet.
42. Hofman til Langebek 10. maj 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042, 4to. Brev til Langebek 240.
43. Avertissementet er sporet i flere arkiver: Haderslev amt: LAS Haderslev amtsarkiv nr. 90. 2. Hovedregistratur østeramt, s. 186. Korr. cum ceteris et vicinis 1768, nr. 362. Afskrift i Aller præstearkiv H 6, nr. 10. Husum amt: LASH Abt. 163, nr. 139, brev til Hofman 9/7 1768.
44. Husum amt til Hofman 9/7 1768, LASH Abt. 163, nr. 139.
45. Eksempler er Bylderup: LAS Tønder provstearkiv 171a. Brodersby og Taarstedt, publiceret *Jahrbuch Angeln* 1963, s. 47-53. Begge er næsten ordret benyttet i DA, VII, 299-301 og 652-654.
46. Hofman til Langebek 4/12 1768, Kgl. Bibl. NKS 2042, 4to. Brev til Langebek 242.
47. Brev 7/10 1769, *Breve fra Jacob Langebek* 1895, s. 470.
48. Brev til Lidén 28/6 1771, *Breve fra Jacob Langebek*, 1895, s. 496.
49. Indberetning fra Gram 7/11 1776: trykt *Sønderjysk Månedsskrift*, 1963, s. 272-278, gengivet næsten ordret i DA VII, 1781, s. 174-178. Øster Lindet 4/10 1776: LAS Ribe Bispearkiv nr. 52, Kalvslund og Frøs

- hrd. Reg nr. 7 capsa 6 pk. 8, nr. 1, jf. DA VII 1781, s. 170-172.
50. Om Sandvig se *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udg. bd. 12, 1982, s. 616.
 51. Niels Henrich Weinwich, 1755-1829, litterat. Udgav under inspiration af Langebek 1776 *Historiske Efterretninger om Stevns Herred og 1777-78 sammen med Sandvig og Birch Nye kritiske Tilskuere*. Se *Dansk Biografisk Leksikon*.
 52. Hans Jørgen Birch (1750-95), sognepræst Glostrup 1779-91, 1791-95 Middelfart, forfatter og publicist. Se *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udg. bd. 2, 1979, s. 144.
 53. Hofman til A.G. Moltke 14/11 1778, *Danske Magazin* 6. rk. 3, 1923, s. 99. DA VII, 1781 Fortale ** 2.
 54. DA VII, 1781 Fortale ** 3.
 55. DA VII, 170-172 og 174-178, tilsvarende præsteindberetninger fra Øster Lindet i LAS Ribe bispearkiv 52 og Gram, trykt *Sønderjysk Månedsskrift* 1963, s. 272-278.
 56. Aabenraa – Tønder amter: Ensted (LAS Ensted præstearkiv Cc 1), Uge (LAS Uge præstearkiv H 3), Bedsted (LAS Bedsted præstearkiv H 1, Bov (LAS Bov præstearkiv H 9). Flensborg-Bredsted amter: Husby (LASH Abt 167.1-1), Esgrus (LASH Abt. 167.2-73), Steinberg (LASH Abt. 167.2-258), Sterup (LASH Abt. 167.2-270), Bredsted (LASH Abt. 167.1-1), Breklum (LASH Abt. 167.1-1). Sønderborg-Nordborg-Ærø indberetninger: Kgl. Bibl. Kall 377,4, I-II.
 57. LASH Abt. 400 I, nr. 174-175. DA VII, 1781, s. 159f.
 58. LASH Abt. 400 I, nr. 174-175. DA VII, 1781, s. 170.
 59. LASH Abt. 400 I, nr. 174-175, DA VII, 1781, s. 140.
 60. LASH Abt. 167.2, nr. 270.
 61. DA VII, 1781, s. 386.
 62. DA I, 1763 Fortale XV.
 63. Sammenlign Ensted-Uge-indberetningerne, jf. note 57, med DA VII, 1781, s. 304 -305 og 307-308.
 64. Sammenlign DA VII, 1781, s. 654 Brodersby-Tårsted med kilden publiceret *Jahrbuch Angeln*, 1963, s. 47-53.
 65. DA VII, 1781 Fortale **2.
 66. DA I, 1763 Fortale XV.

Egentlig var vi privilegerede

Lærerliv i Vollerwiek 1959-1999

Af HØRST HOOP

Hvordan var det at arbejde som lærer ved en af de danske skoler i Sydslesvig, og hvordan foregik undervisningen? I 2008 og 2009 lavede overinspektør ved Museum Sønderjylland – ISL-lokallhistorie, Kim Furdal, to interviews med Horst Hoop, der fra 1959 til 1999 var lærer ved den danske skole i Vollerwiek, Ejdersted. De to interviews er her sammenskrevet og redigeret af Kim Furdal. Der er lagt vægt på i videst muligt omfang at beholde talesproget med de hensyn, der skal gøres til den skrevne form.

Horst Hoop er født den 3. april 1935 i Gråsten, hvor hans far var lærer ved den tyske skole, og hans mor havde en systue. I hjemmet snakkede han sønderjysk med sin mor og for det meste plattysk med sin far. Familien flyttede til Lille Rejde, 3 km syd for Dannevirke, hvor han voksede op med fire søskende. Her blev han indskolet på den enklasede tyske skole i 1942 og kom i 1946 på Ansgar-Skolen i Slesvig, hvor han tog realeksamen i 1953. Han blev i 1960 gift med Margarete, født Lohse, fra St. Peter i Ejdersted, og de har sammen tre døtre, Siine, Marike og Katrine.

Den første lærer i familien var lærer på Sild i 1732, og her havde flere i familien deres virke. Da jeg var 12 år, var jeg på cykeltur med min far til Nissenhaus i Husum. Der fortalte han om familien, hvor hver generation havde været lærere. Han var sjette generation. Jeg blev så syvende, og mine børn er nu ottende generation. Han fortalte, hvorfor og hvordan de var blevet lærere. Jeg har sikkert tænkt: »Det var da godt, at jeg ikke skal være det«.

Jeg blev egentlig aldrig opfordret til at blive lærer, og jeg tror heller ikke, at han prøvede at påvirke mig. Jeg ved ikke, hvorfor det er sådan, at man alligevel bliver det, man ikke ville. Man kan nok ikke forestille sig andet i underbevidstheden. At jeg blev lærer, skyldes nok familien. Egentlig ville man som barn gerne være alt mulig andet, f.eks. landmand som alle andre børn i landsbyen, men så endte man alligevel med at blive det, som skæbnen har bestemt for en. Jeg har nok hørt med, når far snakkede om børn, om oplevelser osv., så det blev en del af ens liv. Jeg har vel også været så heldig at have nogle gode lærere på Ansgar-Skolen i Slesvig, som jeg godt kunne tænke

mig at være ligesom eller til en vis grad. Hvis man havde haft en række bæster, så havde man nok haft sværere ved at vælge lærergerningen.

Kold og Grundtvig

Efter dansk skolegang og realeksamen på Ansgar-Skolen i Slesvig, kom jeg på Jaruplund Højskole, der dengang var en slags forberedelse til seminarietiden. Derefter tog jeg i 1954 til Skårup Seminarium, hvor jeg dimitterede i 1959. På Skårup Seminarium kom matematiklærerinde Schmidt Nielsen til at spille en stor rolle. Hun var fantastisk som matematiklærerinde. Vi voksne mennesker beundrede hende og var samtidig på en måde ræd for hende, fordi hun var meget striks. Men det var for at vise, at matematik ikke er noget, man kan lære ved at lytte og snuse. Det skal terpes, og det blev der så gjort. Vi sprang op, når hun kom ind i klassen og startede med tabellerne, lange plus- og minuskæder og andre regneopgaver. Det har præget mig og min undervisning. Matematiktimerne startede med hovedregning. En nu efterhånden ældre kone fortalte mig engang om, hvordan det var at komme i femte klasse fra den tyske skole til den danske skole i Vollerwiek. Det eneste, der var svært og forfærdeligt, var matematiktimerne, for der skulle man bestille noget. Og det har jeg altså fra fru Schmidt Nielsen, men der var også andre virkelig dygtige lærere på Skårup Seminarium.

Dengang havde man alle fag, men jeg valgte sløjld som linjefag, for der behøvede man ikke at bestille noget. Egentlig var jeg slet ikke den store sløjdlærer. Jeg ville have valgt kunst, men det var der ikke nok elever til, så tog jeg sløjld i stedet for og så historie, for det var heller ikke et fag, hvor man skulle lave de helt store ting. Sprog har jeg aldrig været god til, så det blev valgt fra.

Min begejstring for Kold og Grundtvig fik jeg vel på højskolerne. Jeg var også på Danebod Højskole. Det var en rigtig grundtvigsk højskole. Der var det levende ord, der var fortællinger, og der var myter, og det sugede jeg bare til mig. Nu kom jeg fra et hjem, hvor der blev fortalt meget. Min mor fortalte meget. Hun var også meget kreativ, og hun var meget fabulerende. F.eks. fortalte min mor historier om Nis Puk, da jeg var lille. Det var vist ikke altid den rene sandhed, når hun fortalte historier, men det var spændende. Senere hørte jeg om landsbyens folk, deres historier, om familien, dens historier, begiven-

»Egentlig burde man jo betale for, fordi vi får lov til at undervise sådan nogle dejlige børn«. Margarete og Horst. Foto: Privat.

heder i landsbyen og andre ting, som optog mig meget, så jeg var fra lille vant til at lytte. Ligesom jeg var vant til at blive sat til at tegne. Legetøj havde man jo ikke dengang, men papir og blyant, det var vores legetøj. De to ting, og så mødet igen med fortællingen på højskolen, de nordiske myter, sagn osv., det var noget, jeg godt kunne lide. Jeg kunne også se, at man kunne lære andre ting gennem fortællingen. Jeg lærte bedst ved at lytte, og så tænkte jeg selvfølgelig, at det gør andre også. Sådan er det absolut ikke altid, men man mærker efterhånden, hvem der er bedst til at lære hvad og på hvilken måde. Men jeg troede dengang på, at sådan var det.

Til Vollerwiek

Skoledirektør for Dansk Skoleforening, Bernhard Hansen (1893-1976), var med til dimissionen i 1959.¹ Jeg fik besked på, at jeg skulle tage til Vollerwiek og overtage Digeskolens. Dengang var det sådan, at man gjorde, hvad der blev sagt. Man stod også i gæld til Skoleforeningen, man havde studiegæld, så det var bare at gøre, som der blev sagt. Jeg anede ikke, hvad Vollerwiek var, og hvor det lå, men jeg fik at vide, at

det lå i Ejdersted. Dengang fik man meget lidt at vide om Sydslesvig i den danske skole. Vi kendte byerne på Bornholm og Fyn, men jeg tror ikke, at jeg havde hørt noget om Tønning, Garding eller Ejdersted i skolen. Så jeg var på rigtig bar bund. Jeg satte mig på min scooter og prøvede at finde ud af, hvor Vollerwiek lå, og fandt da også frem. Inden da havde jeg været barselsvikar en måned i Risum.

Jeg havde et godt forhold til Skoleforeningen. Jeg kom der aldrig eller så godt som aldrig. Jeg boede langt væk og havde meget lidt med Skoleforeningen at gøre. Svend Johannsen, der var viceskoleinspektør i Skoleforeningen, havde også været min lærer på Ansgar-Skolen.² Han kom meget sjældent. Der var jo mange skoler at se til. Skoledirektør Thorup Nielsen har været herude.³ Han ville lære alle sine skoler at kende, da han blev skoledirektør, men jeg har ikke haft de store problemer. Tværtimod har jeg, når der var noget, haft god hjælp og opbakning.

Skolen, eleverne og forældrene

Digeskolen var startet i 1948 af ægteparret Betty og Peter Thorndahl fra Danmark. Betty Thorndahl blev syg, og efter dem kom så ægteparret Helene og Karl Heinz Matzen, der begge var lærer. Da jeg kom til Vollerwiek, havde de været toethalvt år i Vollerwiek. På dette tidspunkt var der kun 13 elever tilbage og ikke længere job til dem begge. De søgte derfor væk, og jeg fik stillingen som skoleleder og lærer for Digeskolen. De 13 elever var fordelt på fjerde til niende klasse. Jeg tænkte: »Ih! Matzen har været der i toethalvt år! Hvis du holder ud et år, skal du være glad!« Det blev til præcis 40 år i Digeskolen fra 1959 til 1999. Det er der to-tre forklaringer på. Der var en dejlig forældrekreds, der tog meget godt imod mig, og rare børn, og så fandt jeg min kone her på Ejdersted. De tre ting gjorde, at skolen blev vores hjem, virkested og centrum for vores liv. Vi boede oven på skolen de første år, så vi var altid på skolen. Vore tre piger var egentlig fra deres fødsel med til alt, hvad der skete. De er stadig de bedste venner med rengøringsdamen, der nu er 88 år.

Skolen lå på en bar mark. Den blev bygget i 1950. Først havde der været en barak. Da skolen startede, havde der været 72 børn. Dengang sagde man i Vollerwiek, at var man rig, var det ikke på penge, men på børn. Familierne havde store børneflokkede. Der var hjem, som havde syv børn, nogle ti børn, mens fem børn var almindeligt. Det

var de yngste af dem, der gik i skole, da jeg kom. Deres søskende var ude af skolen på dette tidspunkt. Det var altså det sidste hold, havde jeg nær sagt, som endnu gik i skole. Der havde ikke været nyttilgang i fire år. Skolebygningen bestod af to store klasser og et lille klasseværelse til de 13 børn. Plads havde vi nok af. Møblelementet var gammelt og sikkert skrabet sammen, dengang skolen blev bygget. Det sjove var, at når vi sad i klassen, så piblede musene pludselig frem. Det var en dejlig afveksling for børnene, at pigerne kunne springe op på stolene og skringe, mens drengene kunne jage musene ud. For min forgænger havde vist holdt mus. Jeg ved ikke til hvad, men de kom efterhånden ud af skolen.

Børnene kom fra Welt, Vollerwiek og det gamle Vollerwiek Sogn. En del af det nuværende Tønning hørte oprindeligt til Vollerwiek Sogn og Vollerwiek Skolekreds. Welt og Vollerwiek var små kommuner, og de børn, der havde længst, skulle cykle eller gå syv-otte km. Jeg blev gift i 1960, og sammen startede vi oppe i vores soveværelse en lille legestue til vore foreningsmedlemmers børn, så børnene, allerede når de kom i skole, var lidt mere forberedte, havde hørt dansk og kunne tale dansk.

Undervisningen

Jeg startede med tysk og dansk i første klasse. Det var ikke tilladt, og det var heller ikke meningen. De skulle starte med dansk, og i anden klasse kom tysk så til, men vi startede med begge dele. Jeg lavede læsebøger til første skoleår for disse børn med emner, der kom dem ved. Et ishus sagde dem f.eks. intet, men diger, får og køer sagde dem noget. Så vi startede med små selvlavede bøger, inden vi gik over til de dengang dejlige danske bøger til skolestart.

Vi havde først »Ulla og Bo« og senere »Søren og Mette« for de første årgange og tilsvarende dansk-bøger i de følgende klassetrin. De havde da også læsebøger, for dem skulle man kunne, men i geografi, historie og samfundsfag, der havde vi ikke nogen bøger. Den gode skolebog skal tale til elevernes fantasi, den skal sige dem noget. En bog, der taler til børns fantasi, er pæn. Så kom der en tid med nye bøger og undervisningsprincipper. Eleverne fik spørgsmål på et duplikationsark, hver med tre svarmuligheder, som de skulle krydse af. Som lærer gik man rundt med stabler af løse ark, der blev delt ud til eleverne. Som en af mine forældre sagde: »Det er da lavet til analfabe-

Digeskolen lå ved indvielsen i 1950 i helt bogstaveligste forstand på en bar mark. Skolen blev oprettet i 1946 af en forældrereds i Welt-Vollerwiek med ca. 50 børn, men kom først i gang to år senere, da det trak ud med at få en godkendelse. Skolen er tegnet af arkitekt Jens Dall, Aabenraa, som også tegnede Duborg-Skolen, og indviet den 10. juni 1950. Ved indvielsen skænkede domæneforpagter Erik Appel og hans hustru, Ellehus ved Løgunkloster, inventaret til kirkesalen. Krucifikset, alterstagerne og døbefonten var i sin tid udført til frimenighedskirken i Forballum. Kalk og disk blev oprindeligt skænket til frimenigheden i 1881 af de danske frimenigheder, mens alterskranken stammede fra Askov Højskole. Som pastor Flemming Møller udtrykte det ved indvielsesfesten, overtog kirkesalen derved traditionerne fra de nordslesvigske frimenigheder. Foto: Privat.

ter. Kryds kan de da sætte, og så er chancerne 33%, hvis der er tre steder at sætte kryds«. Den tid har man da glemt. Når jeg fortalte i religion, skulle børnene male billeder dertil. Så fik de deres egen religionsbog uden tekst, men med deres egne billeder, så de kunne huske det, som blev fortalt. Når vi kørte en tur til kirkerne i Ejdersted, skulle de også prøve at male kirkerne.

Vi gik altid ud fra stedet, hjemstedet, og så kom vi automatisk ind på Danmarkshistorien og Tysklands historie. Da friserne var et rejsende folk, kan man heller ikke undgå at komme længere ud i verden. Vi gik altid ud fra hjemstavnen og kom derved til de ting, som børnene skulle kunne. Jeg tror, at man mere husker historier end historien. Vi lærte i skolen årstal og dem kan jeg overhovedet ikke huske nogen

af, men jeg kan huske de spændende historier, og derigennem forestillede jeg mig de personer og den tid meget bedre end sådan noget som årstal, kongerækker og slag. Der er personer i historien, der giver dig historier, og forbinder man disse to ting som f.eks. dronning Margrethe den første, så kan man få hele Nordens historie i gang.

Det første år hverken så eller hørte jeg noget fra Skoleforeningen. Det var måske praktisk og godt, for så kunne jeg finde ud af, hvordan jeg skulle gribe sagen an. Børn var dengang glade for at høre og lytte. Det var meget det levende ord, der bar undervisningen. Så var næsten alle børnene matematikere. Min far sagde altid, at vestkystens folk var matematikere. Da matematik også var noget, som jeg gik meget op i, og som forældrene gik meget op i, gik det godt. Tyskundervisningen havde været lidt forsømt. Det tog man ikke så alvorligt, da det i starten var Genforeningsskoler, og hvad skulle børnene så med undervisning i tysk. Men det blev et problem for dem, der efter skolen skulle videre på en erhvervsskole på lige fod med børnene på den tyske skole.

Matematik var et fag, som de fleste havde det godt med. De kunne se logiske sammenhænge. Det lå bare i børnenes natur. Forældrene syntes også, det var rigtigt og vigtigt at lære matematik, men jeg tror ikke, at de regnede med børnene hjemme. Man spillede en del kort, og matematik er også en vigtig ting ved bl.a. »skat«. Det var en færdighed, som jeg tror, man har arvet gennem generationer. Det oplæres vel uden, at man lægger mærke til det. Friserne har jo altid været et handelsfolk, der skulle kunne regne.

De havde efter min mening lettere ved matematik end ved sprog, selv om de alle lærte et fint dansk. Men de kom selvfølgelig på ferie i Danmark og lærte derigennem dansk på en hel naturlig måde, og ikke bare et skoledansk, som er helt anderledes end et normalt dansk. Det var sjovt, når børnene havde været på ferie i Vendsyssel, hvor vi har vores faderskab. Når de kom hjem og blev spurgt, hvad strømper og sokker var, kunne de svare: »Jamen, det hedder da hu's« (hoser)! Men de lærte et godt, naturligt dansk, men senere, da de ikke kom på ferie, blev det et skoledansk. Jeg gik ikke og bandede i undervisningen. Det havde vi ikke lært. Jeg har også overvejende lært skoledansk, ellers sønderjysk af min mor uden sgu og den slags ting. Det blev ikke sagt og brugt. De ord brugte man heller ikke i skolen. Så børnene har aldrig hørt et almindeligt dansk med alle disse udtryk, som vi ikke hørte hjemme og heller ikke kendte.

Det er svært at sige, hvorledes en skoledag gik. Jeg er et rodehoved og har vel ikke haft den store opbygning af skoledagen og timerne. Vi tog tingene op, når det var nærliggende. Når vi kørte rundt på Ejdersted og f.eks. kikkede på kirkerne, så dukkede der mange andre emner op. Derigennem kom der historier om konger og hertuger og den slags ting. Jeg forberedte i store træk, hvad der skulle ske næste dag. Men hvordan timen udformede sig, det lå meget ved børnene, hvor oplagte de var, og hvilke spørgsmål de kom med. Børn er jo fiffige. De ved hurtigt, hvad de skal komme med for at få en lærer til at holde op med det, de ikke vil have og så komme ind på emner, som læreren godt kan lide. Så har de ro og fred en tid, inden han kommer tilbage til emnet.

Jeg så på, hvad børnene trængte til, og hvad der var vigtigt for dem på det pågældende tidspunkt. Der var altid børn på forskellige niveauer. Der var de sproglige børn, som skulle have mere undervisning i noget andet end de matematiske børn osv., så hvert barn fik det, de skulle have. Det var det gode ved den lille skole, at man kunne indrette sig på det enkelte barn. Når man selv har haft svært ved sprog, så tror jeg, at man selv bliver en god sproglærer, fordi man ved, hvor svært det er. Så kan man starte med en lille fem minutters diktat for at få dem til at komme ind i det. Derefter kan man læse lidt, fortælle osv. Jeg havde meget svært ved at stave på grund af ordblindhed. Derved så børnene, at de voksne også kunne lave fejl. Man skal vedgå sine fejl, det er meget vigtigt. Jeg måtte alligevel passe på og være forberedt til timerne. Men jeg havde ikke skrevet en plan for undervisningen, som man skal have i dag. Når de nogenlunde kunne de ting, de skulle, var det vigtigt, at de kunne finde ud af, hvor de skulle kikke efter, hvis de ikke vidste noget. Jeg kikkede altså på børnene for at finde ud af, hvad de syntes var sjovt, fordi jeg mener, at man, ligesom Grundtvig siger, kun kan lære det, man synes er sjovt. Det andet kan man lære udenad til en vis grænse og huske en vis tid, men man kan ikke bygge noget op på det.

Der var overordnede planer med bestemte mål. Vi havde undervisningsplaner. Der var sprogtimerne, dansk og tysk, og matematiktimerne, som var relativt fastlagte. Så kunne man jo fint tage de andre fag, historie, religion og geografi med ind i disse fag. Dette planlagde jeg selvfølgelig i forvejen.

Der var egentlig ikke skoleinventar og lærebøger. Der var til dels bøger med den gamle retskrivning. De gamle kendte skolebøger, reli-

gionsbøger med små historier. Dem brugte jeg ikke, for jeg fortalte historier i stedet. Historiebøger var der også, den brune Danmarkshistorie, som heller ikke var så vigtig. Dengang var der matematikbøger, rigtige regnebøger med opgaver, som man skulle skrive af og regne efter. Men jeg syntes ikke, at bøger var det vigtigste. Vi havde hefter og blyanter. Det var egentlig det vigtigste, så de kunne skrive, male og tegne. Så blev der fortalt og læst meget.

Så havde en af mine egne lærere på Ansgar-Skolen i Slesvig sagt, at hvis læreren var godt forberedt, behøvede børnene ikke lave lektier, hvad der gjorde stor lykke hos os elever. For ifølge ham var det alligevel forældrene, der mente, børnene skulle lave dem. I første klasse var det vigtigste ikke lektierne, men at børnene fik indtryk af, at forældrene var interesserede i det, de lavede. De fik et lille stykke at læse hjemme, og ellers fik de ikke lektier. Det skulle laves i skolen. Jeg mener stadig, at det var godt for både børnene og læreren. De skulle vide, hvordan timen forløb. Hvis børnene fulgte med i timen, var der ingen grund til, at de skulle sidde hjemme og svede over lektierne. Det, man laver mod sin vilje, bliver alligevel ikke godt.

I starten kunne forældrene ikke rigtig forstå det. For i tysk pædagogik er hjemmelektier meget vigtigt. Det var som om, børnene ikke blev undervist, hvis de ikke havde lektier. Men de mærkede, at børnene kunne deres ting, og børnene syntes, det var sjovere ikke at have lektier for. I starten var læreren sådan lidt mere en skolemester. Han havde fået sin uddannelse og fik betaling for sit arbejde, så man regnede med, at han nok skulle gøre sit bedste. Dengang blandede man sig ikke så meget i lærernes arbejde. Senere, da der kom andre forældre til, opdagede de, at det var godt for deres børn. Det blev vi hurtigt enige om.

De andre lærere gav lektier. Jeg har da også i starten givet enkelte lektier for. En stil skulle de lave hjemme. Der opdagede jeg engang, at en mor skrev hele stilen. Den var skrevet på gotisk, som drengen slet ikke kunne. Det var det rene pip at lade en stil skrive hjemme. Den stakkels mor havde syv børn og andet at gøre end at skrive stile.

Jeg mener, det er meget vigtigt, at børnene ved, hvor de kommer fra, og kender deres baggrund. Det var vigtigt, at de fik klargjort baggrunden for, at de kom i dansk skole. Jeg gjorde meget ud af Ejdersteds og Nordfrieslands sagn og historie. Vi spillede teaterstykker hver jul. Dem lavede jeg selv. Alle fik den rolle, de kunne klare, så de følte, at de var lige vigtige. Det var de også. Vi spillede meget

tit stykker, der var lavet over hjemstavns-sagn. Vi brugte det også af hensyn til omgangssproget. Da jeg kom, var omgangssproget både blandt forældre og børn plattysk. I løbet af årene blev det langsomt forvandlet til højtysk. I tresserne blev der lavet en tysk undersøgelse af, hvilket hjemmesprog forskellige befolkningsgrupper havde. Det viste sig, at mindretalshjem brugte plattysk mere end flertalsbefolkningen. Derfor skulle de også have deres hjemmesprog med i skolen. De skulle høre plattysk i skolen for at vise, at det var et sprog ligeværdigt med andre sprog. Vi sang morgensang. Vi sang danske sange fra højskolesangbogen. Så havde vi plattyske sange, som jeg selv skrev til dem, og sammen med børnene lavede vi også nogle sange. For jeg mener, at sprog læres godt gennem sang. Når man synger, kommer sproget ubevidst mere ind, end hvis man terper det efter en bog. Vi sang en del danske sange, men de skulle også høre deres eget sprog i skolen, så der blev også sunget lidt plattysk og friskisk.

Der var egentlig ingen opdeling i skolen. Efterhånden kom børnene i første klasse gennem min kone, der havde legestuen. Vi fik med tiden en børnehave med en uddannet børnehavelærer, og et af skolens rum blev indrettet til børnehave. Børnene sad fra første til niende klasse i et rum. De kunne koncentrere sig sådan, at hvis vi skrev diktater, så kunne jeg diktere fire forskellige diktater på samme tid. Hver elev kunne koncentrere sig og skrive den diktat, vedkommende skulle skrive. Det kunne jeg gøre, så hver fik en lille sætning, men ikke de sidste ti år jeg var lærer, for da kunne børnene ikke længere koncentrere sig. De var meget bedre til det i starten, hvor der ikke skete så meget forskelligt i hjemmene. De sad alle sammen stille ved deres borde. Så gik jeg fra bord til bord, og de kunne stille spørgsmål. Når jeg fortalte, hørte de små også noget, der blev fortalt for de store og omvendt.

I starten gik alle ni skoleår i Vollerwiek ligesom ved de andre skoler i Ejdersted, men så blev skolestrukturen ændret, så man efter sjette klasse tog til skolen i Husum. Det var sjovt, for først blev børnene kedede af det, men efterhånden opdagede både børnene og forældrene, at det var en god løsning. De fleste af børnene havde godt af at komme i en større sammenhæng. Der viste sig også en anden sjov ting. Vore elever blev på skolen i Husum meget tit elevrepræsentanter for klassen og for hele skolen. De var vant til at sige deres mening, for jeg syntes, det var meget vigtigt, at de lærte at sige deres mening, også og især når de var uenige med mig.

Fortællingen har altid stået centralt for Horst Hoop. Her fortæller og tegner han for eleverne. Foto: Privat.

En af mine elever sagde engang til mig: »Jeg synes, at det er for dårligt, du står og fortæller os, hvor skadeligt nikotin er, og så går du og ryger. Det synes jeg ikke, du kan være bekendt«. Det måtte jeg give ham ret i. Jeg holdt så op med at ryge, og senere begyndte han selv at ryge. Det skyldtes nok mit dårlige eksempel. Jeg syntes, det var vigtigt, at børnene havde en mening, og at deres mening var noget værd, men de skulle også kunne begrunde den. De skulle forstå, at vi kunne snakke om det. Det har vist givet dem noget, for det har meget tit været vore elever, der har været aktive i klasserne, når de kom til Husum. En del skyldes vist, at de havde spillet meget teater. De var vant til at stå på en scene. Det gjorde jeg også lidt af egoistiske grunde. Hvis børnene optrådte for forældrene, havde vi altid en god mødedeltagelse. Så kom både forældre og bedsteforældre.

Børnehaven blev igen til legestue, for der var efterhånden mange, som sendte børnene derhen, men kun for børnehavens skyld. Bagefter kom børnene i tysk skole, men det syntes vi ikke var meningen med børnehaven. Den skulle være forberedelse til den danske skole, så den blev lavet om til legestue igen. Jeg må også sige, at elevtallet i

starten gik ned. Vi kom ned på seks elever, men da der var børn i børnehaven, lod Skoleforeningen skolen fortsætte.

Nogen synes måske, det er forfærdeligt for børnene at holde en skole med seks elever, men alle børnene – stort ord for seks – har senere været glade for at være her. Det var en dejlig tid, hvor de kun var seks. Jeg kunne putte børnene ind i min bil. Dengang tog man det ikke så tungt, om der var seks eller syv personer i en bil. Hvis vi havde snakket om en ting, kunne vi køre hen og se på det. Så vi fattede rundt i Ejdersted. Senere fik jeg en skolebus. Jeg hentede selv børnene, mens min kone kikkede efter de store. Det gjorde hun også, når jeg kørte børnene hjem igen. Så vi fik begge et meget tæt forhold til børnene. Jeg holdt senere op med at køre skolebus. Vi flyttede ud af skolen og hen til diget. Vi fik en pedel, der flyttede ind på skolen, og så kørte hun skolebussen. Tidligere havde vi også været pedeller på skolen. Vi skulle fyre i koksfyret, inden skolen begyndte. Alt det blev lidt nemmere efterhånden, som der kom flere lærere. Vi var begge på skolen hver dag, men om eftermiddagen havde vi mere fri på nær en gang om ugen, hvor vi havde en eftermiddag med børnene.

Om aftenen var der møde i Kvindeforeningen en gang om ugen og sommetider foreningsmøder, gudstjenester m.m. Efterhånden kom der mere voksenundervisning, dvs. danskkurser. Danskundervisningen begyndte at spille en større rolle i foreningslivet. Forældrene ville gerne følge med i børnenes undervisning og lære dansk. Jeg må sige, at mange af de nye forældre lærte et pænt dansk. Men der var altid enkelte undtagelser, f.eks. en gårdmandskone med fire børn, hvor manden havde en maskinstation. Hun drev selv hele gården og passede børnene. Hun havde simpelthen ikke kræfter og evner til at kunne lære dansk. Det var der ikke tid til. Som hun sagde: »Jeg har i skolen haft svært nok ved at lære tysk, og jeg tror ikke, at jeg klarer det«. Når hun kom til møderne, så skulle hun også kunne deltage. Møderne foregik aldrig kun på dansk. Der blev for det meste også talt plattysk. Vi havde dog ikke så mange forældremøder, for vi mødtes jo til arrangementerne. Måske to møder om året. Efterhånden kom der regler om valg af forældreråd. Hvis der opstod problemer, kunne den enkelte komme og snakke om dem uden, at de øvrige skulle høre på, hvad Peter ikke kunne, og hvilke problemer han havde.

Skoleklassen formentlig fotograferet engang i 1950'erne, hvor musene endnu kunne afbryde undervisningen. Foto: Privat.

Margarete, skolen og familien

Nu er jeg et meget stort rodehoved. Margarete er ordentlig, og det hjalp meget på skolen, så vi var et godt team. Margarete underviste også. Det kom helt af sig selv. Oprindeligt var det sådan, at en lærer blev sat ud til en lille skole. Han var der, og konen hjalp til. For der er ting, som er svært, når man har ni årgange. De små, der startede, var jo ikke vant til at skulle sidde stille og koncentrere sig. Så var det rart, at Margarete kunne tage dem op i stuen, og læse med dem.

Dermed fik de en fantastisk start. De sad en hel time og fik på en måde særundervisning. Vi fortsatte med det, fordi det var en enestående god løsning. Altså en, som de kunne komme til som til en mor. Jeg er ikke den person, man går hen og sætter sig på skødet af eller tager om halsen. Når de små trængte til deres mor, kunne de komme til Margarete og sætte sig. Børnene sagde tit ved en fejltagelse mor til Margarete. For min kone var det nok en begivenhed, da en af eleverne sagde: »Hvordan holder konen da den mand ud i så mange år«. Manden havde godt af at høre, at der var børn, der kunne se, at han ikke var så nem. Store børn kunne snakke med mig om deres problemer, men små børn kom ikke til mig, hvis de havde stødt sig, skulle pustes og så videre. De kom til Margarete, og det var meget vigtigt, at de havde et forhold til hende. Store børn på 10-11 år kunne sætte sig på skødet af Margarete og blive trøstet. Vi har lige været til et bryllup hos en elev. Han var en stor elev i sjette klasse, men uden at genere sig kunne han sætte sig på skødet af hende og lægge armen om hende og snakke med hende. Det ville de aldrig have fundet på hos mig.

Senere, da vi havde børnehaven og legestuen, kunne børnene også løbe herover. Skolen og legestuen var en enhed. Forskolebørnene kom engang imellem over i skolen for at kikke, hvordan det var i skolen. Erika Carstensen og hendes medhjælper, Inge-Lise Geriche, ledede legestuen i mange år. Hun var en af mine elever, da jeg kom. Da hun gik ud af skolen, startede hun først i legestuen hos min kone og senere i børnehaven. Da børnehaven lukkede, fortsatte hun som leder af legestuen, til det hele lukkede. Vi havde det sådan i legestuen, at var der sygdom, så kom en af forældrene og overtog arbejdet. Det meget tætte samarbejde mellem legestuen, skolen og forældrene var en af grundpillerne i skolen.

Dette sammenhold og samarbejdet var godt og meget vigtigt. Senere kom der flere lærere til, da elevtallet steg. Da skolen lukkede, var der 26 elever, det højeste elevtal i min tid. Så var der også ansat to ekstra lærere på halv tid, som arbejdede den resterende tid i henholdsvis Garding og Tønning, ligesom en del forældre havde timer på skolen. Vi havde en koncertsangerinde og musikpædagog, der tog sig af musiktimerne. Vi havde en mor, der havde en uddannelse i engelsk, som gav undervisning i engelsk. Så var der en mor, der underviste i gymnastik og håndgerning, og naturligvis Margarete, der underviste de små første-, anden- og tredjeklasser i dansk og tysk. Vi var en hel flok. Senere havde vi to og til dels tre klasser, der blev

Udgangspunktet for undervisningen var hjemstavnen. Foto: Privat.

undervist på skolen. Da skolen fik to klasser, kom der uddannede lærere. Det var overvejende gode dygtige lærere, som børnene var glade for. Det vigtige er jo, at han eller hun kan lide børnene, så kommer det andet helt af selv.

Jeg var ikke nogen skoleleder. Jeg kan ikke samarbejde med nogen. Jeg har ladet lærerne undervise på den måde, de ville, kunne og skulle, og aldrig blandet mig. Da vi havde et godt forhold til forældrene, vidste vi, hvad forældrene kunne, og hvad de kunne klare. Så længe det var forældrene, der underviste, altså de ikke-pædagogisk uddannede, musiklæreren var det, lavede vi mere undervisningen sammen. Forældrene spurgte, hvordan de skulle gøre. Men når der kom en fuldt uddannet lærer, syntes jeg ikke, jeg havde ret til at blande mig i deres undervisning, selv om jeg sommetider havde lyst til det. Jeg ville f.eks. aldrig have fundet på at undervise børnene i regnmængden i de sydamerikanske regnskove og sådanne emner, som børnene var ved at fortvivle over, hvad de skulle bruge til. Det gjorde jeg ikke, selv om det stod på undervisningsplanen. Hvis de kunne aflæse en regnmåler i Vollerwiek, var det mere end nok for dem. Men jeg ville ikke blande mig.

Vi havde altid fælles morgensamling, hvor der blev sunget, fortalt og snakket om tingene. Det var en fælles start. På landet starter man tidligt. I starten var de alle børn af landboere. Dengang startede vi kl. syv om morgenen, for børnene var alligevel i gang. Senere blev det normalt, at børnene mødte kl. otte. De små startede kl. ni om vinteren og om sommeren en halv time før.

Med tiden forandrede forældreklientellet sig med ændringerne i befolkningssammensætningen. I starten var det landbohjem og digearbejdernes hjem, som børnene kom fra. Der kom også tilflyttere, som ville have deres børn i dansk skole. Et forældrepar fra Berlin ønskede deres børn i skolen. Jeg sagde, at det var en skole for det danske og frisiske mindretal. Så sagde de: »Jamen, vi er flyttet herhen, og vore børn skulle da gerne blive en del af denne hjemstavn. Den skulle blive en hjemstavn for dem, så du kan vel ikke forbyde os at sende børnene?« Det kunne jeg ikke. Jeg sagde: »I kan jo prøve. Vi tager et halvt års prøve. Så kan I jo se, om I synes om det«. Børnene var i børnehvealderen. De kom og gjorde deres skolegang færdig med studentereksamen på Duborg-Skolen. Sådan nogle forældre kom også til skolen. De var meget aktive og interesserede. For hvis man er medlem af mindretallet, er det jo deres skole. Disse forældre kom ganske

bevidst og valgte denne skole. Vel nok mest fordi det var en lille skole.

Det var på en eller anden måde fascinerende for folk, der kom fra storbyen, at kunne sende børnene i en lille skole. Man må sige, at de tog aktivt del i skolearbejdet. De lærte dansk meget hurtigere og bedre end andre. I Ejdersted havde man den indstilling, at man aldrig havde talt dansk, men man havde været glade for at høre under Danmark. Det var dejligt, at børnene lærte dansk, men man syntes ikke selv, det var vigtigt eller nødvendigt. Man havde heller ikke kræfter til det dengang. De havde hårdt arbejde og var trætte om aftenen. Alle danske foreninger benyttede skolen. Der var ungdomsforeningen, kvindeforeningen, Sydslesvigsk Forening, gudstjenester. Men de nye forældre gik til danskurser og lærte dansk sammen med børnene. De gik helt bevidst op i deres børns skolegang. Det var selvfølgelig heller ikke dårligt for skolen. Læreren må oppe sig lidt, når forældrene sidder så tæt på.

Jeg må sige, at vi har haft en stor procentdel af vore elever, der gik videre, og tog realeksamen og studentereksamen. Ikke at det er så vigtigt. Et liv kan være mindst lige så godt med en god folkeskoleafslutning som med en studentereksamen. Så den snak om, at den lille skole ikke kan klare sig pædagogisk, er det rene vås. Den lille skole har den store fordel, at forældrene er mere engagerede, og børnene kan blive på det sted, de bor. Vi havde børn, der i tredje klasse regnede sammen med femte klasse, mens de i sprog ikke var så gode og arbejdede i tredje klasse. Der var børn, som kunne springe en klasse over. De var jo stadig sammen. Der var også børn, der kunne tage en klasse om, uden at de var tabere af den grund. For de var stadig i samme gruppe. Det var ikke noget, der kunne mærkes. Der var en familie, som flyttede hjem til Vollerwiek. Farens bedstefar havde været den store formand for Sydslesvigsk Forening for Ejdersted amt og meget anset. Hans mor havde så giftet sig med en, der var tysk og sendte børnene i tysk skole. De kom nu og ville have børnene i dansk skole, ikke fordi de følte sig danske, selv om de havde forudsætningerne for det, men fordi drengen havde meget svært ved at klare sig i skolen. Vi blev enige om, at de kunne starte. Pigen var velbegavet. Hun skulle også starte. Drengen kom for nogle år siden. Han havde taget studentereksamen. »Jeg ville bare lige sige tak for min studentereksamen,« sagde han. »Det var skam ikke mig, men dig der lavede den,« svarede jeg. »Jo, men du fik mig til at tro på mig selv,« sagde

han. Det syntes jeg var meget sødt. Altså var det gået godt. Som sagt: børn i den lille skole har større chancer for at finde sig selv. De har ikke et gruppepres. Den lille skoles store chance er at give dem en god start, inden de skal ind i en større sammenhæng.

Skoleåret

Vi følger den tyske skoleordning og det tyske skoleår. Traditioner er meget vigtige. For børn er gentagelser og det kendte meget vigtigt. Efter sommerferien startede skoleåret. Og nybegynderne, som ikke var så nye, de havde jo alle gået i legestuen, fik hver den obligatoriske skolepose, Schultüte. Dem lavede jeg til hvert barn, så de var ens. Så fik de hver et krus med deres navn på. For det er en meget vigtig dag i den tyske skole. I den tyske skole starter man med gudstjeneste, og jeg ved ikke hvad. Det gjorde vi ikke, men forældre og bedsteforældre var med. I den første time sang vi »Jeg en gård mig bygge vil«. Der blev tegnet på tavlen, så alle kunne se, hvad det var man sang, og jeg fortalte lidt. Så gik børnene tilbage til legestuen, hvor de følte sig mest hjemme, og forældrene fik kaffe. Man snakkede om, hvordan skoleåret skulle være. Det var en meget vigtig dag, ikke bare for nybegynderne, men også for de andre børn. Det var nemlig en dag, hvor man fik boller og is.

Så kom den næste større ting, lanterneløbet. Det er også en sønderjysk skik. I formningstimerne havde vi forinden lavet en papirslanterne. Med den gik vi i optog langs med gaderne. Vollerwiek er jo ingen landsby. Der er et strøg med spredte gårde og huse. Købmanden ventede på, vi kom forbi. Her stod vi og sang. Så delte de slik ud. Da købmanden lukkede, var der en kro, som ventede på, at børnene skulle komme og synge for dem. Bagefter sluttede vi af med kaffebord hjemme på skolen for forældrene og børnene. Både forældrene fra legestuen og skolen var med.

Juletiden er en meget vigtig tid, hvor der hver morgen blev fortalt en nissehistorie, og Nis Puk blev meget levende for børnene. Det er sjovt, for da en af mine elever kom på realskolen i Husum, blev hun meget uvenner med lærerinden, for hun påstod, at nisser var nævnt i Bibelen. Det mente religionslærerinden, hun kunne bevise, i hvert fald ikke var tilfældet. Eleven havde lidt misforstået, hvad jeg fortalte, at man før i tiden prøvede at forklare nissernes tilstedeværelse i Bibelen. Jeg fortalte, hvordan Adam og Evas børn ifølge et gammelt sagn

bl.a. blev til nisser og underjordiske. Børnene havde imidlertid opfattet det sådan, at det ikke var et sagn, men at det virkelig stod i Bibelen.

Så kom julefesten, hvortil vi øvede et teaterstykke, der blev til stykker efterhånden, som vi blev flere elever. Vi lavede et teaterstykke på dansk og et på plattysk, som de opførte for kammerater, forældre og bedsteforældre. Det var en stor fest med masser af folk, også dem som ikke havde noget med skolen at gøre. Med kaffe og dans om juletræ og hvad der hørte til, selv om det var inden jul og meget inden jul, så man havde tid. Det skulle være i starten af december, så man fik tid efter julefesten til at hygge sig med sang og julehistorie. Selvfølgelig skulle det ikke bare være sang og pjat. Der var også undervisning ved siden af, men det var en meget vigtig tid for børnene – syntes jeg – efterhånden også som en modvægt mod fjernsynet. Forældrene påstod, at børnene så meget lidt fjernsyn, men jeg kunne mærke på børnenes fortællinger, at det var ikke så lidt, de så. Man kunne også mærke det på, at de ikke var lige koncentreret.

Der var en af de store elever, der engang sagde: »Ved du hvad? Du skulle sætte dig bag en pakkasse, der var skåret ud som et fjernsyn. Du kan tro. Så kan de små også bedre lytte efter, hvad der blev sagt«. Han mente, at det var de vant til. Ret havde han jo nok. Jeg tror, det betød meget med den hygge i adventstiden, også skolemæssigt for børnene. Disse historier blev lavet hver dag. Senere spurgte tidligere elever om jeg ikke kunne give dem bogen med nissehistorierne. De ville gerne læse dem for deres børn, men så måtte jeg skuffe dem, for de fandtes ikke. Det var bare historier, der blev fortalt og glemt bagefter. Historierne har så alligevel haft deres virkning.

Den næste fest efter julefesten var fastelavnsfesten, som egentlig ikke er en tradition her, men en indført dansk tradition, hvor man har en sydslesvigsk tradition med. Det er »hedviger« [sønderjyske fastelavnsboller]. Man har et lykkehjul, som man sætter en mønt på et tal på og drejer. Den, der vinder, får et vist antal hedviger. Det er en gammel skik, som man havde heromkring, at man i fastelavnstiden gik til bageren eller andre, der havde bagt hedvigere, og så lavede man »Hedewecken Verdreihn«. Det lavede vi så også. Så havde vi for resten altid en skolebasar, som forældre, børn, og pedellen, som var meget kreativ og aktiv, lavede ting til. Det var et tilløbsstykke også for tyske naboer. Det tjente vi en del penge på til forskellige skoleting.

Vi lavede ture. Mens vi ikke var så mange, kørte vi rundt til alle

»Giftes med den mægtigste i hele verden«. Alle fik en rolle, når der blev spillet teater på skolen. Foto: Privat.

kirker i Ejdersted. Ejdersted har mange dejlige kirker, 18 kirker i alt, som vi besøgte, så de fik en fornemmelse af egnen. Noget at sætte historien fast på. I kirken kunne jeg fortælle landsbyens historie, og de sagn, der var knyttet til landsbyen. Efterhånden som vi blev flere, kunne man ikke længere putte dem i skolebussen og tage af sted. Nogle af lærerne tog på lejrskole med børnene. Det har jeg aldrig gjort. Vi har haft to større ture til Vestfrisland i Nederlandene for at give børnene en fornemmelse af, at der var frisere hele kystregionen rundt, og derigennem give dem en historisk baggrund. Vi havde også i hjemstavnskundskab – ja, det fandtes vel ikke mere til sidst – lidt frisisk undervisning bare for, at de lærte det sprog, der engang blev talt her, inden plattysk og dansk kom. De havde engelsk og kunne sammenligne sprogene, se ligheder, og hvad der var fælles for disse sprog. Det var helt sjovt. Så var der fugleskydning, børnenes fugleskydning. Det var sammen med Garding danske skole. Mens der var danske skoler i St. Peter og i Tating, var alle fire danske skoler med til den store fælles fest.

Ture rundt i landskabet spillede en vigtig rolle i undervisningen. Her er Horst taget med eleverne på cykeltur på Hallig Hooge 1992. Foto: Privat.

Foreningslivet

Man var selvskevet til at deltage i foreningslivet. Der var godt nok en formand i de forskellige foreninger, Sydslesvigsk Forening, Sydslesvigsk Vælgerforening, Kvindeforeningen og Ungdomsforeningen. Det var de foreninger, der var, men man forventede, at det var læreren, der gjorde arbejdet – og konen. Når der var kvindemøde en ugentlig vinteraften, var det en selvfølge, at det var min kone, der holdt det i lejligheden oppe i stuen. De sad og syede eller broderede, eller hvad der var. Det var min kone, der lavede kaffe og kom med kager. Var der foreningsmøder nede i klassen, var det os, der stillede op. Min kone lavede kaffe og kager. Jeg kørte så folk hjem i skolebussen. Der var lang vej, og folk havde ikke biler. Imens vaskede hun op efter dem. Det var først meget senere, at der var nogle medlemmer, der fandt på, at man kunne lave det i fællesskab. Så blev det en selvfølge, så blev alt lavet hurtigt i fællesskab, inden man forsvandt. I starten var man vant til, at den foregående lærer og den lærer, der havde startet skolen, havde en ung pige i huset. Det havde vi ikke, og det var slet ikke gået op for folk, at det var et arbejde. Man regnede

med, at det var os, der sendte indbydelser ud, og os, der tog initiativ til, hvad der skulle laves. Vi havde foreningsmøderne i skolen, hvor der kom mange folk, inden fjernsynet blev populært. Til foredrag med lysbilleder, til alt muligt. I lang tid var porcelænsmaling meget in. Senere kom folk mere til danskundervisning. En overgang, hvor fjernsynsserierne begyndte at komme, måtte man først kikke i fjernsynsprogrammet for at se, hvilke dage man kunne lave møder, men det gav sig efterhånden.

Så var der også SSW [Sydslesvigsk Vælgerforening/Südschleswigscher Wählerverband]. I starten havde jeg ikke noget med SSW at gøre, men efterhånden kom jeg med på valglisten. Der skulle altid stå et vist antal på listen. Vollerwiek havde en stor andel af SSW-stemmer. I kommunerådet med ni medlemmer sad der de fleste år fem fra den tyske vælgersammenslutning og fire fra Sydslesvigsk Vælgerforening. De sidste år var der kun tre medlemmer fra SSW, men så valgte man en af de tre til borgmester. Der var i mange år et godt samarbejde. Man kikkede ikke så meget på partier som på det, man var sat til at lave. I mange år var jeg viceborgmester. Det var bare en titel, der sagde, at vi havde næsten lige så mange stemmer som flertalsbefolkningen. Engang var der 201 tyske stemmer og 200 danske. Det var heldigt, at det ikke var omvendt. Folk valgte ikke efter nationalitet, men efter personer og familierelationer.

Sådan kom jeg ved en fejltagelse også ind i kredsagen. Jeg stod på en sjetteplads. Der plejede at være to medlemmer fra SSW, så der var ikke store chancer for at ryge ind i kredsagen, men så blev der valgt fire ind. To af dem havde ikke regnet med det, så de sagde nej tak. Pludselig var jeg i en periode medlem af kredsagen. Det var alt sammen ikke planlagt, ikke tænkt, ikke ønsket, men det skete bare. Da vores forenings amtsformand var vores nabo på en gård ved siden af, var jeg chauffør for ham. Han kunne ikke køre bil, så når der var møder i Flensborg, kørte jeg tit for ham. Når der var møder i amtet, var det altid mig, der kørte. Så det var nærliggende, at jeg blev valgt ind i amtsstyrelsen, fordi jeg alligevel kom der som chauffør. På den måde kom jeg ind i arbejdet.

Jeg fungerede som en slags sekretær for alle danske foreninger i Welt-Vollerwiek og gør det stadig, selv om skolen er lukket, og foreningen er på vej nedad. Med ungdomsforeningen lavede vi en telttur hver pinse. I vinterhalvåret blev der øvet og spillet, ligesom der var badminton og bordtennis. I starten, da der endnu var mange, tog vi

til Garding og spillede håndbold sammen med unge fra St. Peter, Garding og Tating. I vore velmagtsdage, da skolen endnu fungerede, havde vi over 50 medlemmer. Det er på vej tilbage. Der er mange af vore medlemmer her, som bor andre steder. De er flyttet væk, eller de havde deres børn i skolen her. Vi har folk, der bragte deres børn langvejs fra for få dem i skolen, og som stadig er medlem af SSF [Sydslesvigsk Forening] her.

En vigtig og dejlig del i foreningslivet var forbindelsen med ven-skabskredsene i Danmark. Der var i starten Gladsaxe og Pandrup, så kom Holsted til. Til Gladsaxe tog vi med eleverne, så de en gang i deres skoletid havde været i København. Den forbindelse sov efterhånden hen, medens man stadig har kontakt til Pandrup og Holsted, hvor vi f.eks. har gensidige besøg. Før i tiden tog en del af vore elever til Pan-drup og omegn i ferieplads. Det har sat sig både her og deroppe.

Lukning af skolen i 1999

Det var mærkeligt med lukning af skolen. For det skete på et tidspunkt, hvor skolen havde flest elever. Legestuen var fyldt op, og der var venteliste. På Garding skole havde man på det tidspunkt vel 16 elever, i Tønning var der 34 elever, og vi havde 26 elever. Så mente man vel, at man kunne fylde Garding skole, der ligger i Ejdersteds midtpunkt, ved at lukke vores skole. Forældrene var meget, meget aktive og kæmpede for deres skole. Jeg havde sagt, at jeg gerne ville gå på pension efter de fyre år, og det var så anledningen til at lukke skolen. De havde vel ikke lukket skolen, hvis jeg havde fortsat. Den blev ikke lukket, men sammenlagt med Garding skole, hvad forældrene dog opfattede som en lukning, for det var absolut mod deres vilje.

Der var ikke mange skoler, der havde en så aktiv forældrereds. Det var bl.a. dem, sammen med – tror jeg – forældrene fra Sild, der startede en protestaktion og tog til landdagen i Kiel for at protestere mod besparelser. Den store demonstration i Kiel, det var vore forældre, der var med til at starte den. Og som chartrede en bus og kørte i privatbiler, hvor alle forældre og elever fra vores skole deltog. Derfor var det også for dem så ufatteligt, at deres skole blev lukket. Det var ikke det, de havde forventet af dansk demokrati, at man fuldstændig ignorerede deres synspunkter. De blev opfattet som nogen, man ikke behøvede at regne med. De gik alle til den danske skole i Garding, men efter tre uger eller fire ugers skolegang – tror jeg – var der kun

Margarete var den, man gik til for at hente trøst eller blot snakke med. Foto: Privat.

en af vore elever tilbage i Garding. De små havde man sendt i tysk skole, fordi man syntes, at der var for langt til Tønning. De andre gik til de danske skoler i Tønning og Husum. Når man snakker med forældrene i dag, siger de, at det har taget så mange kræfter. Dette ville de aldrig kunne gøre igen. Det har tæret på dem og ødelagt så meget. Man fik heller ingen argumenter. Selvfølgelig blev der sparet penge, men Skoleforeningen fortalte ikke, hvad der blev sparet og hvor meget. De kom ikke med tal eller andre oplysninger. Hvad der var den egentlige grund til det, kan man kun gisne om.

Jeg syntes selv, det var en god dansk sydslesvigsk skole, som vi efterlod. Forældrene må også have syntes det, siden de kæmpede sådan for den. Det var børnene, der stod i centrum. Skolen, det var børnene. Vi andre var der for at hjælpe dem på vej. Man respekterede børn som mennesker. Det følte forældrene, og derfor kæmpede de for skolen. Jeg syntes, at opdragelse er noget forfærdeligt noget. Man skal ikke drage i nogen retning. Børnene skal finde hen til sig selv. »Hvad er min stærke side?« Det havde forældrene på skolen oplevet. Det var i hvert fald det, Margarete og jeg prøvede på, og som jeg mener, de fleste lærere også gjorde.

»Så var der fugleskydningen, børnenes fugleskydning« sammen med de danske skoler i Garding, St. Peter og Tating. Her fra børnenes fugleskydning i 1998. Foto: Privat.

Vi var egentlig privilegerede

Skolen var vores liv. Det var den, vi snakkede om, når vi sad ved middagsbordet eller stod ved opvasken. Så blev der snakket børn, forældre og undervisning. Det fik vore piger også med, så det hang dem ud af halsen. De skulle ikke være lærere. Og alligevel er to af dem blevet lærere. Når jeg tænker på familien, var det ikke altid særligt sjovt, at alt, hvad der kom først, var skolen og foreningen. Det var det vigtigste. Så kom alt andet bagefter. Det har sikkert ikke altid været lige nemt for familien. Der skulle altid tages hensyn til skolen og foreningen. Så kunne privatlivet komme ind ved siden af.

Vores »fritid« var i ferien, og så kørte vi væk nogle uger. Vi lejede et sommerhus et eller andet sted og var der. Der var jo også gudstjenesterne. Vi havde i starten, tror jeg, hver anden søndag om eftermiddagen gudstjeneste. Det var nedenunder. Ovenpå var lejligheden, så børnene skulle være helt stille, for ellers kunne man høre dem under gudstjenesten. Hvis det var godt vejr, kunne Margarete gå ud med dem. Efter gudstjenesten skulle der være kaffebord til præsten. Jeg kan huske engang, hvor vi ikke var til gudstjeneste, men til en familiefest. Efterføl-

gende var præsten oppe i lejligheden og spurgte, om vi var fortørnet, siden vi ikke kom til gudstjeneste. Det var altså helt umuligt, at vi ikke var til de forskellige ting, der foregik. Børnene syntes vist ikke altid, det var sjovt. Men de kom også tæt ind på folk og lærte at tage hensyn til folk, og at man skulle være høflig over for voksne. Og nu – set i bakspejlet – ser pigerne den tid som positiv og god.

Vi har haft et godt forhold til forældrene. Vi har altid været åbne om tingene. Vi kunne snakke om dem, hvis der var noget. Og så kendte vi alle hjemmene. Vi vidste, hvis der var problemer med børnene, hvad der var årsagerne. Så kunne man snakke om det.

Min kone og jeg syntes, vi var privilegerede. Engang sagde min kone: »Egentlig burde man jo betale for, fordi vi får lov til at undervise sådan nogle dejlige børn«. Sådan har vi egentlig følt os privilegerede i de fyre år.

NOTER

1. Bernhard Hansen (1893-1976) startede som lærer i Nordsjælland 1915-1922 og var herefter lærer ved Duborg-Skolen i Flensborg 1923-1934. Efter en periode som skoleinspektør i Odense var han stadsskoleinspektør i Sønderborg 1937-1941. Fra 1941 til 1946 var han rektor for Duborg-Skolen, hvorefter han var direktør det danske skolevæsen i Sydslesvig fra 1946 til 1961.
2. Svend Johannsen (1903-1978) var lærer ved Duborg-Skolen 1932-1933, inden han blev leder af Ansgar-Skolen i Slesvig fra 1933 og frem til 1964, hvor skolen blev sammenlagt med Hiort Lorenzen-Skolen. Fra 1954 til han blev pensioneret i 1971, var han tillige tilsynsførende for de danske skoler i de sydlige amter med titel af distriks-skoleinspektør.
3. Chr. Thorup Nielsen (1932-1992) og hans hustru kom til Duborg-Skolen som lærere i 1951. I 1961 blev han skoledirektør for Skoleforeningen, en post han bestred, til han gik på pension i 1989.

De slesvigske plebiscit-frimærker 1919-1920

Af ANTON MARCKMANN

I de to slesvigske afstemningszoner satte Versailles-traktaten også sine spor på det postale område i form af udgivelsen af specielle frimærker, der var gældende frankering i den korte tid i 1920, da zonerne var et statsløst område og underlagt international administration. Ser man bort fra filatelistkredse, er eksistensen af disse frimærker ikke kendt af mange i dagens Danmark, men med en tidshorizont på 90 år tilstræber denne artikel at opfriske kendskabet til frimærkerne og deres spændende historie.

Indledning

Skønt Danmark var neutral under 1. Verdenskrig, gav freden og Versailles-traktaten dog anledning til dønninger, der på skelsættende vis mærkedes også i det danske samfund. I traktaten, der den 28. juni 1919 blev underskrevet af de krigsførende magter, omhandler artikel 109 til 114 udelukkende Slesvig.¹ I artikel 109 siges, at grænsen mellem Tyskland og Danmark skal fastsættes i overensstemmelse med befolkningens ønsker, dvs. ved en folkeafstemning. Fra den 10. januar til den 15. juni 1920 var de lovgivende og administrative beføjelser i de slesvigske zoner I og II overgivet til en international kommission, indtil tilhørsforholdet var blevet afklaret efter udfaldet af folkeafstemningerne.

I denne godt fem måneder lange periode havde zonerne deres egne frimærker, de såkaldte plebiscit-frimærker, der i flere serier blev anvendt som porto i de slesvigske afstemningsområder.² I ren dansk udgave var frimærkerne i omløb i tiden 20. maj til 17. juli 1920 i zone I. Ud over de vestindiske øer er det det eneste danske område, der på daværende tidspunkt havde sine egne frimærker.

Denne artikel har til hensigt at beskrive hændelser og personer bag fremkomsten af de specielt udarbejdede slesvigske plebiscit-frimærker og deres anvendelse i afstemningszonerne I og II i perioden fra 25. januar 1920 til 15. juni 1920 med udfasning kort herefter. Hele forløbet udspillede sig i løbet af godt et år, nemlig fra juli 1919 til juli 1920.

Zoneinddelingen i Slesvig. En Zone III blev aldrig aktuel. Gengivet med tilladelse af afdøde tegner Arne Gaarn Baks søn.

Ifølge Versailles-traktatens ordlyd skulle Slesvig rømmes for tysk militær, hvorefter områdets udøvende og lovgivende myndighed i de geografisk nøje angivne zoner I og II i afstemningstiden skulle overdrages til en international kommission, der fik betegnelsen »Commission Internationale de Surveillance du Plébiscite Slesvig«, forkortet til C.I.S. Kommissionen skulle efter traktatens ordlyd bestå af fem kommissærer, der blev udvalgt i perioden juni til juli 1919. Tre medlemmer blev udpeget af de allierede hovedmagter og to af henholdsvis den norske og den svenske regering.

Såkaldte plebiscit-frimærker er ingenlunde et isoleret slesvigsk fænomen. I henhold til Versailles-traktatens sektion 3, artikel 88, 94 og 96, blev der i 1920 også afholdt folkeafstemning om det statslige tilhørsforhold i enkelte østtyske grænseområder, der ligesom de slesvigske zoner I og II i afstemningsperioden var underlagt administration

af en »Commission interalliée«. I denne periode fremstilledes her plebiscit-frimærker, der enten var overstemplede, gængse tyske (Germania) frimærker, som det var tilfældet i det østprøjsiske område Allenstein, eller helt nye frimærker som i området Øvre-Schlesien eller en kombination af overstemplede Germania-mærker og nye frimærker som i det østprøjsiske område Marienwerder. Framærkerne var påtrykt områdets betegnelse, kommissionens navn og ordet plébiscite. Disse frimærker havde som de slesvigske en kort levetid.³

Kommissionen sættes sammen og frimærkeproduktionen planlægges

Som præsident udpegedes den engelske gesandt ved det danske hof, sir Charles Marling. Frankrig stillede med den nyudnævnte gesandt i København, Paul Claudel, kendt som både digter og diplomat. Han havde umiddelbart forinden afløst gesandt Conty, som havde kontakter til kredse, der talte for danske interesser i grænseproblemet, hvilket den danske regering Zahle havde udtrykt bekymring over. Efterfølgeren Paul Claudel betegnedes som værende udtalt tyskfiendtlig.⁴ USA ønskede ikke at underskrive ratificeringen og undlod derfor at sende en repræsentant. Kommissionens øvrige medlemmer var den »neutrale« svenske landshøvding Oscar v. Sydow og den norske telegrafidirektør Thomas Th. Heftye, der havde en fortid som politiker og forsvarsminister. Han betegnes som prodansk. Kommissionen endte således med at have fire kommissærer.

Den vigtige post som generalsekretær blev besat med John Charles Brudenell-Bruce, hyppigt omtalt med efternavnet Bruce; han blev hentet fra den engelske ambassade i København, hvor han var legationssekretær.⁵ Tyskland havde, som den slagte part, ingen repræsentant. Set med nutidens øjne kan man diskutere, om kommissionen med sin sammensætning kunne siges at være uhildet i forhold til f.eks. grænseproblematikken.

Afventende ratificeringen af Versailles-traktaten og dermed tidspunktet for overtagelsen af lovgivning og administration i afstemningsområdet etablerede kommissionen sig og holdt sit første møde den 2. august 1919 i en 4-værelses lejlighed, tilhørende det italienske generalkonsulat, på adressen Peder Skramsgade 5, Gammelholm i København.⁶ C.I.S.' kommissorium var vidtspændende. Der skulle således træffes forberedelser til afholdelse af folkeafstemningerne i zone

Den internationale kommission (C.I.S.). Fra venstre mod højre: Claudel, v. Sydow, Marling, Brudenell-Bruce, Heftye. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

I og II, udarbejdes forslag til grænsedragning og regler for overtagelse af vigtige samfundsfunktioner, såsom politi-, told-, skatte- og postvæsen m.m.⁷ Og hermed kommer plebiscit-frimærkerne ind i billedet som en lille brik i det store puslespil.

Som en person, der på et meget tidligt tidspunkt gav stødet til frimærkernes eksistens, må nævnes den franske professor Paul Verrier. Hans speciale var sprog, især nordiske, og han beherskede det danske sprog. Han var i kraft af sin interesse for Sønderjylland og sine initiativer til gavn for sønderjyske krigsfanger under 1. Verdenskrig populær og højt skattet i danske/sønderjyske cirkler i København og havde berøring til kredsen, som var ved at forberede oprettelsen af C.I.S.⁸

Det gælder således den franske gesandt Conty, som også angives at være en af idégiverne bag frimærkerne. Conty havde oprindeligt tænkt, at kommissionen i sin virksomhed skulle udstyres med et særligt mærke, men det blev hurtigt, også efter tilskyndelse af generalsekretærens danskfødte hustru, udviklet til et regulært frimærke. Med denne baggrund havde Verrier insiderviden om, hvad der rørte sig i denne »klike« i slutningen af juli 1919 og var vidende om, at den

Professor Paul Verrier (1860–1938), sønderjydernes ven og fortaler. Han interesserede sig stærkt for sønderjydernes vilkår under det tyske herredømme, og under forløbet af 1. Verdenskrig fik han udvirket, at mere end 500 sønderjyske krigsfanger blev samlet i en krigsfangelejr i Aurillac i Sydfrankrig, hvor de fik en tålelig behandling. For sine fortjenester blev han i april 1919 udnævnt til kommandør af Dannebrog, og i 1920 tildelte rigsdagen ham en livsvarig hædersgave på 10.000 franc årlig. Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie.

vordende kommission planlagde at udgive specielle frimærker og stempler til brug i afstemningsområdet. Paul Verrier blev nu den, der tog kontakt til en tegner eller kunstner, der kunne påtage sig at tegne disse frimærker. Hans valg faldt på tegneren August Carstens, hvis kunstneriske kvaliteter han var bekendt med. I et brev skriver han den 21. juli 1919:

»Kære Herr Carstens! Tusind Tak for Deres smukke Clichéer. De vil være mig et værdifuldt Minde om mit Ophold i Danmark, især om vort Møde hos »To Løver«.»⁹ Jeg har et Ærinde til Dem: Den interna-

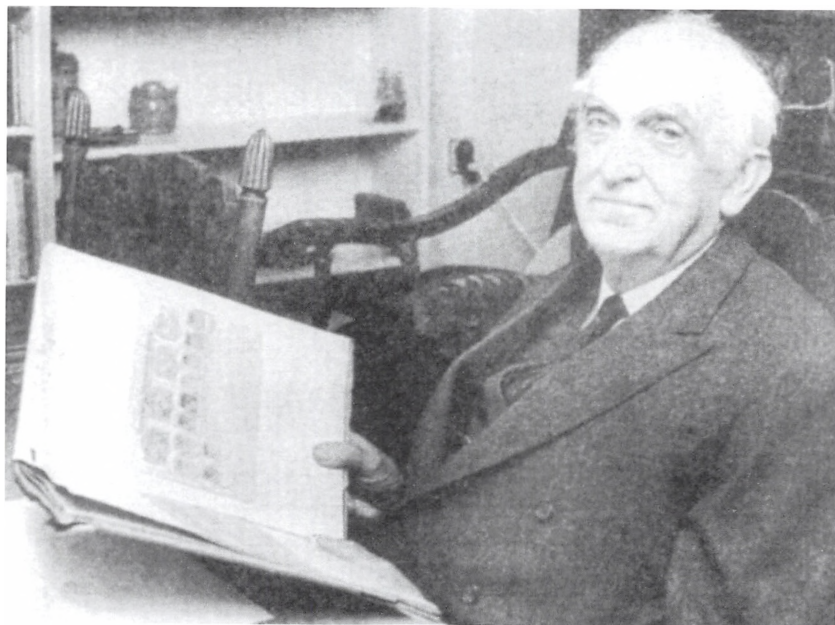
tionale Kommission, som på to-tre Maaneder skal administrere Sønderjylland, har brug for Frimærker og Stempler. Jeg tænker, De kunde tegne dem. Har De ikke Lyst? Hvis saa er, beder jeg Dem snarest muligt henvende Dem til den franske Legation (Trondhjemsgade 5). Vor Gesandt (ambassadør) Herr Conty, venter Dem. (...) Den franske Gesandt kan naturligvis ikke træffe nogen definitiv Bestemmelse, men kan, som Kommissionens Medlem, foreslå dem Deres Tegninger, hvis han synes om dem. Alt dette er endnu usikkert og hemmeligt, i det mindste fortroligt. Jeg beder Dem ikke omtale det.»¹⁰

Carstens fulgte Verriers opfordring; hans henvendelse til Conty blev positivt modtaget, hvorefter han udarbejdede skitser til frimærkerne. Den 8. august forsøgte han forgæves at træffe Verrier for at vise ham tegningerne, men nogle dage senere modtog han følgende brev, der er dateret mandag den 11. august 1919:

»Kære hr. August Carstens! Det gør mig ondt, at jeg ikke var hjemme, da De i Fredags kom til Paladshotellet for at besøge mig og vise mig Deres Udkast! Det haster! Kan De allerede i Morgen (Tirsdag) kl. 11, gaa til Kommissionens Kontor? Det er Peder Skramsgade 5, paa første Sal. Sekretæren, mr. Bruce, en Englænder, som kan Dansk, venter Dem. Glem ikke at sige, at Tegningerne er bestilt af den forhenværende franske Gesandt, Hr. Conty. Tak igen for Deres Tegninger og Clichéer! I Hast! Venlig Hilsen Deres hengivne Paul Verrier.»¹¹

Efter at C.I.S. havde givet tilslutning til hans forslag, tegnede han i den følgende tid en række nye udkast til frimærkerne.

Under sine hyppige besøg i kommissionen i Peder Skramsgade havde tegneren luftet tanken om at blive funktionær i C.I.S. Chancen herfor opstod i januar 1920, da et medlem af staben pludselig måtte melde forfald. Med kort varsel måtte han den 13. januar 1920 tage af sted fra København til kommissionens nu oprettede hovedkvarter i Flensborg ombord på den franske krydser »La Marseillaise« sammen med mange andre C.I.S.-funktionærer og en del franske alpejægere foruden en hel del gods til kommissionen. Efter ankomsten til Flensborg den 14. januar 1920 blev han sendt til Hamborg som pas-officer, hvis opgave var at kontrollere papirerne hos de tyske statsborgere, der skulle til Slesvig for at deltage i afstemningerne. Herefter blev han souschef i kommissionens postafdeling og sluttede endelig i Kol-

Tegneren August Carstens (1891–1971) med en luksusmappe med samtlige udgaver af plebiscit-frimærkerne, overrakt ham af C.I.S. ved kommissionens nedlukning. Avisudklip fra Jydske Tidende den 25. januar 1970.

lund ved kommissionens afvikling. I et interview i Jydske Tidende har August Carstens i 1970 givet en detaljeret beskrivelse af sin tid i den internationale kommission.¹²

Generalsekretæren anmodede i august 1919 det danske generalpostdirektorat om at være kommissionen behjælpelig med at fremstille plebiscit-frimærkerne. Hvervet blev medio august overdraget til chefen for postmaterielkontoret Maximilian Oscar Ræder.¹³ Ræder havde siden 1893 været ansat ved postvæsnet.¹⁴ Som kontaktmand til C.I.S. beskriver han selv de kommende måneder som en travl tid, da det var umuligt at vide, hvornår kommissionen skulle overtage administrationen af afstemningsområderne. Ræder havde næsten dagligt konference med Brudenell-Bruce bl.a. om udformningen af frimærkerne og deres trykning, og Carstens udkast blev på Ræders foranledning ændret gang på gang, indtil de fandt deres endelige udformning.¹⁵ I december 1919 blev han udpeget som chef for postforvaltningen i C.I.S. med en månedsløn på 1.000 kroner at regne fra den dag, den endelige ratificering af fredsbestemmelserne fandt sted, dvs.

M.O. Ræder (1874–1968). Efter tiden i C.I.S. var han postmester i Sønderborg indtil 1944. Som pensionist udfoldede han sig som en fængslende rundviser på Dybbøl Banke. Hans sidste rundvisning i 1966 gjaldt mandskabet på kongeskibet »Dannebrog«. Privat foto, 1916/17.

fra den 10. januar 1920. I sit svarudkast til kommissionens ansættelsesbrev takker Ræder for »det foreslåede meget rundelige vederlag«.¹⁶

Ræder ankom den 14. januar til Flensborg med »La Marseillaise« sammen med en række af kommissionens øvrige medarbejdere og med den tunge last af trykte frimærker. Samme dag ankom generalsekretæren ombord på en engelsk destroyer. Først den 26. januar indfandt selve kommissærerne sig med tog til Flensborg, hvor C.I.S.' hovedsæde var blevet oprettet på hotel »Flensburger Hof«. Ud over stillingen som chef for postdepartementet med ansvar for den postale service i de to zoner og som kommissionens forbindelsesled

til de tyske postale myndigheder fik Ræder i løbet af sin embedsperiode overdraget andre opgaver: chef for valutacensuren, for kurer tjene-
 nesten, for kommissionens pasvæsen, desuden blev han tillagt politi-
 mæssige beføjelser.¹⁷

Kommissionens generalsekretær Brudenell-Bruce var i årene 1916-
 1918 legationssekretær ved den engelske ambassade i København.¹⁸
 Herfra blev han »håndplukket« til C.I.S. og blev det faste og konstan-
 te element i kommissionens virke. Da præsidenten sir Charles Mar-
 ling ofte var på rejse til København og Paris, ordnede Brudenell-Bruce
 alt det praktiske for kommissionen.¹⁹

Fra en af sine nærmeste medarbejdere får Brudenell-Bruce det
 skudsmål, at »han var en skarp iagttagere (og) (...) en mand fra top til
 tå, der forenede i sig alt, hvad der hører til den højeste britiske kul-
 tur.«²⁰ Han var kommissionens overordnede ansvarlige ved frimær-
 kernes tilblivelse, fulgte deres udarbejdelse på nærmeste hold og gav
 selv forslag til udformningen af nogle af disse.

Selvom engelsk var det sprog, som kommissionens medlemmer og
 stab, der var af vidt forskellig nationalitet, brugte i deres arbejde, var
 det en fordel, at generalsekretæren beherskede både dansk og tysk.
 Da kommissionsmedlemmerne i midten af april 1920 havde fuldendt
 deres vigtigste opgaver, forlod de Flensborg, hvorefter Bruce blev for-
 synet med særlige fuldmagter for at bestride opgaverne, indtil græn-
 sedragningen var en realitet den 15. juni.²¹ Dagen derpå forlod han
 Flensborg og tog en kort tid ophold på kurhotellet i Kollund. Fra
 officiel side blev hans indsats værdsat ved udnævnelse til Member of
 the British Empire og til kommandør af Dannebrog. Efter sin aktive
 tjeneste slog han sig i slutningen af 1930'erne ned på en lille ø i British
 Virgin Islands.²²

Endelig udformning og tryk af plebiscitfrimærkerne

Der var i kommissionen enighed om, at frimærkerne skulle sættes i
 omløb som almindelig porto for hele afstemningsområdet, når kom-
 missionen var trådt i funktion og havde overtaget administrationen
 og lovgivningen her. Med kommissionens accept gik August Carstens
 i august 1919 og den følgende måned i gang med at udarbejde udkast
 til plebiscit-frimærkerne. Da datoen for kommissionens overtagelse af
 administrationen i zone I og II, og dermed for frimærkernes debut,

Brudenell-Bruce (1885–1960) ved sit arbejdsbord. Han var ud af en engelsk aristokratisk familie (Tudorslægten). Efter sin uddannelse, bl.a. på den berømte kostskole Harrow, søgte han ind i diplomatiet. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

stadig svævede i det uvisse, foregik tegnerens arbejde under et vist tidspres.

Eftersom møntfoden i de to zoner indtil videre skulle vedblive med at være tysk, blev frimærkerne trykt i pfennig- og mark-værdier. Hans udkast til pfennig-mærkerne med de slesvigske løver omkranset af laurbærblade gik glat igennem, og det samme gjorde udkastet til mark-værdierne. Det københavnske bogtrykkerfirma H.H. Thiele erklærede sig indforstået med at trykke frimærkerne, og træsnit af mærkerne og klichéer blev herefter udarbejdet af xylografen H.R. Müller.²³ Da de første prøvetryk forelå den 18. august, opdagede kommissionens sekretariatsleder Richard Thirsk, at man med lidt fantasi som et fikserbillede i mark-mærkets midte kunne se en ørn med udbredte vinger svarende til det prøjsiske våben, og Ræder kunne også få en tysk militær-pikkelhue ud af det med en kugle i stedet for en spids i hjelmens top.²⁴

I sort-hvid tryk ses t.v. den primært godkendte, men derpå annullerede udgave af frimærkerne i mark-værdier. T.h. de forkastede andet og tredje udkast og nederst den godkendte udformning med kirken i baggrunden til højre. Foto: Post & Tele Museum, København.

I begge tilfælde kunne mærket utilsigtet blive opfattet som propaganda for den tysksindede del af befolkningen, hvorfor godkendelsen da også blev annulleret dagen efter, den 19. august. Generalsekretæren bestemte herefter, at mark-værdierne skulle fremstilles i dobbelt størrelse. Carstens næste udkast viste som baggrund en kæmpehøj i venstre side og en mølle i højre. Også dette blev forkastet, da Ræder gjorde opmærksom på, at møllen var et dansk, nationalt symbol. Som det næste udkast foreslog Ræder at anbringe en typisk dansk landsbykirke i højre side af billedet, men det blev også forkastet, da man ikke fandt, at der var nogen særlig forbindelse mellem kommissionen og kirken. Så blev kirken erstattet med en gruppe træer. Da prøvetrykket forelå, indstillede Ræder det til kassation, da de lyse felter dominerede over svagere mørke. Så blev der tegnet et nyt mærke, og her fik Ræder igen listet sin kirke, ganske vist i noget formindsket udgave, ind i højre side af baggrunden, og dette udkast gik glat igennem.²⁵

Ark med samtlige plebiscit-frimærker. Det er ingen underdrivelse at sige, at de er en fryd for øjet, ikke mindst mark-værdierne. Privat foto.

Det er en interessant detalje ved frimærkerne, at Slesvig staves efter dansk retskrivning og ikke efter den tyske. I alle udgaver indgår de slesvigske løver som motiv og betegnelsen »Plebiscit« står på en fremtrædende plads øverst i pfennig- og nedadtil i mark-frimærkerne.

Med indhentet tilladelse fra verdenspostunionen i Bern, og efter at farvevalg og andre detaljer var på plads, kunne trykningen af frimærkerne nu gå i gang hos H.H. Thiele. De udkom i ti værdier: fra 2,5 til 75 pfennig og i en, to, fem og ti marks værdier, alle i forskellig farve og i et samlet antal på godt 40 millioner, deraf ca. 13 millioner i de hyppigst anvendte brevportoer: 10, 15 og 20 pfennig. Enkelte fejltryk kunne ikke undgås – til glæde senere for filatelister. Desuden fremstilledes brevkort (helsagsbrevkort) med værdierne 7,5, 10 og 15 pfennig i et samlet antal af cirka 600.000.²⁶

I oktober kom Brudenell-Bruce med det forslag, om ikke kommissionen skulle lade fremstille tjenestefrimærker til eget brug.²⁷ I løbet af få dage havde Ræder fået trykt et beskedent antal af cirka 3.400 frimærker i de ovenfor anførte værdier og i samme udformning, det største antal igen af de hyppigste brevportoer. Senere blev de trykt i større oplag. Disse plebiscitfrimærker, der blev overstemplet med bogstaverne C.I.S., er i dag sjældne og derfor eftertragtede som samlerobjekt. Også helsager med kommissionens påtrykte initialer blev trykt i begrænset omfang. Plebiscit-frimærkerne var alle færdigtrykte den 10. september 1919 og C.I.S.-mærkerne måneden efter.

Den 10. januar 1920 blev Versailles-traktaten ratificeret, og den 12. januar blev afrejsen til Flensborg med »La Marseillaise« fastlagt til den følgende dag. Imidlertid havde det tyske postvæsen ikke besvaret kom-

Et af de sjældne C.I.S.-tjenestefrimærker. Privat foto.

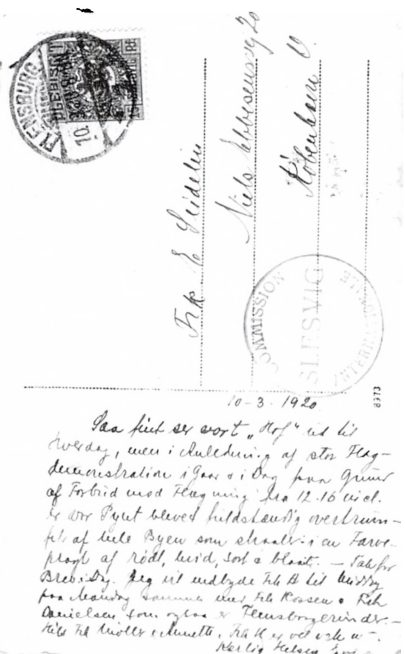
missionens anmodning om at fremskaffe fortegnelser over det estimerede frimærkeforbrug i hvert enkelt postkontor i afstemningsområdet. Men med kort varsel løste Ræder problemet. Han havde nemlig allerede tidligere sammenlignet statistiske oplysninger om de slesvigske posthuses frimærkesalg med danske posthuses og kunne nu skønne, hvad der ville være brug for i zone I og zone II i en fire måneders periode. Antallet fordoblede han af hensyn til øget salg til samlere.

Frimærkerne skulle nu i løbet af et døgn pakkes i kasser beregnet til de enkelte posthuse. Ræder fik i en fart indkaldt postmaterielkontorets personale, som så i løbet af kort tid fik ordnet pakningen, der blev læsset på fire lastbiler og kørt til Frihavnen, hvor orlogsskibet lå med dampen oppe. Kasserne med frimærker og andet postalt gods vejede adskillige tons, de tungeste kasser mellem 300 og 400 kilo.²⁸

Frimærkerne i anvendelse

Efter at de tyske tropper den 24. januar havde forladt afstemningsområdet og var blevet afløst af de allierede besættelsestropper, og da kommissionsmedlemmerne to dage senere var ankommet til Flensborg, var administrationen og forvaltningen definitivt overgået til C.I.S. for, skulle det vise sig, en cirka fem måneders periode. De mange pakker med frimærker til posthusene blev hurtigt fordelt, og allerede den 25. januar var frimærkerne blevet sat i omløb. De tidligere anvendte tyske frimærker kunne ombyttes med plebiscit-frimærker inden for en frist på seks dage.

Kommissionens egne frimærker med C.I.S.-stempel blev i de første otte til ti dage i Flensborg anvendt til frankering af al udgående post; derefter havde kun kommissærerne, generalsekretæren og general-

Brevkort med på forsiden billede af Hotel »Flensburger Hof« med kommissionsmedlemmernes flag, og på bagsiden ses i adresserubrikken kommissionens stempel. Kortet er stemplet den 10. marts 1920 og afsendt af en funktionær i C.I.S. Teksten giver en situationsbeskrivelse af den flensborgske befolknings protest mod et forbud mod flagning i dagene op til afstemningen i zone II den 14. marts. Da brevkortet ikke er tjenstligt, er der ikke anvendt tjenestefrimærke som porto. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

sekretariatet tilladelse til at bruge disse mærker. Kurerposten til København blev lagt i en intern postkasse, der bar påskriften Lettres pr. Courrier à Copenhague.

Folkeafstemningen den 10. februar 1920 i zone I gav et klart dansk flertal på 74,2%, medens afstemningen i zone II den 14. marts resulterede i en lige så markant tysk majoritet på 80,2%, i Flensborg stemte 75,2% for Tyskland. Den 5. maj rykkede dansk militær ind i zone I, hvor den danske valuta blev indført den 20. maj og samtidig indførtes plebiscit-frimærker påtrykt 1. Zone med værdiangivelser i dansk mønt, dog blev værdierne på 35 øre samt to, fem og ti kroner først udleveret den 28. maj.²⁹

Motiverne på mærkerne var i øvrigt identiske med de tidligere gældende plebiscit-mærker, som fortsat kunne anvendes i zone I indtil

den 27. maj. 1. Zone-mærkerne blev trykt i et samlet antal af knap ni millioner eksemplarer, heraf udgjorde mærkerne med værdierne fra en til 20 øre ca. seks millioner. Filatelister holder stadig et vågent øje med fejltrykte eksemplarer. Der blev også trykt ca. 300.000 helsager med dansk tekst og dansk værdiangivelse. Mærkerne havde en kort levetid, de gik ud af brug den 17. juli 1920.

I Zone II var plebiscitfrimærkerne i den oprindelige udformning med værdiangivelser i pfennig og mark gyldige indtil den 23. juni 1920, idet tyske frimærker var blevet genindført den 15. juni. C.I.S.-frimærkerne var i brug indtil den internationale kommissions afrejse den 16. juni. Da kommissionen i sin levetid kun anvendte omkring 3.300 tjenestefrimærker, medens der blev trykt i alt ca. 54.000 foruden helsagsbrevkort, blev et stort restoplæg af disse eftertragtede frimærker i august brændt i en have i Kollund under opsyn af den afgæede generalsekretær.³⁰ Efter afstemningen i zone I den 10. februar 1920 lod C.I.S. fremstille et ark med samtlige plebiscitmærker, stemplet i Sønderborg på afstemningsdagen.³¹

Frimærkerne blev alle trykt i København hos H. H. Thiele. Om fordelingen af omkostningerne ved fremstillingen og distribueringen og om indtægterne ved salget af de mange frimærker blev der indgået et forlig mellem C.I.S. og de tyske embedsmænd i postetaten ved Oberpostdirektion i Kiel, som fortsat stod for den postale administration i de to zoner. Tyskland skulle betale alle udgifter til fremstilling og distribuering af frimærkerne mod til gengæld at få udbetalt et beløb udregnet som gennemsnitsindtægten i tre år samt ti procent af indtægterne ved mersalget.

Af pfennig-mærkerne blev der solgt for cirka 12 millioner mark. Heraf fik Tyskland cirka halvanden million samt godt en million mark for 10 procent af mersalget. Resten, ca. 9,5 millioner mark, blev delt ligeligt mellem kommissionen og Tyskland. For zone 1-mærkerne var tallene ikke så høje på grund af deres korte levetid.³²

Mere end halvdelen af kommissionens samlede udgifter på omtrent tre millioner kroner, der også dækkede udgifterne til afholdelse af afstemningerne, hotelforplejning m.m., blev udredt gennem frimærkesalget, der tillige inkluderede et stort salg til frimærkesamlere. Afregningen for frimærkesalget skete i mark, hvis værdi i afstemningsperioden på grund af den tyske inflation var faldet fra 88 danske øre i januar til 22 øre i slutningen af maj. Til orientering kan oplyses, at kommissærerne månedsvist blev aflønnet med 200 engelske pund,

Frimærke med 1. Zone-stempel. Postkontorets frimærkestempel er endnu ikke (den 10. juni 1920) blevet ændret til dansk stavemåde. Privat foto.

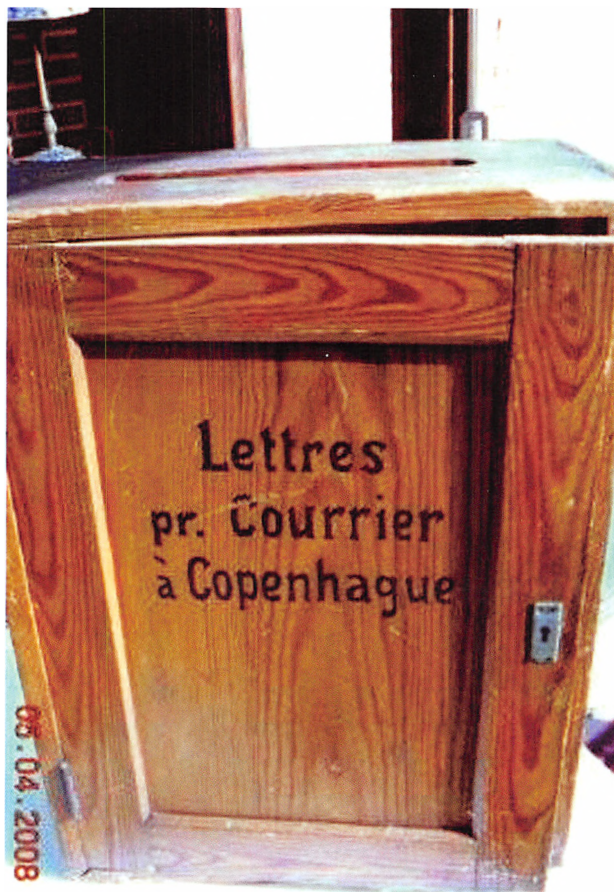
generalsekretæren med 5.000 kroner og postdirektør Ræder med 1.000 kroner, og alle havde desuden frit ophold.³³

C.I.S. nedlægges

Den nye grænse mellem Danmark og Tyskland blev officielt trukket den 15. juni 1920, og samtidig afsluttedes plebiscit-frimærkernes kortvarige levetid.

Kommissionsmedlemmerne havde allerede i midten af april forladt Flensborg efter at have afgivet forslag til grænsedragning, men generalsekretæren og hans nærmeste medarbejdere blev og varetog opgaverne til og med den 15. juni ved udløbet af kommissionens mandat. Dagen efter ved 12-tiden blev der holdt afskedsceremoni. De fleste af kommissionens medarbejdere havde da fået deres afsked med en måneds løn, mens generalsekretæren og nogle af de højtstående embedsmænd slog sig ned på kurhotellet i Kollund for i den følgende tid at fuldende det store afviklingsarbejde. M.O. Ræder sluttede definitivt den 29. juli. Straks herefter overtog han postmesterembedet i Sønderborg.³⁴

Ved sin opløsning havde kommissionen ladet fremstille ca. 80 luksusmapper i rødt lærredsbind, indeholdende et sæt plebiscitmærker i tysk og dansk (zone I) møntfod, et sæt C.I.S.-mærker og nogle plebiscit-helsager, alle ustemplede. På den sidste side af omslaget er indsat kommissionens laksegl over en silketråd, der går igennem alle blade. Disse mapper blev, med kommissionsmedlemmernes og generalsekretærens underskrift, skænket til C.I.S.' embedsmænd og til personer, der havde spillet en betydende rolle i afstemningsområdet, der-

Kommissionens interne postkasse (52×38×16 cm), som indtil for nylig har været i familien Ræders besiddelse. Foto: Anton Marckmann.

iblandt tyske. På mappens omslag er modtagerens navn og de slesvigske løver indfældet i guld.³⁵

De slesvigske plebiscit-frimærker som samlerobjekt

Filatelisterne har en stor interesse i frimærkerne fra afstemingstiden. Der forhandles jævnligt mærker af den først udgivne serie og af 1. zone-serien, der begge blev trykt i betydeligt antal og derfor ikke er vanskelige at erhverve.

Brudenell-Bruce i jaket og med høj hat og Ræder (tv.) foran hotel »Flensburger Hof« ved ceremonien den 16. juni 1920 kl. 12. Foto: Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot.

Derimod udbydes breve og kort med de eftertragtede C.I.S.-tjenestemærker overordentligt sjældent på markedet. Disse frimærker blev kun brugt i begrænset omfang ved kommissionens postforsendelser, og et stort restoplæg blev destrueret efter grænsedragningen. Enkelte C.I.S.-sæt og ark, både stemplede og ustemplede, kom dog i 1920 i privates besiddelse, blandt andet som gave til personer, som kommissionen hermed ville vise sin erkendtlighed overfor, således til 21 medar-

bejdere fra paskontoret.³⁶ Så sent som den 26. juli 1920, mere end en måned efter kommissionens nedlæggelse, donerede generalsekretæren en mappe til museet i Flensborg. Den indeholder ark med samtlige førsteudgave frimærker og tjenestemærker, alle ustemplede, men ingen zone 1 mærker, da disse jo ikke var i omløb i det tyske område. Mappen indeholder desuden en del ustemplede brevkort, de såkaldte helsager.³⁷

Et komplet sæt C.I.S.-frimærker sættes i dag i filatelistkredse til en værdi af 42.000 kroner, og i 2009 blev en af kommissionens luksusmapper solgt på auktion for 4.600 kroner.³⁸ På Post- og Telemuseet i København kan ark af samtlige plebiscit-frimærker og udgaver beses, og det tyske mindretals museum i Sønderborg (Deutsches Museum Nordschleswig) erhvervede i 1989 en imponerende privatsamling, indeholdende samtlige plebiscit-udgaver og dertil en række helsager, fejltryk og varianter. Samlingen, der ved overtagelsen blev vurderet til en værdi af 140.000 kroner, befinder sig nu i en bankboks.³⁹

Afrunding

Efter at tyske frimærker var inddraget den 25. januar 1920 i zone I og II, blev plebiscit-frimærkerne samtidigt sat i omløb som afstemningsområdets gældende brev- og forsendelsesporto. Kommissionen havde herved også på det postale område markeret den særlige status, som de to zoner opretholdt i den »regeringsløse« tid fra den 10. januar til den 15. juni 1920, da C.I.S. midlertidigt fungerede som lovgivende og administrativ myndighed.

Frimærkerne skulle være »neutrale« i deres udformning i den forstand, at de ikke kunne tolkes i retning af en national holdning eller et nationalt tilhørsforhold, og her havde den danske tegner en ikke helt taknemlig bestillingsopgave at løse. Det kunstneriske resultat blev særdeles vellykket, men markmotiverne kan mistænkes for at have et (bevidst?) dansk islæt med den karakteristiske danske landsbykirke og kæmpehøj som baggrund. Bortset fra denne indvending yder udformningen af de slesvigske plebiscit-frimærker fuld retfærdighed til afstemningsområdets uafklarede nationalitet. Havde man i Slesvig bibeholdt og overstemplet de tyske Germania-mærker, som det var tilfældet i nogle østtyske afstemningsområder, kunne man med god grund have udlagt dette som en tilkendegivelse af en tyskvenlig holdning.

LITTERATUR OG KILDER

Upublicerede kilder

Landsarkivet Aabenraa (LAA):
Acc.1868, M.O. Ræders privatarkiv

- Dagbog 5. maj-31. juli 1920
- Notater fra 24. januar 1929 til 1960'erne
- Utrykt manuskript med kritiske bemærkninger til en artikel i det kgl. danske postvæsens festskrift 1924 om de postale forhold i afstemningsområdet og med korrigerende oplysninger

Post- og Telemuseum, København: Arkiv, Samling 49, plebiscit-frimærkerne

- Opgørelsesbog over leverede frimærker til frimærkekontrollen i perioden 24. maj 1919 til 30. december 1921, fabrikation 133.
- Brev. Paul Verrier til Paul Carstens fra den 21. juli 1919.
- Brev. Paul Verrier til Carstens fra den 11. august 1919.

Lokalhistorisk Arkiv, Sønderborg:

- Interview ved Sv. Alkjærsgig i DR d. 14. marts 1962: M. O. Ræder, postmester (Båndoptagelse og afskrift)

Sønderborg Slot, Arkiv: Arkivnummer 0.5.4.

- Kopi af ledsagebrev dateret d. 6. november 1943 fra M. O. Ræder ved aflevering af materiale til Post- og Telegrafmuseet i København.
- Diverse billeder omkring perioden.

Städtisches Archiv, Flensburg: XVI, Abstimmungsarchiv 00066.

Litteratur

Adriansen, Inge og Broder Schwensen:
Fra det tyske nederlag til Slesvigs deling

1918-1920. Sønderjyske billeder. Aabenraa og Flensborg, 1995.

Andersen, H.: *Die Briefmarken von Nord-Schleswig*. Neues Handbuch der Briefmarkenkunde. Heft 8. Frankfurt am Main, 1962

Andersen, J.: Adskillelsen fra og genforeningen med Sønderjylland. «*Det kongelige danske postvæsen gennem 300 år*». Festskrift, udg. af generaldirektoratet for postvæsenet. København 1924, s. 129-222.

Clausen, M.P.: »Plebiscit-frimærkerne i Slesvig 1920«. *Historisk Samfund for Als og Sundeved*, hæfte 48, 1969, s. 46-53.

Correl, F.D.: »The Slesvig plebiscite of 1920«. *Nordia 2001* – Tucson, Arizona – 19.-21. januar 2001, s. 1-31.

Danmark frimærkekatalog 2007, Slesvig: s. 291-292. AFA-forlaget.dk.

Dansk fremmedordbog. Munksgaard 1997

Jydske Tidende 25. januar 1970. Interview med August Carstens.

Miang, B.: »Omkring det sønderjyske ministerium og den internationale kommission«. *Historisk Samfund for Als og Sundeved*, hæfte 48, 1969, s. 5-33.

Michel. *Deutschland-Spezial Katalog*, 2008. Deutsche Abstimmungsgebiete s. 691-779. Schwarzenberger Verlag.

Nehm, H.: »Slesvig Plebiscit udgaven 1920«. *Nord. Filat. Tidsskrift* nr. 1, 2008, s. 5-12.

Rerup, Lorenz: *Slesvig og Holsten efter 1830*. 1982.

Ræder, M.O. Phila-kronik i Berlingske Tidende, 7. december 1963.

Stolz, G.: *Volksabstimmung Nordschleswig 1920. Plebiscit Slesvig*. Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 1990.

NOTER

1. Versailles-treaty. Section 3, art. 109-114. <http://history.sandiego.edu/gen/text/versailles treaty/vercontents.htm>.

2. Plebiscit er den latinske betegnelse for en folkeafstemning om et lands eller landsdels statslige tilhørsfor-

- hold. Dansk fremmedordbog. Munksgaard 1997, s. 741.
3. Michel. Deutschland-Spezial Katalog, 2008. Deutsche Abstimmungsgebiete s. 691-779. Schwarzenberger Verlag.
 4. Adriansen, I. og Broder Schwensen, 1995, s. 19. Dette var dog ganske i tråd med den franske regerings tyskfiendtlige holdning.
 5. Miang, B. 1969, s. 21-23.
 6. Ræder, M.O. Phila-kronik i Berlingske Tidende, 7. december 1963.
 7. Adriansen, I. og Broder Schwensen 1995, s. 21.
 8. <http://www.graenseforeningen.dk/artikel/3066>: Verrier, Paul, 1860-1938, fransk professor.
 9. Carstens tegnede således Paul Verriers ex libris, og de havde mødt hinanden i den sønderjyske studenterforening »To Løver«, hvor Verrier i 1916 var blevet udnævnt til æresmedlem. <http://www.graenseforeningen.dk/artikel/3687>: To Løver.
 10. Verriers brev til Carstens, dateret den 21. juli 1919. Orig. dansk. Samling 49, Post- og Telemuseum, København. Senere blev Paul Verrier personlig rådgiver for Paul Claudel.
 11. Verriers brev til Carstens, dateret den 11. august 1919. Samling 49, Post- og Telemuseum, København.
 12. Jydske Tidende 25. januar 1970. Interview med August Carstens.
 13. Ræder, M.O. Phila-kronik i Berlingske Tidende, 7. december 1963.
 14. Personlig meddelelse fra fru Agnes Ræder Clausen, født Ræder.
 15. Ræder, M.O.: Phila-kronik i Berlingske Tidende, 7. december 1963.
 16. Nehm, H. 2008, s. 7. Kommissionens ansættelsesbrev dateret den 10. december 1919 og Ræders svarudkast. Originalen befinder sig i H. Nehms besiddelse.
 17. Interview ved Sv. Alkjærsgig i DR den 14. marts 1962: M.O. Ræder, postmester. Optaget på bånd og senere afskrevet. Kopi heraf er arkiveret på lokalhistorisk arkiv, Sønderborg. Se desuden <http://www.graenseforeningen.dk/artikel/21513>: Ræder, M.O, 1874-1968, postmester.
 18. Om John Charles Brudenell-Bruce, se: www.thepeerage.com/p.2444
 19. Miang, B. 1969, s. 24.
 20. Ræder, M.O. 1921, s. 320-321.
 21. Adriansen, I. og Broder Schwensen, 1995, s. 42.
 22. Ræder, M.O. notater i dagbog. LAA, acc. 1868. Jf. desuden upubliceret manuskript LAA acc.1868, Clausen, M.P. 1969, s. 46, omkring hans kone Elsie Brudenell-Bruce.
 23. Andersen, H. 1962, s. 4-5.
 24. Samling 49. Post- og Telemuseum, København.
 25. Ledsagebrev dateret den 6. november 1943 fra M.O. Ræder ved aflevering af materiale til Post- og Telegrafmuseet i København. I kopi på Sønderborg Slot, arkivnr. O.5.4.
 26. Corell, F.D. 2001, giver i en meget grundig og detaljeret udarbejdet artikel svar på praktisk taget alt, hvad man som historisk interesse-ret eller som filatelist ønsker at få oplyst om plebiscit-frimærkerne. Der skal her henvises til s. 28-29, der er en oversigt over frimærkernes historie med angivelse af de forskellige udgavers »funktionstid«, og til s. 6-9 (om den første frimærkeudgave), s.11-13 (om zone I frimærkerne) og s. 15-18 (om C.I.S.-frimærkerne).
 27. Ræder, M.O. 1921, s. 316-317.
 28. Ræder, M.O. 1921, s. 296-297.
 29. Opgørelsesbog over leverede frimærker til frimærkekontrollen i perioden 24. maj 1919 til 30. december 1921, fabrikation 133. Arkivet, Post- og Telemuseum, København.
 30. Ræder, M.O. 1921, s. 317.
 31. Frimærkerne var grupperet omkring et billede med to figurer i silhuet, der holder på en urne med valgresultatet. Billedet blev i guldindramning skænket til de tjenestemænd, som kommissionen havde ansat til at bistå med afviklingen af afstemningen. Et eksemplar af det indrammede billede er arkiveret på Sønderborg Slot. Arkiv O. 6.
 32. Ræder, M.O. 1921, s. 306.
 33. Artikel af M. Thirsk (ass.secretary,

- C.I.S., konsul i Århus) i Jyllands Posten den 13. januar 1924: De umulige Afstemningsvilkår.
34. Ræder, M.O. 1921, s. 323.
 35. Clausen, M.P. 1969, s. 52.
 36. Ræder, M.O. 1921, s. 317.
 37. Städtisches Archiv, Flensburg . XVI Abstimmungsarchiv 00066. På den bagerste side i den forsvarligt arkiverede mappe er kommissionens laksegl indsat, og Brudenell-Bruce har egenhændigt skrevet: »Dem Museum in Flensburg zu Erinnerung an die Volksabstimmung«. Sign. E.B.-B.
 38. Danmark frimærkecatalog 2007, Slesvig, s. 291-292. AFA-forlaget. dk.
 39. Stolz, G., 1990, s. 8.

Det sønderjyske pengeinstitutlandskab siden 1968

Af MOGENS ASMUND

Erhvervsstrukturerne forandres løbende, og over en blot lidt længere årrække er ændringerne markante. Det gælder også på finansområdet. I Sønderjylland er pengeinstitutlandskabet således i løbet af de små 40 år, hvor landsdelen udgjorde én amtskommune, blevet et helt andet. Af de 52 pengeinstitutnavne, man i 1968 kunne møde rundt om i Sønderjylland, kan kun ét genfindes blandt de 16, der er repræsenteret i dag. Og antallet af bemandede betjeningssteder til rådighed for sønderjyderne er mere end halveret til ca. 100. I denne artikel fortælles en del af historien om de sønderjyske banker, sparekasser og andelskasser i nyere tid.

I 1968 var pengeinstitutlandskabet i Sønderjylland endnu karakteriseret ved mange, typisk mindre, selvstændige, lokalt forankrede banker og sparekasser. Der var på det tidspunkt 29 sparekasser og 11 banker – plus en håndfuld andelskasser – med domicil i Sønderjylland, og de lokale institutter var repræsenteret med over 150 bemandede betjeningssteder¹ i landsdelen. Hertil ca. 60 filialer af syv institutter med hjemsted uden for Sønderjylland – væsentligst filialer af københavnske hovedbanker². De flere end 200 betjeningssteder var fordelt på 100 sønderjyske lokaliteter. På nogle få pladser, primært købstæderne, var der op til en halv snes pengeinstitutafdelinger. Men det typiske var, at der i hver by eller sogn var en enkelt eller højst et par afdelinger – og mange steder var den lokale, selvstændige sparekasse alene på pladsen.

Landsdelens situation på pengeinstitutområdet i 1968 kan karakteriseres som en forholdsvis fredsommelig markedsdeling uden voldsom konkurrence institutterne imellem. Den adskilte sig således ikke fra forholdene i det øvrige Danmark.

Men 1968 var ikke kun det år, hvor ungdomsoprøret for alvor brød løs. Det var – uden sammenligning i øvrigt – også året, hvor en total nytegning af det sønderjyske pengeinstitutlandkort gik i gang.

Figur 1: Selvstændige sønderjyske pengeinstitutter anno 1968

På kortet ses placeringen af de 45 selvstændige lokale pengeinstitutter, der, tillige med syv institutter med hjemsted uden for landsdelen, opererede i Sønderjyllands-området i 1968. Fordelingen af selvstændige sønderjyske institutter på de gamle amter var meget ujævn: 19 i Tønder, 12 i Haderslev, 10 i Sønderborg og fire i Aabenraa. Til gengæld var den amtsvise fordeling af i alt 221 bemandede betjeningssteder mere ligelig: 60 i både Tønder og Haderslev, 55 i Sønderborg og 46 i Aabenraa. De fulde navne på de daværende lokale pengeinstitutter fremgår af bilagstabellerne.

Syv år senere – i 1975 – var antallet af selvstændige sønderjyske banker og sparekasser reduceret drastisk: fra 40 til 11. Det afspejler en forandrings-tendens på pengeinstitutområdet, som i disse år prægede hele landet – og mange dele af samfundslivet³. De større institutter, der kom ud af konsolideringsbølgen omkring 1970, gik i mange tilfælde også ud over deres hidtidige geografiske landsdels-virkefelter. I første omgang var denne trafik dog for Sønderjyllands vedkommende ensrettet – udefra og ind. Det havde for det sønderjyske pengeinstitutlandkort den konsekvens, at antallet af institutter med hjemsted uden for amtet næsten fordobledes i perioden 1968–75 – fra syv til 12. Uanset koncentrationen på færre selvstændige enheder gik udviklingen i antal bemandede betjeningssteder til rådighed for befolkningen den modsatte vej og nåede i løbet af 1970'erne et toppunkt omkring 240. Vel var der altså tale om en dramatisk koncentration, reduktion og omstilling, hvad angår antallet af lokale aktører og der-

med de sønderjyske navne på skiltene – men slet ikke om en rationalisering af leverancesystemet.

Den næste markante omvæltning i det danske pengeinstitutlandskab fandt sted i perioden 1989–94. Seks store landsdækkende institutter blev til de to mega-banker Den Danske Bank og Unibank, og i samme periode bukkede flere regionale institutter under. I Sønderjylland gik de to dominerende lokalt baserede institutter, Sydbank og Sparekassen Sønderjylland, i 1990 sammen til Sydbank Sønderjylland. Med denne lokale fusion og med baggrund i sammenlægningen af hovedbanker, der filialmæssigt hver især var ganske vel repræsenterede i landsdelen, blev der bl.a. skabt grundlag for gennemførelse af den rationalisering af leverancesystemet, som kun forsigtigt var igangsat i løbet af 1980'erne. I 1997 var der 15 banker og sparekasser tilbage i Sønderjylland, heraf otte lokalt domicilerede. Antallet af betjeningssteder var næsten halveret – til godt 120.

I det seneste tiår er antallet af banker og sparekasser med repræsentation i Sønderjylland yderligere reduceret til 13, heraf seks med hjemsted i landsdelen, og antal bemandede betjeningssteder er nu nede omkring 100. Det skal bemærkes, at det meste af tiåret – til og med 2007 – var karakteriseret ved udtalt medvind for finansbranchen, hvilket betød, at de største bankers fortsatte filialrationalisering delvist blev opvejet ved mindre institutters aktive nyetableringsadfærd.

Denne artikel forfattes og afsluttes på et tidspunkt, hvor de danske pengeinstitutter er ramt af den såkaldte finanskrisen. Hvor omfattende forandringer, det vil føre med sig, er uvist. Men det kan meget vel blive voldsomt. En del mindre og mellemstore pengeinstitutter har således i det seneste år opgivet selvstændigheden, herunder også et sønderjysk. Historien herom skal nok blive skrevet.

Formål, struktur og metode

Nærværende artikel er en undersøgende og kommenteret beskrivelse af det sønderjyske pengeinstitutlandskab og forandringerne heri i perioden siden 1968 – naturligt med afsæt i forhistorien og den generelle samfunds- og finansudvikling. Der konkluderes med bud på, hvorfor det gik, som det gik, på pengeinstitutområdet i Sønderjylland.

Pengeinstitutter (institutter) er samlebetegnelse for banker og sparekasser. Hvor det eksplicit anføres, inddrages også andelskasser. Be-

skrivelsen af udviklingen baserer sig alene på antal institutter og disses filialer (bemandede betjeningssteder). Det enkelte instituts filialantal antages – næppe helt urealistisk – at afspejle instituttets relative størrelse. Gængse styrkemæssige målestørrelser som kapital, forretningsomfang, indtjening, kundeantal og beskæftigelse anvendes ikke, bl.a. fordi specificerede data herom ikke foreligger i sammenlignelig form.

Sønderjylland er her den amtskommune, der, i hovedtræk omfattende de gamle nordslesvigske amter, Haderslev, Tønder, Aabenraa og Sønderborg, kom til verden i 1970 og forsvandt igen 37 år senere ved den offentlige strukturreform pr. 1. januar 2007. Med denne geografiske afgrænsning tilgodeses en ambition om at bidrage med et stykke nutidig, bred finansiel historieskrivning om det Sønderjylland, der nu ikke længere har nogen formel eksistens.

Den behandlede tidsperiode har som foran anført baggrund i, at der netop i slutningen af 1960'erne også i den danske pengeinstitutverden startede en skelsættende, regionalt stordriftsinspireret og grænseoverskridende, strukturændringsproces. Statistisk følges udviklingen helt frem til august 2009; men der kommenteres primært på periodens første del.

Forfatteren har været en del af systemet gennem det meste af perioden – i årene 1983–2008 som ansat i Sydbank.

Forhistorien: De sønderjyske pengeinstitutter 1920–1968

Historien om det nutidige pengeinstitutlandskab i Sønderjylland og ændringerne over tid heri må nødvendigvis indledes med at trække linjerne tilbage. Og et naturligt udgangspunkt herfor er, når vi taler om Sønderjylland, Genforeningen i 1920.

De sønderjyske pengeinstitutters historie rækker selvfølgelig meget længere tilbage – også til tiden forud for 1864. Men Sønderjyllands pengeinstituthistorie i det 20. århundrede er i sagens natur anderledes end resten af landets, idet Genforeningen også på finansområdet stillede landsdelen over for særlige omstillingskrav – økonomisk, organisatorisk og administrativt. Men det indebærer også nye forretningsmæssige muligheder for banker og sparekasser med aktivitet i landsdelen. Omvæltningerne og det umiddelbare udkomme heraf er indgående

belyst i Chr. Hübbes artikel »De sønderjydske Pengeinstitutter efter Genforeningen« i 1931-udgaven af »Sønderjyske Årbøger«.

Hübbes artikel er skrevet kun godt 10 år efter Genforeningen, men »afleverer« ikke desto mindre et sønderjysk pengeinstitutlandskab, som i grove træk holdt sig frem til 1960'erne. Den omfattende genforeningstilpasning var mere eller mindre overstået. Sønderjylland var i 1930 vel dækket med pengeinstitutter: 40 selvstændige sparekasser og 14 banker og en halv snes andelskasser. Hertil filialer af de københavnske hovedbanker Landmandsbanken og – først og fremmest – Kjøbenhavns Handelsbank. Sidstnævnte var landsdelens største bank og havde afdelinger i de seks største byer samt et betydeligt antal underliggende agenturer i mindre bysamfund⁴. I alt var der ca. 180 bank- og sparekasseafdelinger i Sønderjylland.

Målt på antal selvstændige og repræsenterede pengeinstitutter såvel som på antal betjeningssteder i landsdelen i forhold til hele landet var Sønderjyllands andel i 1930 7–8 pct., og helt frem til i dag har disse procentandele holdt sig godt over 5. Sønderjyllands befolkningstal udgør i underkanten af 5 pct. af Danmarks. Målt med den alen er sønderjyderne således – og har i mange år været – relativt godt forsynet med pengeinstitutter.

De fleste sønderjyske institutter var oprindelig, og forblev længe, ganske små og meget lokale. Mange sparekasser og nogle af bankerne havde således deres virke via en enkelt afdeling inden for ét sogns grænser. Åbningstiderne kunne være begrænset til et par timer lørdag eftermiddag. Betjeningen i mange agenturer – og selv i en del »hovedkontorer« – har næppe omfattet levering af pengeinstitutydelser ud over det allermest nødtørftige: ind- og udbetalinger med sparekasse eller bankbogen som omdrejningspunktet. Men en god håndfuld større banker og sparekasser med hjemsted og aktivitet i og i omegnen af regionens store byer skilte sig ud, hver især med op til en halv snes filialkontorer og agenturer. Og i de største bankafdelinger kunne man få hele paletten – det være sig ind- og udlån, realkreditformidling, vækselhåndtering og »udlejning af boxer«. Sparekassernes tilbud til kunderne var, også i de større afdelinger, begrænset af et lovbestemt forbud mod at drive »bankvirksomhed«, bl.a. vekseldiskontering, garantistillelse og valutahandel⁵.

Det pengeinstitutbillede holdt sig rimelig stabilt gennem 1930'ernes økonomiske krise og en, ikke mindst i Sønderjylland, barsk og politisk vanskelig periode op til og igennem 2. verdenskrig.

Figur 2: Pengeinstitutlokaliteter i Sønderjylland sidst i 1960'erne

Kortet viser de byer/lokaliteter i Sønderjylland, hvor der i slutningen af 1960'erne var bemandede pengeinstitut-betjeningssteder. De daværende i alt 52 pengeinstitutter havde tilsammen 221 betjeningssteder spredt på de viste byer i landsdelen. Flest i det tyndt befolkede Tønder amt, som også var karakteriseret ved flest (små) selvstændige sparekasser, jf. også figur 1 foran.

Efter 1930 er der ikke oprettet nye sparekasser i Sønderjylland, mens der til gengæld blev ned- eller sammenlagt fire sparekasser i 30'erne, to i 40'erne, en enkelt i 50'erne og yderligere fire frem til 1968, hvor der således endnu var 29 selvstændige sønderjyske sparekasser⁶. Udviklingen i den sønderjyske sparekassesektor frem til 1970 er udførligt beskrevet i G. Japsens »De nordslesvigske sparekassers historie«, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland i 1970.

De sønderjyske bankers udvikling ses ikke at have fået en tilsvarende systematisk beskrivelse og belysning siden Hübbers føromtalt 1931-artikel. Strukturelt er perioden frem til slutningen af 1960'erne dog også relativt fredsommelig – sammenlignet med, hvad der derefter skete. Dog forsvinder tre ud af 14 selvstændige banker⁷.

Fremme ved 1968 var det stadig de lokale købstadsbanker og -sparekasser, der dominerede det sønderjyske pengeinstitutbillede. To af hovedbankerne havde dog også konsolideret deres tilstedeværelse i Sønderjylland. Først og fremmest Kjøbenhavns Handelsbank, som i 1968 målt på sine 30 afdelinger – fortsat – var landsdelens største

pengeinstitut. Sideløbende var Andelsbanken blevet en bredt funderet aktør med i alt 16 sønderjyske afdelinger, jf. også skema 1.

Sønderjylland var godt dækket med pengeinstitutter i 1968: Flere end 50 institutter med over 200 bemandede betjeningssteder fordelt på flere end 100 sønderjyske byer og landsbyer.

Forandringsmiljøet i 1960'erne

I løbet af 1960'erne slog omstillingen af Danmark fra sogne-/småbrugssamfund til by-/industriland for alvor igennem. De små enheder, der tidligere havde domineret væsentlige erhvervssektorer inden for både håndværk, industri, handel og landbrug, gik sammen, blev opkøbt eller udviklede sig simpelthen, bl.a. via øget mekanisering, til større virksomheder – fabrikker, forretninger og gårde. Sideløbende med industrialiseringen fortsatte urbaniseringen af det danske samfund.

Folkevandringen fra land til by var en logisk følge af væksten i byerhvervene og det hertil hørende behov for arbejdskraft og den samtidige omlægning og modernisering af landbrugserhvervets tidligere så arbejdskraftintensive driftsformer. Medvirkende til det kraftige økonomiske opsving, der drev samfundsomstillingen i 1960'erne, var i høj grad den åbning og liberalisering af samhandelen, som i disse år var det internationale mantra.

Disse udviklingstendenser påvirkede og ændrede i sagens natur såvel virksomheders som borgeres efterspørgsel efter varer og tjenester. Også når det drejede sig om pengeinstitutydelser. Forskellene i pengeinstitutternes forudsætninger for at løse kundernes behov blev hurtigt åbenbare. De i 1960 mange – tæt ved 650 – danske banker og sparekasser var generelt for små, kapital- og mandskabsmæssigt, og besad slet ikke den fornødne faglige og tekniske kompetence til at løfte de opgaver, som voksende og i stigende grad internationalt orienterede erhvervsforetagender efterspurgte. Yderligere forholdt det sig som nævnt således, at sparekasserne i henhold til lovgivningen ikke måtte levere væsentlige pengeinstitutydelser – bl.a. hverken garantistillelse eller valutahandel – til erhvervslivet. Hertil kom, at bankerne i løbet af 1960'erne i højere grad end tidligere rettede interessen mod det almindelige privatkundesegment, som hidtil havde været sparekassernes gebét. Baggrunden var den velstandsstigning, der fulgte med industrialisering og urbanisering med øgede behov for

finansiering af privatkundernes anskaffelse af større aktiver – det være sig parcelhus, bil eller andre varige forbrugsgoder – og for servicering af det hastigt voksende lønmodtagersegment med lønkonto- og budgetprodukter. På det hidtil ellers så stilfærdige, aftaleregulerede og kontrollerede pengeinstitutmarked spirede dermed en reel konkurrence om kunderne.

Det var i 1960'erne bredt opfattelsen – også i finanssektorens egne rækker – at strukturen, for at imødekomme de ændrede behov og krav, skulle tilpasses. Der var kort og godt for mange og for små pengeinstitutter. Den betydeligste hindring for strukturrationaliseringer – skrappe skatteregler for aktionærer i forbindelse med fusioner – blev lempet i 1964. Hermed var vejen banet for flere bankfusioner. På sparekassesiden skulle der gå yderligere 10 år, før en ny bank- og sparekasselov ligestillede de to instituttyper rent aktivitetsmæssigt.⁸

Uanset formelle hindringer gik der imidlertid i årtiets løb hul på bylden. Fra 1960 til 1968 faldt antallet af selvstændige sparekasser på landsplan med næsten 100 til knap 400 og antallet af selvstændige banker med ca. 50 til rundt 110. Disse ændringer skete i vid udstrækning ved, at små og mellemstore lokale institutter gik sammen til større egnssparekasser og -banker⁹. I mindre omfang var der tale om, at store banker eller sparekasser overtog små. Denne alternative form for konsolidering er mere typisk for perioden 1968–75, hvor pengeinstitutlandskabet for alvor tegnes om. Inden for dette korte spænd af år halveres antallet af selvstændige sparekasser yderligere til knap 200, og antal banker falder med 35 til 75.

Omvæltningerne i Sønderjylland omkring 1970

Strukturforandringerne i Sønderjylland blev først til noget fra 1968 – men havde da været på tegnebrættet gennem nogen tid. En sønderjysk egnsbankfusion havde således været på tale siden midten af 1950'erne – men sparekasserne kom først.

Sparekasserne

Det startede med sammenslutningen af de to store købstadssparekasser Sparekassen for Aabenraa By og Amt og Sønderborg Bys Sparekasse til Sparekassen Sønderjylland i foråret 1968. Hermed var den nationale konsoliderings- og fusionsbølge nået til Sønderjylland og landsdelens første egnsinstitut skabt. Senere samme år blev sparekas-

sen i Ketting en del af Sparekassen Sønderjylland. Og i årene 1970–74 kom yderligere syv lokal- og sognesparekasser med. Det var sparekasserne i Tønder (i 1970), i Brøns, Møgeltønder og Tandslet/det sydlige Als (alle i 1971), i Hostrup (i 1972) samt endelig sparekasserne i Nordborg og Tinglev (begge i 1974), jf. også bilagstabel 1.

10 sønderjyske sparekasser var blevet til én. Men ser man på det sønderjyske landkort, udmærker Sparekassen Sønderjylland sig bl.a. ved ikke at have Haderslev Amt og Midtlandet med. Og sideløbende med dannelsen af Sparekassen Sønderjylland foregik der meget andet af betydning for pengeinstitutstrukturen i landsdelen.

Japsen (1970 s. 332) runder sin 150 års historieskrivning om de nordslesvigske sparekasser af med at notere, at »det karakteristiske har [...] været, at landsdelens egne kræfter har været de bestemmende«. Det synspunkt var nok holdbart i 1970 og afspejlede naturligt, hvad der i årene umiddelbart forud var sket på det sønderjyske marked. Men man stod i 1970 endnu kun ved begyndelsen af omstillingsprocessen. I løbet af de følgende blot fem år skulle yderligere 16 sønderjyske sparekasser forsvinde i konsolideringsbølgen. Og efter 1970 peger udviklingen ikke længere overbevisende i en retning, hvor »landsdelens egne kræfter er bestemmende«. De nævnte 10 by- og lokalsparekasser endte nok med at blive samlet i landsdelsinstituttet Sparekassen Sønderjylland med bred dækning i hele det sydlige Sønderjylland. Men 13 andre sønderjyske sparekasser – mange af dem med hjemsted i det nordlige Sønderjylland – indgik sideløbende hermed i større institutter med adresse uden for landsdelen, længere oppe i Jylland eller i København.

Sparekassen Sønderjylland var som nævnt det første skud. Det næste – i 1969 – var en lille sag. Og dog. Den store, i disse år særdeles ekspansive, københavner-sparekasse Bikuben overtog i det år Spare- og Laanekassen for Ulkebøl Sogn. Det var historisk. Den første sønderjyske sparekasseovertagelse »udefra« nogensinde. Japsen (1970 s. 332) omtaler Bikubens indtog i Ulkebøl som »en tendens, der ellers ikke har sat sig præg på sparekassernes seneste udvikling i Sønderjylland«. Men det skulle vise sig at være et signal om, at den konsolidering, som året forinden var startet i landsdelen, ikke ville få lov at blive et internt sønderjysk anliggende. Offensive landsinstitutter måtte forventes at komme på banen. Og netop i disse år var Bikuben om nogen aggressiv – som udgangspunkt på Sjælland, men fra 1968 også i hovedlandet – først nord for og nu også syd for Kongeåen. Og i 1972 fulgte Bikuben op med

overtagelse af Skodborg og Omegns Spare- og Laanekasse og i 1974 af Skærbæk Sparekasse, som så sent som i 1972 var dannet ved en sammenlægning af Spare- og Laanekassen for Skærbæk og Omegn og Spare- og Laanekassen for Døstrup Sogn. Bikubens sønderjyske tilstedeværelse styrkedes yderligere ved overtagelsen i 1973 af den nødlidende J.A.K. Bank, herunder dennes i 1969 etablerede afdeling i Aabenraa samt afdelinger i Over Jerstal og Skærbæk¹⁰.

I 1970 virkeliggjorde tre Haderslev-sparekasser en efterhånden nogle år gammel plan om at gå sammen til én: Sparekassen Haderslev. Et oplagt match for Sparekassen Sønderjylland skulle man mene. Men alligevel ikke. Den nye Haderslev-sparekasse overtog i 1971 to lokalsparekasser i den vestlige del af det gamle Haderslev Amt – Agerskov Sparekasse og Toftlund og Omegns Sparekasse. Nu var den, set udefra, i endnu højere grad den rette makker for Sparekassen Sønderjylland, som jo på sin side var i fuldt sving med at samle lokalsparekasserne med udgangspunkt i Als, og i det sydlige og det vestligste Sønderjylland – i de gamle Sønderborg, Aabenraa og Tønder Amter.

Men sådan gik det ikke. Haderslev-sparekassen valgte i 1972 at gå nordpå og ind i sammenslutningen Sparekassen Sydjylland, som med hjemsted i Vejle yderligere blev strikket sammen af sparekasser i Fredericia, Varde, Vejen og Ribe. Sydjyllands-projektet har organisatorisk og ledelsesmæssigt formentlig forekommet mere perspektivrigt end Sønderjyllands-løsningen, hvorfor man i Haderslev foretrak at blive 6. hjul på et sydjysk køretøj snarere end 3. hjul på et sønderjysk.

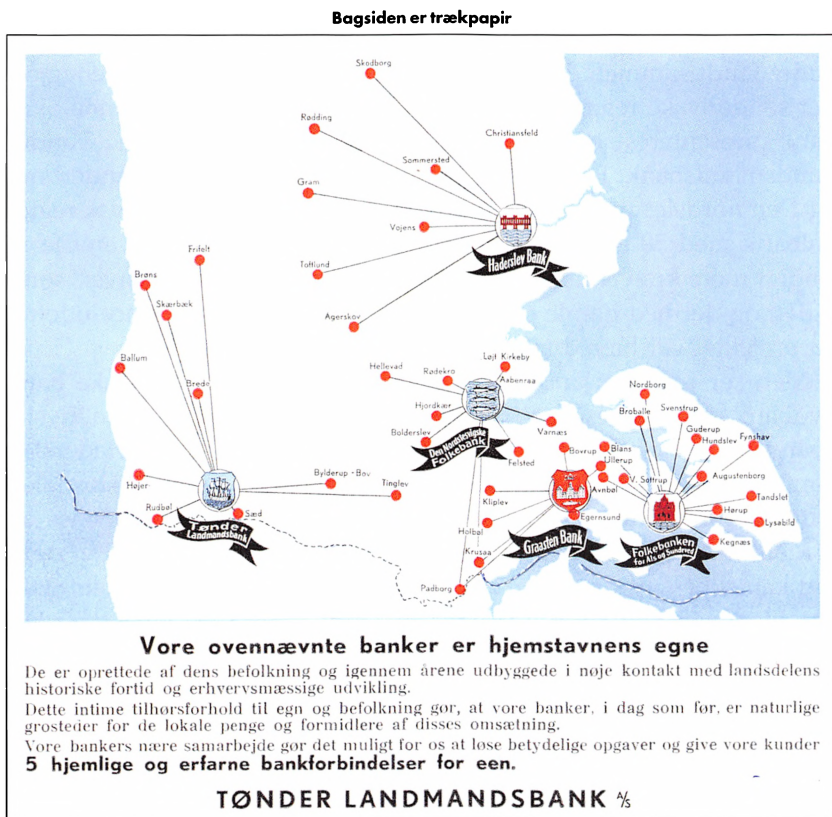
Sparekassen Sydjylland supplerede i øvrigt sin tilstedeværelse i det nordlige Sønderjylland ved overtagelse af Sparekassen for Christiansfeld og Omegn i 1975 – og var i 1976 millimeter fra også at overtage Sparekassen Løgumkloster¹¹.

Der var dog også et par rent lokale fusioner mellem mindre sparekasser i perioden. Visby Sogns Sparekasse og Bredebro-Ballum Sparekasse gik således i 1971 sammen under navnet Sparekassen Bredebro, og Sparekassen Højer blev i 1973 dannet ved en sammenlægning af Sparekassen for Højer og Omegn, Daler Sogns Sparekasse og Emmerlev Sogns Spare- og Laanekasse.

Bankerne

I 1970 kom også bankerne med i spillet. Mest bemærkelsesværdigt var, at den store bank i det hidtidige Haderslev Amt, Haderslev Bank med ni afdelinger i nordøst- og midt-Sønderjylland, valgte at lade sig

Figur 3: Samarbejdende sønderjyske banker i 1960'erne

Sådan markedsførte de fem store sønderjyske banker sig i fællesskab i slutningen af 1960'erne – med sammenlagt 57 afdelinger i landsdelen. Den landsdelsdækkende Sønderjyllands-bank tegner sig tydeligt. Bemærk, at bagsiden på denne markedsføringsgenstand var et trækpapir. 30 år senere ville det have været en musemåtte.

overtage af Privatbanken, som hidtil slet ikke havde været repræsenteret i landsdelen. Privatbanken erhvervede samme år også Gram Bank, og var med disse »to slag« blevet en ny markant hovedbank og aktør på det sønderjyske marked.

Haderslev Banks valg af Privatbanken som partner var en alvorlig streg i regningen for de folk, der i mere end et tiår havde arbejdet med planen om én stor sønderjysk regionalbank – omfattende alle Sønderjyllands fem, i forvejen på en række områder samarbejdende, store bybanker med hjemsteder i Aabenraa, Sønderborg, Gråsten,

Tønder og Haderslev og således dækkende praktisk talt hele landsdelen. Uenighed om aktieombytningsforholdet var imidlertid udslagsgivende for, at Haderslev Bank gik til Privatbanken, og at kun de fire andre fandt sammen. De fik til gengæld travlt med at få virkeliggjort det sønderjyske regionalbank-projekt. Midt på året 1970 kunne Sydbank præsenteres som en sammenlægning af Gråsten Bank, Tønder Landsmandsbank, Folkebanken for Als og Sundeved fra Sønderborg og Den nordslesvigske Folkebank fra Aabenraa. Én sønderjysk regionalbank med 50 afdelinger skulle nok kunne levere bankvarerne til stadigt mere krævende og sofistikerede kunder, også på erhvervsområdet, og dermed hamle op med den tiltagende konkurrence udefra. At projektet var bæredygtigt, har historien dokumenteret.

Men ser man på landkortet, var den regionale sønderjyske bank Sydbank altså – ligesom tilfældet var med den regionale sønderjyske sparekasse – karakteriseret ved ikke at have det gamle Haderslev Amt, herunder også Midtlandet, med. Sydbank er i dag en stor lokal bank mange steder i landet, eksempelvis i Vejle, Esbjerg, Odense og Slagelse. Alle steder, hvor der siden hen er overtaget banker. Det samme kan ikke siges om Sydbank i Haderslev-området. Banken etablerede ganske vist i 1973/74 egne nye afdelinger i Haderslev og Vojens. Men bankens position på den del af den naturlige sønderjyske hjemmebane, der udgøres af det gamle Haderslev Amt, er aldrig blevet den samme som i resten af landsdelen.

I 1970 forsvandt yderligere to lokale sønderjyske banker. Den Danske Landmandsbank overtog Banken for Jels og Omegn og Skærbæk Bank.

Helt fremme ved årsskiftet 1969/70 var der endnu 11 sønderjyske banker tilbage. Men med Sydbank-fusionen og 3 hovedbankovertagelser var forandringstempoet i løbet af 1970 godt og vel kommet på omgangshøjde med resten af landet, hvor antallet af selvstændige banker i løbet af 1960'erne næsten blev halveret.

Status anno 1975

Når boet således gøres op – anno 1975 – var 33 ud af 40 lokale sønderjyske bank- og sparekassenavne forsvundet fra landkortet siden 1968 – på kun syv år. 19 af dem indgik i sønderjyske fusioner, heraf 10 i Sparekassen Sønderjylland og fire i Sydbank. De øvrige 14 blev opløst af pengeinstitutter med hjemsted uden for landsdelen – 10 sparekasser af Sparekassen Sydjylland og Bikuben og fire banker af de københavnske hovedbanker Landmandsbanken og Privatbanken.

Løjnefaldende er det, at det gamle Haderslev Amt stort set blev lænset for selvstændige pengeinstitutter, og at ingen af Haderslev-institutterne gik ind i de sønderjyske sammenslutninger.

Ud over de 40 lokale var der i 1968 repræsenteret en sparekasse og seks banker med hjemsted uden for Sønderjylland. Heraf var tre københavnske hovedbanker. De havde i 1968 i alt godt 60 afdelinger i Sønderjylland. Midt i 1970'erne var antallet af »fremmede« institutter næsten fordoblet til 12, dels som følge af de foran nævnte overtagelser af lokale banker og sparekasser, dels af andre større lands- og landsdelsdækkende institutters ekspansion og hermed følgende »invasion« og filialnyetablering i Sønderjylland.

Alt i alt blev pengeinstitutbilledet i Sønderjylland voldsomt forrykket på ganske få år. Der var langt færre lokale banker og sparekasser og i det hele taget færre forskellige institutter at vælge imellem. Men sønderjydernes adgang til en nærliggende bank- eller sparekassefilial har aldrig været bedre end i anden halvdel af 1970'erne. Da bølgerne havde lagt sig i 1975 var der 238 sønderjyske betjeningssteder – mod 216 i 1968, jf. skema 1. Og kontorerne var fortsat spredt på næsten 100 byer i landsdelen. Det skal dog bemærkes, at nogle af de nye betjeningssteder var de for den periode meget udbredte holdepladser for bank- og sparebusser («bus-filialer»)¹². Og mens der – meget forsigtigt – blev lukket enkelte kontorer i de mindre landsbysamfund, åbnedes der sideløbende flere nye filialer typisk i de centre, der skød op i forbindelse med fremkomsten af nye parcelhus- og boligkvarterer i de større bysamfund.

Helhedsbilledet indikerer, at strukturforandringerne omkring 1970 for de mindste institutters vedkommende var drevet af praktisk – teknisk, faglig, organisatorisk og ledelsesmæssig – nødvendighed. For de større drejede det sig i høj grad om markedstilstedeværelse og positionering. Kun undtagelsesvist var der tale om institutter i økonomisk nød, og målsætningen var bestemt ikke filialrationalisering – i hvert fald ikke umiddelbart.

Der var i 1975 syv sparekasser og fire banker tilbage med hjemsted i landsdelen. Det var Sparekassen Sønderjylland og seks lokale sparekasser i Rødding (Frøs), Broager, Løgumkloster, Ravsted, Bredebro og Højer. Endvidere Sydbank og tre lokale banker med rødder i det tyske mindretal: Aabenraa Kreditbank, Tønder og Omegns Bank og Haderslev Creditbank.

Men samtidig var som nævnt repræsentationen »udefra«, primært

Skema 1: Sparekasser og banker i Sønderjylland 1968–75

1968	Afd.	1975	Afd.
29 sønderjyske sparekasser	77	7 sønderjyske sparekasser	48
Aabenraa by og amt (8), Sønderborg by (12), Ketting (1), Tønder (2), Brøns (1), Møgeltonder (1), Sydlige Als/Tandslet (1), Hostrup (1), Nordborg (2), Tinglev (3)	32	Sønderjylland	28
Frøs	5	Frøs	5
Broager	3	Broager	4
Visby (1), Bredebro-Ballum (3)	4	Bredebro	4
Løgumkloster	3	Løgumkloster	4
Ravsted	1	Ravsted	1
Højer (1), Daler (1), Emmerlev (1)	3	Højer	2
Haderslev By (1), Haderslev Omegn (4), Haderslev Amt (9), Agerskov (1), Toftlund (3), Christiansfeld (2)	20	(Del af Sparekassen Sydjylland)	
Ulkebøl (1), Skodborg (2), Skærbæk (2), Døstrup (1)	6	(Del af Bikuben)	
11 sønderjyske banker	77	4 sønderjyske banker	66
Den Nordslesvigske Folkebank (13), Gråsten Bank (11), Folkebanken for Als og Sundeved (13), Tønder Landmandsbank (11)	48	Sydbank	56
Aabenraa Kreditbank	5	Aabenraa Kreditbank	5
Tønder og Omegns Bank	4	Tønder og Omegns Bank	4
Haderslev Creditbank	1	Haderslev Creditbank	1
Jels (2), Skærbæk (4)	6	(Del af Landmandsbanken)	
Haderslev Bank (9), Gram (4)	13	(Del af Privatbanken)	
1 ikke-sønderjysk sparekasse	2	2 ikke-sønderjyske sparekasser	40
Sdr. Bjært og Vejstrup	2	(Del af Bikuben)	
		Bikuben	14
		Sparekassen Sydjylland	26
6 ikke-sønderjyske banker	60	10 ikke-sønderjyske banker	84
Kjøbenhavns Handelsbank	30	Kjøbenhavns Handelsbank	34
Andelsbanken	16	Andelsbanken	17
Den Danske Landmandsbank	6	Den Danske Landmandsbank	10
Sydjysk Landmandsbank, Ribe	5	Den Danske Provinsbank	5
Banken for Vejen og Omegn	1	Banken for Vejen og Omegn	1
J.A.K. Bank	2	(Del af Bikuben)	
		Privatbanken	12
		Aktivbanken	1
		Arbejdernes Landsbank	1
		Finansbanken	2
		Fællesbanken	1
Totalt 47 banker og sparekasser	216	Totalt 23 banker og sparekasser	238

Tallene i parentes ved de oprindelige institutter i 1968 angiver de pågældende bankers og sparekassers daværende filialantal. Ud over de anførte institutter var andelskasserne Asserballeskov, Tinglev, Sundeved, Tandslet og Rømø i 1968 repræsenteret med hver en afdeling. I 1975 havde de nævnte andelskasser sammenlagt seks afdelinger, hvortil kom J.A.K. Andelskassens afdeling i Rødding.

via overtagelserne, øget markant. Nye sparekasser i forhold til 1968 var Sydjylland, som i 1975 havde 26 sønderjyske afdelinger, og Bikuben med ti. Begge havde undervejs suppleret med egne nyetableringer. Privatbanken var med afsæt i de overtagne Haderslev- og Grambanker veletableret i det nordlige Sønderjylland med i alt 12 afdelinger. Den Danske Landmandsbank var med overtagelserne i Jels og Skærbæk oppe på ti afdelinger. Yderligere var Arbejdernes Landsbank og Fællesbanken for Danmarks Sparekasser kommet til, hver med en afdeling i Haderslev, Aktivbanken var startet i Padborg, og Finansbanken i Aabenraa og Kruså. Københavns Handelsbank og Andelsbanken, der begge i forvejen var stærkt repræsenteret i landsdelen, deltog ikke i den sønderjyske konsolidering omkring 1970. Men de to københavnske hovedbanker fastholdt deres markedsposition. Københavns Handelsbank var med flere end 30 afdelinger fortsat den klart største ikke-sønderjyske bank, mens Andelsbanken havde 17 afdelinger.

For fuldstændighedens skyld skal det nævnes, at Sydjydsk Landmandsbank med hjemsted i Ribe ligesom Banken for Vejen og Omegn havde afdelinger i Sønderjyllands nord- og vestlige grænseegne. Begge banker blev overtaget af Den Danske Provinsbank – i henholdsvis 1970 og 1980. Endvidere var Sdr. Bjært og Vejstrup Sognes Sparekasse repræsenteret med et par afdelinger i landsdelens nordøstlige hjørne. Sparekassen blev i 1971 overtaget af Kolding Sparekasse, som i 1974 indgik i Bikuben¹³.

Perioden frem til 1990

De sidste år af 1970'erne og de første af 1980'erne var strukturelt meget stilfærdige i den danske pengeinstitutsektor. En stor tilpassnings- og fusionsbølge var gennemført. Nu skulle de nye, større organisationer ind- og samkøres, og sparekasserne skulle sideløbende hermed indrette sig på de nye forretningsmæssige muligheder, som lovændringerne fra 1974 åbnede op for. Når det generelt gik »godt« for langt de fleste, også »nye«, institutter, skal det ses i sammenhæng med, at konkurrencen i sektoren reelt set var sat ud af kraft i denne periode. Det var i de år, hvor dansk økonomi bevægede sig hen imod og på »afgrundens rand« – en situation og udvikling, som indebar, at der blev ført en ekstremt stram penge- og kreditpolitik, bl.a. med

snævre rammer for udlånsgivning. Det virkede klart konserverende for pengeinstitutstrukturen¹⁴.

Det så helt anderledes ud, da man kom ind i første halvdel af 1980'erne. Nu handlede det om modernisering, liberalisering og internationalisering af den danske finanssektor – forandringsfaktorer, der for alvor blev omsat i strukturtilpasninger i forbindelse med de store pengeinstitutfusioner omkring 1990. Men helt frem til da forrykkedes helhedsbilledet af pengeinstitutlandskabet kun lidt.

Af de 11 selvstændige sønderjyske pengeinstitutter, som kom ud af tumulterne omkring 1970, faldt kun et fra frem til 1990. Det var Haderslev Creditbank, der ligesom Kreditbanken i Aabenraa, Tønder og Omegns Bank samt Løgumkloster Sparekasse havde rødder i og nære relationer til det tyske mindretal i Sønderjylland. Creditbanken blev i 1985 overtaget af Den Danske Bank, hvilket styrkede Den Danske Banks relativt svage lokalposition i Haderslev. Det må i den forbindelse noteres som – måske – bemærkelsesværdigt, at der ikke blev tale om en sammenlægning af Creditbanken i Haderslev med den i øvrigt ligeartede og -sindede Kreditbank i Aabenraa. Endnu en gang valgte man i Haderslev det lokale sønderjyske/nordslesvigske fra og fandt en partner uden for landsdelen/nordpå.

Man kan gætte på, at også Sydbank, der som nævnt ganske vist allerede i 1973 havde etableret sig i Haderslev på egen hånd, og som i løbet af 80'erne i stigende grad fokuserede på ekspansion uden for Sønderjylland, kunne have været interesseret i at styrke fodfæstet i Haderslev via Creditbanken. Men man har næppe fået budet.

Sydbank, der siden starten i 1970 havde markedsført sig som »Den sønderjyske bank«, var sidst i 70'erne gået over Kongeåen og havde etableret sig i Fredericia og Kolding – og i 1981 åbnede banken afdeling i hjertet af København, på Kgs. Nytorv. Og herefter gik det stærkt. I 1982 overtog Sydbank den lokale Århus Bank, og i 1983 den Svendborg-baserede Fynske Bank. Det var omkring det tidspunkt, hvor sloganet »Den sønderjyske bank« blev skiftet ud med »Den levende bank«¹⁵.

Året efter – i 1984 – åbnede Sydbank som den første danske bank en afdeling syd for den dansk-tyske landegrænse. Der var med filialen i Flensborg tale om et historisk initiativ, som et par år efter blev fulgt op af en Hamborg-filial og i 2007 af en afdeling i Kiel. Bortset fra omdannelsen i 1927 af en dansk Flensborg-sparekasse til danskhedens bank i Sydslesvig, Union-Bank, var der ikke siden Genfor-

eningen etableret danske banker syd for grænsen¹⁶. Den store lokalt funderede bank i Nordslesvig, Sydbank, drev nu også bank i Sydslesvig. Alt tyder på, at denne beslutning om ekspansion også mod syd har været rigtig for Sydbank – både forretnings- og profilmæssigt.

Sydbank videreførte i resten af 80'erne landvindinger uden for Sønderjylland. Egne etableringer i Vejle, Randers og Aalborg blev suppleret af to københavnske overtagelser – 6' juli Banken i 1987 og Fællesbankens hovedstadsfilialer i 1988. Ved årtiets afslutning var Sydbank meget andet og meget mere end en sønderjysk regionalbank. Stadig lokalt forankret, men samtidig nationalt – og tilmed grænseoverskridende – ekspanderende.

Både relativt og absolut var der »mindre Sønderjylland« i Sydbank i slutningen af 80'erne end midt i 70'erne. Sideløbende med udvidelserne i resten af landet blev der skåret godt ned på hjemmebanen. Sydbank havde i 1975 56 filialer – alle beliggende i Sønderjylland. I 1988 var bankens filialantal på landsplan 75 filialer, hvoraf »kun« halvdelen – 39 – lå i Sønderjylland. Der var kommet gang i den sønderjyske rationalisering.

I en vis forstand minder Sparekassen Sønderjyllands historie frem til udgangen af 1980'erne om Sydbanks. Der var – med stigende intensitet efterhånden som årene gik – konkurrence om succespositionen i landsdelen. Men sparekassen var og forblev »lillebror« – med en kapital- og forretningsbase, der udgjorde mellem en fjerde- og en tredjedel af Sydbanks. Konkurrencen de to sønderjyske regionalinstitutter imellem i 80'erne var i øvrigt typisk for de mellemstore/regionale banker og sparekasser landet over. 70'ernes aftale- og karteltankegang var en saga blot, og alt andet lige var der mere for kunderne at komme efter i pengeinstitutterne. Så meget mere, at de første år i 90'erne blev endog meget problematiske for de mest offensive i flokken. For nogle fatale.

Sparekassen Sønderjylland-sammenslutningen var fra starten, ligesom Sydbanks i 70'erne, forsigtig og omstændelig, og sparekassen var i sit virke frem til begyndelsen af 80'erne ikke just banebrydende. Med ny ledelse først i 80'erne introducerede sparekassen imidlertid en moderniseret offensiv strategi. I 1988 var den repræsenteret med 29 afdelinger i Sønderjylland og fire uden for landsdelen – i København, Århus, Horsens og Herning. Man flyttede ind i et nybygget hovedsæde i Aabenraa. Samtidig tog Sparekassen Sønderjylland de nye ejerskabs- og kapitalmuligheder i anvendelse og blev et af landets

første sparekasse-aktieselskaber¹⁷. Konkurrenterne kunne bare komme an.

Det skal noteres, at Sparekassen Sønderjylland frem til slutningen af 80'erne stort set videreførte sin oprindelige filialtilstedeværelse i den hjemlige landsdel. Der blev lukket nogle få og åbnet enkelte andre. Hensynet til de mange mindre fusionsdeltagere har nok vejet tungt. Så antallet af sønderjyske afdelinger var uændret. Modsat Sydbank forsøgte sparekassen ikke ved egne nyetableringer at lukke hullet nordpå i det gamle Haderslev Amt.

I perioden op til 1990 reduceredes antallet af aktører med hjemsted uden for landsdelen fra 12 til ti. Baggrunden var, at Vejen og Omegns Bank i 1980 blev overtaget af Provinsbanken, som i årtiets løb lukkede de sønderjyske afdelinger, og at Finansbanken i 1980 blev overtaget af Jyske Bank. Endvidere blev Fællesbanken i 1984 udskiftet med SDS, som også kom til Sønderborg.

Filialantallet, der toppede omkring 235 i anden halvdel af 70'erne, var sidst i 80'erne faldet med næsten 20% til knap 190. Det bemærkes, at der i filialantallet for 1975 indgår en snes bus-filialsteder, der for de flestes tilfælde igen var afviklet i 1988. Forrest mht. strukturrationalisering i perioden gik – naturligt nok – en række af de afdelingsmæssigt store institutter: Sydbank (med 17), Sparekassen Sydjylland (med ti), og Københavns Handelsbank (med 12), jf. skema 2.

Omvæltningerne omkring 1990

Strukturtilpasningen var ikke gået helt i stå efter det første voldsomme ryk omkring 1970. Men der var som nævnt langt færre fusioner i sidste halvdel af 70'erne og i 80'erne, og der var ikke tale om en bølge. Ikke desto mindre faldt antallet af selvstændige danske sparekasser i perioden med 70 – til ca. 130, mens bankantallet, bl.a. som følge af et ikke ubetydeligt antal nyetableringer, kun var svagt vigen-de: fra ca. 80 til omkring 70. Af det foregående fremgår, at Sønderjylland strukturelt og pengeinstitutlandskabsmæssigt ikke oplevede store forandringer i årene 1975–89.

I slutningen af 1989 på det nærmeste eksploderede den koncentrationstendens, der havde luret i årene forud. Det startede på landsplan med dannelsen af mega-banker: Den Danske Bank, der var en sammenlægning af Den («gamle») Danske Bank, Københavns Handelsbank og Provinsbanken, og Unibank, der dannedes af Privatbanken,

Andelsbanken og SDS. Seks af landets allerstørste pengeinstitutter blev hermed til to, der tilsammen havde en markedsandel på godt 60%. Af de største stod alene Bikuben tilbage – som »den gule enke«.

Forudsætningerne for og motiverne bag storfusionerne var mange. Koncentration og stordrift var en klar international tendens, og for at være med, skulle de store danske banker være meget større. Det finansielle »supermarked« med bank, realkredit, pension og forsikring under et tag var også i vælten i de år. Og de banker, der eventuelt skulle indgå makkerskaber med de store uden for pengeinstitutsektoren, skulle nødvendigvis være både store og stærke. De enkelte institutters forskelligartede udvikling var også medvirkende. Københavns Handelsbank havde således åbenlyst mistet terræn til Den Danske Bank i løbet af 80'erne, og styrkeforholdet de to største imellem blev klart dokumenteret ved fusionen. Et meget kontant formål med storfusionerne var yderligere at fremme og retfærdiggøre den filialrationalisering, som alle kunne se måtte til – ud fra helt nøgterne omkostnings- og besparelshensyn. Man hang på mange måder stadig fast i konsekvenserne af 70'ernes ekspansionsstrategi på filialområdet – og af de mere følelsesmæssige forpligtelser i relation til oprettholdelsen af et bredt filialnet, der havde været indbygget i de foregående årtiers mange overtagelser af lokale banker og sparekasser. Nye distributionsmetoder med automater, Dankort og elektroniske betalingsløsninger overflødiggjorde i stigende grad filialernes rolle som »dagligbutikker«. Sektoren var samtidig uundgåelig part i et både internationalt og rent dansk økonomisk tilbageslag af dimensioner. Store tab, ikke mindst via engagementer i en overophedet ejendoms- og developerbranche, lå forude. Konsolidering og sammenslutning var en måde, hvorpå man kunne finde ly for det truende uvejr. Det gjaldt også for nogle af de allerstørste. Endelig skal nævnes, at loven fra 1988, der åbnede for, at sparekasser kunne blive aktieselskaber, og således endegyldigt muliggjorde en ligestilling mellem banker og sparekasser, var fremmede for strukturændringer og sammenlægninger på tværs af traditionelle bank-/sparekasseskel¹⁸.

De første år af 90'erne blev således en af de mest dramatiske perioder i dansk finanshistorie. Da røgen midt i årtiet var ved at lægge sig, var sektoren helt forandret. Det gjaldt også i Sønderjylland.

I februar 1990 præsenteredes et sønderjysk fusions- og kulturchok: Landsdelens to store regionale pengeinstitutter, de indædte sønderjyske konkurrenter, Sydbank og Sparekassen Sønderjylland, gik sam-

men til Sydbank Sønderjylland. Den nye konstellation blev lanceret under sloganet »Vi gror sammen«.

Den sønderjyske storfusion skulle sikre et stærkt pengeinstitut med rod i det sønderjyske, og den indebar samtidig oplagte muligheder for generelt at optimere og rationalisere en fælles organisation, herunder at få tilpasset filialnettet. Bestræbelserne herpå blev – næppe planlagt – understøttet af, at de følgende år bød på strid forretningsmæssig modvind for den nye bank, som også var ganske påvirket af en ejendomstung engagementsportefølje. Ikke desto mindre overtog Sydbank Sønderjylland i 1994 de sunde dele af den vestjyske regionalbank, Varde Bank, og basisforretningen af den Vejle-baserede Aktivbanken, og kom i 1995 ud som en fordoblet – om end stadig noget forkommen – udgave af den Sydbank, man havde kendt frem til begyndelsen af 1990.

Nu hed banken igen Sydbank. Fortsat med oprindelse og basis i Sønderjylland – og med hovedsæde i Aabenraa. Men hovedvægten i bankens forretninger, der til og med 1993 klart lå i Sønderjylland, var nu spredt på større dele af landet. Kun ca. 30% af bankens balance kunne lokaliseres til Sønderjylland. Som det blev formuleret i 25 års jubilæumsnummeret af bankens kunde- og aktionærmagasin »EKKO« i sommeren 1995: »Med lidt landsdelspatriotisme kan man sige, at Sydbank fra at være »den sønderjyske bank« er blevet »banken for Sønderjylland og omegn«.

Men ikke engang den sønderjyske storfusion på tværs af bank- og sparekasseskel i 1990 kunne reparere på det forhold, at banker og sparekasser fra det gamle Haderslev Amt tilbage omkring 1970 ikke kom med i landsdelens regionale institutter, og at området derfor stod – og stadig står – uden for Sønderjyllands pengeinstitutfællesskab.

Fremme i 1997, da den »nye« Sydbank var godt i gang med at genvinde et solidt fodfæste, havde banken 120 filialer over store dele af landet. Heraf var de 36 i Sønderjylland. Og så skal man betænke, jf. skema 2, at Sydbank og Sparekassen Sønderjylland blot ni år tidligere – tilbage i 1988 – tilsammen var repræsenteret med 68 afdelinger i den hjemlige landsdel.

Det var en sønderjysk fusion med klokkeklar effekt på filiallandskabet.

I 1988 var der repræsenteret i alt 20 banker og sparekasser i Sønderjylland. Halvdelen var »lokale« med hjemsted i landsdelen. Ud over

Skema 2: Pengeinstitutter i Sønderjylland i perioden 1975–2009.

Filialer i Sønderjylland af	1975	1988	1997	2009	Filialer i Sønderjylland af
Aabenraa Kreditbank	5	3	2	3	Kreditbanken
Tønder og Omegns Bank	4	4	6	8	Tønder Bank
Sydbank	56	39	36	25	Sydbank
Sparekassen Sønderjylland	29	29			
Aktivbanken	1	1			
Frøs Herreds Sparekasse	5	5	4	5	Frøs Herreds Sparekasse
Broager Spare- og Laanekasse	4	4	5	4	Broager Sparekasse
Sparekassen Bredebro	4	3	3	3	Sparekassen Bredebro
Løgumkloster Sparekasse	4	4	3	5	Den Jyske Sparekasse
Ravsted Sparekasse	1	1	2		
Den Danske Landmandsbank	10	8	15	15	Danske Bank
Haderslev Creditbank	1				
Kjøbenhavns Handelsbank	34	22			
Den Danske Provinsbank	5	0			
Banken for Vejen og Omegn	1				
Bikuben	14	10	17		
Sparekassen Sydjylland	26	16			
Sparekassen Højer	2	3			
Unibank			17	13	Nordea
Privatbanken	12	12			
Andelsbanken	17	13			
SDS	0	2			
Fællesbanken	1				
Arbejdernes Landsbank	1	5	5	5	Arbejdernes Landsbank
Jyske Bank	0	4	4	4	Jyske Bank
Finansbanken	2				
Alm. Brand Bank	0	0	3	1	Alm. Brand Bank
Sparbank	0	0	2	1	Sparbank
Banker og sparekasser	238	188	124	92	
Asserbalkskov Andelskasse	1	1	2	4	Andelskassen Alssund
Sundeved Andelskasse	1	1			
Tandslet Andelskasse	2	3	3	6	Andelskassen Sønderjylland
Tinglev Andelskasse	1	1	2		
Rømø Andelskasse	1	1	1	2	Jernved-Rømø Andelskasse
J.A.K. Andelskasse Rødding	1	1	1	0	
Total, inkl. andelskasser	245	196	133	104	

Filialantallet i 2009 er pr. august måned. Ændringer annonceret herefter er ikke medtaget eller omtalt.

Sparekassen Sønderjylland, der fusionerede med Sydbank, forsvandt også Sparekassen Højer i 1990 via fusion med Bikuben. Tilbage var så otte sønderjyske institutter – tre banker og fem sparekasser.

De to megafusioner i 1990 betød bl.a., at Sønderjyllands førhen

største og stadig dominerende udefra kommende bank, Københavns Handelsbank, blev en del af Den Danske Bank. Endvidere forsvandt skiltene med Privatbankens, Andelsbankens og SDS' bomærker, der blev erstattet af Unibank-navnet. Sparekassen Sydjylland, der var en dominerende spiller i den nordlige del af Sønderjylland, måtte i 1991 give op og blev overtaget af Bikuben, hvis position i landsdelen således yderligere blev styrket. Bikuben overtog i 1995 også Girobank, der var etableret i 1991 via en privatisering af det statslige postgirosystem, og som opererede fra landets posthuse. Bikuben/Girobank videreførtes under navnet BG Bank. Hermed forsvandt den sidste »invadør-sparekasse« i Sønderjylland¹⁹. På banksiden var der nu syv institutter med hjemsted uden for landsdelen: Den Danske Bank, Unibank, BG Bank, Jyske Bank og Arbejdernes Landsbank samt Alm. Brand Bank og Sparbank (Skive)²⁰.

Med disse ændringer kom filialrationaliseringen for alvor i gang, jf. skema 2. Fra 1988 til 1997 reduceredes filialtallet med en tredjedel – fra 188 til 124. De store bidragsydere var naturligt nok igen fusionsinstitutterne: Sydbank Sønderjylland med 32, Den Danske Bank med 15 (en kontant halvering), Bikuben med 12 og Unibank med ti.

Rationaliseringen gik især ud over dels en række mindre samfund og landsbyer, dels de supplerende byfilialer, som var etableret i 60'erne og 70'erne i takt med nye bolig- og villakvarterers og hertil knyttede mindre butikscenres opståen. Automat- og elektronisk selvbetjening vandt for alvor frem i denne periode, hvor også de første pc-bankløsninger til privatkunder blev sat i drift.

Alt i alt var 15 banker og sparekasser repræsenteret i Sønderjylland i 1997.

Det var, som det fremgår, de store institutter, der påtog sig opgaven at gøre pengeinstitutlandskabet lidt mere overskueligt. Lokale filialtilpasninger og -lukninger har ekstrem offentlig bevågenhed – og slet ingen folkelig opbakning. Det kostede for de store på privatkundeantal, forretningsomfang og markedsandele. De mindre lokale institutter havde medvind – også fordi konjunkturerne generelt var opadgående. I en række tilfælde fulgtes en stor banks filiallukning af et lokalt instituts filialåbning samme sted – og undertiden i de samme lokaler.

Alm. Brand Banks og Sparbanks indtog i Sønderjylland i 90'erne afspejler denne udvikling. Men de tilbageværende lokale sønderjyske institutter var også med på vognen – og fortsatte i øvrigt hermed helt frem til 2007, jf. nedenfor.

Det seneste tiår

Forandringstempoet i finansverdenen har været uændret højt siden slutningen af 90'erne. På det strukturelle plan gik den ene af de to danske mega-bankers, Unibank, i 1999 ind i den pan-nordiske konstellation Nordea. Og den anden store danske spiller, som nu kort og godt hedder Danske Bank, blev endnu større på hjemmebanen, da banken i 2001 overtog BG Bank og Realkredit Danmark. En fusion, der sendte bank-markedsandelen op over de 40%, og som derfor – med begrundet bekymring for markedsdominans – blev fulgt tæt til dørs af konkurrencemyndighederne. Senere har Danske Bank fortsat ekspansionen uden for landets grænser – via markante bankovertagelser i bl.a. Finland og Irland.

Samkøringen mellem Danske Bank og BG Bank skete ikke på sædvanlig kontant Danske Bank-vis. BG Bank-brandet blev i fem år opretholdt som en specialbanktype med adresse til særlige kundesegmenter. En kostbar, men samtidig i situationen sikkert klog fusionsmodel. På fusionstidspunktet havde de tilbageværende lokale selvstændige banker og sparekasser landet over i en årrække fisket i rørte vande efter mega-fusionerne, jf. også oven for. Den »langsomme« indkøring af BG Bank med denne banks »blødere profil« har givet fastholdt mange kunder i Danske Bank-koncernen²¹.

Den Danske Bank, vi i dag møder i Sønderjylland, bygger i høj grad på den gamle Kjøbenhavns Handelsbank og Bikuben. Banken har 15 afdelinger i landsdelen – i Haderslev, Vojens, Jels, Christiansfeld, Agerskov, Toftlund, Tønder, Skærbæk, Løgumkloster, Aabenraa, Rødekro, Padborg, Gråsten, Sønderborg og Nordborg. Af de 40 selvstændige institutter, der opererede i Sønderjylland i 1968, er de 16 – direkte eller indirekte – overtaget af Danske Bank. De overtagne institutter hørte hjemme i 13 forskellige sønderjyske byer/samfund og seks af disse – Emmerlev, Daler, Døstrup, Ulkebøl, Skodborg og Højer – har i dag slet ingen pengeinstitutafdeling.

Nordeas sønderjyske tilstedeværelse i dag har sit afsæt primært i Privatbankens overtagelse af Haderslev Bank i 1970 og i Andelsbankens indtræden i Unibank-fusionen i 1990. Nordea har 13 afdelinger i Sønderjylland – i Haderslev, Vojens, Christiansfeld, Rødding, Gram, Toftlund, Aabenraa, Rødekro, Padborg, Broager, Sønderborg, Gudrup og Nordborg. Det bemærkes, at Nordea efter i 2008 at have lukket

Løgumkloster-afdelingen slet ikke er repræsenteret i det gamle Tønder Amt.

Både Arbejdernes Landsbank og Jyske Bank er fortsat i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg. Landsbanken er endvidere i Vojens og Nordborg og Jyske Bank i Padborg. Endelig har Alm. Brand Bank opretholdt sit kontor i Sønderborg, og Sparbank sin afdeling i Haderslev. Begge har droslet den sønderjyske tilstedeværelse ned.

De lokale, mindre institutter

Tiåret 1997–2007 prægedes i øvrigt af de mindre lokale institutters ekspansion. Det foregik i ly af generelt ekstraordinært gode finanskonjunkturer i tiårets sidste halvdel og i ly af institutternes billige adgang til danske pengeinstitutters fælles infrastruktur (primært it, betalingsformidling og værdipapirafvikling) – og i ly af specielt en del sparekassers frihed for markedsfokus på konkurrencedygtig egenkapitalforrentning (shareholder value).

De i Sønderjylland i 1997 tilbageværende seks mindre, lokale institutter deltog alle i filialekspansionen.

Broager Sparekasse var tilbage i 1962 via fusion med den lokale sparekasse blevet repræsenteret i Nybøl, og sparekassen åbnede i 1969 kontor i Egersund og i 1971 i Skelde. Sidstnævnte blev lukket i 1992. Sparekassen åbnede i 1994 i Sønderborg og i 1997 i Aabenraa. Egersund-afdelingen blev i 2004 flyttet til Gråsten og Nybøl-afdelingen nedlagt i 2007. Primo 2009 overtog Broager Sparekasse Sparbanks afdeling i Sønderborg, som sammenlægges med den eksisterende Sønderborg-afdeling. Sparekassen har således i dag fire afdelinger.

Frøs Herreds Sparekasse med hjemsted i Rødding var i mange år repræsenteret med en afdeling i Gram og kontorer i Lintrup, Sdr. Hygum og Øster Lindet samt i en periode i Jels. Kontorstederne blev afviklet i perioden 1986–96. Sideløbende hermed og i årene derefter har sparekassen etableret sig uden for Frøs herred – og også uden for Sønderjylland: i Vejen (1990), Ribe (1992), Haderslev (1996), Esbjerg (2000), Kolding (2002), Aabenraa (2004) og Sønderborg (2006). Frøs Herreds Sparekasse har således i dag i alt ni afdelinger, heraf fire nord for Kongeåen.

Sparekassen Bredebro var tilbage i 70'erne repræsenteret i de gamle »moderbyer« – Bredebro, Ballum og Visby – samt i Sølsted. Sidstnævnte afdeling blev lukket i 1978. I perioden 2001–2007 åbnede sparekassen afdelinger i Tønder, Skærbæk og Toftlund. Ved årsskiftet

2008/09 lukkedes afdelingerne i Ballum, Visby og Toftlund, og Sparekassen Bredebro har herefter tre afdelinger.

Sparekassen Løgumkloster havde tilbage i tiden afdelinger i Løgumgårde, Øster Højst og Bedsted. Løgumgårde blev lukket i 1991 og Øster Højst og Bedsted i 2005. Sparekassen åbnede afdeling i Hellevad i 2000, i Tønder i 2001 og i Rødekro i 2004. I 2003 blev Ravsted Sparekasse, der siden 1992 havde haft filial i Bolderslev og siden 2001 i Tinglev, overtaget. Tidligt i 2009 blev en lukning af afdelingerne i Ravsted og Bolderslev annonceret, og kort tid derefter kom udmeldingen om, at Sparekassen Løgumkloster med sine i alt fem afdelinger overtages af Den Jyske Sparekasse med hjemsted i Grindsted. Der er dermed sagt farvel til endnu en lokal sønderjysk spiller. Overtagelsen gav naturligt anledning til kommentarer om, hvorvidt en sammenslutning med andre sønderjyske lokal-sparekasser kunne have været et alternativ. Nævnt som mulige »makkere« blev både Broager og Bredebro. Men ikke Frøs. Hertil er at sige, at Frøs Herreds Sparekasse længe har været det eneste tilbageværende selvstændige pengeinstitut i det gamle Haderslev Amt. Og på de kanter har de jo ikke for vane at indgå i sønderjyske sammenslutninger.

Tønder Bank var i mange år repræsenteret i Bylderup-Bov, Tinglev og Højer. Sidstnævnte filial blev lukket i 2004. Banken åbnede i 1994 afdeling i Skærbæk, i 1997 i Toftlund, i 2000 i Løgumkloster og Vojens, og i 2003 i Rødekro. Banken har i dag, ud over de otte sønderjyske afdelinger, også en afdeling i Vejen samt kontorer i København og Århus.

Aabenraa Kreditbank har siden 1939 haft afdeling i Sønderborg og indtil 1977 agenturer i Kruså og Uge og i årene 1978–90 i Padborg. Samtidig med navneskift til slet og ret Kreditbanken åbnede banken i 2001 i Haderslev og har således i dag tre afdelinger.

Andelskasser

Den første andelskasse i Danmark blev stiftet i 1915²². Men andelskasebevægelsen har i Sønderjylland dybere og ældre rødder, idet der her allerede i slutningen af 1800-tallet blev oprettet spare- og lånekasseforeninger efter den tyske Raiffeisenkasse-model. Ved Genforeningen i 1920 blev 26 sådanne omdannet til danske andelskasser. Allerede i 1930 var antallet dog »skrumpet til en halv snes stykker, hvoraf flertallet befinder sig i Sønderborg Amt« (Hübbe 1931 s. 29).

Fremme i slutningen af 1960'erne var der på landsplan 55 og i

Sønderjylland fem selvstændige andelskasser. Mange andelskasser, herunder de fem sønderjyske, gik i 1986 ind i Sammenslutningen Danske Andelskasser (SDA). Under SDA-paraplyen udgør disse fem – oprindeligt med hjemsteder i (og navne efter) Tandslet, Asserballeskov, V. Sottrup, Tinglev og Rømø – også i 2009 ryggraden i den sønderjyske andelskassetilstedeværelse. De har gennem årene ekspanderet via filialetableringer, og inden for de seneste år er de alle indgået i fusioner.

Tandslet Andelskasse havde kontor i Ertebjerg i årene 1970–88, i Lysabild i årene 1984–99 og åbnede i Høruphav i 1995 og i Sønderborg i 2001. Tinglev Andelskasse åbnede en filial i Rens i 1990. De to andelskasser fusionerede i 2007 til Andelskassen Sønderjylland, som – nu med hovedkontor i Sønderborg – omfatter i alt seks afdelinger, idet andelskassen primo 2009 i umiddelbar forlængelse af Sparekassen Løgumklosters exit åbnede et såkaldt servicekontor i Ravsted.

Asserballeskov Andelskasse og Sundeved (V. Sottrup) Andelskasse blev sammensluttet i 1994 og ændrede i 2001 navn til Andelskassen Alssund. Andelskassen fik i 2003 hovedkvarter i en nyåbnet afdeling i Augustenborg. Samtidig blev den hidtidige hovedafdeling i Asserballeskov lukket/flyttet til Fynshav, som imidlertid i 2007 blev lukket igen. I dag opererer andelskassen med tre filialer – ud over V. Sottrup også Nordborg (åbnet i 2005) og Gråsten (åbnet i 2007).

Endelig er Rømø Andelskasse siden 2006 del af Jernved-Rømø Andelskasse, som har hovedkontor i Gredstedbro. Andelskassen åbnede i 2008 filial i Tønder.

Der er således anno 2009 repræsenteret tre SDA-andelskasser i Sønderjylland med i alt 12 afdelinger i landsdelen.

Afslutningsvist skal det noteres, at J.A.K.-bevægelsen, i forlængelse af at J.A.K. Banken i 1973 blev overtaget af Bikuben, landet over startede en stribe nye J.A.K. fælles- og andelskasser. I Sønderjylland en enkelt – i 1974 i Rødding. Den videreførtes til 2008, hvor J.A.K. Andelskasse Rødding blev nedlagt. Virksomheden er overtaget af Folkesparekassen i Silkeborg²³.

Sydbank

Sydbank kom efter den markante omstrukturering midt i 90'erne tilbage på vækst- og resultatsporet, og banken er i dag Danmarks fjerdestørste og praktisk taget landsdækkende. I 2002 overtoges Odensebanken Egnsbank Fyn og i 2008 bankTrelleborg med hjemsted i Slagelse og med bred repræsentation på Sjælland.

Sydbanks sønderjyske tilstedeværelse er – væsentligst via hjemstedet i Aabenraa, hvor der beskæftiges 600 medarbejdere – markant. Men forretningsmæssigt ligger bankens tyngdepunkter andre steder i landet (og syd for grænsen). Bankens filialantal er i dag nogenlunde det samme som i slutningen af 1990'erne – 115. Ikke desto mindre har Sydbank i perioden siden 1997 afviklet 35 filialer, heraf 12 i Sønderjylland, hvor der nu »kun« findes 25 Sydbank-afdelinger – i Aabenraa, Løjt, Rødekro, Kliplev, Padborg, Kruså, Gråsten, Tinglev, Bylderup-Bov, Tønder, Bredebro, Skærbæk, Haderslev, Vojens, Broager, Sønderborg, Augustenborg, Høruphav, Guderup og Nordborg. Sydbank har som omtalt 14 lokale sønderjyske »rødder« – fire lokale banker og ti sparekasser, hjemmehørende i 11 forskellige byer i landsdelen. Fire af disse – Ketting, Brøns, Møgeltønder og Hostrup – har i dag ikke nogen pengeinstitutafdeling.

Hvorfor gik det, som det gik?

De overordnede drivkræfter bag sammenlægnings- og omstrukturingsbølgerne omkring 1970 og 1990 er berørt foran – men er i øvrigt særdeles vel beskrevet i den omfattende generelle finanslitteratur om perioden²⁴.

Det interessante for mig er, hvorfor den sønderjyske struktur blev som den blev, herunder hvorfor enkelte sønderjyske banker og sparekasser valgte/evnede at holde sig fri af en udvikling, hvor hele »systemet« ellers råbte på konsolidering, og hvor slagordet syntes at være, at »stort er godt, og småt er umuligt«.

Og jeg skal straks vedgå, at jeg – naturligvis – ikke har svar på spørgsmålene. Gennemførte fusioner har altid en god, officiel begrundelse. Men i hvor høj grad det er den fulde sandhed bag sammenslutningen, ved kun få. Ikke-gennemførte fusioner ved offentligheden sjældent noget om – og end mindre om motiverne bag. Eksempelvis har Sydbank gennem de seneste 40 år lagt navn til godt en halv snes sammenslutninger/fusioner, og i alle tilfælde kan man via fondsbørsmeddelelser o.l. finde gode forklaringer på »projektet«, set fra begge sider. Men er det hver gang den reelle og fulde baggrundshistorie, vi får? Og hvad med de andre fusionsprojekter, som Sydbank – måske – har haft på tegnebrættet, men som ikke blev til noget? Med hvem – hvorfor – og hvorfor ikke?

Det er med andre ord halsløs gerning at stræbe efter den endegyld-

dige forklaring på, hvorfor det gik, som det gik. Men det skal nu ikke afholde mig fra at lede efter og fremdrage nogle mønstre bag 40 års forandringer i det sønderjyske pengeinstitutlandskab.

Fusioner er ikke romantiske alliancer. Snarere tværtom. Bagved ligger derimod barsk, typisk økonomisk, nødvendighed eller velovervejethed, normalt forretningsstrategisk, kalkule. I sidste ende drejer det sig om, hvad der er og fremadrettet, bredt forstået, vil være mest lønnende for virksomhedernes ejere, kunder, medarbejdere og – ikke mindst – ledelse. I den forbindelse spiller personlige forhold – menneskelige sympatier eller antipatier og adfærdsmønstre en betydelig, ofte afgørende, rolle. Der kan da godt være indbygget elementer af f.eks. lokalpatriotisk idealisme i beslutningsgrundlaget og afgørelserne, men landdelsinteresser står reelt set alene i første række, hvis de harmonerer med andre taktisk/strategiske eller personlige synspunkter på og holdninger til en sammenslutning.

På sin vis kan man derfor vælge at finde det imponerende, at den første fusionsbølge i Sønderjylland resulterede i, at 14 af 40 sparekasser og banker fandt sammen i to regionale konstellationer: Sparekassen Sønderjylland og Sydbank. Det må formodes at afspejle en tro hos bagmændene på, at store landsdelsinstitutter også ud fra en forretningsmæssig synsvinkel ville være en rigtig løsning på den fremadrettede sønderjyske finansforsyning. Det er yderligere værd at notere, at præcis halvdelen af de oprindeligt 40 sønderjyske banker og sparekasser endnu i dag er på »sønderjyske hænder«.

Modsat illustrerer forløbet også, at sønderjysk fællesskab, baseret på en særegen landsdelsidentitet, ikke – slet ikke – er noget naturligt. Måske snarere tværtimod. I Sønderjylland står man, af åbenlyse historiske årsager, sammen udadtil. Men ikke indadtil. Konkurrencen og modsætningerne mellem de forskellige dele af regionen er og har altid været knivskarp – næsten uforsonlig. Det gælder mellem landsdelens købstæder og ikke mindst indbyrdes mellem de tre store østkystbyer – Sønderborg, Aabenraa og Haderslev. Det gælder mellem syd og nord – og mellem »den rige østkyst« og den fattigere vestereg. Og det gælder ikke kun, når pengeinstitutstrukturen skal fastlægges. Andre eksempler er elitesport og sygehusvæsen. Placering af hovedsæder har været et stort – og egentlig ganske naturligt – stridsspørgsmål. Her er Sønderjyllands Amtskommune og Sydbank – som begge fik hjemsted i Aabenraa – oplagte eksempler.

Min undersøgelse dokumenterer, at det gamle Haderslev Amts

pengeinstitutter rimelig konsekvent har fravalgt sønderjyske fusionspartnere. 11 ud af 12 er i dag dele af Danske Bank og Nordea, og det 12. institut – Frøs – er fortsat sig selv med aktivitet både syd og nord for Kongeåen. Et lignende billede ses i den vestligste del af det nordlige Sønderjylland, egnen fra omkring Skærbæk og nordpå, som tilbage i det 19. århundrede indgik i det daværende Haderslev Amt. Ud af fem selvstændige institutter i dette område i slutningen af 1960'erne indgik og forblev kun et, Brøns Sparekasse, i en sønderjysk fusion (Sparekassen Sønderjylland, nu Sydbank). Man fristes til at konkludere, at jo nærmere Kongeåen, man er, jo mindre trækker det sønderjyske – i hvert fald når der er tale om pengeinstitutter. Men det kan jeg ikke dokumentere. Der kan jo ligge helt andre årsager – eller ganske enkelt tilfældigheder – bag.

Og det kan heller ikke dokumenteres, om sønderjydernes pengeinstitutforsyning ville have været markant anderledes, endsige bedre, hvis de lokale fusioner omkring 1970 – Sparekassen Sønderjylland og Sydbank – havde omfattet hele landsdelen, altså også det gamle Haderslev Amt. Men den Sydbank, der nu står tilbage som det store lokale sønderjyske institut, ville uomtvisteligt have haft en stærkere markedsposition i regionen også omfattende den nordlige del, hvis Sparekassen Haderslev var kommet med i Sparekassen Sønderjylland og/eller Haderslev Bank var kommet med i Sydbank.

Men sådan blev det ikke. Man kan naturligvis kun gisne om, hvordan en af sønderjysk bankvæsens »grand old men«, Haderslev Bankdirektøren Chr. Hübbe (1868–1945), ville have set på, at den sønderjyske regionalbank blev uden Haderslev-deltagelse. Hübbe, der bl.a. er forfatter til den foran omtalte artikel i Sønderjyske Årbøger 1931 om landsdelens pengevæsen i de første 10 år efter Genforeningen, var i 1909 en af hovedmændene bag oprettelsen af den senere store Sønderborg-bank Folkebanken for Als og Sundeved. Ifølge bankens 50 års jubilæumsskrift fra 1959 opfordredes Hübbe til at etablere en filial af Haderslev Bank i Sønderborg, som stod uden en ren dansk bank. Men Hübbe fandt ikke, at det var den rette løsning, og tog i stedet initiativ til at samle lokale kræfter bag oprettelsen af en helt ny dansk bank i Sønderborg – det der blev til Folkebanken for Als og Sundeved. Hübbes (og dermed Haderslev Banks) direkte og konstruktive indsats og medvirken blev aktivt understøttet af Den Nordslesvigske Folkebank i Aabenraa og Tønder Landsmandsbank²⁵. Da de fire sønderjyske købstadsbanker sammen med Gråsten Bank (etableret i 1920

med baggrund i den gamle stedlige sparekasse og med Otto Paasch, som kom fra Haderslev Bank, som første direktør) 60 år senere skulle finde sammen til én sønderjysk bank, var det Hübbes bank, der faldt fra.

Her ved vi positivt, at den udløsende faktor var et fusionsoplæg, der indebar, at Haderslev Banks aktionærer, grundet (målt med den tids alen) store tab i banken i de forudgående år, kun blev tilbudt en aktie i den sammensluttede bank for hver to egne aktier, hvor ombytningsforholdet i øvrigt var 1:1. Udsigten til en sådan udstilling af relativ svaghed drev Haderslev Bank i armene på Privatbanken. Der var ganske vist blandt Sydbank-stifterne fortalere for, at man med sigte på at realisere den komplette sønderjyske regionalbank-løsning skulle lade fem og syv være lige og tage Haderslev Bank med på samme vilkår som de øvrige banker. Så store penge drejede det sig jo heller ikke om. Men »dette synspunkt fandt ikke tilslutning«, som Sydbanks senere mangeårige formand, Erik Jessen, lakonisk udtrykker det i sine erindringer²⁶.

Set i bakspejlet var Sydbank-stifternes håndtering i 1969–70 af Haderslev Bank et strategisk fejlgreb.

Der foreligger mig bekendt ikke nogen tilsvarende officiel forklaring på, at Sparekassen Haderslev i 1972 valgte at gå nordpå og ind i sammenslutningen Sparekassen Sydjylland og således fravalgte det åbenlyse sønderjyske alternativ: Sparekassen Sønderjylland. Spørger man sig for hos folk, der husker forløbet, er forklaringen enslydende: disharmoni på højt ledelsesniveau mellem Sparekassen Sønderjylland og Sparekassen Haderslev – og et, set bl.a. i den sammenhæng, mere tillokkende sydjysk perspektiv. Jeg kan kun gisne om, hvorvidt disharmonien havde baggrund i personlige, regionalpolitiske eller helt andre forhold.

Frøs Herreds Sparekasse valgte (som en af få sparekasser) omkring 1970 at forblive »sin egen« – og er det stadig. I sparekassens 100 års jubilæumsbog (Sørensen, 1972, s. 81–83) er man temmelig stilfærdig omkring emnet. Det sønderjyske sparekassesamarbejde²⁷ og de enkelte (mindre) sparekassers individuelle bankforbindelse nævnes som baggrundsstøtte for selvstændige sønderjyske sparekasser. Der rundes af på denne måde (ibid. s. 83): »I de større sammenslutninger bliver tyngdepunktet naturligt nok på østkysten med de rigere muligheder i erhvervsmæssig henseende og den større folkemængde, og en vestbo kan godt tvivle på, hvorvidt østkystens penge rækker ud til

vestkysten. Bedst vil det sikkert gå med egne kræfter og et vist samarbejde. Det står fortsat til egnens befolkning, om det skal lykkes, som det er lykkedes gennem 100 år.«

Her dukker modsætningsforholdet mellem øst og vest i Sønderjylland op. Der var en udtalt bekymring for, at man ville blive »kørt over« ude vestpå, hvis magten blev flyttet ud til en af østkyst-købstæderne. Den samme argumentation blev i øvrigt benyttet i debatten om Sparekassen Løgumklosters ikke-vedtagne fusion med Sparekassen Sydjylland i 1976. Ifølge avisreferat herom gjorde modstanderne bl.a. gældende, at der »ingen garanti [er] for, at der vil være penge at hente fra den rige østkyst«²⁸.

I 125 års jubilæumsskriftet fra Frøs Herreds Sparekasse (Ravn, 1997 s. 19) har tonen ændret sig. Man er, som det hedder på nudansk »klar i spyttet« – også bagudrettet. Det noteres således, at 100 års jubilæet i 1972 blev markeret med en meget konkret og håndfast selvstændighedserklæring – i form af en stor udvidelse af hovedkontoret i Rødding. Baggrunden for dette stemningsskifte er givet, at Rødding-sparekassen siden slutningen af 70'erne fra topledelsen og hele vejen gennem organisationen har været gennemsyret af en ubændig, men samtidig klogt håndteret, trang til at ville og kunne selv.

Det må klart konstateres, at »missionen er lykkedes« for Frøs. Og denne nordligt i Sønderjylland beliggende selvstændige sparekasse føler sig i dag nok snarere som et sydjysk end et sønderjysk institut. Om man her senest har fået buddet, da Sparekassen Løgumkloster kom i spil, ved jeg ikke. Men mon ikke det for Frøs er mere interessant at udbygge forretningen i Esbjerg, Kolding og de sønderjyske østkyst-købstæder end i Løgumkloster og Hellevad?

Frøs Herreds Sparekasse er i øvrigt det eneste ud af oprindeligt 52 pengeinstitutter, der i dag optræder under samme navn – om end ikke i samme skikkelse – som i 1968.

Broager Sparekasse har om sin fortsatte selvstændighed formuleret sig således (Hagedorn m.fl., 1995 s. 20): »Bestyrelsen har løbende fulgt og overvejet situationen [i lyset af, at antallet af selvstændige sparekasser i Sønderjylland i løbet af de foregående 25 år var kraftigt reduceret], men har ikke fundet, at en fusion kunne forbedre vore muligheder for tiden. Vi har valgt at koncentrere os om det, vi er gode til, og undlade de mere avancerede forretninger, ligesom vi er forsigtige med at gå ind i for store engagementer.«

Jeg har i offentligt tilgængeligt materiale ikke fundet lignende klare

tilkendegivelser fra Sparekassen Bredebro. Men punkt 1. i sparekassens værdigrundlag – »Vi vil være Vesteregnens bedste pengeinstitut« – udtrykker ambitioner og selvbevidsthed. Og kendsgerningen er i hvert fald, at Sparekassen Bredebro i dag er det eneste selvstændige pengeinstitut, der koncentrerer sig helt og fuldt om Vesteregnet.

Man har i sparekasserne med hjemsted i Broager og i Bredebro gerne villet selvstændigheden – uden at have udelukket alternativet. Denne grundholdning har i forening med omstændighederne og forretningsførelsen muliggjort, at der stadig er lokale institutter de to steder.

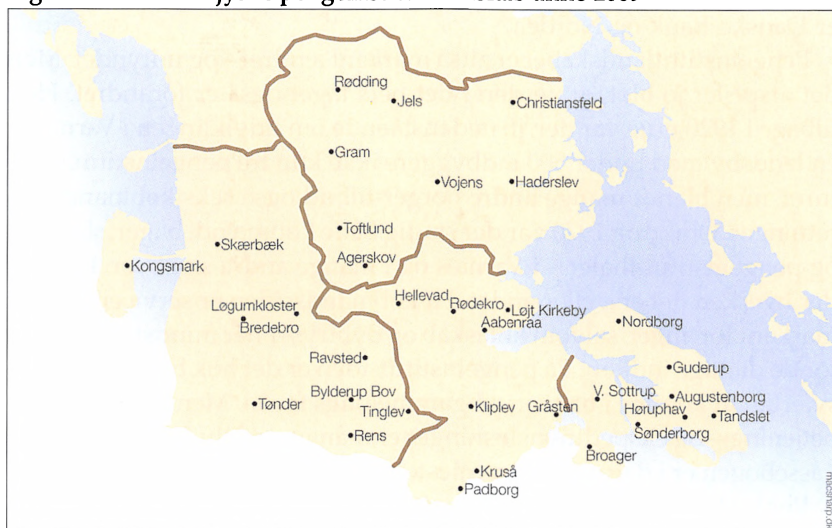
At Tønder Bank og Kreditbanken i Aabenraa fortsat er her, skal givet bl.a. ses på baggrund af bankernes rødder i det tyske mindretal. Det har undervejs hjulpet dem over de problemer, de er stødt på. Den tredje »tyske« bank i landsdelen var jo Haderslev Creditbank, som tilbage i 1985 blev overtaget af Den Danske Bank(!). Den Danske Bank var i forvejen relativt betydende aktionær i Haderslev Creditbank og manglede på daværende tidspunkt rigtigt fodfæste i Haderslev. Man kunne og var villig til at betale prisen – hvilket ingen andre (og slet ikke Aabenraa Kreditbank, som ellers ville have været den »politisk korrekte« fusionspartner) måtte formodes at kunne.

Afrunding

Det sønderjyske pengeinstitutlandskab er blevet noget mere overskueligt i løbet af de seneste 40 år.

Over 50 repræsenterede institutter med flere end 200 bemandede betjeningssteder fordelt på 100 byer er reduceret til 16 institutter med 104 betjeningssteder fordelt på 33 byer. Tiderne med tre-fire pengeinstitutafdelinger i mindre bysamfund er en saga blot. Det gælder bl.a. Sommersted, Over Jerstal, Varnæs, Højer, Øster Lindet, Skodborg og Arnum, som er helt »pengeinstitutløse« i dag. Det samme gælder 12 byer, der i 1968 hver især var hjemsted for en af de daværende selvstændige sparekasser.

Pengeinstitutafdelingerne er i dag i højere grad end tidligere samlet i landsdelens største byer. I 1968 var 30 af Sønderjyllands daværende 221 pengeinstitutafdelinger – 14% – placeret i købstæderne Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder. I dag er det tilsvarende antal 36 – og procentandelen 35. Denne strukturforandring er sket på trods af, at de større banker har reduceret deres tilstedeværelse netop i købstæ-

Figur 4: Det sønderjyske pengeinstitutlandskab anno 2009

Kortet viser de 33 byer/lokaliteter i Sønderjylland, hvor der medio 2009 er bemandede pengeinstitut-betjeningssteder: I alt 16 pengeinstitutter med tilsammen 104 betjeningssteder spredt på de viste 33 byer i landsdelen – praktisk taget ligeligt fordelt mellem de fire gamle amter.

derne fra tidligere ofte 3–4 afdelinger til nu typisk én. Denne ene afdeling er til gengæld udstyret med faglig kompetence til de fleste former for bankrådgivning, hvilket i stadigt stigende omfang vil være det eneste, der vil kunne retfærdiggøre opretholdelsen af bemandede bankbetjeningssteder.

De fire gamle sønderjyske amter – Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder – var op til 1970 nogenlunde ensartet forsynet med pengeinstitutafdelinger. Men mens de tre øvrige amter havde 10 eller flere – typisk mindre – selvstændige sparekasser og banker, havde det daværende Aabenraa Amt kun fire selvstændige institutter – Sparekassen for Aabenraa By og Amt, Den nordslesvigske Folkebank, Gråsten Bank og Aabenraa Kreditbank. De er alle endnu i dag på »sønderjyske hænder« – de tre førstnævnte i Sydbank og Kreditbanken fortsat som sig selv. Kun en ud af 10 banker og sparekasser fra det gamle Sønderborg Amt blev del af en »invadør«, nemlig sparekassen i Ulkebøl, som er landet i Danske Bank. Halvdelen (helt præcist 10) af det gamle Tønders 19 selvstændige pengeinstitutter er i dag på »uden-amtslige« hænder, mens som nævnt ikke færre end 11 af

Haderslev Amts oprindelige 12 institutter er indgået i det, der i dag er Danske Bank og Nordea.

Pengeinstitutlandskabet er altså markant ændret – og udtyndet. Men det afspejler jo blot, at verden i det hele taget også er forandret. Helt tilbage i 1920'erne var der, jf. nedenstående om udviklingen i Varnæs, i en landsby med under 500 indbyggere ikke kun tre pengeinstitutagenturer, men blandt mange andre borger-tilbud også seks købmandsforretninger. Omkring 1970 var der stadig både købmænd, bager, slagter – og pengeinstitutfilialer – i Varnæs og i mange andre småbyer. I dag er der hverken det ene eller andet. På købmandssiden er serviceniveauet markant forringet, selvom køleskab og dybfryser har mindsket behovet for de daglige indkøb. På pengeinstitutsiden er det nok blevet mere besværligt at komme i banken på gammeldags facon. Men de alternative betjenings- og ekspeditions løsninger er mange og veludviklede. Sparekassebogen er i dag på det nærmeste en anakronisme.

Rent faktisk har over 60% pct. af danskerne – og af sønderjyderne – i dag deres egen hjemmebank i form af en netbank-forbindelse. Og den andel når meget højere op i løbet af den næste halve generation. Via netbanken kan en række almindelige ekspeditioner foretages hjemmefra. Langt de fleste privatkunder er endvidere udstyret med mindst et betalings- og hævekort, der næsten overflødiggør kontanter i tegnebogen. Kortet kan bruges som betalingsmiddel i forretninger og til kontanthævninger i de flere end 3.000 pengeautomater, der er til rådighed, praktisk taget døgnet rundt – dels i tilknytning til de tilbageværende knap 2.000 filialer, dels på andre lokaliteter, hvor mange mennesker færdes. Regningsbetalingerne foregår i vid udstrækning pr. automatik via et velfungerende Betalings-service-system. Elektronik, fjern- og selvbetjening af mange dagligdags bankforretninger har haft den konsekvens, at ens pengeinstitut ikke behøver at ligge lige om hjørnet. Ergo: meget mindre kundebehov for den lokale filial.

Og set fra udbudssiden er grænserne for pengeinstitutternes markedsområder meget videre end førhen. Et eksempel er Nykredit-koncernen, der bl.a. driver en stor landsdækkende privat-bankforretning, indtil for nylig²⁹ i princippet udelukkende baseret på internetbetjening, men med en vis kontaktmæssig opbakning fra 49 »boligbutikker« – filialer – landet over, heraf i øvrigt tre i Sønderjylland: i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg.

Når der næste gang gøres status på pengeinstitutlandskabets foran-

dringer i Sønderjylland – dækkende årene efter den aktuelle finanskrise – vil der givet være endnu færre af det hele: antal repræsenterede institutter, antal sønderjyske institutter og antal bemandede betjeningssteder. Men også fremadrettet skal kundebehovene for pengeinstituttydelser nok blive dækket på tidssvarende vis – også i Sønderjylland.

Varnæs – et lille Korsbæk

Mange sønderjyske byer – også de små – havde endnu sidst i 1960'erne eget pengeinstitut, typisk en lokal sognesparekasse. Og alternativt var mange af landsdelens småbyer vel forsynet med pengeinstitutkontorer eller »agenturer«. Et eksempel er landsbyen Varnæs, der ligger i en naturskøn egn ved sydsiden af Aabenraa fjord i en afstand af ca. 15 km til hver af de større byer Aabenraa, Sønderborg og Gråsten.

Varnæs er, uden for Sønderjylland, nok bedst kendt fra TV-serien »Mata-dor« – som navnet på direktør-dynastiet i Korsbæk Bank. I »det virkelige liv« er der langt fra den fiktive sjællandske købstad Korsbæk til den mere beskedne, sønderjyske landsby Varnæs. Men man skal ikke overse, at småbyer som Varnæs langt op i det 20. århundrede endnu osede af liv og foretagsomhed. Af Trap Danmarks 4. udgave fremgår, at der tilbage i 1925 i Varnæs by med 425 indbyggere – ud over kirke og skole – fandtes bl.a. seks købmandsforretninger, 25 håndværkere, andelsmejeri, gæstgiveri samt post-, telefon- og telegrafekspedition. Og tre pengeinstitutter: agenturer for Gråsten Bank, Nordslesvigsk Folkebank og Sparekassen for Aabenraa By og Amt. Der var således også rige valgmuligheder for bank- og sparekaskunderne.

Der var stadig tre pengeinstitutter i byen op til 1968. Gråsten Banks agentur var ganske vist lukket, men til gengæld havde Andelsbanken slået sig ned i Varnæs. Og da sparekasse-afdelingen lukkede i 1970, kom Handelsbanken til med bankbussen. Men inden 1980 var det slut. Da havde den sidste bank forladt modstykket til Korsbæks Algade – landsbyens »Wall Street«, der i dag hedder Varnæsvigvej. Og hvis du skal afregne med nogen i Varnæs, skal du tage kontanterne med. Der er hverken pengeautomat eller butikker i byen.

Bilagsskema 1: Sønderjyske banker, sparekasser og andelskasser 1968, der fortsat i 2009 er del af pengeinstitutter hjemmehørende i Sønderjylland

Sønderjyske pengeinstitutter 1968	Sammenslutninger/overtagelser/navneændringer 1968-2009		Status 2009		
Aabenraa Kreditbank (1926)	2002: Navneændret til Kreditbanken		Kreditbanken		
Tønder og Omegns Bank (1913)	1985: Navneændret til Tønder Bank		Tønder Bank		
Den Nordslesvigske Folkebank (1872)	1970: Sammensluttet til Sydbank		Sydbank (Aabenraa)		
Graasten Bank (1920)					
Folkebanken for Als og Sundeved (1909)					
Tønder Landmandsbank (1901)					
Sparekassen for Aabenraa By og Amt (1818)				1968: Sammensluttet til Sparekassen Sønderjylland	1990: Sparekassen Sønderjylland sammensluttet med Sydbank
Sønderborg Bys Sparekasse (1820)				1968: Sammensluttet med Sparekassen Sønderjylland	
Ketting og Omegns Sparekasse (1888)					
Tønder Sparekasse (1820)	1970: do.				
Brøns Sogns Spare- og Laanekasse (1883)	1971: do.				
Møgeltønder Sparekasse (1900)	1971: do.				
Sparekassen for det sydlige Als (1896)	1971: do.				
Spare- og Laanekassen for Hostrup Sogn (1844)	1972: do.				
Nordborg Sparekasse (1862)	1974: do.				
Spare- og Laanekassen for Tinglev og omliggende sogne (1928)	1974: do.				
Frøs Herreds Sparekasse, Rødding (1872)			Frøs Herreds Sparekasse		
Broager Spare- og Laanekasse (1845)	2004: Navneændret til Broager Sparekasse		Broager Sparekasse		
Visby Sogns Sparekasse (1873)	1971: Sammensluttet til Sparekassen Bredebro		Sparekassen Bredebro		
Bredebro-Ballum Sparekasse (1875)					
Tandslet Andelskasse (1896/1921)	1986: Tilsluttet Sammenslutningen Danske Andelskasser (SDA)	2007: Sammensluttet til Andelskassen Sønderjylland (Sønderborg)	Andelskassen Sønderjylland (SDA)		
Tinglev Andelskasse (1900/1921)	do.				
Asserballeskov Andelskasse (1902/1921)	do.	1994: Sammensluttet til Asserballeskov-Sundeved Andelskasse 2001: Navneændret til Andelskassen Allsund (Augustenborg)	Andelskassen Allsund (SDA)		
Sundeved Andelskasse (1903/1921)	do.				

Anm.: Institutternes stiftelsesår er anført i parentes efter navnet i 1968-kolonnen.

24 sønderjyske pengeinstitutter – seks banker, 14 sparekasser og fire andelskasser – er i løbet af perioden 1968-2009 blevet til otte – tre banker, tre sparekasser og to andelskasser – med hjemsted i landsdelen.

Bilagsskema 2: Sønderjyske banker, sparekasser og andelskasser 1968, der i 2009 er del af pengeinstitutter hjemmehørende uden for Sønderjylland

Sønderjyske pengeinstitutter 1968	Sammenslutninger/overtagelser/navneændringer 1968-2009		Status 2009
Spare- og Laanekassen for Løgumkloster og Omegn (1821)	2003: Sammensluttet til Løgumkloster Sparekasse	2009: Overtaget af Den Jyske Sparekasse (Grindsted)	Den Jyske Sparekasse
Privat Spare- og Laanekasse i Ravsted (1864)			
Banken for Jels og Omegn (1907)	1970: Sammensluttet med Den Danske Landmandsbank	1976: Den Danske Landmandsbank ændrer navn til Den Danske Bank. 2000: navneændring til Danske Bank	Danske Bank
Skærbæk Bank (1920)	1970: Sammensluttet med Den Danske Landmandsbank		
Haderslev Creditbank (1875)	1985: Sammensluttet med Den Danske Bank	1972: Sparekassen Haderslev indgår i sammenslutningen Sparekassen Sydjylland med hjemsted i Vejle. 1991: Sparekassen Sydjylland sammensluttes med Bikuben, der i 1995 fusionerer med Girobank og ændrer navn til BG Bank. 2001: BG Bank sammensluttes med Danske Bank.	
Haderslev Bys Spare- og Laanekasse (1819)	1970: Sammensluttet til Sparekassen Haderslev		
Sparekassen for Haderslev Byes Omegn (1856)			
Haderslev Amts Sparekasse (1901)			
Agerskov Sparekasse (1863)	1971: Sammensluttet med Sparekassen Haderslev		
Toftlund og Omegns Sparekasse (1872)	1971: Sammensluttet med Sparekassen Haderslev		
Sparekassen for Christiansfeld og Omegn (1872)		1975: Sammensluttet med Sparekassen Sydjylland → Bikuben	
Spare- og Laanekassen for Ulkebøl Sogn (1867)		1969: Sammensluttet med Bikuben	
Skodborg og Omegns Spare- Og Laanekasse (1884)		1972: Sammensluttet med Bikuben	
Spare- og Laanekassen for Skærbæk og Omegn (1860)	1972: Sammensluttet til Sparekassen Skærbæk	1974: Sammensluttet med Bikuben	
Spare- og Laanekassen for Døstrup Sogn (1898)			
Sparekassen for Højer og Omegn (1843)	1973: Sammensluttet til Sparekassen Højer	1990: Sammensluttet med Bikuben	
Daler Sogns Sparekasse (1883)			
Emmerlev Sogns Spare- og Laanekasse (1876)	1973: Sammensluttet med Sparekassen Højer		
Haderslev Bank (1875)	1970: Sammensluttet med Privatbanken	Privatbanken indgik i 1989 i Uni-bank-sammenslutningen, som i 1999 blev en del af Nordea	Nordea
Gram Bank (1920)	1970: Sammensluttet med Privatbanken		
Rømø Andelskasse (1904/1921)	1986: Tilsluttet Sammenslutningen Danske Andelskasser (SDA)	2006: Sammensluttet med Jernved og Omegns Andelskasse (Gredstedbro) til Jernved-Rømø Andelskasse	Jernved-Rømø Andelskasse (SDA)

Anm.: Institutternes stiftelsesår er anført i parentes efter navnet i 1968-kolonnen.

21 sønderjyske pengeinstitutter – fem banker, 15 sparekasser og en andelskasse – er i løbet af perioden 1968–2009 gået op i fire institutter, hjemmehørende uden for landsdelen – to storbanker, en sparekasse og en andelskasse.

LITTERATUR OG KILDER

- Axelsen Drejer, A.: *Andelskasserne gennem et halvt århundrede*. København 1966.
- Baldvinsson, Cato m.fl.: *Dansk bankvæsen*. 5. udgave. København 2005.
- Beretninger fra Finanstilsynet vedrørende Pengeinstitutter (siden 1988), vedrørende Banker og sparekasser (1975–87) samt fra Tilsynet med banker og sparekasser vedr. dels banker, dels sparekasser (indtil 1975).
- Bøegh Nielsen, Peter: *Fra sognesparekasse til landssparekasse*. SDC 1997.
- Danske bank- og sparekassepladser, udvalgte årgange siden 1965. De årlige oversigtsværker blev frem til slutningen af 1980'erne udgivet af Provinsbankforeningen, hhv. Sparevirkes Forlag, og siden 1991 af forlaget Dataform.
- Esken, Lars: »20 år i de danske sparekassers historie 1970–89«. Bidrag til *Festskrift til Laurits Ringgaard*, s. 87–94. København 1989.
- Fode, Henrik: *J.A.K. Jord. Arbejde. Kapital – en bevægelse i og med tiden*. Århus 2008.
- GarantInformation april 2008 fra Folkesparekassen
- Hagedorn C.C. og Korse Aug.: *Broager Spare- og Laanekasse 1845–1995*. Jubilæums-festskrift 1995.
- Hansen, Jørgen: »Sparekassefusioner i Vejle Amt«. Bidrag til *Vejle Amts Historiske Samfunds årbog 2006*, s. 64–78.
- Hansen, Per. H.: *Da sparekasserne mistede deres uskyld*. Odense Universitetsforlag 2001.
- Harsberg, Vagn: *De sønderjyske amtsråd indtil 1970*. Afsnittet om kommunalreformens s. 295 ff. Sønderjyllands Amtsråd 1984.
- Hübbe, Chr.: »De sønderjydske pengeinstitutter efter Genforeningen«. *Sønderjyske Årbøger* 1931, s. 1–88.
- Hübbe, Chr.: »Det nordslesvigske Pengevæsen«. *Sønderjyske Årbøger* 1910, s. 82–121.
- Japsen, G.: *De nordslesvigske sparekassers historie*. Historisk Samfund for Sønderjylland 1970.
- Jessen, Erik: *Bare han får sin vilje*. Erin-dringer. Historisk Samfund for Sønderjylland 1997.
- Johansen, Alfred: *Graasten Bank 1920–1970*. Jubilæumsbog 1970.
- Larsen, Kai Edvard: *Folkebanken for Als og Sundeved 1909–1959*. Jubilæumsbog. Sønderborg 1959.
- Mikkelsen, Richard: *Dansk Pengehistorie 1960–90*. Bind 4. Danmarks Nationalbank 1993
- Møller, Kristian: *Fra idé til virkelighed*. Jubilæumsbog. Andelsbanken 1975.
- Maarup, Birgit: *Rømø Andelskasses 100 års jubilæumsskrift*. 2004
- Ravn, Sven-Erik (red.): *Kun døde fisk flyder med strømmen*. Jubilæumsbog udgivet af Frøs Herreds Sparekasse 1997.
- Sammenslutningen Danske Andelskasser: *75 års jubilæum 1915–1990*. SDA 1990.
- Skifter Andersen, Erik: *Erhvervsvirksomheder i Aabenraa 1847–1997*. Bind II: Handel og service. Aabenraa Handelsstandsforening 1997.
- Sydbank i 25 år og Sydbanks historie. Artikler i EKKO, Sydbanks aktionær- og kundemagasin. Jubilæumsnummer 1995.
- Sørensen, Edvard: *Frøs Herreds Sparekasse 1872–1972*. Jubilæumsbog. Rødding 1972.
- Tandslet *Andelskasse 1896–1996*. Jubilæumsskrift 1996.
- Trap, J.P.: *Kongeriget Danmark*. 4. udgave. Bind IX om bl.a. Sønderjylland. København 1930.
- Endvidere en lang række pengeinstitut- og pengeinstitutrelaterede internet-hjemmesider.
- Og ikke mindst rigtig mange imødekommende og gode mennesker – familie og venner, tidligere kolleger og samarbejdspartnere, nuværende pengeinstitutfolk, arkivarer, bibliotekarer m.fl. – som har hjulpet mig. Ingen nævnt ved navn – ingen glemt. En stor tak for gode råd og en masse spændende og nyttig information, som jeg håber at have håndteret efter fortjeneste. Eventuelle misforståelser og fejl er i hvert fald for min regning.

NOTER

1. Bemandede betjeningssteder = filialer er et nøglebegreb i nærværende artikel. Synonymt hermed benyttes som oftest betegnelsen (pengeinstitut-)afdeling samt andre/ældre begreber som agentur eller kontor/kontorsted. »Bus-filialer« (bank- og sparekasebussers holdepladser i oplandet, jf. også note 12) opfattes også som bemandede betjeningssteder.
 2. De københavnske hovedbanker er Københavns Handelsbank, Den Danske Landmandsbank og Privatbanken samt Andelsbanken.
 3. Ved kommunalreformen i 1970 reduceredes antallet af sønderjyske kommuner således eksempelvis fra 120 til 23, jf. Harsberg (1984, s. 307–08).
 4. Københavns Handelsbank erhvervede ved Genforeningen den tyske Schleswig-Holsteinische Banks seks filialer i Nordslesvig – i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg, Gråsten, Tønder og Toftlund. Hübbe (1931, s. 15–16) skriver herom: »Dette var selvfølgelig et stort plus for Handelsbanken straks fra første færd ved Genforeningen at kunne glide ind i en gammel forretning med en over hele Sønderjylland udbredt stor kundekreds; og det står også som en uomtvistelig kendsgerning, at Handelsbanken ... er bleven en meget betydende faktor indenfor sønderjydsk bankvirksomhed. Overalt på de ovennævnte pladser sidder Handelsbanken i egne velindrettede bankbygninger og leder ud herfra sine forretninger med egnens folk på et godt og sundt forretningsgrundlag.«
 5. Se f.eks. Bøegh Nielsen (1997, s. 14 ff).
 6. I 1930'erne nedlagdes lokale sparekasser i Bylderup, Højst, Tinglev og Hygum, i 1940'erne i Bjolderup og Løjt, og i tiåret op til 1968 sparekasserne i Nørre Løgum, Nybøl, Ballum, Padborg og Kliplev, jf. Japsen (1970, s. 322 og 328–29), der herom skriver: »Små sparekassers nedlæg-
- gelse eller sammensmeltning med større sparekasser havde man kendt helt fra århundredets første årti. Forhold af denne art var imidlertid af meget ringe betydning for sparekassernes udvikling i almindelighed«.
7. De tre sønderjyske banker, der opførte i perioden 1930–68, var Nustrup Bank, som presset af krisen likvideres i 1932, Rødding Bank, der i 1948 bliver en del af Andelsbanken, og Løgumkloster Bank, der i 1963 overtages af Københavns Handelsbank.
 8. Politikerne viste også på kort sigt forståelse for behovet for konsolidering ved allerede i 1961 at åbne op for, at antallet af medlemmer af en sparekasses direktion kunne overstige tre. Det var væsentligt, fordi de fusioner og sammenslutninger, der var på tegnebrættet, helt overvejende var af den »venskabelige art«, og bl.a. lagde op til, at alle hidtidige direktører – naturligvis(!) – skulle med i det fortsættende instituts direktion. Den første egnessparekasse, der herefter så dagens lys – med fem direktionsmedlemmer – var Frederiksborg Amts Sparekasse i Nordsjælland, jf. Bøegh Nielsen (1997, kap. 1).
 9. Omstruktureringsprocessen blev på forskellig vis understøttet af institutternes fælles interesseorganisationer – Danmarks Sparekasseforening og De danske Provinsbankers Forening. Sidstnævnte opererede således i slutningen af 1960'erne med et konsulenthold, der med udgangspunkt i et fælles koncept rådgav om og bistod med lokalbankernes sammenslutninger til egns- og regionalbanker.
 10. Bikubens overtagelse af J.A.K. Bank var den første markante bank-sparekasse-fusion. Den blev gennemført uden store sværdslag – i modsætning til den samtidigt planlagte fusion mellem Privatbanken og Sparekassen Nordjylland, der faldt på de endnu dengang herskende organisatoriske holdninger til for-

- skelle mellem banker og sparekasser, jf. bl.a. Bøgh Nielsen (1997, kap. 7) og Per H. Hansen (2001, s. 138 ff).
11. Ledelsen i Løgumkloster Sparekasse havde til generalforsamlingen i marts 1976 indstillet en sammenlutning med Sparekassen Sydjylland. Forslaget faldt med den snævrere tænkelige margin, og sparekassen i Løgumkloster forblev selvstændig frem til 2009.
 12. Holdepladser for bank- og sparekassebusser – »bus-filialer« – var et fleksibelt og billigt alternativ til den traditionelle bankfilial, som så dagens lys i slutningen af 1950'erne og var et meget anvendt instrument i den øgede konkurrence om nærhed og synlighed overfor privatkunderne i de efterfølgende årtier. »Bus-filialformen« toppede omkring 1980 med flere end 200 ekspeditionssteder på landsplan – over fem % af det samlede antal bank- og sparekassepladser. Nye selvbetjeningsformer svækkede sammen med vigende befolkning i de betjente yderdistrikter i løbet af 1980'erne forretningsgrundlaget for bus-filialerne, som fik dødsstødet med pc- og netbanking fra 1990'erne. Mere om bus-filialerne på Dansk Pengemuseums hjemmeside på <http://www.industrimuseum.dk>.
 13. Sydjydsk Landmandsbank i Ribe var repræsenteret i det nordvestligste hjørne af Sønderjylland, i grænseområdet mellem det gamle Tønder Amt og det gamle Ribe Amt, i Sdr. Hygum og Rejsby samt i Hviding, Spandet og Roager. Ved amtskommunalreformen i 1970 blev de tre sidstnævnte sogne en del af Ribe Amt, og de derværende bankfilialer falder dermed principielt ud af rammen for nærværende beskrivelse. De er dog medtaget i oversigten i skema 1 og 2 og figur 2. Filialerne, som fra 1970 var overtaget af Provinsbanken, nedlægges alle i løbet af 1980'erne. Grænsedragningen i 1970 mellem Sønderjylland og amterne nord for indebar også, at sognene Hejls, Taps og Vejstrup blev en del af den nye Christiansfeld kommune og dermed kom med i Sønderjyllands Amt. Sdr. Bjært og Vejstrup Sognes Sparekasses afdelinger i Hejls og Vejstrup blev således i 1970 sønderjyske, og det samme gælder Sparekassen for Christiansfeld og Omegns afdelinger i Sjølund og Taps. Sdr. Bjært/Vejstrup-sparekassen blev i 1971 overtaget af Spare- og Laanekassen for Kolding By og Omegn (Kolding Sparekasse, senere Bikuben) og Christiansfeld-sparekassen i 1975 af Sparekassen Sydjylland. De 4 nævnte nordøst-sønderjyske filialer, der alle var nedlagt inden udgangen af 1980'erne, er også medtaget i oversigten i skema 1 og 2 og figur 2. Disse »grænsetilfælde« medvirker til »slør« i det her rapporterede samlede antal sønderjyske pengeinstitutfdelinger.
 14. Forholdene i den restriktive kreditpolitik og udlånsloftets epoke frem til begyndelsen af 1980'erne er belyst bl.a. hos Mikkelsen (1993, kap. 5) og – specielt vedrørende sparekasserne – hos Eskesen (1989, s. 90–92)).
 15. Sydbanks kraftige ekspansionsaktivitet uden for det gamle hjemområde fra og med netop dette tidspunkt, først i 1980'erne, skal også ses i sammenhæng med, at Regional Bankerne – en forening, som Sydbank siden 1970 havde været med i – ændrede karakter fra et håndfast geografisk forretningsmæssigt kartel til en bankpolitisk samarbejdsorganisation. Det oprindelige idégrundlag for Regional Bankerne fik sit første alvorlige skud for boven, da foreningsmedlemmet Jyske Bank i 1980 overtog den landsdækkende Finansbanken. Jyske Bank måtte ganske vist forlade samarbejdet; men det skete slog hul på fællesskabet, som i de følgende år blev løsere. Det åbnede nye perspektiver for foretagssomme institutter som Sydbank.
 16. Union-Bank er etableret i 1927 på grundlag af danskhedens siden 1875 virkende Spare- og Laanekas-

- sen for Flensborg og Omegn. Aktionærkredsen bestod fra starten af forretningsdrivende i Flensborg, landmænd og private personer, hvis fælles princip var at sikre videreførelsen af et selvstændigt pengeinstitut med stærk dansk indflydelse i regionen. I dag er Union-Banks aktionærkreds jævnt fordelt på begge sider af grænsen. Det skal tilføjes, at Danmarks Nationalbank helt tilbage i 1844 etablerede en filial i Flensborg, og at denne filial først blev endeligt afviklet i 1939.
17. Der henvises vedrørende sparekassernes mulighed for overgang til aktieselskabsformen i 1988 til Per H. Hansen (2001, s. 271 ff.).
 18. Af Baldvinsson m.fl. (2005, s. 22 ff.) fremgår, at der i begyndelsen af 90'erne omdannedes 10 sparekasser til aktieselskaber, herunder de daværende fem største, svarende til 85% af sparekassernes samlede balance.
 19. Indtil 2009, da Den Jyske Sparekasse (fra Grindsted) overtog Sparekassen Løgumkloster.
 20. Alm. Brand Bank etablerede i anden halvdel af 90'erne bankkontorer i Aabenraa, Haderslev og Sønderborg, og Sparbank (Vest i Skive) i Haderslev og Sønderborg. I 2009 har Alm. Brand Bank fortsat bankkontor i Sønderborg og Sparbank i Haderslev.
 21. Danske Bank kan via overtagelsen af BG Bank også levere bankmæssig kundeekspedition på landets posthuse. Baggrunden herfor er Girobanks udskillelse i 1991 fra postvæsenet og efterfølgende sammenslutning med Bikuben. I 1996 indgik Post Danmark en samarbejdsaftale med BG Bank om, at Post Danmark på vegne af banken udfører finansielle serviceydelser på posthusene.
 22. Andelskasserne er lokale, solidarisk-kundejede institutter, oprindeligt med begrænsede aktivitetsmuligheder. Siden 1980'erne har andelskasserne aktivitetsmæssigt været at sidestille med banker og sparekasser. I 1986 indgik de fleste danske andelskasser – dengang i alt 47 – i paraplyorganisationen Sammenslutningen Danske Andelskasser (SDA). Reelt er medlemsandelskasserne herefter afdelinger af koncernselskabet SDA. De enkelte andelskasser optræder dog fortsat ganske selvstændigt under eget navn. Vedrørende andelskasserne generelt henvises bl.a. til 75-års jubilæumsskriftet (1915–1990), udgivet af SDA, og til Axelsen Drejer (1966).
 23. Vedrørende J.A.K.-bevægelsen henvises til Henrik Fode (2007).
 24. Der henvises bl.a. til Mikkelsen (1993, kap. 9).
 25. Jf. Kai Edvard Larsen (1959, s. 27–35 og 97–100).
 26. Det var ikke mindst daværende borgmester i Aabenraa og formand for Den Nordslesvigske Folkebank, Erik Jessen, og borgmester i Tønder og bankdirektør i Tønder Landmandsbank, Johan Paulsen, der var Sydbank-sammenslutningens arkitekter og bagmænd. Se Erik Jessen (1997, s.390 ff.).
 27. Foreningen De sønderjyske sparekasser blev oprettet i 1930'erne som et branchefælleskab for de sønderjyske sparekasser. Foreningen blev i 1960'erne omrejsningspunkt for initiativer, der skulle bidrage til, at de enkelte sparekasser, støttet af foreningen, kunne løse også større forretningsmæssige kreditformidlingsopgaver. I 1967 optrappedes foreningens aktiviteter med en egentlig fællesorganisation omfattende en regionssekretær, der tog sig af fælles reklame, en lønmodtagerkonsulent og en skolekonsulent. I foreningens regi koordineredes også prisforhold og rentesatser. Foreningen blev, i en længere periode med deltagelse også af Sparekassen Sydjylland og Bikuben, opretholdt frem til 1990. Men dens rolle blev vel efterhånden mere »selskabelig« end forretningsorienteret – af den simple grund at medlemsinstitutterne i årenes løb i stigende grad opfattede hinanden som konkurrenter snarere end kol-

leger. Den endelige nedlæggelse havde endvidere baggrund i et svindende medlemstal, men også i konkurrencemyndighedernes vågnende interesse for foreningens mulige karakter af priskartel.

28. Jydske Tidendes Tønder-udgave 2. april 1976.
29. Nykredit har i 2008 overtaget Forstædernes Bank og er dermed på vej over i den fysiske – bemandedet/ betjente – bankforretning.

Anmeldelser

Alving, Theodor: Slip dyrene fri i Zoologisk Have: direktør Alvings erindringer 1925–1942. Tre ripensere. Redigeret af Birgit Åbom. [Side 55–70] BIOS, 2009.

Theodor Alving blev født i Ribe 1872 og voksede op i samme by tillige med barndomsvennerne Johannes Hansen, der blev storkøbmand, og Jens Olsen, der konstruerede Verdensuret på Københavns Rådhus. Han blev jurist og direktør for Københavns Zoo 1925–42 samt stifter af Alving Fonden, der bestyres af Grænseforeningen.

De 15 sider erindringer om Sønderjylland bringer intet nyt. Derimod ikke så lidt om Theodor Alvings syn på den sønderjyske historie fra tiden efter 1864 og til kort efter 2. Verdenskrig.

Det, der først og fremmest springer i øjnene, er hans næsten uudslukkelige had til Tyskland, både i udlændighedsårene, i mellemkrigstiden (hjemmetyskerne), under besættelsen og i årene, da Sydslesvigsspørgsmålet dominerede debatten i Danmark. Hvad det sidste angår, mener han, at flertallet af sydslesvigerne pga. de mange flygtninge østfra især vendte sig mod Danmark for at få støtte til at komme af med flygtningene. I anden række kom, siger han, spørgsmålet om tilslutning eller ej til Danmark og Norden. Afgørende er dog, at Danmark risikerede at få antallet af hadefulde hjemmetyskere mangedoblet, hvis Sydslesvig engang blev dansk, »og så er vi sandelig vel kørende« (s. 66) – »Grænsen ligger fast« (s. 67). Danmark burde derimod samle sig om at forøge folketallet i Nordslesvig med op til 80–90.000 mennesker, og dette ville »betyde en mægtig styrkelse mod tredive tusinde hjemmetyskere, som nu er ved at rejse hovedet efter nederlaget« (s. 68).

»Ligger der et stærkt udbygget Nordslesvig som spærrebom for Danmark, kan vi med fortrøstning se faren fra syd i møde, så først er landet igen ved at være i lave. Men alle må løfte i flok og være klar over, at den der ikke vil die (!), den må vige« (s. 69). Ak ja! Forfatteren konkluderer, at vi i Danmark ikke må glemme »vor trofaste folkestamme sønden Skelbæk. Den må vi fortsat styrke og støtte ... men de må forstå dernede, at Danmarks sikkerhed går frem for alt, at vi ikke ved tyske rævestreger eller trusler lader os aftvinge privilegier eller begunstigelser til vore hjemmetyskere, som disse kan bruge til vores fordærv« (s. 70).

Forfatterens sprog er fyldt med billeder, der – som man kan se af citaterne – ofte er klichefyldte og svulstige. Nogen stor læseoplevelse har det ikke været.

Preben Sørensen

Buk-Swienty, Tom: Slagtebænk Dybbøl. 18. april 1864. Historien om et slag Gyldendal, 2008. 396 s.

Sønderborg-drengen, historikeren, journalisten og USA-korrespondenten Tom Buk-Swientys bog *Slagtebænk Dybbøl* blev kåret til »årets historiske bog« i

2008. Den har i skrivende stund solgt 25.000 eksemplarer og foreligger nu i 6. oplag. Det er både glædeligt og fuldt fortjent, for det er en overordentligt velskrevet og meget spændende bog. Tom Buk-Swienty har et sikkert greb om den komplicerede historie, og han fortæller den med stort overblik og sans for den eksemplariske detalje. Fortælleteknisk begår han to genistreger: Bogen er bygget op over en spændingskurve, der med udgangspunkt i tre forskellige perspektiver tre gange fører læseren op imod klimaks (stormen på Dybbøl den 18. april 1864), for dernæst at bryde af, lige før stormen bryder løs – og så begynde forfra med at bygge en spænding op. Tre gange efterlades læseren med en *cliff-hanger*, og selvom man jo godt ved, hvordan det ender, så MÅ man bare læse videre. For som om historien ikke er spændende nok i sig selv, så fortælles hvert perspektiv med udgangspunkt i en række personer, som man som læser kan identificere sig med, og hvis skæbner man derfor nødvendigvis må kende, før man kan lægge bogen fra sig. På fornem vis samles de mange skæbner op i det afsluttende kapitel, ligesom forfatteren afslutningsvis trækker en række perspektiver op. Det er i det hele taget en sjældent helstøbt bog, Tom Buk-Swienty har skrevet.

Forfatteren har bygget sin fortælling op i fem dele med hver deres underafsnit: »Dagen før«; »Vejen til Dybbøl«; »Belejringen«; »Afgørelsen« og »Ærens mark«. I første del rides situationen den 17. april 1864 op, og vi præsenteres for en række af de centrale aktører. Anden del zoomer fortælleren ud og fortæller om baggrunden for krigen og krigens forløb indtil stormen. I tredje del zoomes der ind på skanserne igen – både på dem, der skal forsvare dem og dem, der skal storme dem. I fjerde del går det endelig løs i et blodigt inferno. Og i femte del zoomes der langsomt ud igen, idet der panoreres over slagmarken og slagets konsekvenser, både i storpolitisk perspektiv og for den enkelte soldat og hans familie. Det er, som det fremgår, en nærmest filmisk fortælle-teknik. Læseren spares da heller ikke for nogen grupovækkende detalje. Men Tom Buk-Swienty jager ikke effekterne for effekternes egen skyld, og han forfalder aldrig til det patetiske. Krig er nu engang et blodigt håndværk.

Slagtebænk Dybbøl er en bog, man sluger i ét stræk hjemme i lænestolen. Men det er ikke en bog, man tager med ud på slagmarken, for dens fortællestruktur gør den mindre egnet som opslagsbog. Det ændrer et udmærket register ikke på. Bogen peger på den danske, national-liberale regering som hovedansvarlig for det katastrofale nederlag i en krig, der havde kunnet undgås. Det er der ikke noget nyt i, for det er sådan set blevet den danske grundfortælling om 1864. Men hvad denne anmelder savner, er et kvalificeret bud på, hvordan den danske regering ellers kunne have løst op for den fuldkomne fastlåste situation i hertugdømmerne? Det skal så også være den eneste anke imod denne fremragende bog. Man kan kun i forventningsfuld spænding glæde sig til forfatterens bebudede fortsættelse – en bog om preussernes overgang til Als den 29. juni 1864, der endegyldigt cementerede det danske nederlag.

René Rasmussen

Dahlbom, Mats, Lars Dahlbom og Sven Dahlbom: *Spelet om Schleswig-Holstein. Ett omstritt områdes historia*

Falkenberg, Salmon River, 2008. 434 s.

Med denne bogudgivelse fra 2008 kan ses et behov for værker, der leverer en oversigt over Sønderjyllands og Holstens historie fra den tidligste fortid til det, vi i dag kender som delstaten Schleswig-Holstein. I denne omgang er det en fremstilling på svensk af Dalbom-brødrene, der med bogen har deres debut inden for historiefaget. Med titlen *Spelet om Schleswig-Holstein*, altså spillet om Slesvig-Holsten, antydes den betydning, som det »omstridte område« med dens broagtige placering mellem land- og havområder havde inden for den politiske historie, inklusive de mange diplomatiske forviklinger. Bogens indhold går dog meget længere end kun til en kronologi af »berømte« hændelser, idet der i mange kapitler behandles eksempelvis økonomi- og landbrugshistorie på lige fod med den politiske historie, som ellers tit har været dominerende i ældre fremstillinger af denne art.

Fagligt svarer værket i det store og hele til de nyere standardværker som f.eks. Ulrich Langes *Geschichte Schleswig-Holsteins* fra 2003 og til de mere samlede og ældre fremstillinger fra dansk side (Danstrups og Kochs Danmarkshistorie fra 60'erne samt Gregersens og Rerups to bind om Slesvig og Holsten fra 1981–82). Teksten er forsynet med enkelte fodnoter, der leverer detaljerede oplysninger. Litteraturhenvisninger findes med forfatternes navn sat i parentes og tjener en overordnet orientering. I det hele har man set bort fra at opføre den uoverskuelig mængde litteratur omkring emnet og har i stedet satset på en overordnet systematisk litteraturoversigt på fem sider (s. 420–424). Teksterne til hvert kapitel gengiver det historiske forløb på en struktureret og dermed overskuelig måde og har udgangspunkt i den aktuelle forskning. Dette kan f.eks. ses på skitseringen af »ribprivilegiets« tilskrevne og egentlige betydning (s. 80–81). At fremstillingen netop er på højde med nutiden, skyldes ikke mindst vejledning og understøttelse fra professor Thomas Riis' side, der forskede og underviste i Slesvig-Holstens regionalhistorie på universitetet i Kiel. Faktabokse til nærmere forklaring af enkelte side-spørgsmål og en introduktionstekst til hvert kapitel gør det nemt at orientere sig i de 15 kapitler. I en af faktaboksene findes der f.eks. en beskrivelse af mindretallenes opståen og sammensætning (s. 394–395). Ligeledes er kortene og illustrationerne af høj kvalitet og indbyder dermed til en fordybelse i selve bogen.

Det specielle og nye ved bogen er selvfølgelig den svenske synsvinkel på Slesvig-Holsten og især det tidligere hertugdømme »Slesvig-Holsten-Gottorp«. I kapitlerne fem og seks vises, hvilken sammenhæng der var mellem de kraftige gottorpske suverænitetsbestræbelser og den svenske stormagtspolitik. Allianceforsøg og dynastisk diplomati var med til at præge forholdet mellem hertugdømmet og kongerigerne Danmark og Sverige, som lå i kappelstrid om overherredømmet i Østersøen.

Forlaget hævder, at bogen er den første omfattende historie om Slesvig-Holsten på svensk, og det er ikke forunderligt, at den tager den »klassiske« periodisering som forbillede, som bl. a. markeres med kapitler om reforma-

tionstiden, den indre udvikling før og efter 1830 og de slesvigske krige. I den henseende følger man tidligere historieskrivning.

Spelet om Schleswig-Holstein er målrettet til et svensk publikum, der vil have en orientering og introduktion omkring Slesvig-Holstens historie. Det kan siges, at det i det store og hele er lykkedes med denne publikation, og bogen kan allerede findes på en del svenske biblioteker. Desuden gøres der i forordet rede for brugen af danske og/eller tyske stednavne, så det bliver nemmere for interesserede svenskere at finde rundt i Slesvig-Holstens historie. Den velskrevne tekst på svensk er holdt i et så klart og lettilgængeligt sprog, at den kan læses af folk med dansk som baggrund eller med et grundlæggende kendskab til det svenske sprog. Den bør derfor vinde indpas i en række danske og tyske (forsknings)biblioteker, ikke mindst fordi den netop har det nye og vigtige »svenske« perspektiv på historien.

Harald Wolbersen

Dragsbo, Peter (udg.): Haus und Hof in Nordschleswig und Nordeuropa

Udgivet af Museum Sønderjylland og Landbohøistorsk Selskab. Boyens Buchverlag, Heide, 2008. 184 s. På tysk med danske resuméer efter hvert kapitel

I bogen *Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa* har Peter Dragsbo samlet en række indlæg fra et seminar, der blev afholdt på Sønderborg Slot i marts 2005. Sigtet var på den ene side at reflektere over resultaterne af den danske husforskning, der havde sin blomstringstid lige efter 2. Verdenskrig og tilbyde et interdisciplinært forum for danske forskere fra forskellige baggrunde såsom arkæologi og etnografi. På den anden side blev de danske deltagere præsenteret for den nordtyske og nederlandske forskning på dette område, som har været et forsømt kapitel i den danske tradition. Denne internationale dimension afspejler sig også deri, at bidragene er på tysk med et dansk resumé.

En forsmag på den tilgang, der præger en god del af indlæggene og udgivelsen i det hele taget, giver et kort over kystregionen fra Nederlandene til Nørrejylland forrest i bogen. Her er de nationale grænser sekundære, og alle landene har den samme grønne farve. Det drejer sig da i *Haus und Hof* ikke mindst om at give et kulturhistorisk forskningsfelt en rumlighed (tilbage) og sætte sig ud over bestræbelserne på med vold og magt at få selv bestemte byggestile til at følge nationalstatslige grænser og gøre dem til karakteristiske udslag af en bestemt folkekarakter.

Denne tænke-mådes indflydelse i dansk forskning og tankegang får man et godt indtryk af i Bjarne Stoklunds spændende artikel om den slesvigske gårds betydning for typologiseringen af en bestemt dansk bondegård. Det fører tilbage i den tid, da det drejede sig om at gøre selv de nærmeste naboer og deres skikke så fremmede som muligt. De enkelte bygningstyper blev som alt andet betragtet under en skarp dansk-tysk modstilling, der både ignorerede blandingskulturen og enhver overordnet germansk kultursammenhæng. Set i det lokale, i grænseregionens perspektiv, dominerede altid det, der skilte, og man overså med flid, at skellet mellem dansk, nordtysk og frisisk var langt mindre dramatisk end i mange andre grænseområder. Det er på den baggrund interessant og vigtigt at problematisere traditionen og søge ny erken-

delse om de udviklingstræk og påvirkninger, der kan identificeres i de forskellige forskningsdiscipliner. Selv om der her i nogen grad er tale om igen at sprede et møjsommeligt sammensat puslespils brikker, er det nyttige i at tage faste forestillinger op til diskussion indiskutabelt, og bogens konklusioner bekræfter det.

Flere bidragydere gør op med den tro, at det traditionelle samfund i »de gode gamle dage« var ubevægeligt og ikke undergik forandringer. Heller ikke i landdistrikterne var kulturen statisk, og det afspejler sig ved nærmere undersøgelse også i gårdbyggeriet. De gårdtyper, som man eksempelvis i 1800-tallet mente at kunne lokalisere til Slesvig, havde også undergået forandringer og var udsat for stadige, nye påvirkninger andre steder fra.

Det bliver netop i det slesvigske eksempel vigtigt og understreger det oplagte i at betragte regionen i dette perspektiv – ikke i den nationale tradition, men med ønsket om at diskutere emnet ud fra overordnede antagelser om det kulturmøde, der udspandt sig her. Slesvigs historie bliver også i dette tilfælde et levende eksempel på, at grænser ikke primært er streger på landkortet, men zoner fulde af overgange, skift og blandede indflydelser. Peter Dragsbo har i bogen udtrykt det med en tegning, der med rette har fået plads på omslagets bagside, hvor han fremstiller gårdtypernes »kulturmøde«. Pilene understreger netop, at ikke det statiske, men påvirkninger og derfra udgående nye former er det karakteristiske element.

Artiklerne er alle nydeligt illustrerede med fotos og tegninger. Det internationale og interdisciplinære selskab af forskere – en liste med korte facts om forfatterne havde været en god ide – betragter spørgsmålet om de enkelte gårdtyper fra forskellige vinkler. Indlæggene kan sikkert interessere læsere med en speciel arkæologisk eller »teknisk« interesse for gårdbyggeri, men henvender sig også til dem, der er optaget af »ideologiske« aspekter og problemstillingens plads i en overordnet kulturforskning. Udgivelsen er et spændende bidrag til at øge forståelsen for dansk kulturs og histories bindinger til de tilgrænsende regioner i syd, som længe blev så dogmatisk nedtonet. Ved endt læsning har man fået nogle nye brikker til et billede af et kulturhistorisk kontinuum langs Nordsøen og de tilgrænsende landskaber.

Steen Bo Frandsen

Frandsen, Steen Bo: Holsten i Helstaten. Hertugdømmet inden for og uden for det danske monarki i første halvdel af 1800-tallet

Museum Tusulanums Forlag, 2008, 385 s.

At der kan vindes meget ved at skifte perspektiv og fortælle en kendt historie ud fra en ny vinkel, viser det foreliggende værk. Forfatteren har allerede tidligere, ved sin doktordisputats i 1995 om *Opdagelsen af Jylland*, givet et nyt tvist til en gammel kending. Mens tidligere afhandling omhandlede den danske nationale udvikling set fra provinsen, så tager Frandsen i det foreliggende værk afsæt i hertugdømmet Holsten og belyser herfra helstatens afsluttende fase.

Hertugdømmernes rolle i den sene helstatsperiode synes allerede at være godt belyst. Men ved nærmere eftersyn er det rettere hertugdømmet Slesvigs

udvikling, som er blevet genstand for adskillige historiske analyser. Stænderforsamlingerne i byen Slesvig og de heftige sprogdebatter er eksempelvis blevet behandlet særdeles grundigt, mens stænderforsamlingerne i Itzehoe sjældent får megen bevågenhed. Ligeledes eksisterer der forbløffende lidt dansk forskning omkring Altona, som dog i en periode var det danske monarkis næststørste by efter København. Alt dette peger i retning af, at Holsten har været uden for den historiske forsknings lyskegle.

Grunden til det er ifølge Frandsen, at det netop er lykkedes den nationale propaganda at fodfæste sin egen dagsorden og derved sikre det kendte fokus på det sprogligt delte og omkæmpede Slesvig. Men netop dette fokus er helt forkert, for det var Holsten, som udgjorde tungen på vægtskålen.

Helstatsregeringen lod Holsten gå alt for nemt og gav derved de nationale på både tysk og dansk side for megen plads: »På linje med andre nationalismer krævede den danske indlemmelse af landområder, hvor befolkningen bekendte sig til en anden nationalitet. Det var en langt sjældnere forekommende position, når den samtidig afstod fra en stor del af rigets samlede territorium med henvisning til dets tyske karakter« (s. 329). Ved at sætte fokus på Holsten og dermed ændre perspektivet, kan der således også læres meget om Slesvig.

Men det er ikke hovedsageligt hertugdømmernes skæbne, forfatteren er ude efter. Hans egentlige mission er at genetablere den ære, som den danske helstat mistede efter den nationale idé's indtog. Alle forsøg på at holde sammen på den flersprogede konglomeratstat virkede som verdensfjern for eftertiden. Frandsen anlægger en anden vinkel: »Så længe kongen regerede sine undersåtter enevældigt, fungerede den multinationale stat, men da folkene selv forlangte at udøve den politiske magt, viste de sig uvillige til at gøre det i fællesskab« (s. 329). Således fremstilles den enevældige, men multietniske stat som et positivt modbillede til en demokratisk, omend mononational stat. Dette fører til nogle interessante overvejelser omkring medborgerskab og tolerance.

Det er dog ikke alene de nye vinkler på historien, som gør Frandsens værk anbefalelsesværdigt. Der vindes også ny viden om eksempelvis infrastrukturens udvikling efter 1814. Den omfattende brug af avismateriale fra Holsten og især Altona muliggør, at der kan fortælles nyt om kampen for et moderne vej- og jernbanenet. Det er infrastrukturen, som en moderne nationalstat må om- og udbygge, både for at opnå fri bevægelse for lønmodtagerne og for at skabe den mentale sammenhængskraft, en nationalstat bygger på. Derfor er det, også set ud fra nationalismeforskningens interesser, på tide, at der kommer mere forskning omkring infrastrukturen. Her har Frandsen lagt en god start for Holsten.

Sidst, men ikke mindst, gør forfatteren sig den umage at sammenligne med en anden grænseregion. Den nationale udvikling i Elsass tager Frandsen som mulighed for at spejle de dansk-tyske udviklinger i. Nævneværdigt er ligeledes værkets rige brug af trykt kildemateriale som aviser og stridsskrifter. Disse gør, at læseren kommer tæt på begivenhederne. Disse kilder er ikke hidtil blevet benyttet i et større omfang i en dansk sammenhæng. Frandsens værk er gedigent udført. Der er flotte illustrationer samt et omfattende navne-

og stedregister. Sproget er flydende og vedkommende. Alt i alt en særdeles anbefalelsesværdig bog.

Andrea Graw-Teebken

Frost, Søren J.C.: Fædrelandskærlighed – i landsoldaters breve fra krigen 1848–51?

Folkemindesamlingens kulturstudier bind 13. København: C.A. Reitzel. 2008, 132 s.

Bogen bygger på et omfattende kildemateriale bestående af over 800 breve fra Treårskrigen, skrevet af danske landsoldater, dvs. værnepligtige sønner af gårdmænd, husmænd og indsiddere. Derved bliver bogen et væsentligt korrektiv til de breve, dagbøger og erindringer, som blev skrevet og udgivet af officerer og frivillige fra byernes borgerskab. Brevene blev i sin tid indsamlet af den nationalliberale historiker C.F. Allen i håb om, at de ville gengive menigmands nationale begejstring. Det gjorde de imidlertid sjældent.

Søren J.C. Frost beskriver indledende værnepligten, herunder det særlige stillingsvæsen, som betød, at man kunne købe sig fri for soldatertjenesten ved at lade en anden stille for sig mod betaling. Det benyttede mange velhavende bondesønner sig af. De værnepligtige i 1848–51 kom derfor hyppigst fra landbosamfundets underklasse af husmænd og daglejere.

I kapitlet om »begejstring eller pligt« fastslår Frost på grundlag af de mange breve, at landsoldaterne deltog i krigen, fordi de skulle. De var kede af krigen, anså den for en ulykke og skræmtes af dens rædsler. Som i soldaterbreve til alle tider var manglende eller elendig kost, dårlig uniformering og uheldig indkvartering stående temaer. Forholdet til officerer og befalingsmænd beskæftigede brevene sig sjældnere med – måske fordi brevskriverne frygtede sanktioner, hvis kritiske ytringer nåede til de overordnedes kendskab. Længslen mod hjemmet prægede også brevene. Det positive i dem var kammeratskabet i afdelingen.

Frost går i et andet kapitel tættere på soldaterne fra et lokalområde, Tibirke i Nordsjælland. Et tredje kapitel handler om kongetroskaben, som ifølge forfatteren »er blandt de førnationale identifikationer, der tydeligst kommer til udtryk i landsoldaternes breve«. Den førnationale tankegang kommer også til udtryk i et brev, hvor husmand Peder Christensen omtalte en korporal fra Rendsborg: »En brav dansk mand var han, meget hastig af sind, men ejegod. Desværre kunne han ikke tale dansk ...«. Dansk eller tysk var ikke et spørgsmål om etnicitet, men om hvilken hær, man kæmpede i – kongens eller oprørernes. Her stemmer resultaterne meget overens med de slesvigske forhold, hvor kongetroskaben var udslagsgivende for manges stillingtagen i marts 1848.

Begreberne dansk- og tysksindet blev brugt i overensstemmelse med soldaternes egne oplevelser. Mikkell Mikkelsen kaldte de bønder, som tog godt imod soldaterne, for dansksindede, således folkene i Bolderslev sydvest for Aabenraa, mens de i omegnen af Slesvig by viste sig tysksindet imod soldaterne. Soldaterne gav nu og da udtryk for en identifikation med Danmark, men havde ellers en stærk regional identitet. Derimod gav soldaterne ofte udtryk

for religiøse følelser, typisk i form af en udpræget skæbnetro på Guds forsyn.

Frosts bog udmærker sig både ved sine solide resultater, indvundet ved majsommeligt arbejde med de mange breve, og ved en ædruelig vurdering af resultaternes rækkevidde. Han stiller relevante kritiske spørgsmål til begrebet »Ånden fra 1848«. Den udlægning, som datidens københavnske nationalliberale har videregivet, er for snæver. Der findes også en version mere præget af pligtfølelse over for kongen end af begejstring for nationen.

Hans Schultz Hansen

Hansen, L.H.: Amtsbannerne på Als 1898–1933

Udgivet af Margit Janot og Veterantogsforeningen »Amtsbannerne på Als« 2008. 363 s.

I løbet af de sidste 40 år er der kommet en række bøger og artikler om de smalsporede sønderjyske amtsbaner, som blev anlagt i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg Kredse omkring 1900 og nedlagt i løbet af mellemkrigstiden. I 1982 udkom bogen *Aabenraa Amts Jernbaner 1899–1926* af L.H. Hansen, som også forfattede bogen *Amtsbannerne på Als 1898–1933*, der nu er udgivet af L.H. Hansens familie og Veterantogsforeningen »Amtsbannerne på Als«, idet forfatteren selv døde i 1995.

Denne bog indledes med en kort omtale af vejforordningen af 1. marts 1842 og den manglende udbygning af hoved- og bilandevejene i Sønderborg Kreds efter 1879. Herefter følger amtsbanernes forhistorie i form af de mange debatter om anlæg af jernbaner i Sønderborg Kreds, hvilket hovedsageligt bygger på en artikel af N.H. Jacobsen i *Sønderjyske Årbøger* 1976, og som afsluttes med en gengivelse af kredsens anlægskontrakt med entreprenørfirmaet Lenz & Co.

De efterfølgende afsnit omhandler banernes anlæg samt drift og økonomi fra indvielsen i 1898 til nedlæggelsen i 1933. Her omtales især banernes køreplan, driftsresultater, udvidelserne af banernes faste anlæg og rullende materiel og deres finansiering samt forslag om forlængelse af banerne. Omtalen af banernes drift er præget af mange og til tider lange citater. F.eks. gengives over tre sider et oplæg om banerne, som driftsbestyrer Christen Jespersen gav i 1928.

Derefter følger en beskrivelse af banernes linjeføring med omtale af de enkelte stationsanlæg, hvor private kroholdere og købmænd de fleste steder varetog billetsalg og godsekspedition, mens togpersonalet varetog sikkerheds-tjenesten. Endvidere behandles trafikken til og fra de enkelte stationer hovedsageligt på basis af tal og statistik fra driftsåret 1925/26. Banernes lokomotiver, motorvogne og personvogne omtales dernæst kort, mens læseren leder forgæves efter omtale af godsvogsmateriellet. Endelig beretter forfatteren også om alvorligere ulykker, hvorved i alt ni personer omkom i banernes 35 år lange historie, hvilket er et emne, som ikke tidligere er blevet omtalt i litteraturen om banerne. Nyt er også en række biografiske oplysninger om landråder og amtmænd samt baneforvaltere og driftsbestyrere, som forfatteren bringer i et afsluttende biografisk afsnit, ligesom bogen bringer flere hidtil ikke publicerede fotos.

Samlet bringer L.H. Hansens bog måske ikke overvældende mange nye

oplysninger for kendere af *Amtsbanerne på Als* [fra 1975, 116 s. (red.)], men da de to tidligere bøger om banerne for længst er udsolgt, er der her mulighed for at få genopfrisket hukommelsen, og for, at nye interesserede kan få kendskab til de alsiske amtsbaner. Blot er det lidt ærgerligt, at de mange og lange citater gør teksten unødigt lang med fare for, at den forudsætningsløse læser mister overblikket.

Bogen afsluttes med et efterskrift om Veterantogsforeningen »Amtsbanerne på Als« og dens arbejde siden stiftelsen i 2003 med delvist at reetablere amtsbanerne som veteranbane fra Nordborg til oplevelsesparken Danfoss Univers. Arbejdet er ifølge efterskriftet i god gænge, og anmelderen kan kun ønske held og lykke hermed, for i L.H. Hansens bog aner læseren, de mange og lange citater til trods, at amtsbanerne på Als ligesom de øvrige sønderjyske amtsbaner i sin tid var en væsentlig del af Sønderjyllands infrastruktur.

Lars Holmgaard Bak

Jespersen, Knud J.V.: Rytterkongen. Et portræt af Christian 10.

Gyldendal, 2007. 567 s.

En verdenskrig, en ny grundlov, et næsten-statskup, en grænseflytning og en besættelse af landet. Få danske konger i nyere tid har været igennem så meget som Christian X. Og undergået så markant en udvikling: Den alvorlige, militæriske, kantede, utilnærmelige og ufolkelige monark, der blev folkets store samlingspunkt og faderskikkelse. Alene derfor er det interessant at beskæftige sig indgående med Christian X's biografi.

Christian X skabte det moderne monarki, vi kender i dag. Men at det ikke ligefrem var med hans gode vilje, er en hovedpointe i Knud J.V. Jespersens værk. For hvis det var gået efter kongens dynastiske og traditionsbevidste hoved, skulle han og hans efterfølgere have spillet en afgørende rolle i regeringsdannelsen. Gentagne gange under 1. Verdenskrig greb Christian X aktivt ind i det politiske spil – og slap godt fra det. Men i den anspændte situation i foråret 1920 gik det galt: Kongen lod sig provokere til at afskedige ministeriet Zahle uden at have et nyt ministerium stående i kulissen, og da Zahle oven i købet nægtede at fungere, indtil en ny regering kunne dannes, kom kongen til at stå alene uden regering. Beskyldningerne om statskup føg om ørerne på ham i et døgn tid, inden der i hast kunne udråbes et forretningsministerium.

Under denne krise, den såkaldte Påskekrise, brændte Christian X fingrene så eftertrykkeligt, at han i resten af sin regeringstid holdt sig ude af det politiske spil. Godt hjulpet af festlighederne omkring Genforeningen i sommeren 1920 – og senere under Besættelsen af efterspørgslen på en national samlingsfigur – lykkedes det for kongen at genvinde det terræn, han havde tabt under Påskekrisen. Da Befrielsen kom i foråret 1945 var han for længst blevet et samlingspunkt for nationen. Danskerne forgudede den alvorstyngede gamle monark, der hver morgen red ud i Københavns gader for at opmuntre sine undersåtter.

Alt dette er velbeskrevet i litteraturen. Det nye i Knud J.V. Jespersens bog er, at vi for første gang får mulighed for at opleve historien set *inde fra* kongehuset. På den måde får vi nuancerede svar på spørgsmålet om, hvorfor kon-

gen handlede, som han gjorde. Og selvom forfatteren har haft adgang til materiale, som ingen andre har mulighed for at se, er der ingen grund til at mistænke ham for skønmaleri. Alene citaternes længde tyder på, at der ikke er klippet og klistret i materialet.

Bogen bygger på hidtil ukendt materiale i kongens personlige arkiv, først og fremmest breve og dagbogsoptegnelser. Det giver os mulighed for et kig ind i – om ikke kongens følelsesliv, så i hvert fald i hans stærkt dynastiske og militære tankesæt, der langt op i hans regeringstid bestemte hans handlinger. Først og fremmest får vi et klart billede af en konge, der befandt sig i en osteklokke, hvor luften ikke havde været skiftet ud siden Estrups dage. Et af forfatterens tilbagevendende temaer er, at Christian X havde den vane, at han søgte råd og vejledning hos folk, om hvem han på forhånd vidste, at de ville give ham ret. Denne fremgangsmåde betød, at kongen flere gange rendte panden mod mure, som vi i dag har svært ved at forstå, at han kunne overse.

Men til sidst lærte Christian X af sine fejl. Da Højgaard-kredsen i 1940 henvendte sig til kongen for at få ham til at afsætte regeringen og i stedet indsætte en regering, der stod stejlere over for besættelsesmagten, afviste kongen et sådant indgreb. Højgaard-kredsen måtte gå tomhændet hjem – kongen havde lært lektien i 1920.

Knud J.V. Jespersen fremhæver med rette Genforeningen i 1920 som omdrejningspunktet i Christian X's biografi. I de få måneder fra Påskekrisen til det legendariske ridt over Kongeåen lykkedes det kongen – godt hjulpet af omstændighederne – at definere sin nye rolle som monark. Fordi 1920 er så vigtig, har forfatteren valgt at rykke denne begivenhed helt frem i bogens begyndelse. Det gør begyndelsen effektiv, for billederne af kongen på den hvide hest og hattesvingende nordslesvigere myldrer frem på nethinden. Men fremgangsmåden betyder, at forfatteren for at undgå gentagelser har udeladt skildringen af kongens rolle i genforeningsfestlighederne inde midt i bogen. På den måde svækkes oplevelsen af 1920 som et omdrejningspunkt.

Det er ikke ligetil at skrive en biografi om en person, der var så kantet og knortet som Christian X. Men Knud J.V. Jespersen har fundet en god balance mellem at leve sig ind i sin hovedpersons tankesæt uden at tabe den kritiske distance. Rytterkongen er en vægtig og smuk bog med mange interessante og hidtil ukendte billeder fra kongehusets samlinger.

Axel Johnsen

Jessen, C.C.: Biskop i grænselandet. Theodor Kaftan 1847–1932

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 102. Aabenraa, 2009. 453 s.

Når man læser om sønderjysk eller nordslesvigsk historie, har man til tider indtryk af, at der er to forskellige historier, der skrives om, en set med danske øjne og en ud fra et tysk perspektiv.

Denne bog udmærker sig ved at være langt hævet over nationalt eller kirkeligt snæversyn – en dansk teolog skriver om Theodor Kaftan, en tysk nordslesviger fra Løjt, der i over 30 år fra 1886 til 1917 var biskop eller, som han kaldtes dengang, generalsuperintendent i Slesvig Stift. Kaftan var en betyde-

lig mand, ikke kun for landsdelen og Slesvigs kirkehistorie, men også en ganske betydelig teolog, der gjorde sig gældende både i tysk og international teologi. Det er en meget vellykket biografi, C.C. Jessen har skrevet, en biografi, der ikke kun snævert genfortæller en livshistorie, men tegner et billede af hele tiden, som Kaftan virkede i, dens politiske, nationale og teologiske opgør og bevægelser.

Der er for det første det biografiske, levende fortalt, et liv i grænselandet, faderen, der blev afskediget i Løjt 1850 efter krigen på grund af tysk sindelag, så det meget spændende forhold til Kaftans lillebror Julius, der var en berømt teologiprofessor i Berlin. 1886 bliver Theodor Kaftan biskop i Slesvig, ganske ung, men det bemærkelsesværdige er, at han fik stillingen som 39-årig frem for mange andre kvalificerede kandidater af en væsentlig grund: At han var tosproget og talte tysk og dansk. Det har præget hele hans virke og liv, og han citeres for den charmerende udtalelse, at »han egentlig kun føler sig hjemme, hvor der tales både dansk og tysk« (s. 30). Da han får sit første embede i Aabenraa, er det som præst for de dansksprogede, og Kaftan har hele sit liv holdt fast ved mindretallets ret til at tale og bruge deres eget sprog. Hans ideal var et land og en kirke, hvor begge sprog trives, og ingen skulle tvinges til at skifte sprog eller nationalitet. Gennem den skiftende historie er der i den henseende to modstandere, han kæmpede imod, eller ret beset den samme modstander: Chauvinismen fra begge sider, de preussiske bureaukrater med deres forsøg på en tvangsgermanisering siden 1888, og de danske chauvinister (især »ejderdanskere«, det der kaldes »grundtvigske sekterer«) med deres ideal om etnisk renhed og bestræbelser på at udrydde tyskhed i området. Kirken skulle ikke misbruges i nationalismens tjeneste, og Kaftan, selv tysksindet, har altid modsat sig preussiske forsøg på tvangsgermanisering af Slesvig.

Men Theodor Kaftan førte også som teolog og betydelig forfatter en kamp imod to fronter, imod liberalteologien og imod højrefløjen. Han indtog en midterposition, var også åben for det moderne og vandt, ligesom danskeren H.L. Martensen, stor respekt og anerkendelse i Europa. Martensen sagde i sin tid nej til at blive biskop i Slesvig efter 1850, fordi han ikke ville være med til at misbruge kirken til dansk nationalistisk propaganda. Både Martensen og Kaftan står som fornemme slesvigske repræsentanter for en ikke-chauvinistisk politik. Kaftan har næsten aldrig udtalt sig antidansk, men antipreusser var han og følte kirken truet ikke af Danmark, men af preussisk statsbureaukrati. Kaftans antinationalisme kom også til udtryk i et stort engagement i den økumeniske bevægelse og beundring for England – ganske i modsætning til broderen Julius, der teologisk var mere liberal, men til gengæld mere anti-engelsk og nationalistisk indstillet.

Man kan sige, at Kaftan på en måde er en tragisk figur; hans sympatiske ideal af en luthersk folkekirke, hvor både tyskere og danskere føler sig hjemme, og der tales begge sprog, blev ikke realiseret, Slesvig blev delt, og der blev tyske og danske så at sige etnisk rene menigheder. Det var ikke Kaftans vision. Og dog er hans – og Martensens – fornemme holdning og engagement for fredelig sameksistens jo ikke virkningsløs og præger i dag det mellemfolkelige samvær i grænselandet. Man kan godt have sympati for Kaftans ideal uden af den grund at forlange en genforening af Slesvig.

Det er en pragtfuld og fornem bog, C.C. Jessen har skrevet, stærkest i de tidshistoriske og biografiske afsnit, men også lærerig i gennemgangen af Kaftans store teologiske forfatterskab, især hans hovedværk med den smukke og kendetegnende titel: *Moderne Theologie des alten Glaubens*. Kaftan var midtersøgende, men ikke farveløs, og de mest spændende afhandlinger af ham (ved siden af en del endeløse og lidt småkedelige afhandlinger om embede, kirkesyn og liturgi, som måske er behandlet alt for udførligt) er hans diskussioner med liberalteologien, både broderen Julius, men også den radikale liberalteolog Otto Baumgarten i Kiel og ikke mindst Ernst Troeltsch. C.C. Jessen er på forbilledlig vis besindig og afbalanceret i sine grundige fremstillinger, måske fordi han som dansker har en gavnlig og sund distance og skriver upolemisk og sagligt; han forstår på fremragende vis at sætte Kaftan ind i en større tidshistorisk og teologihistorisk sammenhæng. Teologisk hjemstavnskundskab – men med europæisk perspektiv!

Man kunne ønske, at denne bog også kunne udgives på tysk, måske lidt redigeret, for C.C. Jessen taler til tider lidt for indforstået og forudsætter for mange ting og navne som bekendt, f.eks. det danske sprogreskript 1851 og preussernes Sprachenerläß 1888. En tidstavle og biografisk overblik over de vigtigste navne ville i en forhåbentlig kommende tysk udgave lette orienteringen.

Eberhard Harbsmeier

Johannsen-Bojsen, Karin: Sydslesvigkvinde. Et voksenliv mellem to kulturer i årene 1954–2004

Poul Kristensens Forlag, 2008. 494 s.

Bogen er anden og sidste del af forfatterens store erindringsværk. Første del: *Sydslesvigpige. En opvækst mellem to kulturer i årene 1936–1954* udkom i 2004 og blev omtalt i *Sønderjyske Årbøger* 2005. Der er tale om et selvbiografisk værk. Forfatteren giver sit personlige portræt af den omgivende mindretalsverden og dens ændring gennem perioden og sig selv i den. Det har været muligt takket være forfatterens engagerede medleven som aktør på første række i kulturarbejdet gennem de mange år. Resultatet er blevet et ærligt og vigtigt kildeværk til forfatterens og til mindretallets historie.

I 1954 besluttede den nybagte Duborg-Skole student sig straks for en akademisk uddannelse. Målet var på langt sigt at indgå i mindretallets arbejde, ud fra følelsen af forpligtelse til at skaffe det respekt og anerkendelse også i flertallet. Vejen gik over en tysk studentereksamen, for Duborg-Skolens eksamen gav dengang ikke adgang til tyske universiteter. Ligesom studenter i tidligere tider opsøgte den unge Karin Johannsen flere tyske universiteter, i Hamborg, Tübingen, Heidelberg og Kiel med ophold også i Birmingham og særlig i København og Aarhus, indtil embedseksamen i tysk og engelsk og doktorgrad fra universitetet i Kiel var i hus. Der fortælles interessant om det tyske universitetsmiljø og forskellen til det rige Århus og København. Her blev KJB straks en engageret medarbejder blandt de unge Front-og-Bro-folk i 'Foreningen af Sydslesvigs Studerende'.

Hverken oplevelsen af det akademisk-fattige tyske universitetsmiljø eller

det monokulturelle Danmark dæmpede dog længslen tilbage til det mindre homogene Sydslesvig. I 1966 begyndte karrieren på Duborg-Skolen. Elevtallet havde nået et lavpunkt, og endnu var skolen præget af rektorvælde. Men der skete langsomt ændringer efter 1968. Katedrene forsvandt, indhold og form i undervisningen skiftede. Læseren får et fint indtryk af de gradvise og vidtrækkende ændringer, som lærergerning og skole indledte i disse år. Det var også en tid, hvor nogle unge begyndte at tale om det sydslesvigske som en særlig identitet. De unge pegede på det lokalt sydslesvigske og de tyske strenge, som burde respekteres ved siden af mindretallets danske rødder. Karin Johannsen-Bojsen blev en af dem, som allermest dybdeborende engagerede sig i den aktuelle identitetsøgning. Det gjaldt om at kende Sydslesvigs særlige identitet, mindretallet skulle vedkende sig sin kulturelle egenart, anderledeshed og mangfoldighed og på det grundlag gøre sig gældende i fællesskabet. Det ville være det rigtige udgangspunkt for brobygning mellem mindretal og flertal. Med denne bagage gik hun ind i kommunalpolitik i Flensborg og tog initiativ til fælles dansk-tyske udstillinger og talte varmt for indretning af et skibsfartsmuseum og udvidelse af bymuseet. Bevidsthed om det sydslesvigske særpræg var også et element, da hun – i første omgang forgæves – stod i front for ændring af hovedorganisationen Sydslesvigsk Forenings vedtægter og kandiderede til formandsposten. Kompromisløst opfattede hun sig som repræsentanten for transparens og kom på kant med velmeriterede navne i den etablerede organisationsstruktur.

Identitetsdebatten og bevidstheden om det særligt sydslesvigske var den røde tråd i et udstrakt virke som forfatter og debattør. Der fortælles om baggrunden for debut-digtsamlingen *Sindelag* (1977), om et nyskabende initiativ i 1981 til dokumentation af de unge sydslesvigeres holdninger (bogen *Som vi ser os selv*, Grænsforeningens årbog 1981) og de følgende romaner *Regnbuelandet* (1987) og *Himmel med mange stjerner* (1997). Hver bog var båret af vilje til at trænge ned under overfladen.

I kapitlet om lektorårene på Duborg-Skolen beskrives tendenser og ændringer blandt lærere og elever, i pædagogik og adfærd, indtil pensioneringen i 2000. Der slutes af med de seneste år, hvor KJB bl.a. blev landet Slesvig-Holstens repræsentant i TV-rådet for ZDF.

I kraft af forfatterens kulturvirke er bogen således et interessant Sydslesvig-kildemateriale. Her er beretninger om skoleverden og kommunalpolitik, om interna i den danske organisationsverden og ikke mindst om identitetsbevægelsen. Stoffet er stramt og klart opbygget, så bogen næsten kan bruges emnemæssigt. Der er sågar både tidstavle og navnerogister, og velvalgte illustrationer – desværre i en tryk kvalitet, som det renommerede Poul Kristensens Forlag kunne gøre bedre.

Bogen er et personligt præget dokument. Der lægges ikke fingre imellem til ret mange sider. Rigsdanske funktionærens evne til at kombinere de vellønnede luksusvilkår i Sydslesvig med missionsiver nævnes samtidig med sydslesvigeres jævnmål, og der er skarpe opgør med og karakteristikker af organisationsfolk, som illoyalt saboterede ildsjælen KJB. Nogle modstandere nævnes med navn, andre står anonymt, samtidig med at egne bestræbelser og de

andres brist præsenteres. Aktøren taler med glød, missionsiver og målrettedhed.

Men grundighed kan overdrives. Forkortelser ville have gjort underværker, også når teksten nogle steder bliver til en selvkaraktærisering. En del om privatliv og kærlighedsforhold og inspiratorer, hvoraf nogle henvises til anonymitet, var bedre anbragt i et manuskript skrevet til venner eller børn. En historisk erindringsbogs væsen er vel at lade fakta tale for sig selv – skildre en tid i samspil med en enkeltperson, så erindringskriverens lys falder på tiden og dens begivenheder, og kun indirekte på forfatteren selv.

Følgen af en form og et omfang som her kan være, at læserkredsen indsnævres til de inkarnerede Sydslesvig-interesserede og bekendte. Og det vil være skammeligt. For faktisk er der tale om en højst interessant bog. Velskrevet og med et Sydslesvig-stof, som ikke findes andetsteds. Tilmed en beretning om et utrætteligt, skarpseende og fremsynet kultur- og brobyggerengagement, hvor tiden har vist, at forfatteren i både identitets- og organisationspolitik kunne være på forkant med udviklingen. Bogen er den markante slutsten på et betydningsfuldt forfatterskab – men den kunne have været mindre vægtig.

Lars N. Henningsen

Kong Christian VIII.s breve 1813–1818. 5: Augustenborgerne Frederik August og Henriette. 6: Augustenborgerne. Om brevene, udgivelsen, problemer og perspektiver, supplement, registre

Udgivet af Det Kongelige Danske Selskab for Fædrelandets Historie ved Anders Monrad Møller under medvirken af Otto Madsen. København. 2008, 413 + 319 s.

Med bind 5 og 6 afsluttes udgivelsen af Christian VIII's brevveksling med fremtrædende medlemmer af den augustenburgske hertugfamilie. Som ved de foregående bind (anmeldt i *Sønderjyske årbøger* 2005 og 2008) drejer det sig om et udgiverarbejde på højt niveau. Udvælgelsen af brevskrivere er velgrundet, brevtæksten gengives fuldstændigt og kommentarerne er fyldige og præcise.

Bind 5 rummer Christian VIII's korrespondance med prins Frederik August, fra Danmarkshistorien bedre kendt som »prinsen af Nør«, der stod i spidsen for overrumplingen af Rendsborg fæstning i martsdage 1848 og dermed spillede en nøglerolle i den slesvig-holstenske opstand. Bindet indeholder også kronprinsens, senere kongens brevveksling med prinsesse Henriette. Brevvekslingen bærer særlig præg af, at Frederik August i 1842 – efter selv at have bragt sig i forslag – af kongen blev udnævnt til statholder og kommanderende general i hertugdømmerne. Denne værdighed fik dog en brat afslutning, da prinsen i august 1846 bad om sin afsked som følge af Christian VIII's »åbne brev« om arvefølgen, der afviste de augustenburgske arvekrav. Man bemærker, at afskedsansøgningen er skrevet på tysk, skønt resten af brevene er på dansk. Fra dette tidspunkt svandt brevvekslingen stærkt ind.

Bind 6 indeholder først og fremmest fyldige sag-, sted- og personregistre;

sidstnævnte udmærker sig ved både at angive personernes fødsels- og dødsår, titel og for kvindernes vedkommende ægtefæller. Desuden rummer bind 6 et mindre supplement på 23 breve og en redegørelse for udgivelsen. Sidstnævnte er undertiden rigelig detaljeret. Således delagtiggøres vi i udgiverens frustrationer over, at Statens Arkiver ikke har sørget for at skaffe kopier af kongens breve til prinsen af Nør, så de kunne benyttes i Rigsarkivet. Her synes perspektivet rigelig »københavnsk«, og havde Statens Arkiver haft en bevilling til systematisk indsamling af Danica, var de nok bedre anvendt på arkivalier fra fjernere arkiver end Landesarchiv i Slesvig med de solide magasiner og imødekommende holdning over for danske brugere.

Betydelig interesse har derimod udgiverens skitse til de »problemer og perspektiver«, som arbejdet med brevene har gjort ham opmærksom på. I en sønderjysk sammenhæng gælder det navnlig hans syn på de to augustenburgske brødre, hertug Christian August og prins Frederik. Udgiveren lægger her på grundlag af brevene op til en meget kritisk vurdering af hertugen, kalder ham »lettere psykopatisk« og spørger »om den mand nogensinde blev voksen«. Bedre går det ikke prinsen af Nør: »Den yngste i en søskendeflok påtager sig ofte rollen som familiens klovn, hvad der også her var tilfældet«. Begge brødre tillod sig et frisprog over for kronprinsen/kongen, som svarede til deres høje selvopfattelse, men var uden proportion med deres virkelige betydning. Her som på de andre områder udgør udgiverens redegørelse et godt afsæt for den videre forskning.

Man kan kun lykønske udgiver og udgiverselskab med afslutningen af dette fornemme arbejde.

Hans Schultz Hansen

Mikkelsen, Lis: Hun rev sønderjyske børn ud af ørnenes klør. Henriette Gubi – en pædagogisk bedrift

Udgivet af Sprogforeningen. Tønder, Forlaget Neffen, [2009]. 95 s.

Titlen på Lis Mikkelsens bog er et »omvendt« citat, der stammer fra et af Henriette Gubis egne breve, hvor hun beskriver sit formål i det pædagogiske arbejde. Med ørnens klør symboliseres selvfølgelig Preussens repression over for Sønderjyllands danske befolkning. Henriettes Gubi, der blev født i 1856, voksede op i et småkårshjem i Neder Jerstal, som ligger i Bevtoft Sogn. Efter at have opgivet ungdomsdrømmen om et liv som forfatter, lod hun sig uddanne til lærer og nåede at arbejde som vandrelærer i Sønderjylland i ca. tre år, inden hun døde 1894 i en tidlig alder.

Den eneste biografi, der eksisterer om Henriette Gubi, blev udgivet af Georgia la Cour Pedersen og trykt i *Sønderjyske Årbøger*, årgang 1924. Den byggede i høj grad på brevvekslingen mellem artiklens forfatter og Henriette Gubi og selvfølgelig på det personlige bekendtskab. I Lis Mikkelsens nye biografi indgår mange elementer fra la Cour Pedersen, og i et vist omfang har den en tilsvarende opbygning. Alligevel når den meget længere, idet Lis Mikkelsen bruger flere kilder, især dagbogen og breve der relaterer til Henriette Gubis omverden. De korte, ofte afsnitlignende, kapitler gør, at Henriette Gubis liv nærmest bliver spolet forbi læserens øje. Og det passer også meget fint med

hendes forholdsvis korte liv, der endte, da hun var i slutningen af trediverne. Gennemgangen tegner et nuanceret billede af opvæksten og specielt de fatale sygdomsfaser, der var med til at begrænse Henriettes muligheder yderligere ud over den sociale arv og det faktum at leve i det senborgerlige samfund, hvis mandsdominerede normer hun i mange henseender ikke kunne leve op til. Den personlige beskrivelse af Henriette Gubi, og hvordan hun magter udfordringerne og specielt skuffelserne, giver et levende indtryk af forholdene i 1800-tallets anden halvdel. Et vigtigt brud i livet har været at opgive »drømmen« om at blive forfatter efter at have indhentet en vurdering af sine fortællinger hos Zacharias Nielsen. Det efterfølgende liv var så viet et mere praktisk arbejde, nemlig som pædagog, et af de få områder, hvor kvinder havde adgang til professionalisering. Men igen blev det den svære vej, som Henriette efter uddannelsen i Danmark skulle gå, nemlig imod alle mulige barrierer, som bestod af preussisk forvaltningshysteri og personlig chikane, fordi hun valgte at bruge sine kræfter i Sønderjylland.

Bogen er meget fint illustreret og giver læseren ved hjælp af de mange bygnings- og portrætfotografier et indtryk af datidens miljø og personer. Tilsyneladende findes der kun et portræt af Henriette Gubi, der allerede blev publiceret i 1924. Særlig interessant er eksemplerne fra dagbogen og andre skriftlige kilder. Som et ansueligt indlæg kan nævnes et gengivet eksempel på vandrelærernes tekster i fraktur, som skulle øve læseren i at opspore »germanismer«. Bogens visuelle opsætning og den overskuelige opdeling i mindre kapitler, der er mellem tre og ti sider lange, gør den læsevenlig til brede kredse og kan også anses for at være velegnet for unge voksne. Ikke mindst de mange 1800-tals citaters overførsel til moderne dansk gør teksten let tilgængelig.

Biografien formår at give et levende billede af et politisk kvindeliv, som både var skribent af kritiske digte og pioner for vandrelærerbevægelsen. Den viser, hvor utrolig svært det har været at klare sig økonomisk, og hvor betydningsfuld den private indsats var, som kom fra enkelte personer eller foreninger. Denne biografi kan med rette karakteriseres som et vellykket forsøg på at give en alsidig, men tillige overskuelig beskrivelse af en af de mange skæbner, der var på livets skyggeside i det preussiske Sønderjylland, eller for at blive ved overskriftens billede: under ørnens skyggekastende vinger. Derfor kan der ses hen over den lille lapsus i forbindelse med dødsåret på side 93.

Harald Wolbersen

Nørregård, Martin Bo: Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939–45
Udgivet af Studiefabrikken ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg, 2009, 460 s.

Man skulle måske ellers tro, vi efterhånden havde fået beskrevet de forskellige grupper af danskere, der på den ene eller anden måde befandt sig i en fremmed magts tjeneste i eller omkring 2. Verdenskrig. De østfrontsfrivillige, Spaniensfrivillige, Finlandsfrivillige, krigssejlerne og så videre har løbende fået deres historie skrevet ikke mindst siden den banebrydende *Under hagekors og Dannebrog* fra 1998. Og så alligevel. Vi manglede (åbenbart!) de danske

sydslesvigeres tid i tysk tjeneste. Det har Martin Bo Nørregård i nærværende bog rådet bod på med en udgivelse, der kan måle sig med de bedste, og som viser, at den såkaldte *new military history* lever i bedste velgående.

Antallet af danske sydslesvigere, der kom i tysk krigstjeneste, var omkring tusind. Dermed havde gruppen nogenlunde samme omfang som f.eks. de Finlandsfrivillige eller gruppen af danskere i allieret tjeneste. Som tysk soldat risikerede man som bekendt at komme ganske vidt omkring, og de danske sydslesvigere var ingen undtagelse. Gennem soldaterbreve og erindringer kommer vi forbi alle de fronter tyskerne kæmpede på, naturligvis med overvægt på den altoverskyggende østfront. Bogens opbygning siger en hel del om ambitionen, for den er langt større end »bare« at fortælle historien. Nørregård har sat sig for at skrive det definitive værk. Vi får først en introduktion til mindretallets historie, dernæst gruppens sammensætning i tal – hvor mange var de og ikke mindst: hvem skal man regne med! Dernæst kloge ord om kilderne, og hvad de kan bruges til. Efter dette meget metodiske og videnskabelige følger en stor del, der følger krigens gang set gennem mindretallets øjne. Endelig er der en række tematiske kapitler om f.eks. hverdagen som soldat, synet på jøder, gruppens motivation og et meget interessant afsnit om soldaternes opfattelser af folkene i de forskellige lande, der kæmpedes i. Med andre ord kommer vi hele vejen rundt.

Der er ikke meget, der tyder på, at mindretallets soldater var særligt meget anderledes end de tyske soldater, om end de fik færre jernkors. Krigen var hård, uanset hvem man var, og de mange lange og gode citater fra feltpostbrevene giver overbevisende indblik i en soldatertilværelse præget af hårdhed og savn. Gruppen havde ikke de danske østfrontsfrivilliges ideologiske fællesskab og tjente ofte langt fra andre medlemmer af mindretallet. Dette gjorde bestemt ikke deres soldatertid nemmere.

Martin Bo Nørregård har med bogen om danske sydslesvigere fundet en historie som trods det, at vi har at gøre med en marginal gruppe i Danmarkshistorien og for den sags skyld i Tysklands historie, som gruppen jo naturligvis er en del af, alligevel formår at binde en række af periodens centrale tråde sammen. Den Store Verdenskrig bliver koblet til den menige soldats historie, identiteten som del af et mindretal bliver udfordret og hårdt prøvet af krigens gang, og ikke mindst giver det meget fine kildemateriale mulighed for at vise billeder af krigen, vi sjældent ser. Det gælder bogstaveligt bogens mange billeder, som her publiceres for første gang (særligt gode er de mange turistbilleder fra de forskellige erobrede seværdigheder), men også indblikket i livet ved og bag fronten.

Tilbage står der bare at anbefale denne bog på det varmeste. Det er moderne militærhistorie i sikker stil, grundlæggende interessant og leveret med overskud. Nok er emnet måske umiddelbart appellerende for en snæver kreds, måske, men mange burde kigge nærmere på den. De vil ikke blive skuffede.

Jakob Sørensen

Thygesen, Jonas Schultz og Martin Bo Nørregård (udg.): Kun legetøj i deres hænder. Thyge Thygesens krigsdagbog og feltpostbreve til Stepping 1914–1918

Forlaget Gammelting, Haderslev, 2007. 267 s.

I 2007 udkom bogen *Kun legetøj i deres hænder*, en række breve og dagbogsnotater forfattet af den dansksindede frontsoldat Thyge Thygesen, da han kæmpede i den preussiske hær mellem 1914 og 1918. Rækken af publicerede brevsamlinger fra dansksindede sønderjyder, som deltog i 1. Verdenskrig, er omfattende. De første breve blev allerede udgivet i Danmark under krigen, hvoraf Harald Niensens *Sønderjyske Soldaterbreve* fra 1915 er den bedst kendte. I 1918 og 1919 udkom henholdsvis *Sønderjyden Mikael Steffensen* og *Krestens breve*. Både Mikael Steffensens og Krestens Andreasens breve opnåede et stort publikum i mellemkrigsårene, men gik, Sønderjylland undtaget, mere eller mindre i glemmebogen sammen med erindringen om de tusinder af dansksindede, som deltog i krigen. En væsentlig årsag hertil var besættelsen 1940–45. De fem onde blev en »fælles« dansk erindring i modsætning til krigsdeltagelsen 1914–18, som primært var knyttet til den sønderjyske landsdel. Besættelsen bremsede imidlertid ikke udgivelsen af feltpost og dagbøger fra 1. Verdenskrig, men det er karakteristisk, at udgivelserne aldrig opnåede samme udbredelse, som eksempelvis *Krestens breve*. Flere af de feltbrevsamlinger, der publiceredes efter 1945, var ellers interessante nok, som f.eks. *Mellem Fjelstrup og fronten. Inger og Jørgen Friis – breve 1915–18* fra 1996, der beskrev et ægtepars problemer og bekymringer, eller *Nyt fra Vestfronten – Marine Jensen og sønners breve fra 1. Verdenskrig*, som udkom i 1998. Sidstnævnte gav en række værdifulde eksempler på ganske almindelige breve og kort fra danske nordslesvigere på vestfronten. Det sidste skud på stammen af publicerede brevsamlinger og dagbøger fra felten er *Kun legetøj i deres hænder*.

Det er både forlagets og de to redaktørers, historiker Martin Bo Nørregård og Thyge Thygesens oldebarn Jonas S. Thygesen, store fortjeneste, at disse breve og dagbogsnotater, som er i privateje, nu er tilgængelige for en bred offentlighed. På trods af den i forvejen publicerede feltpost er der ingenlunde tale om en overflødig udgivelse. Thyge Thygesen var en glimrende brevscriber, men hvad der især gør *Kun legetøj i deres hænder* læseværdig og relevant, er, at forfatteren kommer omkring mange af de karakteristiske forhold, som blev en del af de dansksindedes soldaters krigserfaring. Derfor burde bogen også interessere både hos det krigshistoriske publikum og læsere med særlig interesse for sønderjysk historie.

Nyere militærhistorisk forskning har påvist, at frontsoldaterne i 1. Verdenskrig ofte var handlekraftige individer, der var i stand til at minimere risikoen for at blive dræbt eller såret, ved eksempelvis at undlade at udføre farlige befalinger. I januar 1916 beskrev Thyge Thygesen netop et sådan tilfælde, hvor han og kammeraterne blev beordret ud i det farlige ingenmandsland for at trække pigtråd. I stedet for at fuldføre den risikable opgave, smed de pigtråden ned i et granathul og holdt ellers en lav profil. Et andet eksempel på adfærd, som var med til at mindske risikoen, var, når soldaterne på begge sider af fronten indgik uformelle våbenhviler. Thygesens breve beretter på

glimrende vis om sådanne situationer. I september 1915 skrev han hjem fra en stilling ved Aisne floden, hvor han opholdt sig på en i teorien udsat forpost, men her havde de franske og tyske styrker indgået »en stiltiende overenskomst om ikke at skyde på hinanden, selv om vi også ser hinanden«. Et dystert, men udbredt træk ved kampene på Vestfronten, var nedskydningen af krigsfanger. Sådanne krigsforbrydelser beskrives også i et dagbogsnotat fra sommeren 1915. Andre steder tillader Thygesens breve et indblik i en på mange måder typisk dansk slesvigsk syn på sin krigstjeneste og den situation, han var placeret i. Hvad der skete, dengang Thygesens familie i god tro indrykkede hans dødsannonce i *Hejmdal*, skal ikke afsløres her.

Som kritisk læser kan man imidlertid diskutere visse aspekter af udgivelsen. Bogens titel forekommer ikke velvalgt. *Kun legetøj i deres hænder* refererer naturligvis til et af hans breve, men titlen siger intet om, hvad bogen handler om, og vil desværre næppe bidrage til bogens udbredelse. Titlen antyder desuden, at Thygesen var et viljeløst redskab i de overordnede hænder, men det modsiges af hans breve og dagbog, f.eks. når han valgte at smide pigtråden væk frem for at følge ordren og sætte den op.

Udgivelsen medtager ikke alle breve fra samlingen. Det er meget naturligt, at noget materiale vælges fra, men desværre er der ikke redegjort for, hvilke breve som ikke er kommet med og hvorfor. Læseren er dog givetvis i gode hænder takket være udgiveren Martin Bo Nørregård, der må betragtes som ekspert vedrørende feltpostbreve fra 1. Verdenskrig.

Det kan diskuteres, om det er klogt at gengive brevene med Thygesens oprindelige stavemåde. Det kan give et element af autenticitet at gengive krigsdagbog og breve mere eller mindre, som forfatterne skrev dem, men det kan desværre også virke unødvendigt fremmedgørende på et især yngre publikum. Udgiverne har meget grundigt noteret forklaringer på forkortelser og mindre kendte ord. Det er også nødvendigt med forklaringer med hensyn til eksempelvis tyske militære betegnelser som Thygesen anvender, men noterne kan sine steder også forekomme lidt omstændelige, når selv logiske forkortelser forklares.

Martin Bo Nørregård har skrevet en række faktabokse, der gennem hele bogen på kompetent vis tager læseren ved hånden og giver korte og præcise forklaringer på forhold, som sætter Thygesens oplevelser og situation i perspektiv og sikrer, at konteksten er på plads. Bogen er desuden flot udstyret med velvalgte illustrationer og en flot grafisk opsætning. De fleste fotos stammer fra Thygesens eget fotoalbum.

Kun legetøj i deres hænder er en vigtig og relevant udgivelse, som enhver, der interesserer sig for sønderjysk historie eller militærhistorie set nedefra, kan være glad for at indlemme i sin bogsamling.

Claus Bundgård Christensen

**Nørr, Erik, Carsten Porskrog Rasmussen og Gerret Liebing Schlaber:
Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig**

Udgivet af Dansk Historisk Fællesråd, Historisk Samfund for Sønderjylland og Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, 2008. 98 s.

For en forsker, som primært arbejder med østdansk historie, siger navnet Gliemann sjældent noget. Enkelte kender hans topografiske beskrivelser, men så godt som ingen hans kortproduktion. Der er gode grunde til ukendskabet. De oplysninger, som er i hans kort, kan for kongerigets vedkommende fås bedre gennem den kortlægning, som skete gennem generalstab og matrikelvæsen. De administrative grænser i kongeriget er om ikke altid lige overskuelige, så dog håndterbare. Det kan blandt andet ses af Karl-Erik Frandsens store *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*.

Men dette atlas standser stort set ved Kongeaen, og det af gode grunde. Forholdene i hertugdømmerne var hverken godt dokumenterede eller enkle. Og her kommer Gliemanns kortproduktion ind i billedet. Hans amtskort er ikke alene den bedste kartografiske beskrivelse af de administrative grænser omkring kortenes tilblivelse i 1820'erne, men også brugbare frem til 1864/67 og med få undtagelser tilbage til 1600-tallet. En udgivelse af amtskortene er derfor meget selvfølgelig og ligger i forlængelse af de to værker, som den ene af forfatterne, Gerret Liebing Schlaber, i 2007 udgav omkring de administrative tilhørsforhold m.m. i Slesvig.

Men først til Theodor Gliemann, hvis person samt værker beskrives af Erik Nørr. Han blev født 1793 i Oldenburg ved Bremen, men kom på grund af faderens død 1803 til København, hvor han blev juridisk kandidat. Allerede under studiet var han interesseret i statistik, statsøkonomi m.m., ligesom han også tegnede et kort. Under studietiden udarbejdede han også en topografisk beskrivelse af Danmark, som udkom 1817. Han havde højtflyvende planer om at lave en efterfølger for Pontoppidans *Danske Atlas*, men måtte tage arbejde ved siden af, så det blev ikke til noget. Modsat forfatteren tror jeg, at ambitionsniveauet var for stort. Der eksisterede nu så meget materiale og så store krav til indholdet, at én mand ikke ville kunne gøre det.

Derimod var hans held større med kortene. Allerede 1815 fik han trykt sit første danmarkskort (med hertugdømmerne og Lauenburg), og herefter kom kortene i en lind strøm. Man må i den forbindelse huske på, at Gliemann primært var korttegner; han foretog noget arbejde i felten, men det var primært for at kontrollere eller tilføje detaljer. Han havde sine forlæg i form af andres kort, hvortil han udvalgte og tilføjede indhold – for det sidstes vedkommende navnlig administrative grænser. Til gengæld har han for hertugdømmernes vedkommende fremsat kommentarer til kortet (kortet 1821, kommentarerne 1822), hvor han gennemgår sit kildegrundlag – meget prisværdigt og instruktivt.

Hovedværket blev amtskortene, som dækker hele Danmark og hertugdømmet Slesvig; de sidste blev udgivet 1825–29. Deres store værdi ligger i deres præcise administrative inddelinger og grænser. Disse er ikke alene amts-, herreds- og sognegrænser, men omfatter også de mange specielle administrative

områder, der findes i Slesvig, som adelige godsdistrikter, koge, kongerigske enklaver m.v. På flere af disse områder havde Gliemann ikke forlæg i form af ældre kort, og han har utvivlsomt måttet bygge sine kort på materiale i Rentekammeret, hvor han arbejdede. Kortene er alle i målestokken 1:240.000, en almindelig målestok på dette tidspunkt. Selv oplevede han ikke at se alle sine kort i trykken, idet han døde allerede 1828.

Gerret Liebing Schlaber, som jo tidligere har beskæftiget sig med de administrative strukturer, giver en kort oversigt over strukturerne på Gliemanns tid. De udgjorde på dette tidspunkt endnu et kludetæppe af meget forskelligartede administrative enheder, ligesom grænserne var uklare, idet der fandtes meget strøgods. Schlaber fortsætter med at beskrive forholdene i Holsten og Lauenburg. Gliemann nåede ikke at beskæftige sig med disse ud over et kort 1821, som viser inddelingen på amtsniveau.

Endelig gennemgår Schlaber og Carsten Porskrog Rasmussen de enkelte amtskort blad for blad. Der er gjort det lykkelige valg at lade alle kortene gengive i størrelsesordenen 1:1, således at målene er sammenlignelige (bortset fra unøjagtigheder på grund af krympning og reproduktion). Instruktive udsnit er i forstørrelse. De enkelte enheder (med de kongerigske enklaver) gennemgås med hensyn til historie og fremmede enklaver. Ved at bruge den historiske gennemgang fanges også den administrative enhed i sin helhed, således at både enklaver og eksklaver som f.eks. hartkornsjordene i Skartved i Sdr. Bjert er nævnt, de sidste dog uden navns nævnelse. Af hensyn til overblikket er det meget væsentligt.

Alt i alt er her tale om en meget fin udgivelse, som udfylder et væsentligt hul i vores overblik. Trykket er af en kvalitet, som yder kortene retfærdighed. Det vil i fremtiden være et hjælpemiddel for mange.

Det ville have været smart samtidig at udgive kortene på en dvd, så man dels kunne forstørre dem, dels bruge dem i forbindelse med analyse og illustration. Ellers er der muligvis håb forude. Kort & Matrikelstyrelsen har skannet sin (næsten fuldstændige) samling af Gliemanns amtskort, og den vil antagelig blive lagt ud på nettet sammen med styrelsens andre kort.

Peter Korsgaard

Oddey, Markus: Unter Druck gesetzt. Presse und Nationalsozialismus in Schleswig-Holstein. Struktur, Wahrnehmung, Herrschaftsakzeptanz
Lumpeter & Lasel, Eutin, 2006. 499 s. + CD-ROM.

Der findes to modstridende »fortællinger« om den slesvig-holstenske presses forhold til nationalsocialismen i tidsrummet 1928–1945. I historikeren Markus Oddeys ph.d.-afhandling, *Unter Druck gesetzt*, repræsenteres den ene af Ferdinand Müller, *Schleswig-Holsteinische Landeszeitung* i Rendsborg. Müller gav i 1947 gav udtryk for, at aviserne før 1933 havde bekæmpet nazisterne, men at de efter Hitlers magtovertagelse i 1933 var blevet kneblet og bundet og derefter ikke længere havde haft nogen handlefrihed. Den anden fortælling repræsenteres af provinsen Slesvig-Holstens regeringspræsident, der i et brev til den preussiske indenrigsminister Severing allerede i marts 1932 placerede hovedansvaret for nationalsocialisternes eksplosive fremgang i provinsen på

den lokale presse: »For 10 år siden havde vi endnu i de vigtige kredsbyer en lokal og ansvarlig presse. Men den findes ikke mere. Aviserne er overalt alene reduceret til en forretning, som skal tjene mest muligt. Det medfører, at de nu kun bringer det, som læserne vil høre. Jo mere nazisterne fik opbakning i befolkningen, jo mere indstillede aviserne sig på nationalsocialistisk tankegang.«

Det er Oddeys hensigt at undersøge, hvilken af disse fortællinger, der kommer tættest på virkeligheden. Det gør han dels ved en grundig analyse af det slesvig-holstenske presselandskab i Weimar-republikkens sidste turbulente fem år, dels ved en analyse af magtovertagelsens konsekvenser for provinsens presse.

I 1928 udkom i Slesvig-Holsten 92 aviser mindst to gange ugentligt. Men titelmangfoldigheden modsvarede ikke af en tilsvarende holdningsmangfoldighed: Nationalt-borgerlige aviser dominerede markedet totalt. Hertil kom lovgivning til beskyttelse af republikken («Republikschutz»), avisforbud og en til dels stadig kejsertidig pressepolitik. Titelmangfoldigheden dækker desuden over fænomenet »Kopfblätter«, der indebar, at en lokalavis fik leveret praktisk taget alt redaktionelt stof (med undtagelse af det helt lokale) fra et centralt forlag (typisk fra Hugenberg-pressen) og kun skulle trykke lokale annoncer selv – og så sætte sit eget bladhoved på titelsiden. Det var med andre ord mange små og delvist uselvstændige lokalaviser, der dominerede avismarkedet.

De slesvig-holstenske trykkerier var gennemgående udstyret med få og forældede maskiner. Kun 27 af de 92 aviser udkom i oplag større end 3.500. Fra omkring 1930 berettede mange af aviserne i stadig stigende grad positivt og velvilligt fra de mange nationalsocialistiske møder og demonstrationer i landsdelen. Denne selv-ensretning var alt i alt mere betydningsfuld for meningsdannelsen i befolkningen, end den direkte konkurrence fra nationalsocialistiske aviser, skriver Markus Oddey. De regionale avisers udgivere, redaktører og journalister udgjorde nemlig en meningselite og fungerede som lokale meningsdannere. I denne egenskab spillede de før 1933 en vigtig rolle i at forberede befolkningen på accept af nationalsocialismen som et reelt og bedre alternativ til de demokratiske partier. Efter magtovertagelsen blev de både i kraft af regimets styring af pressen og af egen drift de vigtigste redskaber i statens holdningsbearbejdelse af læserne. Det var, skriver Oddey, »den store masse af lokale aviser, som her i landet (dvs. »Slesvig-Holsten«) bar nationalsocialismen ind i 'folkefællesskabet'«.

Det er rigtigt. De få egentlige nazistiske partiavisers betydning var ret begrænset. Men man kan også stille spørgsmålet omvendt: NSDAP fik sit gennembrud som politisk parti i Slesvig-Holsten ved kredsvalsene i 1929, og Slesvig-Holsten udviklede sig i det følgende år til en nationalsocialistisk højborg. Var det nu befolkningen, der fulgte lokalaviserne, eller var det omvendt? Det kræver både principfasthed og en sund forretning at gå direkte imod sine læses politiske holdninger. Men, som Oddey ganske rigtigt påpeger, så bevægede NSDAP sig i hvert fald fra ca. 1930 inden for rammerne af en konservativ hjemstavnsbevægelses forståelsesramme og fremstod – navnlig på lokalsiderne, som småaviserne selv redigerede – først og fremmest som

national- eller middelstands-hjemstavnsparti. På mange redaktioner blev NSDAP opfattet som det eneste bolværk mod Weimar-republikkens »splittelses- og pampervælde«, erhvervskonkurrencen, det moderne og det bolsjeviki-ske gespenst »fjenden til venstre«.

I 1933 ophævede Hitler-regimet pressefriheden med nødforordningerne efter rigsdagsbranden. Pressen skulle fra 1933 være »et middel til opdragelse af folket til nationalsocialisme«. Propagandaministeriets såkaldte »Sprachanweisung« [»sprogforskrifter«] foreskrev minutøst, hvad og hvordan aviserne skulle skrive, og degraderede journalister til statslige embedsmænd. Redaktørloven (»Schriftleitergesetz«) og de faglige domstole (»Berufsgerichte«) regulerede tilgangen til journalisthvervet. Socialdemokratiske og jødiske publicister fik skriveforbud. Men de fleste medarbejdere på de borgerlige blade blev, hvor de var – dette gjaldt både for de skrivende medarbejdere og for det tekniske eller økonomiske personale. De mange små aviser fik nu meget af deres stof direkte fra Propagandaministeriet, hvor de tidligere havde fået det fra Hugenberg-pressen. For den daglige arbejdsgang har det næppe gjort den store forskel.

De større borgerlige aviser måtte foretage en redaktionel tilpasning. Som et minimum blev der ansat en ansvarlig redaktør, der var partimedlem (eller en allerede ansat redaktør meldte sig ind i partiet). Denne skrev så de ønskede politiske ledere og kommentarer og knyttede forbindelse til NS-pressemiljøet. Eller han spillede de forskellige ansvarlige pressemyndigheder inden for stat og parti ud mod hinanden og skabte derved et vist spillerum for sin avis, sådan som det var tilfældet for det danske mindretals dagblad, Flensborg Avis.

Markus Oddey afslutter sin udmærkede bog med et kapitel om afnazificeringen efter 1945. Det var den britiske besættelsesmagts hensigt ved avislicenser og afnazificering at anvende pressen til at »genopdrage« den tyske befolkning til demokrati. Det gik ikke helt efter planen: Journaliststanden tilpassede sig de nye forhold efter 1945 på nøjagtig samme måde, som de havde tilpasset sig forholdene efter 1933. Få år efter grundlæggelsen af Forbundsrepublikken Tyskland i 1949, sad 75% af de – til dels nationalsocialistisk belastede – redaktører og journalister i de stillinger, der havde bestridt i tidsrummet 1933–1945. Det var i dette miljø, historien om den oprindelige anti-nazisme og den påtvungne ensretning trivedes. Disse pressefolk bevarede en grundfæstet respekt for regering og myndigheder. Først med Der Spiegel-affæren i 1962 trådte den tyske presse i karakter og indtog sin rolle som offentlighedens vagthund, da den daværende forsvarsminister Franz-Josef Strauss blev tvunget til at gå af pga. sin rolle.

Markus Oddeys bog ejer den tyske doktorafhandlings dyder og lyder: Den er højakademisk og prisværdigt grundig. Men det er ikke søndagslæsning i hængekøjen, og den kræver mere end almindeligt gode tyskkundskaber af sin læser.

René Rasmussen

Sauntved, Jakob Kidde og Jakob Eberhardt: 1864

Jyllands-Postens Forlag, 2007, 240 s.

Set med en udlændings øjne kan man undre sig meget over, at et nederlag for over 140 år siden til stadighed producerer et utal af bøger. Men ingen krig i Danmarks nyere historie har præget landet så meget som den dansk-tyske krig i 1864. Sporene kan stadigvæk mærkes i dag, om det nu er forholdet over for store (nabo-)lande, eller hvordan danskerne opfatter sig i en verden, som bliver mere og mere globaliseret.

Da der ikke mere er langt til 150-året for krigen, har journalisterne Jakob Kidde Sauntved og Jakob Eberhardt prøvet sig med deres bogversion af Danmarks nederlag til Preussen og Østrig i 1864. Over ni kapitler plus prolog og epilog gennemgår de to forfattere kronologisk krigen til lands og til vands. Det var deres hensigt at tage læseren med på slagmarken, tæt på krigens aktører og deres kamp for at vinde konflikten. Læseren er den interesserede borger, ikke de lærde eller eksperterne. Ved hjælp af mange illustrationer, tekstkasser med informationer om aktørerne eller interessante detaljer, kort over de forskellige militære begivenheder og et sprog, som tiltaler nutidens dansker, vil forfatterne formidle læseren konflikten fra begyndelsen til slutningen og give ham en forståelse for, hvorfor det nu endte, som det gjorde.

Indbindingen og papiret er af høj kvalitet. Illustrationerne, dvs. fotografier, træsnit og malerier er faktisk de samme, som man har set i alle andre værker om 1864. Sproget skal man til gengæld først vænne sig til, da det er blevet blandet med engelske udtryk som for eksempel »past history« og »at gamble«. Også mange danske eller nydanske udtryk som »fuglen var fløjet« eller »det store hit« er blevet brugt for at give læseren et levende billede af krigen. Forfatterne har også brugt fodboldspillere og deres rolle på fodboldbanen for bedre at kunne forklare nutidens dansker, hvordan datidens militær havde tænkt sig at angribe eller forsvare landet. Billederne på omslaget og på side 6 forstærker forfatternes hensigt at ville forklare krigen set med danske øjne og romantiserer samtidig krigen på en ubevidst måde. Man får nogle gange den tanke, at det lille forsvarsløse land Danmark kun var en lille brik i »skurken« Bismarcks spil om magten.

At skylden for nederlaget i 1864 ikke alene er at finde hos fjenden, men at de danske politikere havde en stor andel i det, det skriver forfatterne godt nok også om, og at »genforeningen« i 1920 faktisk kun var en genforening med den nordligste del af et land, som ikke havde været en del af kongeriget Danmark siden middelalderen, det kan ikke nævnes for ofte. Forfatterne har ganske vist fået inddraget mange interessante detaljer, som f.eks. bagladeriflens rolle i krigen og spørgsmålet, om panserskibet Rolf Krake kunne have forhindret den preussiske overgang til Als, men at det kort tid før krigens udbrud grundlagte Røde Kors havde sin første store optræden i historien, det nævner de desværre ikke. Og hvordan man behandlede de sårede og syge i krigen omtales kun med få ord.

I litteraturlisten mangler mange bøger fra udlandet, som er blevet publiceret i nyere tid. Hvis man nu var interesseret i at få at vide, hvordan

udlandet og specielt Tyskland ser eller så på krigen, så bliver man nødt til selv at gå på søgning. Forfatterne selv har ofte holdt sig til danske værker, som udkom for over 100 år siden. Bogen er et letlæseligt og interessant eksempel på, hvordan man i dag skriver om krigen i 1864 sammenlignet med forgangne årtier.

Jürgen Festeren

Schlaber, Gerret Liebing: Fra opland til bydele. Flensborgs bymark og de indlemmede landsbyer i foto og tekst ca. 1860–1930/Vom Land zum Stadtteil. Flensburgs Stadtfeld und die eingemeindeten Dörfer in Bild und Wort ca. 1860–1930

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg, 2009. 159 s

Bydele har »en egen historie og dermed også en egen karakter« (s. 7) – en kendsgerning, som hver bybeboer er i besiddelse af, men som man kun sjældent tog højde for inden for historieskrivningen op til i dag. Gerret Liebing Schlaber tog sig med denne bog af opgaven at undersøge alle Flensborgs bydele, som ikke hører med under den gamle fjordbys egentlige kerneområde. Han sætter speciel fokus på sognet Adelby, som ligger i byens østlige del. Eksemplarisk og grundigt gøres der rede for, hvordan udviklingen fra »landsby til bysogn« har været her. Industrialiseringens indflydelse, som for Adelbys vedkommende dog længe har været af mindre omfang, infrastrukturens udvikling og de sociale forhold, inklusive deres følger, står i undersøgelsens centrum. Flensborg bys forvaltningshistorie i forbindelse med oplandet, som afgjort er Gerret Liebing Schlabers andet specialområde ved siden af socialhistorien, og et rids af byggehistorien runder det indledende kapitel af. Alene dette afsnit byder folk med interesse for Flensborgs byhistorie en grundig og hidtil savnet fyldestgørende fremstilling af Flensborgs ekspansion i 1800-tallet. Den efterfølgende behandling af de enkelte »bymarker«, som i dag udgør fjordbyens bydele, leverer ikke alene uddybende informationer i teksten, men inviterer ved hjælp af rigeligt billedmateriale læseren med på en tidsrejse. Flensborgs »møllerigdom« på den vestlige side, lautrupsbækdalens karakter som landidyl eller Parkhotellet i Mørvig vidner om den stærke forandring, bybilledet har gennemgået i det sidste århundrede. De moderne bydele viser endnu rester af deres oprindelige landsbykerner. Gerret Liebing Schlabers akribiske research gør det muligt for læseren at lokalisere resterne af tidligere selvstændige landsbyer eller gårde. Hvem kan i dag forestille sig, at Synneruphofs gårdbygninger syd for Adelby er en bondegård, som stammer fra 1700-tallet, og som har overlevet byens konstante ekspansion gennem tiderne?

Bogens titel lover en fremstilling af perioden mellem 1860 og 1930 og leverer dog meget mere, idet mange udviklinger delvis følges helt op til 1970'erne. Derved understreges, at Flensborgs vækstperiode startede i slutningen af 1700-tallet og fortsætter helt op til i dag, samt at byens indlemmede bymarker nu regnes til det »gamle« Flensborg. Mange byggearealer i Flensborgs udkant har allerede skabt en ny ring af bydele, som måske selv om et par årtier bliver genstand for historiske undersøgelser. Gerret Liebing Schla-

bers valgte emne omkring forholdet mellem by og forstæder hører til de mest aktuelle forskningsområder. Det drejer sig herved ikke kun om at skitsere byens ekspansionsforløb, men også om at undersøge de sociale og økonomiske udviklinger, som forandrede landsbysamfund til bydele – hvilket Gerret Liebing Schlaber her har gjort rede for for Flensborgs vedkommende. I den sammenhæng kunne man også lægge op til spørgsmålet om kulturel forandring. Hvornår regnes landsbyens indbyggere for at være »ægte« citoyens? Fandtes der foretrukne bykvarterer med hhv. dansk eller tysk mentalitet, som det af og til hævdes i litteraturen? Eller ville et sådant perspektiv føre én i vildrede?

Byhistorien og især »oplandsforholdene« i alle retninger byder også for Flensborgs vedkommende på rigeligt forskningsstof, og Gerret Liebing Schlaber er gået et godt stykke vej. Flere vil forhåbentligt følge efter i hans spor. Det er næppe nødvendigt afslutningsvis at understrege, at bogens gennemgående tosprogede tekster på alle måder er en gevinst. Ved hjælp af dette læservenlige koncept gøres Studiefdelingens udgivelser til uundværlige redskaber også for den tysksprogede regionalhistorie i Slesvig-Holsten.

Jan Schlürmann

Schultz Hansen, Hans, Lars N. Henningsen og Carsten Porskrog Rasmussen (red.): Sønderjyllands Historie, bind 1: Indtil 1815

Udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Aabenraa, 2008, 518 s.

I forlagsreklamen betegnes det kommende tobinds værk om Sønderjyllands historie fra forhistorisk tid til nutiden ubeskedent som et storværk. Det er store ord, men ikke for store, hvis man skal dømmе efter det allerede udkomne bind 1 dækkende tiden indtil 1815, som her anmeldes. Der er vitterligt tale om et storladent værk, hvor velskrivende forfattere – hver især førende kapaciteter på landsdelens historie inden for deres respektive perioder – med suverænt overblik samler den nyeste viden i en let tilgængelig og læseværdig fremstilling, der efterlader læseren med en god læseoplevelse og formidler et godt overblik både over de lange udviklingslinjer i relation til rigshistorien og komplicerede specifikke forhold. Man lægger bogen fra sig med en følelse af i bedste forstand at have læst et overskudsværk. Der er overskud af faglig indsigt hos forfatterne og overskud i den sproglige form, hvilket får den samlede fremstilling til at fremstå helstøbt og spændstigt. Såfremt bind 2 dækkende resten af historien, der er planlagt til udgivelse i efteråret 2009, formår at leve op til den høje standard i bind 1, bliver der virkelig tale om et storværk, som i mange år fremover vil være normgivende for vor samlede forståelse af Sønderjyllands historie. Og når dette i 2010 suppleres med et planlagt leksikon over landsdelens historie, *Sønderjylland A-Å*, vil der samlet set være skabt et fornemt vidnesbyrd om, hvad vor generations talentfulde sønderjyllandshistorikere formåede. Det er ikke småting.

Som det anføres i redaktionens forord, giver værket sig ikke ud for at være et produkt af forfatternes originale forskning i arkivers og museers samlinger, uanset at de alle i andre sammenhænge også har bidraget på dette niveau. Der er først og fremmest tale om en sammenfattende fortolkning af allerede

foreliggende forskningsresultater krydret med enkelte originale indslag. Værkets primære målgruppe er derfor ikke den velbevandrede specialist, men den interesserede læsende almenhed. I overensstemmelse dermed er bogens noteapparat holdt på et absolut minimum i form af et afsluttende afsnit, benævnt litteraturhenvisninger (s. 475–90), hvori der afsnit for afsnit anføres den speciallitteratur og de trykte kildeudgivelser, som fremstillingen hviler på. Dette tjener både til dokumentation af konkrete udsagn i teksten og som vejledning for læsere, som måtte ønske at grave et spadestik dybere på bestemte punkter.

At formidlingshensynet har spillet en væsentlig rolle ved tilrettelæggelsen ses også af den temmelig stramme redigering af de enkelte bidrag, så de ender med at fremtræde med nogenlunde samme grundstruktur og så vidt muligt behandle de samme emnekredse (landskabsformer, landboforhold, byerhverv, kirke og kultur, socialstruktur, politiske forhold osv.). Takket være denne faste redaktørhånd ender værket med at fremstå som en helhed, selv om det er skrevet af fire forfattere med hver deres faglige profil og præferencer. Helhedspræget understøttes yderligere af en række udmærkede skematiske oversigter over de forskellige hertuglinjer og disses relationer til den danske kongeslægt (s. 469–74) samt et godt person- og stedregister, hvori også – om end en anelse tilfældigt, forekommer det – er indflettet enkelte saglige opslagsord.

Illustrationssiden understreger ligeledes, at formidlingshensynet har spillet en væsentlig rolle ved tilrettelæggelsen. Her bider man først og fremmest mærke i de mange gode farvelagte kort, som fint understøtter teksten og i grafisk form anskuelligør de komplicerede geografiske, erhvervsmæssige og politiske forhold i hertugdømmet. Gode kort siger jo ofte mere end mange ord, og her er der tale om godt og professionelt udført kortmateriale. Selve billedsiden er nærmest overdådig – man finder næppe et opslag uden én eller flere illustrationer, som oftest i farver – og det fremgår tydeligt, at billedredaktionen har sat alle sejl til for at frembringe et rigt illustreret værk. Det er lykkedes næsten for godt; de utallige store og små illustrationer med tilhørende billedtekster levendegør selvfølgelig i høj grad teksten; men på den anden side distraherer det hele tiden at skulle flytte øjnene fra tekst til billede og læse de tilhørende ofte lange tekster. Man har valgt et bogformat, som på hvert opslag efterlader en ganske bred margin ind mod opslagets midte. Det er en opsætning, som nærmest inviterer til at ødsle med små billeder i frimærkestørrelse. Denne invitation har billedredaktørerne oftest ikke kunnet modstå – til nogen skade for rolig læsning af teksten og et ellers godt æstetisk helhedsindtryk af værket.

Forhistorien indtil 700

Bogens første bidrag hedder »Forhistorien indtil 700« (s. 13–40) og er forfattet af arkæologen Orla Madsen, der er direktør for Museum Sønderjylland i Haderslev. Bidraget dækker de mange årtusinder fra seneste istids ophør til jernalderens afslutning, hvor der ingen skriftlige kilder findes, og man derfor er henvist til næsten udelukkende at basere fremstillingen på arkæologiske vidnesbyrd og studier af landskabsformerne. På grundlag af dette spinkle

materiale og med god støtte i Jørgen Jensens monumentale værker om Danmarks oldtid lykkes det imidlertid Orla Madsen at tegne et storladent billede af isens karakteristiske formning af det slesvigske landskab med det kuperede, frugtbare morænelandskab mod øst, de flade hedesletter afbrudt af bakkeøer i midten og det lave, våde marsklandskab mod vest, hvilket skabte vidt forskellige naturlige betingelser for senere menneskelig aktivitet og samfundsudvikling fra øst til vest i landsdelen. På samme grundlag – derunder også de berømte guldhorn fra Gallehus – tegnes derefter med få rids et billede af menneskets indvandring i området og udviklingen fra omstrejfende små jægersamfund til større, bofaste agerdyrkende samfund organiseret i høvdingedømmer eller kongedømmer, der strakte sig langt op i Jylland. Afsnittet rundes af med en beskrivelse af danernes fordrivelse af anglerne og de første spor af det ældste Dannevirke, der tolkes som led i danernes forsøg på at sikre deres grænse mod angreb fra anglere, saksere og slaviske folkestammer mod syd. Med denne korte, klare opridsning af forhistorien er scenen sat for den efterfølgende historie, som vi kender langt bedre takket være det skriftlige kildemateriale, som nu begynder at flyde rigeligere.

Hertugdømmets dannelse 700–1544

Første del af denne historie er forfattet af århusprofessoren Bjørn Poulsen, hvis specialområde netop er Sønderjyllands middelalderhistorie. Hans bidrag bærer overskriften »Hertugdømmets dannelse 700–1544« (s. 41–187). Han fortsætter, hvor Orla Madsen slap, med en redegørelse for dannevirkeanlæggets udbygning som symptom på en begyndende rigsdannelse og afslutter med den store deling af hertugdømmet i 1544, som nok løste et akut problem for Christian III og hans brødre, men til gengæld også lagde grunden til mange senere forviklinger.

Med sikker hånd ridses hovedlinjerne i udviklingen gennem de godt 800 år op, og undervejs lister Poulsen også nogle tolkninger ind, som i det mindste for undertegnede er nye og interessante. Således s. 53, hvor opførelsen af de berømte ringborge forskellige steder i Danmark omkring år 1000 sættes i direkte forbindelse med en stor offensiv sydfra, som i en periode bragte Dannevirke på tyske hænder. Dette skulle ifølge Poulsen have givet stødet til opførelse af de store forsvarsanlæg længere oppe i riget. Følger vi denne tolkning, har vi altså her et tidligt eksempel blandt mange senere på, at begivenheder i Slesvig trak dybe spor i selve kongeriget. Et andet eksempel på afsnitets tolkning af danmarkshistorien i en slesvigsk optik finder vi s. 77, hvor drabet på Knud den Hellige i 1086 udlægges som direkte konsekvens af nogle uroligheder ved sydgrænsen, der krævede kongens tilstedeværelse, netop som ledingsflåden var mobiliseret til togt mod England, hvilket ifølge Poulsen skulle have udløst det oprør, der førte til hans død i Skt. Albani Kirke i Odense. Man erfarer også (s. 121), at selve navnet Sønderjylland som betegnelse for det slesvigske område første gang optræder i et diplom om ledingsvæsenet fra 1285, samt at dansk-tysk nationalisme trivedes i bedste velgående allerede i 1400-tallet (s. 148). Det sidste er interessant, fordi den fremherskende skole i moderne nationalismeforskning nærmest pure afviser eksistensen af folkelig nationalfølelse før den franske revolution. Poulsens fremdragning af

et så tidligt vidnesbyrd fra det dansk-tyske grænseland er derfor en støtte til den såkaldt primordialistiske opfattelse, som i modsætning dertil hævder, at fænomenet er betydeligt ældre med rødder i de oprindelige stamme- og klan-samfund.

S. 152 ff. behandles det såkaldte Ribebrev af 1460, som dokumenterer det slesvig-holstenske ridderskabs valg af den danske kong Christian I til hertug af Slesvig og greve af Holsten, og hvori forekommer de berømte ord »ewich tosamende ungedelt«. Traditionelt er denne vending blevet udlagt som ridderskabets krav om – og den danske konges accept af – at hertugdømmerne ingensinde måtte adskilles, f.eks. ved at Slesvig knyttedes nærmere til Danmark end Holsten, og efterfølgende er ribehåndfæstningen da også talrige gange blevet påberåbt, når sådanne forsøg blev gjort. Med hjemmel i et par nyere tyske undersøgelser fremfører Poulsen s. 156 imidlertid den alternative tolkningsmulighed, at man med vendingen blot ville forpligte kongen til at sikre, at der ikke opstod splid mellem ridderskabets medlemmer og sørge for indbyrdes fred i området. Desværre fremgår det ikke klart, hvilken tolkning Poulsen selv foretrækker. Det kunne ellers have været interessant at vide i betragtning af hans særlige indsigter og vendingens betydelige virkningshistorie.

Poulsens bidrag udmærker sig ikke blot ved saglig tyngde og sproglig klarhed, men er også kendetegnet ved forfatterens stilfærdige, underspillede lune, der gør læsningen til en fornøjelse. Man føler sig kort sagt i godt og fornøjeligt selskab.

Ét hertugdømme – mange herrer 1544–1720

Samme høje standard præger også det følgende bidrag, der er forfattet af århushistorikeren Carsten Porskrog Rasmussen, hvis speciale er tidlig nytid. Det bærer titlen »Ét hertugdømme – mange herrer 1544–1720« (s. 187–332). Efter samme skabelon som det foregående fører han historien frem til arvehyldningen i 1721, der samlede Slesvig under den enevældige danske konge, og hvorved landsdelen knyttedes langt nærmere til Kongeriget end Holsten. I sine konkluderende bemærkninger s. 332 advarer Porskrog Rasmussen dog imod at overvurdere den samlede betydning af inkorporationen: »Selv om kongens projekt til sidst lykkedes, var den reelle betydning af Kongeågrænsen ikke desto mindre vokset i årene 1660 til 1720. [...] Selv om Slesvig atter var samlet under kongen, var hertugdømmet mere forskelligt fra Kongeriget, end det havde været i 1544.« Det er en sober opsummering af udviklingen gennem de 176 år, som fremstillingen dækker. Og overblik og soberhed er også, hvad der generelt kendetegner hele bidraget. Hans indledende fremstilling af den komplicerede deling i 1544 er mesterlig og vinder yderligere i klarhed ved de overskuelige kort, der ledsager fremstillingen. Det er næsten overflødigt at nævne, at hans redegørelse for de yderst komplicerede gods- og ejerforhold i landsdelen – hans egentlige specialområde – er mønstergyldig. Det er ikke set bedre og klarere.

Porskrog Rasmussens afsnit omfatter også en beskrivelse af de mange ulykker, der i form af krige og naturkatastrofer ramte landsdelen i 1600-tallet. Selv om selve de ødelæggende virkninger af Wallensteins invasion i 1627 og de

følgende gentagne svenske hærgninger i selve landsdelen naturligvis er i fokus, forsømmer han ikke at sætte de lokale begivenheder ind i den større historiske kontekst. Fremstillingen bliver derved på dette punkt nærmest en samlet skildring af svenskekrigenes periode, således som den tog sig ud set fra Slesvig – og uden den dæmonisering af gottorperhertugen, som man ellers så ofte møder i national dansk historieskrivning. Denne del af fremstillingen er et vellykket eksempel på god sammenkobling af den store og den lille historie. Beskrivelsen (s. 300 ff.) af den store stormflodskatastrofe i 1634, der nærmest udslettede den rige ø Nordstrand og lagde store kystområder øde, er gruopvækkende, hvis man prøver at forestille sig virkeligheden bag ordene. Der var tilsyneladende ingen ende på befolkningens prøvelser og lidelser i det kolde og krigshægede 1600-tals Slesvig og Holsten.

Sagligt set er der ikke meget for selv en kritisk anmelder at komme efter i Porskrog Rasmussens bidrag. Han behersker sit stof til fingerspidserne og udtrykker sig tillige klart og præcist med velturnerede pointer, der ikke lader læseren i tvivl om de budskaber, som han gerne vil viderebringe. En smuk præstation.

Mønsterregion i det danske monarki 1721–1814

Værkets sidste bidrag er forfattet af arkivar og leder af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek i Flensborg Lars N. Henningsen, vor bedste kender af den senere enevældes sønderjyske historie. Det bærer titlen »Mønsterregion i det danske monarki 1721–1814« (s. 333–468). Dermed føres historien frem til freden i Kiel, hvor Frederik VI måtte afstå Norge til Sverige i bytte for Lauenburg. Dette forrykkede for altid balancen mellem Kongeriget og hertugdømmerne og gjorde den voksende modsætning mellem dansk og tysk i grænselandet til det afgørende dagsordenspunkt, som kom til at sætte sit uheldsvangre præg på den efterfølgende udvikling.

Mens Porskrog Rasmussens afsnit drejede sig om en periode kendetegnet ved krige og ulykker, er det faldet i Henningsens lod at skildre en stort set fredelig periode med velstand og fremgang, hvor landsdelens erhvervsliv og kultur stod i fuldt flor. Det lidt bombastiske ord »mønsterregion« i afsnittets titel antyder dette, men viser også hen til, at begge hertugdømmer i løbet af 1700-tallet udviklede sig til at blive Helstatens rigeste og mest progressive region, hvorfra danske reformpolitikere jævnligt hentede inspiration, bl.a. til landboreformerne. Sammen med hovedstaden København blev hertugdømmerne faktisk et afgørende økonomisk og kulturelt kraftcenter under den florissante periode i sidste halvdel af 1700-tallet, inden Napoleonskrigene gjorde ende på de gyldne tider. På mange måder er det således hertugdømmernes storhedstid, der afhandles i Henningsens bidrag, hvilket også forklarer den stilfærdigt optimistiske sprogtone i fremstillingen.

I sproglig elegance når Henningsen næppe helt op på siden af sine medforfattere; men hvad angår overblik over stoffet og grundmuret viden om enkeltheder, er han til gengæld fuldt på omgangshøjde. Som læser kan man kun føle sig i gode og sikre hænder med ham som guide gennem denne del af historien. Ikke mindst hans beskrivelse af pietismens indtog i landsdelen i begyndelsen af århundredet, dens dybtgående virkninger på kirke- og kultur-

livet og de sønderjyske pietisters afgørende rolle for udbredelse af denne fromhedsbevægelse til rigets hovedstad og Christian VI's hof (s. 375 ff.) er en glimrende anskueliggørelse af, hvilken vigtig rolle landsdelen i dette århundrede spillede som kulturformidler mellem Europa og Danmark.

Bidraget rummer ligeledes en fin redegørelse for udviklingen af de sproglige mønstre i Slesvig – den stadige rivalisering mellem dansk og tysk – og nærværende anmelder hæfter sig i denne forbindelse især ved, at Henningsen med sin særlige sønderjyske optik finder anledning til at fremhæve Christian VI's aktive interesse for udbredelse af det danske sprog (s. 387). Det er jo andre toner end dem, man normalt hører fra de fleste af de danske historikere, der i tidens løb har beskæftiget sig med denne mærkeligt konturløse og generelt undervurderede monark og hans stærkt tyskprægede hof. Lad dette være blot ét eksempel blandt mange i dette værk på, hvorledes grænselandsstudier ofte kan kaste forfriskende nyt lys også over rigshistorien og derved rokke ved tilvante forestillinger.

Et væsentligt indslag i Henningsens bidrag er den store mageskiftesag, der spillede en afgørende rolle for dansk politik gennem det meste af 1700-tallet og fuldbyrdedes med mageskiftetraktaten i 1773, hvorved Gottorps besiddelser i hertugdømmerne mageskiftedes for grevskaberne Oldenburg og Delmenhorst og efterlod den danske konge som eneste regerende hertug i Slesvig og Holsten. Forløbet af denne indviklede proces skildres med prisværdig klarhed s. 393 ff. Selv om næsten 150 års stridigheder dermed endelig blev bilagt, finder Henningsen dog med god grund anledning til at understrege (s. 397), at prisen ikke blot var lang dansk afhængighed af Rusland, hvor gottorpernes efterkommere sad på zartronen, men også en øget holstensk dominans i Slesvig – et forhold, der fik fatale konsekvenser i det følgende århundrede. Med skildringen af det voksende skisma under Napoleonskrigene mellem et Holsten, som i stigende grad orienterede sig mod Tyskland, og et Slesvig, hvor hovedparten af befolkningen fortsat følte sig som danske og loyale over for den svækkede enevoldskonge i København, afrundes Henningsens bidrag og dermed hele dette første bind om Sønderjyllands lange, bevægede historie.

Nu afventer vi så spændte andet og sidste bind, der givetvis ikke bliver mindre dramatisk. Såfremt det formår at leve op til den høje faglige og formmæssige standard, som vi har kunnet glæde os over i første bind, bliver det samlede resultat et helstøbt standardværk, der ikke blot gør landsdelens historie levende og vedkommende for en moderne læser, men også på mange punkter stiller danmarkshistorien som helhed i et nyt lys.

Knud J.V. Jespersen

Sestoft, Leif: Tiden er en ild. Christian Julius de Meza. Karakter og skæbne

Navicula, 2008. 357 s.

De Meza er næsten udelukkende kendt for som øverstkommanderende for den danske hær og tilbagetrækningen fra Dannevirkestillingen, som indledtes om aftenen den 5. februar 1864. Maleriet af de udmattede danske soldater, som en iskold vinterdag trækker en kanon hen over en isglat markvej, er

blevet ikonisk. Hermed var de Mezas rolle udspillet, og han blev kaldt til København og afløst som øverstkommanderende. De Meza blev født den 14. januar 1792 i den enevældige danske helstat som halvt dansk, halvt sefardisk jøde, og hans liv spændte over en dramatisk periode, hvor enevælden afløstes af demokrati, og Danmark successivt blev reduceret til en lilleputstat.

Den foreliggende biografi er i overvejende grad koncentreret om de Mezas deltagelse i Treårskrigen 1848–51 og i de første uger af krigen 1864. De Mezas liv indtil 1848 behandles på s. 15–63, Treårskrigen s. 64–222, fredsårene s. 223–279, og de Mezas deltagelse i krigen 1864 s. 280–327. De resterende 14 sider omhandler de Mezas liv efter afløsningen indtil hans død den 16. september 1865.

Der er ingen tvivl om, at dette er et seriøst og vidende værk, men problematisk disposition af stoffet, overdreven fokusering på detaljer og en mangelfuld dokumentationsmåde gør, at det næppe kan kaldes vellykket.

Biografien giver et på mange måder overbevisende billede af en mand, der var fagligt dygtig, musikalsk og musisk og præget af fransk kultur. De Meza kurtiserede enhver tiltrækkende pige og kvinde i sin nærhed, uden at det fremgår af biografien, om han benyttede sig af de muligheder, hans interesse for og tiltrækning på det modsatte køn gav ham. Han var gift med Elisabeth Birgitte, datter af A.F. Tscherning, krigsminister i 1848. Ægteskabet var barnløst, og han deltog ikke i hendes begravelse. De Meza kunne tage sig latterlig ud, ikke mindst på grund af en neurotisk angst for fugt og træk, hvilket kombineret med veludviklet hypokondri og anfald af blærebetændelse egentlig burde have gjort ham ganske uskikket til at kommandere en deling soldater, endside en hel hær. Når det alligevel lykkedes, skyldes det ro og koldblodighed samt evne til at tilsidesætte sine virkelige og indbildte legemlige skavanker, når det virkelig gjaldt.

Det er uheldigt, at de Mezas første 56 år overstås på 49 sider, hvorefter de næste tre år behandles næsten fra dag til dag med stor vægt på heltens ridetur, måltider og møder med repræsentanter for det smukke køn. Vi hører meget om de Mezas foragt for både Frederik VI, Christian VIII, politikerne og demokratiet, men ikke noget om grunden til det. Christian VIII nævnte ikke de Meza en eneste gang i sine udgivne breve og dagbøger, hvilket måske antyder, at foragten var gensidig.

Et andet problem er, at det store billede forsvinder i detaljerne. Der er meget lidt om den politiske udvikling i Danmark, partierne, den overordnede militære strategi, og f.eks. indførelsen af værnepligt i 1848 omtales slet ikke, hvilket må siges at være et besynderligt valg i en biografi om en hærfører. Ligeledes virker det, som om forfatteren i overdreven grad har overtaget de Mezas synsvinkel og på nogle punkter også synspunkter, hvilket måske er grunden til en del tvivlsomme og løsagtige betragtninger om helstaten, enevælden og demokratiet. Et eksempel er side 13–14, hvor forfatteren udtrykker sin længsel mod helstatens større format, herunder dens »liberale pluralitet« med plads til nordmænd, islændinge, holstenere og jøder, hvilket blev udraderet af »nationalismens snæversyn og demokratiets stridbarhed.« Jeg skal ikke kommentere forfatterens nostalgi over for helstat og enevælde, men blot påpege, at det selvfølgelig er korrekt, at nationalismen med sit krav om monopollyalitet

og henvisning til etnicitet og fælles historie var afgrænsende, men samtidig tildelte demokratiet fulde borgerrettigheder for alle. Det var først med grundloven af 1849, at religiøse minoriteter fik fuld frihed, og at en lutheransk dansker fik lov til at konvertere til en anden religion.

Ved at overtage de Mezas synsvinkel i denne overdrevne grad lykkes det faktisk forfatteren at bibringe læseren en forståelse af, hvor snævert de Mezas verdensbillede var. Her var intet demokrati, ingen økonomisk eller teknologisk udvikling, ingen grundlov, ingen værnepligt, ingen værnepligtige, intet slaveri i Vestindien, ingen skandinavisme, ingen Kierkegaard, ingen H.C. Andersen, ingen Heiberg, intet folk. Det var næppe de bedste forudsætninger for en mand, der skulle lede en folkehær i krig.

Dan H. Andersen

Stolz, Gerd: Mit des Kaisers Armee und Marine 1864 nach Schleswig-Holstein und in die Nordsee

Husum Verlag, 2009, 200 s.

Med den foreliggende bog viser Gerd Stolz sig på ny som den tyske ekspert, når det drejer sig om de slesvigske krige. Efter at han har udgivet så godt som alle kampe og krige i bogform på markedet, optræder han denne gang først og fremmest som udgiver og kun som forfatter, hvad indledningen og afhandlingen: »Die entschwundenen Jahre der Donaumonarchie« angår.

I sin bog *Mit des Kaisers Armee und Marine 1864 nach Schleswig-Holstein und in die Nordsee* forener han erindringerne af to østrigske officerer, som i 1864 drog i krig mod Danmark. Den ene, Wilhelm Ritter Gründorf von Zebegény, som kaptajn i den østrigske hærs generalstab, den anden, Maximilian Rottauscher von Malata som officerselev i donaumonarkiets flåde. Med bogen vil Gerd Stolz på ny minde læserne om Østrigs rolle i den dansk-tyske krig i 1864. Alt for mange er vel stadigvæk af den opfattelse, at krigen udelukkende blev ført mellem Danmark og Preussen.

Begge erindringer blev allerede i 1913 offentliggjort i Tyskland, da 50-års jubilæet for krigen var nært forestående. Nu, kort inden krigen ligger 150 år tilbage, og man de næste år også fra tysk side kan forvente flere bøger om emnet, har Gerd Stolz besluttet sig til at afstøve erindringerne og endnu engang gøre dem tilgængelige for interesserede læsere. I en indledning præsenterer han begge forfattere, deres herkomst, deres rolle under krigen, og hvad der blev af dem efter, at krigen sluttede. I den derpå følgende afhandling beskriver han krigen oprindelse med særligt henblik på Østrigs rolle, for at læseren kan være bedre forberedt på at læse forfatternes erindringer. I den forbindelse gentager han en formulering, som han allerede har bragt i indledningen.

Erindringerne blev overtaget uforandret, hvad stil, udtryk og grammatik angår. Dog blev de omfangsrigt forsynet med fodnoter, så læseren får forklaret, hvad forældede udtryk som »fahrig« eller »impedimenta« betyder. Også forskellige byer, steder og personer forklares nærmere ved hjælp af disse fodnoter. Fodnoterne selv forefindes efter hver erindring i bogen. Erindringerne

adskilles med en opstilling af den østrigske hærs sammensætning, som i 1864 kæmpede på den preussiske side mod Danmark.

De to østrigere beskriver på en livlig måde, hvordan de oplevede krigen. Læseren får at vide, hvordan livet inden for den østrigske hær og flåde var på dette tidspunkt. Begge forsøger desuden at skildre krigen så korrekt som muligt. Man kan læse om forskellige anekdoter, som opstod under krigen, og om møder med egnens mennesker.

Bogen er rigt illustreret med fotografier og tegninger og afsluttes med en litteraturliste. De fleste bøger og afhandlinger i litteraturlisten er på tysk og kun få på dansk, da litteratur om Østrigs rolle i 1864 for det meste er blevet udgivet på tysk. Derfor er bogen et godt supplement til de læsere, som gerne vil informere sig mere om soldater og officerer, som side om side med preusserne kæmpede mod Danmark.

Jürgen Festersen

Forfatterliste

- Dan H. Andersen, ph.d., forfatter og historiker, Åboulevard 54, 3.tv., 2200 København N, tlf. 30 42 74 55, e-mail: danh.andersen@gmail.com
- Mogens Asmund, cand.oecon., Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 02 80, e-mail: moas@post.tele.dk
- Lars Holmgaard Bak, arkivar, cand.mag., Landsarkivet for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 75 62 58 58, e-mail: lhb@laa.sa.dk
- Claus Bundgård Christensen, lektor, ph.d., Historie, Institut for Kultur og Identitet, Roskilde Universitetscenter, Postboks 260, 4000 Roskilde, tlf. 46 74 23 98, e-mail: clausbc@ruc.dk
- Jürgen Festersen, cand.mag., freelance-historiker og sproglærer på Sprogskolen Berlitz i Kiel, Esmarchstrasse 29, 24105 Kiel, tlf. 0049 431 3003979, e-mail: jfestersen@gmx.de
- Steen Bo Frandsen, seniorforsker, dr.phil., Institut for Grænseregionsforskning, Syddansk Universitet, Alsion 2, 6400 Sønderborg, tlf. 65 50 17 53, e-mail: sbfrandsen@web.de
- Andrea Graw-Teebken, ph.d., historiker og journalist, Speicherlinie 28, D-24937 Flensburg, e-mail: a_teebken@yahoo.com
- Hans Schultz Hansen, arkivar og forskningsleder, dr.phil., Landsarkivet for Sønderjylland, tlf. 75 62 58 58, e-mail: hsh@laa.sa.dk
- Eberhard Harbsmeier, rektor for Teologisk Pædagogisk Center Løgumkloster, adjungeret professor ved Det teologiske Fakultet i Århus, Kirke Allé 2, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 32 13, e-mail: ebh@km.dk
- Thorbjørn Heick, pastor emeritus, Nygade 38, 6270 Tønder, tlf. 74 72 12 07, e-mail: heick@mail.dk
- Lars N. Henningsen, arkiv- og forskningschef, dr.phil., Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk
- Horst Hoop, pens. skoleleder, Westerdiik 9, D-25836 Vollerwiek, tlf. 0049 4862 8626
- Knud J.V. Jespersen, professor, dr.phil., Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Campusvej 55, 5230 Odense M, tlf. 65 50 21 06, e-mail: kjvj@hist.sdu.dk
- Axel Johnsen, museumsinspektør, ph.d., Stjernevej 27, 6300 Gråsten, tlf. 76 54 20 22, e-mail: axel@johnsen.biz
- Peter Korsgaard, arkivar, National Geodatabank, Kort- og Matrikelstyrelsen, Rentemestervej 8, 24000 København NV, tlf. 72 54 55 09, e-mail: ptk@kms.dk
- Karen Harder Lildholdt, cand.mag., Spramshusevej 147, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 80 43, e-mail: harder.lildholdt@gmail.com
- Anton Marckmann, pens. overlæge, dr.med., Vesterbakken 45, 6470 Sydals, tlf. 74 41 53 32, e-mail: anmarck@privat.dk
- Mette Pilgaard, cand.scient.pol. & cand.mag., chefkonsulent, Katrinebjergvej 61, 2.th., 8200 Århus N, tlf. 86 10 17 53, e-mail: mette-pilgaard@jubii.dk

René Rasmussen, museumsinspektør, cand.mag., Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Martin Rheinheimer, professor, Dr.habil., Center for Maritime og Regionale Studier, Syddansk Universitet, Niels Bohrs Vej 9, 6700 Esbjerg, tlf. 65 50 42 01, e-mail: mrh@hist.sdu.dk

Jan Schlürmann, Dr.phil., videnskabelig medarbejder på Lehrstuhl für nordische Geschichte, Historisches Seminar, Christian-Albrechts-Universität zu Kiel, Leibnizstrasse 8, D-24098 Kiel, tlf. 0049 431 880 2281, e-mail: jan.schluermann@gmx.de

Jakob Seerup, museumsinspektør, cand.mag., Statens Forsvarshistoriske Museum, Frederiksholms Kanal 29, 1220 København K, tlf. 33 18 14 52, e-mail: jas@thm.dk

H.E. Sørensen, forfatter, cand.mag., Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04, e-mail: melbyhus@mail.tele.dk

Jakob Sørensen, museumsinspektør, ph.d., Frihedsmuseet, Churchillparken, 1263 København K, tlf. 33 47 39 30, e-mail: jakob.soerensen@natmus.dk

Preben Sørensen, lektor, Bjergholt 13, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 37 90, e-mail: sorensen1931@gmail.com

Harald Wolbersen, bibliotekar, M.A., leder af Den slesvigske Samling på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig e.V., Norderstrasse 59, D-24939 Flensburg, tlf. 0049 461 86 97 140, e-mail: haw@dcbib.dkte

Arkiver, museer og forskningsinstitutioner 2008

Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe

Arkivet har modtaget en hel del materiale, som supplerer de eksisterende samlinger fra de tyske skoler i Nordslesvig. Det drejer sig her om materiale af forskellig art, dels vedrørende skoleforeningerne, dels vedrørende selve skolearbejdet. Det største supplement vedrører Ravsted, blandt andet indeholdende elevfortegnelsen fra 1907 til 1990, og det mindste er Nørre Løgum skoleforenings-protokol fra årene 1970 til salget af skolebygningen i 2004. Af mellemstørrelse er samlinger fra Uge, Kværs, Abild og Sæd.

Dette nye materiale er dels kommet fra privat side, dels har det tyske skolemuseum for Nordslesvig (Deutsches Schulmuseum Nordschleswig) overdraget materiale til arkivet. Museet har således adskilt selve museumsobjekterne fra det afleverede materiale, det vil sige de skriftlige overleveringer, hvilket viser, at samarbejdet mellem arkivet og de to tyske museer, det tyske skolemuseum i Aabenraa og det tyske museum (Deutsches Museum) i Sønderborg er særdeles velfungerende.

Fra det tyske museum i Sønderborg fik arkivet overdraget dødsbo fra kunstnerhånd: Sammen med Augustenborg-maleren Peter Sandkamm-Möllers malerier havde museet også fået overdraget tre flyttekartoner med lydbånd samt delvise transskriptioner af disse fra kunstnerens sidste livsårti. Dette materiale er kommet på arkiv i 2008 og kunne herefter umiddelbart bruges i forbindelse med et foredrag ved en Sandkamm-Möller-udstilling.

Arkivet er desuden blevet udvidet med omfattende materialer fra den nordslesvigske musikforening (Nordschleswigsche Musikvereinigung). Store mængder musiknoder kunne dog ikke overtages. Materialet, som omhandler musikforeningens historie, har sit tyngdepunkt i koncert-dokumentation: foromtaler og anmeldelser i aviserne, dækkende over koncerter fra det sidste halve århundrede, er arkivet derved kommet i besiddelse af. Gennemsyn og katalogisering er endnu ikke afsluttet. Til næste år håber jeg også at kunne fortælle om de historiske skatte, musikforeningens papkasser gemmer på. Det første hurtige gennemsyn frembragte dog allerede et håndskrevet nodehefte fra Augustenburger Singverein fra 1843.

Med behersket optimisme, dog ikke uden håb, blev der i 2008 afholdt et antal møder omkring det allerede i 2006 igangsatte, grænseoverskridende projekt »Leben in der Minderheit – Mindretalsliv«. Siden oktober 2008 er det nu sikkert, at projektet kan gennemføres. Ud af samarbejdet mellem Archiv/Historischer Forschungsstelle og Seminar für Europäische Ethnologie/Volkskunde ved universitetet i Kiel kom der en forundersøgelse med titlen »Mindretalsliv. En empirisk undersøgelse omkring identitetskonstruktion i det tyske mindretal i Danmark« (»Leben in der Minderheit. Eine empirische Untersuchung zur Identitätskonstruktion der deutschen Minderheit in Däne-

Musikblatt 13. Der deutsche Rhein

1. Ich seh' den Rhein, der mich, der Rhein den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,
 Rhein, ob ich auch große Arden, ich seh' den Rhein beschützt,

Nicolaus Becker

I en af arkivkasserne fra Nordschleswigsche Musikvereinigung lå et håndskrevet nodehefte fra 1843 fra Augustenburger Singverein. Opslaget på billedet viser tekst og melodi til Rhin-sangen »Der deutsche Rhein«, der blev skrevet i 1840 af Nicolaus Becker. Det var en af de mange sange fra den tid, hvor den »frie, tyske Rhin« blev lidenskabeligt besunget som symbol eller sindbillede på den tyske nationalsfølelse. (Foto: Archiv/Historische Forschungsstelle der deutschen Volksgruppe).

mark»). Denne 125 sider lange undersøgelse analyserer interviews med både unge og gamle medlemmer af det tyske mindretal.

Arkivets foredragsrække, de såkaldte Slesvigske Samtaler (»Schleswigsche Gespräche«) fik en stor bevågenhed i 2008. Især det foredrag, som byggede på ovennævnte videnskabelige undersøgelse af de tyske nordslesvigeres identitet, blev godt modtaget, men også de andre foredrag var velbesøgte.

Frank Lubowitz

Danevirke Museum

I løbet af de sidste par år har det arkæologiske landskontor og Danevirke Museum arbejdet hen på at undersøge mulighederne for at opnå, at vikingebyen Hedeby og Danevirke kan komme på Unescos verdensarvsliste. En enig slesvig-holstensk landdag havde sagt ja til at støtte projektet, og her først på året blev kursen stukket. Den 4. februar præsenterede Island og den slesvig-holstenske landsregering det internationale Unesco verdensarvs-projekt »Phenomena and Monuments of Viking Culture« i landdagen i Kiel – samt i Hedeby for et indbudt publikum. Den islandske minister Thorgerdur Katrin Gunnarsdóttir præsenterede det grænseoverskridende projekt sammen med den slesvig-holstenske ministerpræsident Peter Harry Carstensen samt Sveriges ambassadør Ruth Jacoby, generalkonsul Henrik Becker-Christensen og direktøren for det arkæologiske landskontor Claus von Carnap-Bornheim.

Takket være en rundhåndet gave fra A.P. Møller-Fonden er det lykkedes for Sydslesvigsk Forening at erhverve nabogrunden, det tidligere Café Tru-berg, til museet. Mange besøgende, både her fra enen, men i særdeleshed

gæster nordfra, vil kende Café Truberg fra tidligere tider. Længe før Danevirke Museum åbnede i 1990, servicerede familie Truberg gæster på Danevirke. Det er meningen, at den godt 1.500 m² store grund, som SSF overtog den 1. juli, skal indgå i museets og den tilhørende arkæologiske parks udvikling, og de gamle cafe-bygninger rives ned. Selvsagt må erhvervelsen og fjernelsen af de gamle bygninger også ses i lyset af samarbejdet omkring bestræbelserne på at få Hedeby og Danevirke optaget sammen med andre af vikingetidens monumenter på Unescos verdensarvsliste. Planen har opnået bred opbakning i vide kredse. El-firmaet E.On Hanse har således i årets løb udskiftet flere elmastere og ledninger og erstattet dem med underjordiske kabler. Initiativet blev gennemført ikke kun med modernisering for øje, men også for at befri Danevirkevolden for de skæmmende el-ledninger. I juli måned modtog museet en klækkelig pengegave fra el-selskabet til dækning af udgifterne i forbindelse med nedrivningen af Café Truberg.

Udgravninger

De nye el-kabler mellem Dannevirke og Slesvig by kom til at skære den såkaldte Nordvold i Danevirke-systemet og gav anledning til en mindre arkæologisk udgravning, som museumsinspektøren var involveret i. Nordvolden eller den gamle vold forløber mellem Danevirke Sø og Gottorp Enge og er dateret til 737. Sidste gang, Nordvolden var genstand for en arkæologisk undersøgelse, var i forbindelse med motorvejsbyggeriet i begyndelsen af 70'erne. Valdemarsmuren, der nu i månedsvis har stået tørt og godt under det store hvide telt, står frit tilgængelig igen. Det ca. 85 m lange afsnit af teglstensmuren er færdigkonserveret.

Samarbejde, besøg og arrangementer

Danevirke Museum har nu i flere år været fast partner ved det arkæologiske landskontors udgravninger og undersøgelser af det gamle voldanlæg. Samarbejdet begrænser sig ikke til feltarbejde, men inkluderer også andre opgaver som f.eks. tilsynet med voldkomplekset, revurdering af bestående fredningszoner, udarbejdelse af vedligeholdelsesplaner og vurderinger med henblik på guidning af besøgende. Museets inspektør er hermed blevet et naturligt medlem i landskontorets arbejdsgruppe, der tager sig af alle forhold, der berører Danevirke, og står i forbindelse med ønsket om at få optaget Danevirke og Hedeby på Unescos liste.

Hjemstavns historie er blevet opprioriteret på skoleforeningens ny læseplan. A.P. Møller Skolens rektor Jørgen Kühl m.fl. underviste fra efteråret 2007 til foråret 2008 et hold historielærere i grundskolen. Historielærernes efteruddannelse stod i forbindelse med introduktion af skoleforeningens nye læseplan i historie. Museumsinspektøren foretog om Romerriget og dets naboer, livet i en jernalderlandsby og om vikingerne i Norden – her især Hedeby/Danevirke.

Danevirke Museum og vikingeforeningen Opinn Skjold fra Slesvig inviterede igen i år til stort vikingemarked, der blev afholdt i weekenden 12. og 13. juli. Vejrguderne stod os ikke bi. I hvert fald var lørdagen så våd, at kun dem med »ægte« vikingeblood i årerne fandt frem til markedet. Til gengæld var

søndagen en succes. Vikingerne og handelsfolkene fik travlt med at besvare publikums spørgsmål. Aftenens program bød på en forrygende koncert med det kendte band Tears for Bears.

Europarådets generalsekretær Terry Davis gæstede Danevirke i forbindelse med en rundbordssamtale i Flensborg. Mødet på Flensborghus var arrangeret af mindretalsunionen FUEF. På Danevirke og ved Valdemarsmuren blev Terry Davis vist rundt af direktøren for det arkæologiske landskontor Claus von Carnap-Bornheim. Museets inspektør viste rundt i museets udstillinger, hvor især arbejdet med at etablere »Mindretalsudstillingen« havde generalsekretærens fulde opmærksomhed.

Nis Hardt

Deutsches Museum Nordschleswig

I 2008 kunne Deutsches Museum Nordschleswig fejre sit 20-års jubilæum. I denne anledning blev der i marts måned afholdt en aktivitetsuge på museet, der skulle tiltale forskellige målgrupper. På de tyske skoler i regionen havde museet udskrevet en kreativ konkurrence, som blev modtaget med stor interesse. Eleverne havde til opgave at vælge en historisk genstand fra deres lokale område, reflektere over dens historie og gøre sig tanker om genstandens betydning(er). Således opstod der historier og billedhistorier, digte, sange og film, og disse blev fremvist i en særudstilling på museet. Endvidere afholdt museet et festarrangement og yderligere en åben weekend med forskellige aktiviteter.

Jubilæumsugen bidrog i særdeleshed til et stigende besøgstal. I 2008 kunne museet notere ca. 970 besøgende, hvilket er en stigning på 15% i forhold til forrige år. Det har været museets ønske at udvide sit museumspædagogiske tilbud til børn og unge, og i det forløbne år har flere skoleklasser fra regionen og det øvrige Danmark besøgt museets udstillinger.

For en række år siden modtog Deutsches Museum en samling med blandt andet værker af maleren og grafikerens A.G. Nissen (1907–1979), Rinckenæs. Efter at registreringsarbejdet kunne afsluttes i 2008, blev nogle af kunstnerens værker udstillet i Kreishaus Rendsburg-Eckernförde. De udstillede malerier og tegninger gav indblik i Nissens kunstneriske virkelyst gennem årtier.

Værker af maleren Peter Sandkamm-Möller (1893–1981) fra Augustenborg kunne museet modtage i det forløbne år. Kunstnerens samleverske i Essen havde tilbudt Deutsches Museum en større samling, der befandt sig på Museumsberg i Flensborg. Disse værker er nu blevet flyttet til museet i Sønderborg og en del forventes at blive udstillet på museets kunstafdeling.

Ruth Clausen

Deutsches Schulmuseum Nordschleswig

De gode besøgstal fra det foregående år kunne vi slå endnu engang, for de 905 gæster, som vi kunne hilse på i forbindelse med vores arbejde, har sat en ny rekord. Vores deltagelse i Aabenraa Litteraturfestival (18.-20. september) var været en særlig succes. Her bidrog vi med en større udstilling og et skrivestue med mulighed for de besøgende for at skrive med skifertavle, blæk og fjerpen. Vi kunne tælle 430 besøgende på de tre dage, festivalen varede.

I september 2008 deltog Deutsches Schulmuseum i Aabenraa Litteraturfestival med bl.a. et skriveværksted. På billedet »underviser« museets leder, Immo Doege, i skønskrift med gammeldags pen og blæk. (Foto: HPB/DSMN).

I april fik vi besøg af Aabenraa Lokal TV (ALT). De optog en undervisningstime, som en medarbejder sammen med en skoleklasse gennemførte på gammeldags vis. Der blev samtidig også optaget nogle interviews.

Vores nye magasin er stort set på plads, og en stor del af genstandene er blevet registreret, blandt andet 3.000 skolebøger og pædagogisk litteratur.

Efter flere forhandlinger med Aabenraa Kommunes Kultur- og Fritidsudvalg fik skolemuseet bevilliget driftstilskud til årene 2009 og 2010 på hver især 10.000 kr. Dette er vi meget taknemmelige for. Med disse ekstraudgifter planlægger vi en række investeringer, blandt andet informationsplancher, som vi ikke kunne betale ud af vores normale budget.

I slutningen af december 2008 kunne de fire år lange forhandlinger omkring en aftale om samarbejde mellem Museum Sønderjylland og de to tyske museer i Sønderborg og Aabenraa afsluttes med succes. De to tyske mindretalsmuseer har ifølge kontrakten fået en status som særlig samarbejdspartner, og der er samtidig blevet udarbejdet otte konkrete punkter for muligt samarbejde. Kontrakten er langt hen ad vejen blevet udformet af overinspektør Peter Dragsbo (for Museum Sønderjylland) og Immo Doege (for Trägerverein deutsche Museen Nordschleswig), som blev betroet opgaven.

Den 28. januar 2009 blev kontrakten underskrevet af formanden for Museum Sønderjylland, Jens Møller, og formanden for Trägerverein deutsche Museen, Barbara Meyer, i Sønderborg Slots riddersal under festlige omstændigheder. Kontrakten blev udformet på både dansk og tysk.

Immo Doege

Frøslevlejrens Museum

Museet har i 2008 haft ca. 37.000 gæster, hvilket betegner en fremgang på ca. 2.000 i forhold til året før. Museet har endvidere afholdt ca. 200 forudbestilte foredrag og omvisninger, fortrinsvis for skoleklasser.

Udstillinger

Indsamlingen af materiale til den kommende permanente udstilling om Fårhuslejren 1945–49, som skal etableres i museets tredje og uoriginale bygning, H6, er fortsat i 2008.

Etableringen af denne udstilling skrider også frem på anden vis, således har museet fra Nationalmuseet i København fået overført de montere, som skal anvendes, og Nationalmuseets Tegnestue har været involveret i de overvejelser museet har haft mht. til udstillingens indretning og grafiske udtryk.

Når museet lukker for vinteren den 1. december, vil diverse nødvendige, indvendige bygningsforandringer i forbindelse med etableringen af den nye udstilling blive påbegyndt, f.eks. lægning af nye gulve. Til disse ændringer har museet bl.a. modtaget en donation på 75.000 kr. fra Frihedsmuseets Venners Fond.

I samarbejde med Nationalmuseets Tegnestuer har museet ligeledes påbegyndt forberedelserne af et grafisk løft af den eksisterende permanente udstilling om Frøslevlejren 1944–45 i Hovedvagtårnet og barak H4, museets to originale bygninger. Det er tanken, at det grafiske udtryk fra den planlagte Fårhusudstilling også skal anvendes i den eksisterende Frøslevudstilling. Her vil der blive tale om et fortløbende arbejde i etaper, som ikke vil betyde lukning af den eksisterende udstilling.

Foredrag, symposier og netværk

Overinspektøren har, som tidligere år, holdt en række foredrag i forskellige sammenhænge, ligesom han har deltaget i nationale og internationale netværk, som går på tværs af museums-, arkiv- og universitetsverdenen. Han indledte f.eks. ved et møde i Besættelseshistorisk Netværk, som blev afholdt på Syddansk Universitet. Temaet var de danske kz-fanger, og han talte over emnet *En politik med rækkevidde. Samarbejdspolitikken og de danske kz-fanger*.

Desuden deltog overinspektøren i november i et internationalt seminar, som blev afholdt på Frihedsmuseet i København. Temaet her var *The Powers of the Object*, altså hvilke styrker og problemer der er forbundet med formidling gennem museumsgenstande.

Publiceringer og andet

Overinspektøren fik i 2008 publiceret følgende skriftlige arbejder: *Dødsdømt. Flenning Helweg-Larsens beretning* (sammen med Ditlev Tamm). »The Museum of Danish Resistance and the Frøslev Camp Museum as Places of Da-

nish Remembrance« i Robert Bohn, Christoph Cornelissen og Karl Chr. Lammer (udg.): *Vergangenheitspolitik und Erinnerungskulturen im Schatten des Zweiten Weltkriegs. Deutschland und Skandinavien seit 1945*, s. 169–180. »Zwischen Hitler und Heimat. Volksgruppenführer Jens Möller« i *Demokratische Geschichte. Jahrbuch für Schleswig-Holstein* 19, s. 41–70. (oversat til tysk af museumsassistent Ole Thomasen, Frøslevlejrens Museum). »Hvorfor en udstilling om Fårhuslejren i Frøslevlejrens Museum?« i net-tidsskriftet www.historie-nu.dk. »Den danske industri- og jernbanesabotage – en replik til Danmark besat. Krig og hverdag 1940–45« i net-tidsskriftet www.historie-nu.dk.

Museet har i 2008 fået udarbejdet et undervisningsmateriale, primært til brug for de mange skoleklasser fra folkeskole og gymnasium, som i forbindelse med undervisning eller lejrskole aflægger museet et besøg. Materialet er udarbejdet af Helle Nicolaysen fra Aarhus Universitet, som i tre måneder var praktikant ved museet.

Museet har endvidere medvirket ved et internationalt forskningsprojekt, hvis mål var at identificere ca. 150.000 KZ-fanger på grundlag af et fund af et arkiv efter SS-Wirtschaftshauptamt. Kartotekskortene angiver lejr, fangenummer og nationalitet, men ikke fangernes identitet. Museet stod for identificeringen af 1.700 danske fanger i arkivet.

Desuden har overinspektøren fungeret som beskikket censor i historie ved de danske universiteter og har siddet i styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland samt dennes skriftudvalg. Endelig har han også i 2008 været medlem af Wissenschaftlicher Beirat der Bürgerstiftung Schleswig-Holsteinische Gedenkstätten (udpeget af kulturministeren i Kiel).

Henrik Skov Kristensen

Museum Sønderjylland

Året bød på masser af godt arbejde både ude i de enkelte afdelinger, i arbejdsmarkedet og i museets ledelse. Museets organisering er noget speciel i og med, at afdelingerne og dermed også medarbejderne findes spredt ud over hele landsdelen. Ud over denne spredning af museumsbygninger færdes museets medarbejdere overalt i området. Således har museet en stor medarbejderskare beskæftiget i den arkæologiske arbejdsmarked overalt i Sønderjylland, men også udenfor, da museet har indgået aftaler m.h.t. udgravninger og tilsyn med de fredede fortidsminder i flere kommuner nord for Sønderjylland.

Museum Sønderjylland består af en lang række afdelinger, som hver for sig dækker aspekter af den sønderjyske historie, arkæologi, etnologi, natur og kunst. Et første meget vigtigt trin i retning af en fælles identitet var den fælles hjemmeside, som »gik i luften« i 2008. Grafiker Jørgen Andersen har stået for hjemmesidens layout, og i det daglige passes siden af Jørgen Andersen samt Jørgen Cleemann.

En af de helt store glædelige begivenheder i 2008 var desuden, at Hans Kongelige Højhed Prins Joachim beredvilligt påtog sig hvervet som protektor for Museum Sønderjylland. Museet glæder sig over, at Prinsen på denne måde vil støtte vores arbejde for den sønderjyske natur-, kultur- og kunstarv.

Bestyrelsen

Bestyrelsen har afholdt fire møder i 2008. Ud over det gængse arbejde med budget og regnskab har bestyrelsen også behandlet en række byggesager. I 2007 ansøgte de fire sønderjyske kommuner om et årligt tilskud til en anlægskonto. Tidligere betaltes museernes byggerier af amtet og kommunerne, men med overgangen til en overvejende statslig finansiering af driften forsvandt dette grundlag. De fire kommuner havde stor forståelse for problemet og bevilgede beredvilligt et årligt tilskud, der som driftstilskuddene er fordelt efter folketal. Bestyrelsen afgør, hvilke projekter der skal støttes. Anlægsbudgettet er på ca. 3 millioner kr. pr. år, som primært skal anvendes til nybyggerier eller erhvervelser af bygninger samt større anlægsarbejder, der ligger ud over den normale bygningsvedligeholdelse.

Bov Museum og Skærbæk Museum blev begge optaget som afdelinger i Museum Sønderjylland, og begge steder blev der ansat videnskabeligt uddannede inspektører, cand.mag. Anne Marie Overgaard for Højer Mølle og Skærbæk og cand.mag. Mie Ellekilde ved Bov Museum, som samtidig fik navnet Oldemorstoft.

Igennem året har museet arbejdet på at lave en formel samarbejdsaftale mellem det tyske mindretals museer og Museum Sønderjylland. Så vidt vides, er en sådan aftale mellem et flertals offentlige museumsvesen og et mindretals museum ikke lavet nogetsteds tidligere.

En række »politikker« har også været forelagt bestyrelsen til drøftelse. Bestyrelsen har nu besluttet, at museet i de kommende år skal arbejde på at skabe gode, tidssvarende permanente udstillinger i alle afdelinger. Det betyder, at antallet af særudstillinger til gengæld vil blive reduceret.

Bygningskontoret

Af afsluttede større byggesager kan nævnes tagrenoveringen af en af lagerbygningerne ved Cathrinesminde Teglværk, og det i 2006 opbyggede klimaanlæg i den arkæologiske afdeling i Haderslev er endelig afleveret. I maj var der fest ved Højer Mølle. Anledningen var, at nu var den omfattende restaurering, som især er finansieret af A.P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal, endelig afsluttet.

Ud over disse sager har bygningskontoret gennemført energimærkning i alle afdelinger og ellers ledet det almindelige vedligeholdelsesarbejde ved alle museets bygninger. Kontoret har endvidere på sidelinjen været involveret i restaureringen af Dybbøl Mølle, samt foretaget besigtigelser og beskrivelser af en række bygninger, dels for at betjene museets ledelse, dels som en del af museumslovens kapitel 8 vedr. bygningskulturen.

Forsknings- og publikationspuljen

I 2007 godkendte bestyrelsen, at der centralt blev afsat midler til at fremme forskning og publikationer i Museum Sønderjylland. Som specialmuseum har Museum Sønderjylland en markant forskningsforpligtigelse. Forsknings- og publikationspuljen administreres dels af en i 2008 nedsat publikationsgruppe, som består af kyndige medarbejdere fra museets fire fagområder, dels af de fem søjleledere sammen med museets direktør. I 2008 har fonden støttet en

række publikationer fra Museum Sønderjylland og et større projekt om skrivning af en populær bog om Nydam-fundene. Museet har desuden i 2008 dannet sit eget forlag.

Økonomi

Museet har i 2008 haft en omsætning på godt 85 millioner kr. Disse midler er tilskud dels fra staten på næsten 30 millioner og dels fra de fire sønderjyske kommuner på næsten 15 millioner (inkl. ovennævnte anlægspulje). Resten på ca. 40 millioner stammer fra betaling for de arkæologiske udgravninger, fondsmidler og entreindtægter.

Besøgstal

Afdelinger	2008	2007	2006
Sønderborg Slot	56.705	57.645	56.660
Cathrinesminde Teglværk	11.152	29.546	13.879
Historiecentret Dybbøl Banke	41.176	42.820	38.069
Dybbøl Mølle	19.893	18.201	18.504
Kulturhistorie/Kunst Tønder	27.665	29.699	29.450
Højer Mølle	9.085	7.653	3.653
Drøshes Hus	2.872	5.925	6.124
Arkæologi Haderslev	8.945	11.950	9.360
Slesvigske Vognsamling	4.289	2.877	3.791
Ehlerssamlingen/Haderslev Bymuseum	6.909	5.318	6.080
Kulturhistorie Aabenraa	7.428	8.104	10.880
Kunstmuseet Brundlund Slot	20.669	16.027	16.098
Naturhistorie og palæontologi	6.467	7.889	7.194
Hjemsted Oldtidspark	12.882	13.856	13.077
Oldemorstoft, Bov	3.583		
Skærbæk Museum	721		
I alt	240.441	257.510	232.819
Foredrag og rundvisninger foretaget af museets medarbejdere uden for museets fysiske rammer	14.921	11.278	

Der har, som det fremgår, været en mindre tilbagegang i besøgstallet. Museernes besøgstal varierer lidt fra år til år og ofte med de samme tendenser. I 2008 gik besøgstallene stort set over hele landet lidt tilbage. I alt var der 10,6 mil-

tioner besøgene på de danske museer mod 10,8 millioner året før. Så på den måde ligner Museum Sønderjyllands besøgst Statistik landets øvrige museer.

Fra Museum Sønderjylland skal der lyde en stor tak til de fire sønderjyske kommuner, til staten og til regionen for økonomisk støtte og i øvrigt på alle områder glimrende samarbejde i 2008. En stor tak skal også lyde til de talrige fonde, virksomheder og private, som har støttet os med midler i året, der er gået, samt til alle samarbejdspartnere og brugere, som museet i øvrigt har været i kontakt med.

Sidst men ikke mindst skal der også lyde en varm tak til alle medarbejderne og museets mange frivillige for aldrig svigtende engagement.

Naturhistorie og palæontologi v. Martin Abrahamsson

Afdelingens konservator, Trine Sørensen, som i 2007 var på efteruddannelses-orlov, fortsatte sin uddannelse i 2008 og fik samtidig mulighed for at bearbejde en tandhval, som blev fundet i 1986. Arbejdet blev udført ved hjælp af Kulturarvsstyrelsens pulje til konservering af genstande af enestående national betydning (ENB-midlerne).

Formidling

Afdelingen har fortsat sit gode samarbejde med Gram Museumsforening ved afholdelse af en række arrangementer og foredrag. Som et led i bestræbelserne på at levere en så nuanceret formidling omkring klimaproblematikken som muligt, gæstede Henrik Svensmark museet i efteråret og holdt et foredrag om sine forskningsresultater vedrørende den kosmiske strålings indflydelse på klimaudviklingen på Jorden. Denne problematik og formidlingen omkring dette følges op i 2009.

Derudover fortsætter afdelingen det »sædvanlige« formidlingsarbejde med at bringe kendskabet til leret og dets indhold af fossiler ud til en bred kreds af museets brugere. Der findes en vifte af tilbud til skoler og andre interesserede på museets hjemmeside, hvor formidlingen ikke kun begrænses til temaet omkring fossiler og lergrav.

Formidleren har holdt en række »ud af huset« foredrag på biblioteker og i foreninger om fossilerne fra Gram leret og om dinosaurernes uddøen og især om deres efterfølgere – pattedyrene.

Forskning og publikationer

Adjungeret seniorforsker Ella Hoch har i årets løb fortsat sine studier af især hvalfossilerne fra Gram-leret. Interessen har samlet sig om »næbhvalen fra 1986«, et fund, der synes at være den på verdensplan bedst bevarede miocæne næbhval. Præparationen af fossilet, ved konservator Trine Sørensen, nåede en foreløbig afslutning i 2008.

Den velbevarede underkæbe samt en repræsentativ samling af tænder af denne uddøde og tilsyneladende ny art af næbhvaler blev udstillet. Et foredrag om kraniet specialiseringer til dybdedykning blev afholdt ved The Society of Vertebrate Palaeontology and Comparative Anatomy Meeting i Dublin, september 2008; og en artikel omhandlende hvalfossilerne fra Gram-leret og specielt nævnte næbhval blev publiceret i *Årbog for Museum Sønderjylland*

2008. Sten Lennart Jakobsen ved Geologisk Museum (en del af Statens Naturhistoriske Museum (SNM)) har ydet husly til dele af næbhval-fossilet under præparationen og har udført fotografisk arbejde. Samarbejde har også fundet sted med The National Museum of Ireland, Dublin, samt andre videnskabelige institutioner.

Som bidrag til et arkæologisk symposium ved SAXO-Instituttet, København, fortaltes om geologen C.J.G. Forchhammer og Runamo, med efterfølgende publikation.

Arkæologi v. Lennart S. Madsen

Museum Sønderjyllands arkæologiske afdeling fortsatte i 2008 det meget hektiske niveau, der var blevet indledt i 2007, ja, aktivitetsniveauet blev endda øget. Afdelingen udfører de arkæologiske undersøgelser i henhold til museumslovens kapitel 8 i de fire sønderjyske kommuner, samt – på vegne af Museet på Koldinghus – i Kolding Kommune.

For at kunne udføre de mange prøvegravninger og egentlige udgravninger var der som tidligere år et stort antal ansatte i den arkæologiske afdeling. Der har således gennem hele året været i gennemsnit 60 ansatte, men det samlede antal har naturligvis været en smule højere, idet enkelte studerende kun var ansat i kortere perioder.

I 2008 udførte afdelingen 85 prøvegravninger og et rekordhøjt antal udgravninger på hele 47. Hertil skal lægges, at der igennem hele året blev udført prøvegravninger på den i alt 28 km lange motorvejsstrækning mellem Kliplev og Sønderborg. Disse tal dækker over undersøgelser, der havde en varighed fra en enkelt dag til flere måneder.

Udgravninger/indsamling

Årets udgravninger har som sædvanlig givet en lang række spændende resultater, hvoraf der i det følgende skal præsenteres nogle, som sædvanlig i nogenlunde kronologisk rækkefølge.

Stenalder: I et samarbejde med Kulturarvsstyrelsen har afdelingen udviklet en ny metode til prøvegravning af områder, hvor risikoen for at støde på bopladser fra ældre stenalder (13.000–4200 f.Kr.) er særlig stor. Det drejer sig om lavtliggende moseområder og lignende, typisk områder, som en del af motorvejen kommer til at løbe igennem på den første strækning fra den nuværende motorvej mod øst.

Ved Møllested Bro undersøgt, hvad der må have været en mindre transitstation på jægerfolkets vandringsrute engang i Ertebølle-tid (ca. 5400–4200 f. Kr.). Ved Skovhus udgravedes en lille boplad fra samme periode og ved lokaliteten Årtoft, ganske tæt på den eksisterende motorvej, fandtes en jagtstation, hvor det kunne dokumenteres, at der var blevet fremstillet tværpile.

Yngre stenalder (4200–1800 f.Kr.) afgiver, i modsætning til ældre stenalder, ofte fund i Sønderjylland, og 2008 var ingen undtagelse. Ved Vollerup øst for Sønderborg undersøgt en del af en hustomt med kværnsten, glittesten, keramik og flint. Selve huset var dog forholdsvis dårligt bevaret.

Det var en overpløjet gravhøj ved Kestrup i Jegerup sogn derimod ikke. I forbindelse med opførelsen af en ny stald måtte den allerede registrerede

gravhøj undersøges, og det kom der et ganske fantastisk resultat ud af – en af årets arkæologiske højdepunkter. Gravhøjen viste sig at rumme ikke mindre end syv begravelser. Den ældste stammede fra ca. 2.700 f.Kr. Omkring 2.400 f.Kr. blev der anlagt to nye grave i højen. De døde er begravet enten samtidig eller med ganske kort mellemrum. I den efterfølgende periode – dolktid – blev der anlagt endnu en grav i højen, en af de største grave i Sønderjylland overhovedet. Den målte 2,5×5,5 m og var gravet ned gennem den ældste høj og ned i undergrunden. Selve nedgravningen var brolagt med sten og af den store plankekiste fandtes en fedtet rødbrun og sort substans, der repræsenterer det bortrånede træ.

Bronzealderen (1800–500 f. Kr.) var som sædvanligt ikke hyppig blandt årets udgravninger, men udgravningen af en række mindre arealer i erhvervsområdet Egelund ved motorvejen mellem Aabenraa og Rødekro gav dog et godt indblik i et landbrugssamfund i yngre bronzealder, perioden mellem 1000 og 500 f.Kr. Her udgravedes flere gårdsanlæg, der typisk for tiden ikke lå samlet i en landsby, men med flere hundrede meters indbyrdes afstand.

Et lille indblik i overgangen mellem yngre bronzealder og ældre jernalder fik arkæologerne under en udgravning ved Birkemosevej i Kolding Kommune. Her undersøgte et velbevaret hus fra yngre bronzealder.

Som sædvanlig var det udgravninger af anlæg, der kan dateres til jernalder og middelalder, der fyldte mest i årets udgravningsprogram. Forskning i gårdenes og landsbyernes udvikling igennem jernalderen har igennem snart mange år været et af afdelingens hovedområder, og man kan roligt sige, at udgravningerne i 2008 kommer til at lægge alen til vores viden om området.

To udgravninger skal placeres inden for førromersk jernalder, dvs. perioden mellem 500 f.Kr. og 50 f.Kr. Ved Glansager, øst for Sønderborg, undersøgte to ikke samtidige gårdsanlæg fra perioden.

Til den ene gård hørte et usædvanligt stort anlæg bestående af fire nedgravede stolper. Den anden landsby fra førromersk jernalder blev fundet i forbindelse med motorvejen, ved lokaliteten Tinggård Vest lige nord for Dybbøl. Tinggård Vest viste sig at være en forholdsvis stor landsby fra førromersk jernalder. Der udgravedes inden for motorvejstraceet godt 30 huse, der kan tilknyttes 5–6 samtidige gårdsanlæg. Og landsbyen fortsætter uden for traceet. De to udgravninger i området fra henholdsvis 1981 og 2008 giver nu tilsammen et meget fint billede af en stor landsby i den ældste del af jernalderen.

Ældre og yngre romersk jernalder, perioden mellem 50 f.Kr. og 375 e.Kr., er repræsenteret ved et stort antal udgravninger i årets løb. Ganske tæt syd for offermosen ved Nydam har det vist sig, at der i den ældste del af jernalderen har ligget et stort antal landsbyer. I området har afdelingen i 2008 således udgravet Ravnhøjgård II, en landsby fra tiden omkring Kristi fødsel, Ravnhøjgård III, en landsby fra overgangen ældre og yngre romersk jernalder, Tavhave I, en landsby fra overgangen mellem ældre og yngre romersk jernalder (ca. 170 e.Kr.) og Tavhave II, en landsby fra yngre romersk jernalder.

Indtil nu har holdningen overvejende været den, at Nydam sandsynligvis lå i et forholdsvis bebyggelsestomt område, men årets udgravninger har vist, at offermosen nok nærmere lå placeret i et intensivt udnyttet landbrugslandskab med adskillige store landsbyer inden for få kilometers afstand.

Ved Fårhus udgravedes også et område med jernudvindingsovne, der må dateres til yngre jernalder. Disse jernudvindingsovne var bemærkelsesværdige ved, at der som understøtningsmateriale under ovnen var brugt grene og ikke halm, som det ellers er normalt i Jylland. Grene er til gengæld almindelige i Sydslesvig.

Vikingetid (800–1050 e.Kr.), jernalderens afsluttende periode, er sjældent påtruffet i Sønderjylland. Store dele af landsdelen synes at have ligget bebyggelsestomt hen, så derfor er det så meget desto mere glædeligt, når det endelig lykkes at finde spor efter vikingetidens bebyggelse. I forbindelse med opførelsen af et stort solfangeranlæg i Vollerup ved Sønderborg udgravedes et meget velbevaret hus fra den ældste del af vikingetiden, omkring 800 e.Kr.

Takket være et fortrinligt samarbejde med bygherren, Sønderborg Fjernvarme, er huset nu delvist rekonstrueret på det sted, hvor det er fundet, og på plancher i en lille udstillingspavillon mellem solfangerne fortæller afdelingens medarbejdere historien om vikingetiden og den tidlige middelalder på Als og Sundeved.

På lokaliteten Solvang på motorvejstraceet mellem Dybbøl Kirke og Ragebøl er der udgravet tre store gårdsanlæg fra den tidligste middelalder. Af disse gårde var den ene tydeligvis en stormandsgård med et meget stort hovedhus forsynet med udskud og vognport. Gårdene kan dateres til perioden 1050–1200. Herefter synes de at forsvinde. Vi står her muligvis over for den moderlandsby, hvorfra både Dybbøl og Ragebøl er udflyttede i den tidlige middelalder.

Ligeledes i motorvejstraceet, ved Ravnhøjgård I, undersøgtes store dele af en hidtil ukendt middelalderlig landsby. Der udgravedes flere gårde og adskillige brønde, hvoraf en er blevet dendrokronologisk dateret til 1296. Landsbyen synes at have bestået af en meget stor gård og adskillige mindre. Landsbyen ligger umiddelbart nord for landsbyen Stenderup, en af de mest velbevarede forterlandsbyer i Sønderjylland. Muligvis er den landsby, vi har udgravet i motorvejstraceet, ikke en ukendt landsby, men den højmiddelalderlige forgænger for Stenderup. Typisk bestod den gamle landsby af gårde i forskellig størrelse. Efter pesten blev Stenderup flyttet. Det er ganske enestående, at vi her har en mulighed for at dokumentere denne udvikling arkæologisk.

Ganske enestående er også resultaterne af afdelingens udgravninger ved Viuf, nord for Kolding.

Fredede fortidsminder

I august 2007 underskrev afdelingen en aftale med Kulturarvsstyrelsen om på styrelsens vegne at varetage tilsynet med de fredede fortidsminder i de fire sønderjyske kommuner samt i Kolding og Fredericia Kommuner. Ved tilsynet skal afdelingen kontrollere, at beskrivelsen af fortidsmindet stemmer, og at der ikke er foretaget indgreb i fortidsmindet eller i den beskyttede 2-m zone rundt om fortidsmindet, ligesom der skal foretages en nøjagtig indmåling af anlægget med moderne GPS-udstyr. I løbet af 2008 blev der besøgt 438 fredede fortidsminder foretaget en del genbesigtigelser samt lavet en del skriftlige vurderinger af sten- og jorddigers kulturhistoriske værdi. Ud af de 438 fortidsminder var der problemer ved et sted mellem 10 og 20%, alt fra ganske små

ting til større overtrædelser af museumsloven. Desuden måtte det konstateres, at rigtig mange fortidsminder trænger til en kærlig hånd for ikke at blive totalt ødelagt af træer og anden bevoksning. I de kommuner afdelingen dækker, findes der 2.191 fredede fortidsminder. Heraf er 1.115 i privateje, 659 ejes af staten og resten er krigergrave.

Formidling

2008 var præget af en stor udstilling om hulemalerier, som afdelingen havde lånt af Neanderthalmuseet ved Düsseldorf i Tyskland. Udstillingsteksterne blev oversat fra tysk til dansk, og de mange fotografier af hulemalerier blev vist i 1:1 på store plancher, der var ophængt i det totalt mørklagte udstillingslokale. Malerierne skulle, som i virkelighedens huler, opleves med en lommelygte. Udstillingen blev en stor succes, og mange fik en stor oplevelse ud af at færdes i en udstilling med lommelygte.

Som noget nyt forsøgte afdelingen i 2008 at arrangere en sommerferieaktivitet for børn med titlen: I arkæologens fodspor. Over nogle dage kunne børn i alderen 7–15 lære at arbejde som arkæolog.

Under Kulturnatten i Haderslev arrangeredes foredrag om helleristninger, i efterårsferien var der tema om jernalderen for børn, og endelig holdt afdelingen 5. november offentligt foredrag, hvor en række af afdelingens udgravningsledere fortalte om årets fund.

Historie og etnologi v. Peter Dragsbo

Historie-etnologi-søjlen i Museum Sønderjylland omfatter fire afdelinger: Kulturhistorie Tønder, Kulturhistorie Aabenraa, ISL-Lokalhistorie og Sønderborg Slot samt en lang række underafdelinger: Højer Mølle, Drøhøes Hus, Slesvigske Vognsamling, Haderslev Bymuseum, Ehlers Lertøjssamling, Jacob Michelsens Gård, Cathrinesminde Teglværk og Dybbøl Banke, samt de nye underafdelinger: Oldemorstof og Skærbæk Museum.

I 2008 har »søjlen« arbejdet hen imod den faglige helhed, som skal være grundlaget for den fremtidige struktur i museet. Søjlen har revideret definitionen af ansvars- og virkeområder for de enkelte afdelinger, så disse nu er naturligt forankret i museets arbejdsplan – med permanente ansvarsområder defineret ud fra arbejdsplanens statusdel og fireårige ansvarsområder, defineret efter de fireårige handlingsplaner. Og for første gang søgte vi i søjlen at skabe en fælles ramme for formuleringen af forsknings- og undersøgelsesprojekter, der søgte støtte fra Kulturarvsstyrelsens generelle sum. I alt blev indsendt syv projekter, men kun tre af disse nød fremme: ISL-Lokalhistories projekt om dansk lokalhistorie mellem hjemstavns historie og topografisk historie, Kulturhistorie Aabenraas projekt om en faglig søfartshistorisk konference, »Rethinking the Maritime« og Sønderborg Slots projekt om slagmarkers nationalisering, en færdiggørelse af den landsdækkende registrering www.monument.dk med mindesmærkerne for de slesvigske krige i Sønderborg-området.

Forskning og undersøgelser

På Sønderborg Slot er det mangeårige landsdækkende projekt med registrering og analyse af danske monumenter og erindringssteder i 2008 nået endnu

et skridt videre med gennemførelsen af registreringen af mindesmærker for 1. Verdenskrig i Sønderjylland. Registreringen, der blev gennemført for en bevilling fra Kulturarvsstyrelsen, blev udført i »marken« af to kyndige frivillige fra Historisk Samfund for Als og Sundeved, Verner Meier og Holger Jørgensen, mens bearbejdningen og inddateringen hjemme på slottet blev gennemført af Martin Franke. Kulturarvsstyrelsen har givet bevilling til den sidste del af projektet, registreringen af mindesten og monumenter for de slesvigske krige på Als og Sundeved.

Samtidig har Inge Adriansen i løbet af 2008 arbejdet videre med manuskriptet til det planlagte værk *Erindringssteder i Danmark – monumenter, mindesmærker og mødepladser*, som forventes udgivet i efteråret 2009. En sammenlignende analyse af Jægerspris Slotspark, Ryvangen ved København og Kongenshus Mindepark er blevet publiceret i artiklen »Kanonisering og historiebrug i tre danske mindeparker« i *Kanon och kulturarv. Historia och samtid i Danmark och Sverige*, udgivet af Centrum for Danmarksstudier ved Lunds Universitet. Desuden har Inge Adriansen analyseret det nationalt betingede hærværk mod monumenter på mindestederne Skamlingsbanken, Knivsbjerg og Dybbøl i en artikel til Koldinghusmuseets antologi om *Ruiner – fascination og fantasi*, udgivet i anledning af 200-året for Koldinghus brand.

Endvidere har Dybbøl som dansk og tysk erindringssted tiltrukket sig omfattende interesse i årets løb, bl.a. med udgivelsen af forfatteren Tom Buk-Swientys bog *Slagtebænk Dybbøl* om krigen 1864, som blev udnævnt til årets historiske bog i starten af 2009. Endvidere er historiebruget på Dybbøl blevet analyseret kritisk og perspektiverende i en ph.d.-opgave, udarbejdet af Mads Daugbjerg, Århus Universitet. Og Inge Adriansen har analyseret stedets omskiftende betydningstilskrivninger i en artikel om Dybbøls »12 metamorfoser« i tidsskriftet *Nordisk Museologi*.

I sommeren 2008 har Peter Dragsbo færdiggjort sine undersøgelser af danske forstads kvarterers byplanlægning, udvikling og kvarterdannelse, som blev publiceret i november (se publikationer). I efteråret har han desuden genoptaget studierne af den danske og tyske arkitektur i Sønderjylland, specielt perioden 1900–1920.

Cathrinesminde Teglværk har i 2008 videreført undersøgelsen om *Sønderjyllands Højspændingsværk*, støttet af DONG. Undersøgelsen har bl.a. omfattet interviews af 12 tidligere medarbejdere og har især fokuseret på direktør Jes Christiansen og hans tid. Historien om værket er fortællingen om en virksomhed, der var præget af en stærk og innovativ virksomhedskultur – et eksempel på, hvordan en virksomhed kan udvikle en slagkraftig praksis, der løser problemer med både konventionelle og ukonventionelle midler. Endvidere har afdelingen i forbindelse med sommerudstillingen foretaget undersøgelser omkring *gasværkerne i Sønderborg*, der eksisterede fra 1857 til 1969.

Et interessant projekt på Kulturhistorie Aabenraa har været udforskningen af prostitutionens historie i de østlesvigske havnebyer Aabenraa, Sønderborg og Flensborg i perioden fra ca. 1850 til 1920. Undersøgelsen, der blev muliggjort ved en bevilling fra Kulturarvsstyrelsen, blev udført af museumsinspektør Stefanie Robl i efteråret 2008. Undersøgelsens mål er at efterprøve og nuancere det kendte billede af sømanden på landlov med en øl i hånden,

et værtshus i baggrunden og en pige på skødet. Undersøgelsen resulterer bl.a. i en større særudstilling på Kulturhistorie Aabenraa i efteråret 2009.

På ISL-Lokalhistorie har Kim Furdal arbejdet videre med forskningsprojektet om »Lokalhistorie mellem hjemstavns historie og topografisk historie«. Kim Furdal har desuden fortsat sit arbejde med Aabenraa byudvikling med arkivstudier og statistiske undersøgelser af den sociale kvarterdannelse. Projektet har bl.a. udmøntet sig i to artikler i *Sønderjysk Månedsskrift* om byplanlægningens historie samt en artikel om Aabenraa-arkitekten Jep Fink i museets årbog.

Og på Kulturhistorie Tønder har museets forskningsmedarbejdere arbejdet med afdelingens særlige temaer både i forbindelse med udstillinger og publiceringer. Museumsinspektør Inger Lauridsen skrev således i museets årbog en interessant fortælling om den vestslesvigske kniplerske Margaretha Sørensen, der bl.a. rummede historien om, hvordan genstande fra hendes bo nåede til museet ad to forskellige veje. Desuden har både Inger Lauridsen og Elsemarie Dam-Jensen skrevet om sønderjyske kostvaner til et temanummer af *Sønderjysk Månedsskrift*. Og endelig er der fortsat blevet forsket i kniplingsindustrien og -handelens historie, bl.a. med henblik på udbygning af Drøhdes Hus til et centrum for dansk kniplingshistorie.

Samlingerne

Generelt søger museets historisk-etnologiske afdelinger at overholde de senere års restriktive indsamlingspolitik, hvor der stort set kun modtages genstande, der belyser centrale temaer i afdelingernes forsknings- og formidlingsområder. Et vigtigt skridt har været færdiggørelsen af projektet om *retrospektiv inddatering af forsknings- og undersøgelsesprojekter på sagnniveau*. Projektet, der har været udført af Martin Franke på Sønderborg Slot, blev igangsat i 2006 og har været finansieret af Kulturarvsstyrelsen. Samme styrelse har desværre indtil nu nedprioriteret arbejdet med at få publiceret museernes forskningsresultater. Men for museerne er det væsentligt, at ikke blot genstandssamlingerne, men også de mange resultater af små og store forsknings- og undersøgelsesprojekter er synlige både for offentligheden og andre forskere. Museum Sønderjylland har nu udarbejdet en model for, hvordan det kan indgå i »Museernes Samlinger« – så håber vi, at Kulturministeriet og landets øvrige museer følger op på opgaven.

På Sønderborg Slot har der i vinteren 2008–09 været arbejdet målbevidst på at nedbringe efterslæbet med registrering af nyindkomne sager og genstande. Samtidig har afdelingen revideret de ældre samlinger og deres data.

I årets løb er samlingerne i forbindelse med kommunalreformen bl.a. blevet forøget med portrætter af de sønderjyske amtmænd og amtsborgmestre 1920–2006 fra Sønderjyllands Amt og fem borgmesterkæder fra de kommuner, der indgik i den nye Sønderborg Kommune. Til illustration af temaet nationalt liv har afdelingen købt en større samling plakater, blade, løbesedler m.m., især fra valgene i Sydslesvig efter 1945. En anden samling har forøget afdelingens samling af Dybbøl-souvenirs og nationalt kitsch, deriblandt en række minder om kong Christian 10.

Fra en slægtsgård på Sydals har afdelingen modtaget en enestående bevaret

intakt brudekjole fra 1756, som nu er forenet med en tidligere indkommen brude/festkjole fra 1790. Og som led i afdelingens løbende erhvervelse af nationale historiemalerier er det fra kunstmuseet Arken lykkedes at få deponeret Martin Bigums *National Retreat*, en tankevækkende og ironisk parafrase over Vilhelm Rosenstands kendte maleri af ottende brigades fremstød ved Dybbøl 1864.

Også på Kulturhistorie Aabenraa har der været arbejdet intenst på afdelingens genstandsregistrering. På Jacob Michelsens Gård er der blevet ryddet op og sorteret, så det gamle stuehus nu fremstår som en bolig og ikke et reservemagasin. Af indkomne genstande kan nævnes et portræt af skibet »Sidon«, en reklamekalender fra 1950'erne fra en af de første speditjonsvirksomheder i Padborg-området og en indsamling fra foreningen »Alderstrøst«, som i 1912 opførte stiftelsen i Callesensgade i Aabenraa.

ISL-Lokalhistorie har i årets løb modtaget 39 afleveringer, overvejende i form af billedmateriale fra privatpersoner. Blandt disse kan nævnes dias fra Aabenraa Gasværk, billeder fra Den Nordslesvigske Kvindeforening, farvedias fra folkedanserstævner 1939–59 m.m. Som følge af arbejdet med sikkerhedsscanninger og bevaringen af den digitale kulturarv (se nedenfor) har der dog ikke været ressourcer til det almindelige registreringsarbejde.

I marts 2008 blev det daværende Bov Museum optaget i museet som en underafdeling af Kulturhistorie Aabenraa under navnet Oldemorstoft. Ud over en stor gendarmerihistorisk samling, som tidligere er erhvervet i samarbejde med Sønderborg Slot, rummer museet store lokal- og landbohistoriske samlinger.

Det samme er tilfældet med Skærbæk Museum, som også i løbet af året blev en afdeling af museet som underafdeling under Kulturhistorie Tønder. På Kulturhistorie Tønder er afdelingens samling af ca. 7.000 »blå« registreringskort blevet indscannet gennem *Koncat* for en særbevilling fra Kulturarvsstyrelsen, mens indtastningen af ældre håndskrevne kort fortsætter som et fællesprojekt i museet.

På Slesvigske Vognsamling er der igennem året blevet arbejdet på at indrette det savværk, som afdelingen modtog som gave for nogle år siden. Arbejdet vil blive færdiggjort i 2009.

Bevaring

På bevaringsområdet har de historisk-etnologiske afdelinger nydt godt af, at det inden for museet er lykkedes at tilknytte en fuldtids nyere tids konservator, Anette Adomat, ved Konserveringsværkstedet i Gram. Imidlertid er det fortsat nødvendigt at sende større opgaver inden for maleri-, tekstil- og trækonservering »ud af landsdelen«. I 2008 er arbejdet med restaurering af Sønderborg Slots »Cumberlandske Samling« af slesvig-holstensk kunsthåndværk fra 15–1700-tallet fortsat på konserveringscentret i Aalborg, finansieret af Kulturarvsstyrelsens ENB-midler (til konservering af genstande af Enestående National Bevaringsværdi). For de samme ENB-midler er også i 2008 blevet restaureret fem fine og spændende kniplinger fra Kulturhistorie Tønder.

Arbejdet med samlingerne i ISL-Lokalhistorie har i 2008 været præget af to store bevaringsopgaver. Den ene er arbejdet med at sikre Aabenraa-fotografene Peter og Holger Clausens store negativsamling, der var truet af fremad-

Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie har i 2008 været i gang med sikkerheds-scanning af ca. 5.000 glasplader med billeder fra Aabenraa, fotograferet af Peter og Holger Clausen. Her ses Esso-tanken på den gamle Flensborgvej fotograferet omkring 1960. (Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie).

skridende nedbrydning. I første omgang blev negativer nedfrosset eller sikkerhedsscannet, men takket være en bevilling fra Aabenraa Kommune på 150.000 kr. er det fortsatte bevaringsarbejde sikret, så samlingen ikke skal køres til kommunekemi!

Et endnu større projekt er *bevaringen af den digitale kulturarv*. I de kommende år skal store ressourcer investeres i området, hvis samlingerne skal være tilgængelige i fremtiden. Institutet har derfor indledt et samarbejde med Det Kongelige Bibliotek om udvikling af programmel til brug ved bevaring af digital kulturarv. Projektet er en del af et internationalt projekt »Planet« med deltagelse af en række europæiske nationalbiblioteker, forskningsinstitutioner og it-virksomheder.

Det haster med en bevaringsindsats. Konkret har instituttet derfor iværksat et arbejde med at konvertere billeder, film og lyd på ca. 3.000 CD'er og ca. 150 DVD'er til internationalt anerkendte bevaringsformater. Sammen med Sønderborg Slot er der desuden igangsat en planlægning af en fælles og fremtidssikret *billeddatabase* for Museum Sønderjylland.

Udstillinger

For Sønderborg Slot var 2008 først og fremmest »hertug-året«. I anledning af 100-års jubilæet for grundlæggelsen af museet i Sønderborg vist hele som-

meren særudstillingen *Hertugerne af Slesvig og Holsten*. Udstillingen var en af de største og mest arbejdskrævende udstillinger på slottet nogensinde og var udarbejdet i samarbejde med Schleswig-Holsteinische Landesbibliothek i Kiel, hvor udstillingen vistes i foråret 2008. Udstillingen viste den farverige, spændende og dejligt indviklede historie om Sønderjylland/Slesvig og Holsten som hertugdømmer i det danske rige fra middelalderen til 1864 og om de mange hertugslægter og -linjer, hvoraf én, den yngre glücksborgske, i dag sidder på både Amalienborg og Glücksborg.

Efter udstillingen lykkedes det heldigvis at skaffe 430.000 kr. fra forskellige fonde til opbygningen af en permanent hertugudstilling på Sønderborg Slot.

En anden interessant udstilling var samlingen af den slesvig-holstenske maler *Heinrich Bluncks* (1891–1963) værker. Heinrich Blunck fandt især sine farverige, impressionistiske motiver i Holsten og Nordfrisland, men opholdt sig også i årene omkring 1. Verdenskrig på Als, hvor han blev personlig bekendt med museets leder, Jens Raben.

I efteråret vistes endvidere udstillingen *De polske Tropper på Als* i anledning af 350-års jubilæet for de forenede polsk-brandenborgske lejetroppers erobring af Als fra de svenske besættelsesstyrker. Udstillingen var produceret af det polske militærmuseum i samarbejde med et polsk filmselskab.

På Cathrinesminde Teglværk har bl.a. været vist udstillinger med Broagerlands Kunstforening, Kulturarvsstyrelsens vandredstilling om Danmarks 25 nationale industriminder (Cathrinesminde er et af dem) og en udstilling med billeder og lydfortællinger om Århus Flydedok, *En forsvunden verden*, produceret af arbejderkulturforskeren Kirsten Harrits. Cathrinesmindes egen sommerudstilling handlede som tidligere nævnt om *Gasværket i Sønderborg i 150 år*.

For Kulturhistorie Aabenraa har den store indsats i 2008 som tidligere nævnt handlet om at prøve at finde nye lokaliteter til museet. I mange år har afdelingens bygning været dårligt egnet til museumsbrug, og i 2008 blev den på grund af bygge- og nedrivningsarbejder i nabolaget direkte risikabel for både samlinger og ansatte. Dele af de permanente udstillinger blev derfor nedpakket, mens afdelingen i stedet satsede på nogle højdepunkter.

I foråret vistes en udstilling om småskibe i Danmark, udarbejdet af Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg og suppleret af afdelingen om småskibsfarten fra Egersund og Gråsten. Sommerudstillingens kerne var fire store skibsmodeller, udført af skibsingeniør Karl Lildholdt.

På Oldemorstofte nåede den nyansatte leder, Mie Ellekilde, også at lave en lille, men fin udstilling, hvor lokale børn fik lov til at finde ting i afdelingens samling, og hvor de derefter tegnede et gæt på, hvad det var. Derefter fortalte museumsinspektøren om, hvad tingen egentlig var – og dermed opstod en dialog mellem børnenes intuition og den faglige ekspertise.

Kulturhistorie Tønders forårsudstilling handlede om Tønderkniplingerne som det enestående kunsthåndværk, de er. Udstillingen, der hed *Spindelvæv og drømme*, omfattede dels afdelingens egne kniplinger, dels en samling af fine udenlandske kniplinger. Endvidere viste Kulturhistorie Tønder fra juni 2008 særudstillingen *Drivvejen – folk og fæ langs den vestlige oksevej i Sønderjylland*. Udstillingen fortalte om drivvejens naturgivne forudsætninger, om de menne-

sker der har boet langs vejen siden oldtiden, om den tidlige handel langs ruten, om udskibningen af stude fra Vestkysten til Holland i 15–1600-tallet, om kvæget og studedrivernes arbejde samt om de familiære og kulturelle forbindelser, som studehandlen skabte.

Tekstilafdelingen i Drøhses Hus viste udstillingen *Dåbstøj – kristenklæder* med dåbstøj fra 13 danske museer samt mange private. Tidsmæssigt spændte udstillingen over fem århundreder, stilmæssigt fra renæssance over barok, rokoko, empire, historicisme til jugendstil. Desuden vist en særudstilling om *Vifter – fra mandligt magtsymbol til kvindeligt flirtemiddel*, udstillingen *Danse, danse, dukke min* med dukker og dukketilbehør fra samlingen samt *Mit juletræ 2008*, hvor syv kunsthåndværkere pyntede egne juletræer.

På Højer Mølle vist en særudstillingen *Kålgård og prydhave – Haver i Sønderjylland* – en alsidig udstilling med seks hovedtemaer: generel havehistorie, bondehaver, byhaver, slotshaver, præstegårdshaver og møllerhaven i Højer. Tidsmæssigt omhandlede udstillingen perioden fra 1700-tallet til i dag.

På Skærbæk Museum, der er indrettet i en af den danske »hjemstavnsarkitekturs« første og mest spændende værker, Kai Gottlobs købmandsgård fra 1909, vist en særudstillingen *Bedre Byggeskik*. Desuden vist et udvalg af de berømte »Skærbæktæpper«, som i 2009 får en fremtrædende plads i afdelingens udstillinger.

Med hensyn til *de permanente udstillinger* på de historisk-etnologiske afdelinger står museet over for store udfordringer. De permanente historiske udstillinger på Sønderborg Slot er, trods fornem udførelse, stort set ikke ændret siden 1970'erne og modsvarer derfor slet ikke afdelingens nuværende viden og samlinger. I 2008 udarbejdede afdelingen et projektmateriale for en gennemgribende nyopstilling, *«Sønderjyllandsbilleder»*. Hovedelementer heri er en bedre dækning af tiden efter 1864 (ikke mindst tiden efter 1945, som helt mangler) og en bedre afspejling af grænselandets flerkulturelle og -nationale historie.

For Kulturhistorie Tønder vil udfordringen ligge dels i en udbygning af afdelingens traditionelt stærke områder: sølv, tekstiler, kunsthåndværk, møbler m.m., fra det vestslesvigske til det regionale perspektiv, dels i fortællingen om Vadehavsområdet i forbindelse med den kommende nationalpark. For de to nye afdelinger, Skærbæk Museum og Oldemorstof, består udfordringen tilsvarende i at omdanne afdelingerne fra præget af »hjemstavns museer« til fortællesteder med klar faglig profil.

I 2007–08 brugte medarbejderne på Kulturhistorie Aabenraa og Kunstmuseet Brundlund Slot sammen med museets ledelse og andre parter fra kulturlivet i Aabenraa meget tid på at formulere et ambitiøst forslag til en kulturpark omkring Brundlund Slot med bl.a. nybygninger til et søfarts- og transportmuseum. De kommende år vil vise, om afdelingen skal blive på den nuværende adresse.

Slesvigske Vognsamling viste to udstillinger i løbet af året. I foråret sås en udstilling om børn og voksnes skulpturelle håndarbejde som en del af en landsdækkende udstilling om emnet, og om efteråret arrangerede afdelingen en udstilling om Haderslev og Omegns Smedemesterforening i anledning af foreningens 475 års jubilæum.

Publikationer

I 2008 medvirkede Sønderborg Slot til udgivelsen af tre publikationer. Den første, som udkom i maj, var *Haus und Hof in Schleswig und Nordeuropa*, som blev redigeret af Peter Dragsbo og udgivet på Boyens Verlag, Heide. Bogen er en antologi om byggeskik og bygningskultur mellem oldtid og nyere tid med udgangspunkt i problematikken om den særlige »slesvigske gård«. Bogen, som blev udgivet i samarbejde med Landbohøjskole Selskab, er skrevet på tysk med danske resuméer.

I efteråret fik Peter Dragsbo desuden udgivet *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? – Forstaden har en historie*. Udgivelsen skete i et samarbejde mellem Museum Sønderjylland og Dansk Center for Byhistorie, Århus. Bogen skildrer de danske forstadskvarterers udvikling i perioden 1900–1960 med særligt henblik på byplanudviklingen, sociale og kommunale byggerier, »havebyer«, villa- og parcelhuskvarterer samt kvarterdannelse og bebyggelsesformer generelt.

Afdelingens årbog 2008 sammen med Historisk Samfund for Als og Sundevad blev udgivelsen af fhv. minister Frode Sørensens gennemgang af arbejderbevægelsen i Sønderborg fra starten i 1870'erne til årene efter Genforeningen, *Revolutionen og magten*, som samtidig markerede 90-årsdagen for oprettelsen af arbejder- og soldaterrådet i Sønderborg 1918.

I tilknytning til åbningen af hertugudstillingen udgav afdelingen sammen med landsbiblioteket i Kiel et dansk-tysk udstillingskatalog *Hertugerne af Slesvig og Holsten/Die Herzöge von Schleswig und Holstein*, redigeret og skrevet af Inge Adriansen sammen med Jens Ahlers og Dieter Lohmeier.

Årbogen for Cathrinesminde Teglværk 2008 handlede om *Sønderjyske motorfabrikanter* i forlængelse af udstillingen 2007. Årbogen var forfattet af Kaj Woelke, Kegnæs Motorsamling, der også er frivillig medhjælp på Cathrinesminde, og redigeret af Torben Vestergaard.

I årets løb har Kim Furdal, ISL-Lokalhistorie skrevet en lang række artikler og anmeldelser, især i *Sønderjysk Månedsskrift*, hvor han også er ansvarshavende redaktør. Kim Furdal er desuden fra 2008 blevet redaktør for den lokalhistoriske årbog for Aabenraa, *Historier fra bybakken*, hvortil han også har leveret artikler. Og endelig fik Kim Furdal udgivet to byvandring-guider for Aabenraa, henholdsvis om *800 år gennem Aabenraa* og *Det offentlige Aabenraa*.

I december udgav Kulturhistorie Tønder den dansk-tyske bog *Det grænseløse landskab/Grenzenlose Landschaft*. Bogen var resultatet af et grænseoverskridende projekt i samarbejde mellem afdelingen og kulturhistorikere nord og syd for grænsen. Projektet bestod af fire busture, der fulgte en rute nord og syd for grænsen. På turene blev der på dansk og tysk fortalt om marsklandets udvikling, om be- og afvanding og om dige- og slusebyggeri fra middelalderen til vore dage. Turene afsluttedes på Kulturhistorie Tønder, hvor filmfotografen Carl Christensen viste filmen *I Noldes landskab*. For dette projekt modtog initiativtagerne *Region Sønderjylland/Schleswigs Kulturpris 2008!*

Bogen, der i relativt kort form skulle beskrive den historie, der var blevet formidlet på busturene, havde til formål at skærpe interessen for marskens helt specielle kulturhistorie, således at mange mennesker selv kunne få lyst til at gå på opdagelse blandt koge og diger. Bogen blev, i samarbejde med en

redaktionsgruppe, redigeret af Elsemarie Dam-Jensen og Inger Lauridsen, der også selv leverede en del af teksten.

Derudover har der i årets løb været bud efter afdelingens ekspertise i Vadehavslandskabet i forbindelse med den kommende nationalpark og andre registrerings- og formidlingsprojekter. Alle inspektører har leveret artikler til Vadehavets Formidlerforums *geocaching*-projekt, og især Anne Marie Overgaard har været involveret i de mange arbejdsgrupper med Vadehavets kulturhistorie som tema, herunder undervisningsportalen www.mitvadehav.dk.

Endelig fik Anne-Marie Jacobsen, Arkæologi Haderslev, sammen med Birgit Weitling i 2008 udgivet resultatet af mange års studier af det sønderjyske fattigvæsen i form af bogen *Fattiggårde på landet i Sønderjylland. Menneskeliv i udkanten*. Værket skildrer baggrund og udvikling for de næsten 70 fattiggårde, som blev oprettet i løbet af 1800-tallet og eksisterede til godt ind i det 20. århundrede.

I årets løb har Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen haft et stort arbejde med billedredaktionen af bind 1 af den nye *Sønderjyllands Historie 1-2* (udgives af Historisk Samfund for Sønderjylland). Bind 1, hvortil Orla Madsen skrev afsnittet om forhistorien, udkom i november 2008. De samme tre medarbejdere har desuden i årets løb arbejdet intensivt med forberedelserne til det planlagte leksikon *Sønderjylland A-Å*, som udgives i 2010.

Anden formidling

Sammen med museerne og arkiverne på Fyn og i det sydlige Jylland deltager Museum Sønderjylland i projektet »Historisk Atlas« for Syddanmark. Anne Marie Overgaard og Mie Ellekilde udpegedes som tovholdere for Museum Sønderjylland.

På Sønderborg Slot blev der også i 2008 afholdt en lang række arrangementer, bl.a. børnekulturfestival, orgelkoncerter i Dronning Dorotheas Kapel, historiske ringridninger på Hertug Hans den Yngres genskabte ringrendingsbane, foredragsrækker om »kvindeliv« omkring 8. marts, byvandring med Peter Dragsbo, udstillinger og koncerter i slotsgården og på slotspladsen, skolernes religionsformidling i form af »Jesus på Slottet«, kulturnat, julefortælling for skoler og børnehaver. En stor publikumssucces var fem foredrag om Sønderjyllands historie, arrangeret i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland, kulminerende med præsentationen af første bind af *Sønderjyllands Historie* i riddersalen 20. november.

En nyskabelse i forbindelse med »Historiens Dag« 1. juni var rollespillet *Hertugbørn*, hvor børn og voksne i historiske dragter får lejlighed til at leve sig ind i hverdagen i slutningen af 1500-tallet både for nogle af Hertug Hans den Yngres mange børn og for børn af slottets tjenestefolk. *Hertugbørn* er udviklet af museumspædagog Arne Reggelsen og har fået tilskud fra både I.P. Nielsens Fond og Region Syddanmarks Kulturfond, således at afdelingen kan lade producere egne historiske dragter til aktiviteten. En anden nyskabelse var markeringen af årsdagen for Christian 2.s ankomst og tilfangetagelse på Sønderborg Slot Skt. Laurentii aften den 9. august 1532; det skete med optræden af middelaldergruppen *Authentia*, foredrag om Christian 2., orgelkoncert og traktement.

En helt særlig dag var museets *100-års jubilæumsdag 15. juni*, hvor der ud over reception med taler og gaver var åbent hus med en lang række tilbud til publikum: middelalderspil i slotsgården, historisk ringridning, omvisninger og fortællinger og til sidst swingende big band-jazzkoncert i Riddersalen med Ib Glindemanns legendariske orkester.

På Dybbøl Banke har formidlingen udnyttet de styrkede muligheder, der er opnået med færdiggørelsen af den genbyggede danske 1864-skanse. Et nyttilkommet element er bl.a. den nye »byggeskanse« for børn. Et særligt spændende projekt er formidlingen på stedet med det nye mobiltelefonsystem, hvor der bl.a. udvikles opgaveforløb, der skal integreres i undervisningen. Til dette projekt ansattes dramaturg Katrine Palsgård i samarbejde med ferieregion Sønderborg. Endvidere har Historiecenteret i 2008 indledt et samarbejde med syv forskellige museer og institutioner i Danmark og Slesvig-Holsten om et Interreg IVa-projekt om *living history*. Og endelig har fhv. centerleder Hans-Ole Hansen til udgangen af 2008 fungeret som »story-master« med udvikling af den levende fortælling i og uden for centeret.

I 2008 lykkedes det endelig at gennemføre den tiltrængte digitalisering af centerets hovedfilm, *Stormdagen*, der siden 1992 havde kørt med dias-karusseller. I forbindelse med digitaliseringen fik filmen et løft, hvor den nationale »balance« blev forbedret ved inddragelse også af preussiske øjenvidneskildringer, samt med brug af nyt billedmateriale fra Glücksborg Slot, Frederiksborgmuseet og Christiansborg Slot. Desuden er de preussiske fotografier fra skanserne efter stormen blevet udviklet i 3 D-teknik, som giver de enestående optagelser helt nyt liv i filmen. Digitaliseringen kunne gennemføres ved rundhåndede tilskud fra Gad Andreasen-Fonden og Arbejdsmarkedets Feriefond.

Landskabsvejledningen på Dybbøl Banke har i 2008 søgt at udvikle nye tilbud. Et forsøg på at etablere bruger-drevne »landskabsbaser« for skolerne ude i landskabet lykkedes pga. skolernes begrænsede ressourcer kun i begrænset omfang. Kræfterne er derfor derefter blevet brugt på at udvikle tilbud på »Skansegården«, på Dybbøl Mølle, omkring Nydam Mose (i samarbejde med Nydamselskabet) samt undervisningstilbud om landskabets geologi. Tilbudet på Dybbøl Mølle med rollespil og møllehistorie blev støttet af Fabrikant Mads Clausens Fond og Rislum-Fonden.

I efteråret satsede Kulturhistorie Aabenraa på en stor *piratuge* for børn fra hele Sønderjylland. Med »Jolly Roger« fra flagstangen blev skattejagter, fægtning, oplæsninger, historiefortællinger, tegnekonkurrence og skibsbygning vævet sammen til afdelingens hidtil største succes med næsten 3.000 besøgende på en uge.

En af de væsentlige opgaver for ISL-Lokalhistorie er funktionen som sekretariat og konsulent for LASS, Sammenslutningen af Sønderjyske Lokalarkiver. Her har afdelingen bl.a. arbejdet med arkivlederkurser. For 2009 er udviklet et kursusprogram, der vil gøre Sønderjylland til den første region, hvor der kan tilbydes fire ud af fem moduler af den nyoprettede arkivuddannelse, som fremover vil være et krav til lederne af lokalhistoriske arkiver. Kurset har vakt interesse så langt borte som Grønland! Også følgerne af kommunalreformen for lokalarkiverne har krævet en del opmærksomhed, samtidig med at der har været kontakter med nogle af kommunerne om evt. oprettelse af stadsarkiver.

Desuden har afdelingen lagt hus til to faglige seminarer, 28. oktober om slesvigske byhistorie i samarbejde med Dansk Center for Byhistorie og Statens Arkiver, Aabenraa, og 19. november om det sønderjyske kulturlandskab sammen med LASS.

En af afdelingens nye arbejdsfunktioner er udviklingen og vedligeholdelsen af Museum Sønderjyllands hjemmeside. Afdelingen har desuden gennem en årrække haft en hjemmeside med oplysninger om Aabenraa bys historie og om de lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland; en stor del af disse informationer er også lagt over i museets hjemmeside.

Kim Furdal har endvidere gennem året gennemført en række byvandring i Aabenraa, foredrag m.m. Endelig bør ikke overses de mange hundrede billeder og film, som afdelingen har leveret til en række bog- og filmprojekter, bla. Sønderjyllands Historie, Sønderjysk Almanak, den lokale erindringsbog *Le'e do ælle grære do?* m.m.

Kulturhistorie Tønder markerede sig også i 2008 med en lang række formidlingsarrangementer, såsom månedlige kulturhistoriske strikkecaféer, stoledag og antikvitetsmesse, æbledag og julearrangementer, foredragsaftener mv. For andet år i træk afholdt afdelingen i samarbejde med venneforeningen og De Samvirkende Danske Museumsforeninger en kulturpolitisk konference, denne gang med titlen *Kulturel velfærd ... noget, der var?*, der samlede deltagere blandt kulturens beslutningstagere og medarbejdere fra hele landet.

Ud over de ovenfor omtalte busture har afdelingen afholdt en række kulturhistoriske vandring i det åbne landskab, bl.a. i samarbejde med markvejsgruppen under Foreningen for Bygnings- og Landskabskultur i Vestslesvig, byvandring i Højer og Løgumkloster i samarbejde med Tønder Kommune samt byvandring i Møgelstønder som led i turistforenings projekt om »den gode historie«, og afdelingen har medvirket til indslag i TV Syd om Trøjborg og Kogsbøl.

Ehlers-samlingen i Haderslev kunne i 2008 fejre sit 25-års jubilæum. Dette fejredes med en reception på selve dagen og ikke mindst med en stor samlermesse på Harmonien. Afdelingens stifter, Louis Ehlers, var en energisk og dygtig samler, så intet var mere nærliggende end at fejre hans samling med en messe, der kunne vise mangfoldigheden. Messen blev en stor succes med mange besøgende.

På Slesvigske Vognsamling arrangerede Dansk Knivforening deres årlige knivtræf i juni måned. Et stort antal knivsmede deltog og viste deres kunnen frem for et talstærkt publikum.

Kulturarv og kulturmiljø

Pr. 1. januar 2008 etablerede museet et fælles Kontor for Bygningskultur under ledelse af arkitekt Flemming Sørensen. Formålet med den nye afdeling var at styrke museets arbejde med kulturarven i planlægningen, kulturmiljøer og fredede eller bevaringsværdige bygninger.

I årets løb udvikledes langsomt en naturlig arbejdsdeling mellem bygningskontoret og de enkelte afdelinger. Bygningskontoret sikrer for det første, at alle afdelinger er orienteret om nye lokal- og kommuneplansager, nedrivningssager mv. For det andet går kontoret på eget eller afdelingernes initiativ ind i sager,

der kræver arkitektfaglig ekspertise, fra besigtigelser af tilstand og restaureringsbehov til dokumentation af udvalgte bygninger gennem opmåling, fotografi mv. Gennem overinspektør Kim Furdal er samtidig sikret en tæt kontakt mellem bygningskontoret og det af museet nedsatte Kulturmiljøråd for Sønderjylland. De lokale historisk-etnologiske afdelinger i museet fungerer sideløbende som nærmeste samarbejdspartner for kommunerne. Afdelingerne udtaler sig i en række enkeltsager, miljøscreeninger mv. – og ikke mindst står de for den løbende formidling af kulturmiljø og bygningskultur over for kommunerne.

Som nævnt ovenfor har Kulturhistorie Tønder således gennemført byvandring i samarbejde med Tønder Kommune. Og på Sønderborg Slot har Peter Dragsbo nu i to sæsoner givet en lang række interne »kaffeforedrag« for rådhusets plan- og miljømedarbejdere med temaer om alt fra bygnings- og havekultur til hertug- og stationsbyer.

I de igangværende forhandlinger om en revideret bygningsfredningslov har både Kulturarvsstyrelsen og Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur peget på behovet for at oprette *bevaringsråd* i de enkelte kommuner – i erkendelse af, at kommunerne er hovedsansvarlige for de ikke-fredede bygninger og kulturmiljøer. I efteråret oprettedes det første sønderjyske bevaringsråd i Sønderborg Kommune; bygningskontorets leder deltager heri sammen med Peter Dragsbo fra Sønderborg Slot. Der er ingen tvivl om, at der på sigt opstår en arbejdsdeling, hvor Kulturmiljørådet tager de overordnede diskussioner og formidlingsinitiativer i dialogen mellem museet og repræsentanterne for de deltagende organisationer, mens det aktuelle kulturmiljøarbejde i kommunerne vil blive drøftet i bevaringsrådene.

Et eksempel på et samarbejde mellem parterne i kulturmiljøarbejdet har været udviklingen af et projekt for *registrering af offentlige og fælles bygninger fra 1864–1920*. Baggrunden herfor var, at det ikke er lykkedes hverken Kulturmiljørådet, museet eller Sammenslutningen for Bygnings- og Landskabskultur at vække Kulturarvsstyrelsens forståelse og interesse for den spændende og internationale kulturarv, der gemmer sig i både de tyske offentlige bygninger og den danske bevægelses bygninger fra perioden. Efter en henvendelse direkte til Kulturministeren har styrelsen dog åbnet for medvirken til et registreringsprojekt. Der blev herefter nedsat en arbejdsgruppe med repræsentanter for de involverede parter, der i foråret 2009 vil komme med ansøgning om støtte på basis af en foreløbig liste over de ca. 75–80 mest betydningsfulde bygværker fra perioden. På sigt er det tanken at gå videre med perioden 1920–40, bl.a. i samarbejde med Deutsches Schulmuseum og Sønderjysk Skolemuseum, der begge interesserer sig for den skolehistoriske kulturarv i landskabet.

Kunst v. Katrine Kampe

Museum Sønderjyllands kunsthistoriske samlinger har basis i den såkaldte Kunstnergave fra 1920 omfattende ældre og samtidig dansk kunst. Derved er samlingerne kommet til at rumme et tværsnit af dansk kunst omkring 1. Verdenskrig samt en fin samling af guldalderkunstneres værker, især Eckersberg og C.A. Jensen. Denne samling er frem til 1970'erne suppleret med gaver fra Ny Carlsbergfondet, gaver fra private og skiftende indkøb. I nyere tid er samlingerne betragteligt udvidet, dels med væsentlige værker og samlinger

inden for det sene 20. århundredes danske, nordiske og nordeuropæiske kunst, dels med dansk kunst med særlig vægt på modernismen og på værker med relation til Sønderjylland.

Kunstmuseet i Tønders indsamlingsområde er dansk og nordisk (nordeuropæisk) kunst i det 20. og 21. århundrede. Til kunstmuseets indsamlings- og ansvarsområde hører også kunsthåndværk og design, hvorfor museet også i sin indsamling orienterer sig mod moderne guldsmedearbejder, keramik og glasarbejder. Endelig er Tønderdrengen, møbeldesigneren Hans J. Wegner, i fokus, når det gælder moderne møbelkunst.

Kunstmuseet Brundlund Slot har som indsamlingsområde kunsten fra 1700-tallet og frem til det 21. århundrede. Deri ligger også en særlig forpligtigelse til at indsamle kunst fra Sønderjylland.

Gennem det kunstfaglige arbejde med hele Museum Sønderjyllands kunstsamling er der i 2008 tilstræbt en ny sammenhæng i indsamling og formidling med sigte på et langt bredere ansvarsområde. En styrket indsats dels inden for dansk, nordisk og nordeuropæisk kunst dels inden for dansk kunst med tilknytning til landsdelen og det nordtyske område.

Kunstsøjlen: Katrine Kampe fungerede igen i 2008 som koordinator for det fælles kunstfaglige arbejde på museet. Der blev arbejdet løbende med fællesudstillingen om Svend Wiig Hansen og året bød også på et seminar for det museumsfaglige personale i Museum Sønderjylland, som handlede om indsamling af kunst, kunstsamlingens opståen, den nordiske vinkel, udstillingspolitik, forskning inden for kunstmuseet og formidlingsstrategi.

Samlingerne

I 2008 er der foretaget følgende erhvervelser: Helge Holmskov: skulptur *Uden titel*, 1979, Corten stål; Niels Prip Hansen: 5 store arkivmapper med grafik og tegninger; Ole Prip Hansen: 24 raderinger; K.R.H. Sonderburg: et litografi med titlen *Komposition*, 1978; Ken Denning: 4 litografier; Pekka Pitkänen: en buste og en tegning af Kain Tapper; Julia Lundsten: et par »Jackie Shoes«; Toroddur Poulsen: 32 grafiske værker; Inge Lise Westmann: en bronzeskulptur *Hare, der vil sidde som en ægyptisk kat* fra 2004. Desuden modtog museet Per Kirkeby's *10 Tavler*, som blev skænket af Ny Carlsbergfondet.

Udstillinger Brundlund Slot

2. januar-3. februar: Udpluk fra samlingen af sønderjyske kunstnere.
2. januar-december: *Oliebilleder af maleren C.W. Eckersberg fra kunstmuseets samling.*
8. februar-30. marts: *Kvinder i billedkunsten fra kunstmuseets samling.*
5. april-8. juni: *OY-TRR, Oscar Yankey Tango Romeo Romeo*, præsenterer en række fotografier samt billeddigte af den danske luftfotograf Jan Kofod Winther. I samarbejde med Museet for Samtidskunst i Roskilde.
14. juni-31. august: Fokus på sønderjyske kunstnere fra museets samling.

Udstillinger Kunstmuseet i Tønder

2. januar-20. april: Nanna Hänninen: *Recordings.*
1. marts-1. juni: Akseli Gallen-Kallela: *Grafik og illustrationer.*

21. juni-31. december: Tóroddur Poulsen: *Stensætninger*.

8. november-22. februar: Willy Ørskov: *Pneumatiske skulpturer og syntetiske billeder*.

22. november-3. marts: Thomas Hornemann: *Sehtest-Sehstück-Sehwerk*.

På Arkæologi Haderslev vistes hen over sommeren en udstilling med maleri, skulptur og keramik af den færøske kunstner Majken á Grømma.

Foredrag og rundvisninger

Kunstmuseet på Brundlund Slot havde i 2008 16 rundvisninger. Tre aftener i februar og marts holdt Ole Jul fra afdelingen i Tønder tre foredrag på Brundlund Slot med temaet: Rum i kunsten.

Ole Jul afholdt kunsthistoriske kurser for Kunstmuseet i Tønders Venneforening. Anne Blond, Ole Jul og Ove Mogensen holdt foredrag bl.a. på Tønder Gymnasium, i Kunstforeningen Vandtårnet i Toftlund, i Tønder Museums Venneforening, på Løgumkloster Højskole, Richard Haizmann Museum i Niebüll og Nolde Museet i Seebüll. Dertil kommer en lang række rundvisninger i Tønder afdelingen i de aktuelle særudstillinger og samlingsophængninger.

Publikationer, Kunstmuseet på Brundlund Slot

Katrine Kampe skrev en artikel om Kunstmuseet til museumsårbogen.

Publikationer, Kunstmuseet i Tønder

Nanna Hänninen: *recordings* med tekst af Urs Stahel (i samarbejde med forlaget kodoji press).

På Museum Sønderjyllands forlag udgav museet Akseli Gallen-Kallela Grafik og illustrationer med tekster af Anne Blond, Ove Mogensen, Henrik Wivel, Inge Adriansen, Hilikka Søndergaard og Heikki Malme.

Tóroddur Poulsen: *Stensætninger* med tekster af Ove Mogensen, Kinna Poulsen og Tóroddur Poulsen.

Thomas Hornemann: *Sehtest/Sehstück/Sehwerk* med tekster af Ove Mogensen, Lars Morell og Thomas Hornemann.

Anne Blond og Ove Mogensen: *Kunstmuseet i Tønder & hullernes mysterium*. Sønderjyske museer 2008. Årbog for Museum Sønderjylland.

Museumsbus

I 2008 modtog Museum Sønderjylland 75.000 kr. fra Landdistriktpuljen under Velfærdsministeriet til et forsøg med gratis transport for skolerne til museerne i Aabenraa Kommune. Selve afviklingen af forsøgsprojektet vil dog først finde sted foråret 2009.

Billedskolen

40 børn har modtaget billedkunstundervisning 12 gange i foråret og 40 børn ligeledes i efteråret. Der var et vist sammenfald mellem de 2 grupper af børn, således at 60 forskellige børn har modtaget undervisning og indføring i maleri, skulptur, grafik, både traditionel og eksperimenterende. Der var i 2008 knyttet 2 billedkunstnere til billedskolen, Mette Stærk og Bente Sonne. Blandt

de mange opgaver, børnene har været præsenteret for, er følgende projekter: Altertavle til Ældrecenter Lergården Aabenraa; Billedskolen og litteraturfestivalen; UngKunstNu i Billedskolen; Jeppe Madsen Ohlsen på museet.

Billedskolen har også haft besøg af voksne billedkunstelever. Forår og efterår 2008 har 3 hold AOF elever fra Aabenraa modtaget undervisning i billedskolen, og i november 2008 havde billedskolen besøg af Athelier-Reisen fra Kiel. 11 elever fra Sydslesvig modtog undervisning og besøgte museet over en weekend.

Orla Madsen

En fuldstændig årsberetning for 2008 for Museum Sønderjylland kan findes på www.museum-sonderjylland.dk.

Institut for Grænseregionsforskning

Institut for Grænseregionsforskning er et tværfagligt institut under Det Samfundsvidenskabelige Fakultet ved Syddansk Universitet og har til huse på Syddansk Universitets campus i Sønderborg, Alsion. Der er pr. 1. maj 2009 ansat 20 videnskabelige medarbejdere og fire teknisk-administrative medarbejdere.

Institut for Grænseregionsforskning har en bred forskningsprofil, der spænder fra erhvervsøkonomi, over regional udvikling og økonomi til kultur, sprog og samfund. Instituttet er stærkt forankret i den sønderjyske grænseregions særlige historie og har i dag et nært forhold til regionens erhvervsliv og kulturinstitutioner. Samtidig lægger instituttet i dets forskning stor vægt på komparative studier af andre regioner i Europa og på at udbygge et bredt internationalt forskernetværk inden for grænseregionsforskning.

Instituttet varetager og opfylder fortsat for Danmarks vedkommende forpligtelserne i Europarådets rammekonvention om beskyttelse af nationale mindretal fra 1995, specielt dennes art. 12, stk. 1, om forskningsaspektet, og forskningsforpligtelserne i Europarådets pagt om beskyttelse af mindretalsprog og regionale sprog (Sprogpagten) fra 1992.

Instituttet udbyder undervisning på alle niveauer inden for *Business Administration* (Bachelor of Science in Business Administration), *Business Relationship Management* (Master of Science) og *European Studies*. Det sidstnævnte i samarbejde med Universität Flensburg. Herudover forestår IFG den samfundsvidenskabelige del af negotuddannelsen i kinesisk, der er placeret på Alsion og leverer også undervisning til den samfundsvidenskabelige del af De grænseoverskridende Studier i Flensburg. Endelig organiseres der flere samlæsningskurser med studenterne fra Mads Clausen Institut (ingeniør-uddannelser).

Instituttet arbejder aktivt med forskningsformidling på alle niveauer.

Der er blevet etableret en årlig seminarrække. Temaet for det akademiske år 2008–2009 var »Regional Studies Seminar«. Seminarrækken består af ni seminarer med foredragsholdere fra ind- og udland og præsenterer også instituttets egne forskere.

Der er ligeledes blevet etableret en årligt tilbagevendende konference. Konferencen i 2008 fandt sted i november og havde som tema *The Roots of Civil*

War and Conflicts and Their Influence on Transformations of State and Civil Society Institutions.

Endelig er der blevet etableret et årligt tilbagevendende åbent-hus arrangement, kaldet *IFG på Landkortet*. I 2008 fandt arrangementet sted den 24. oktober under stor pressedækning.

Forskning

IFG deltager i flere større, nationale og internationale forskningsprojekter. Ud over Sønderborg Participatory Innovation Center (SPIRE), der ledes af professor Jakob Buur fra Mads Clausen Institutet, har IFG et nært forsknings- og undervisningssamarbejde med universiteter og forskningsinstitutioner i Flensborg, Kiel og Hamborg. De senere års fælles efterårs-ph.d.-kurser er et succesrigt eksempel på samarbejdet. Med ECMI (European Centre for Minority Issues, Flensborg) er der i 2008 indgået samarbejdsaftaler vedrørende udvikling af fælles aktiviteter, der bl.a. skal udmøntes i konferencer og ph.d.-projekter. Institutet deltager aktivt i SDUs fællesprojekt i bl.a. regionaløkonomiske studier og deltager ligeledes i det nye kultur- og informationsprojekt *Mindretalsliv/Minderheitenleben*, der er koordineret af Museum Sønderjylland-Sønderborg Slot og støttet af Interreg IVa. I samarbejde med Institut for Forskning og Udvikling i Landdistrikter (IFUL, Esbjerg), er IFG ved at oprette et nordeuropæisk og tværdisciplinært forskerprogram med vægt på både ph.d.- og forskersamarbejde og -udveksling. Et yderligere projekt i støbeskeen beskæftiger sig med grænseområders kulturhistorie og involverer som aktive forskningspartnere Museum Sønderjylland og Nationalmuseet.

Instituttets forskere har også i 2008 publiceret en række videnskabelige og formidlende artikler og har deltaget i nationale og internationale konferencer.

Elisabeth Vestergaard

Landsarkivet for Sønderjylland 2008

2008 blev året, hvor Landsarkivet for Sønderjylland kunne fejre 75-årsjubilæum. Rigsarkivar Johan Peter Noack beskrev det i et medarbejderbrev til alle ansatte i Statens Arkiver således:

»Det var i 1933, det skete. Organisatorisk var der tyvstartet, men dette år kom det første hus, som stadig er det, man først ser, når man nærmer sig ad Haderslevvej. Oprettelsen var på en måde et led i genforeningen, men når der alligevel gik år efter 1920, hang det blandt andet sammen med, at Danmark skulle enes med Tyskland om den arkivalske bodeling. I 1973 kom et nyt hus til i en stil, der stadig virker moderne og tiltalende. Her findes de fleste funktioner og den største del af magasinkapaciteten.

Landsarkivet for Sønderjylland rummer den største forskellighed af offentlige arkivalier, danske, prøjsiske og i sig selv forskelligartede særlesvoigske. Det blev det første landsarkiv, som udgav en guide over samlingerne. Det har en enestående forankring i et regionalt historisk miljø, som er imponerende aktivt. Under arbejdsdelingen i Statens Arkiver varetages forskningsledelsen fra Aabenraa ved seniorforsker dr. phil. Hans Schultz Hansen.«

 LANDSARKIVET FOR SØNDERJYLLAND

»ET CENTRALSTED FOR
 UDFORSKNING AF
 SØNDERJYLLANDS HISTORIE«

*Landsarkivet for Sønderjylland gennem 75 år
 1933-2008*

I anledning af 75-årsjubilæet udgav Landsarkivet for Sønderjylland et jubilæumsskrift, der i brede træk fortæller historien om Landsarkivet siden oprettelsen i 1933 og frem til jubilæumsåret 2008. (Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie).

Begivenheden blev markeret ved et arrangement den 14. august. Til arrangementet var inviteret kolleger og repræsentanter fra institutioner, landsarkivet samarbejder med, repræsentanter for landsdelens kulturelle og politiske liv, ligesom også Kulturministeriet lod sig repræsentere. Vi synes på landsarkivet, at vi på alle måder fik en god dag, hvor Institut for Lokalhistorie Sønderjylland v/Kim Furdal desuden præsenterede en meget interessant og også morsom film om landsarkivet siden 1970'erne.

Samtidig fik vi lejlighed til at præsentere et jubilæumsskrift om de 75 første, omskiftelige år i landsarkivets historie, hvortil hørte en lang og politisk bevæget forhistorie. Skriftet på 186 sider fik titlen: *Et Centralsted for Udforskning af Sønderjyllands Historie. Landsarkivet for Sønderjylland gennem 75 år 1933–2008.*

Hovedredaktør på skriftet, der indeholdt bidrag fra arkivets egne medarbejdere og præsenterede en række kilder fra arkivets samlinger, var arkivar og forskningsleder, Hans Schultz Hansen, der også fostrede ideen til bogen. Bogen kan købes på landsarkivet.

I tilslutning til jubilæet afholdt landsarkivet den 28. august åbent hus med god tilslutning.

Tæt sammenhængende med etableringen af et sønderjysk landsarkiv var også indgåelsen af en overenskomst om udlevering af arkivalier i 1933 mellem Tyskland og Danmark. Begivenheden blev efter et forudgående tæt samarbejde med Landsarkivet for Sønderjylland markeret ved endnu et 75-årsjubilæumsarrangement, denne gang dog på Landsarkivet i Slesvig-Holsten, der da også stod som initiativtager til markeringen. I arrangementet deltog fra dansk side bl.a. rigsarkivar Johan Peter Noack, arkivchef Steen Ousager og arkivar og forskningsleder Hans Schultz Hansen, der alle havde bidraget som redaktører – og for Hans Schultz Hansens vedkommende også som forfatter – til den bog, der udsendtes på dagen: *Archive zwischen Konflikt und Kooperation/ Arkiver mellem konflikt og samarbejde 75 Jahre deutsch-dänisches Archivabkommen von 1933/75 år dansk-tysk arkivoverenskomst af 1933*. Det højtidelige arrangement i Landesarchiv var i det hele taget et udtryk for det gode samarbejde, der hersker mellem arkivinstitutionerne i grænselandet – et samarbejde, som begge parter lægger vægt på at styrke.

Læsesalen

Fra efter sommeren 2008 blev det muligt at benytte elektroniske arkivalier på landsarkivets læsesal. Der er opstillet en særlig PC til dette formål. Af særlig interesse for de sønderjyske brugere er det, at journalen fra det gamle Sønderjyllands Amt seneste år vil kunne benyttes via dette medie.

Projektet med at opstille mikrofilm af sydslesvigske kirkebøger nåede en foreløbig afslutning i 2008. Husum-Bredstedt og Angel provstier kan nu udlånes efter de regler, der gælder herfor. De resterende provstier, Eckernförde-Hütten og Rendsborg provstier er ikke filmet i Tyskland og vil derfor ikke foreløbig kunne tilgængeliggøres.

Som i 2007 var i 2008 den største nyhed nok, at Statens Arkiver og læsesalene får flere og flere besøgende. Det gælder imidlertid kun e-læsesalen og de øvrige digitale tjenester. På de »fysiske« læsesale falder besøgstallet fortsat, således også ved Landsarkivet i Sønderjylland, der oplevede endnu et, ganske vist mindre, fald i antallet af læsesalsgæster i forhold til året før. Baggrunden er, at Statens Arkiver via Arkivalieronline, www.arkivalieronline.dk, og Dansk Demografisk Database, <http://www.ddd.dda.dk>, kan stille de hyppigst benyttede arkivalier til rådighed via nettet, hvad vore brugere naturligvis udnytter. E-læsesalen fik i 2008 desuden en tysksproget udgave. Arbejdet hermed er hovedsageligt leveret af Landsarkivet for Sønderjylland og skal ikke mindst stimulere arkivebenyttelsen hen over grænsen.

Statens Arkiver gennemførte i 2008 endnu en brugerundersøgelse på sine læsesale. Undersøgelsen, der blev tilrettelagt og gennemført af Landsarkivet for Sønderjylland for hele Statens Arkiver, viste som sædvanlig, at brugertilfredsheden er størst på læsesalen i Aabenraa, hvor i øvrigt forsøget med grup-

pearbejdsdage, der nu er gjort permanent, har dannet skole for de øvrige læsesale i Statens Arkiver. Landsarkivet for Sønderjylland scorede i øvrigt også højeste brugertilfredshed på områder som mundtlig vejledning, læsehjælp, ekspeditionstid og fyraftenskurser.

Formidling og vejledning

Som tidligere fortsatte Landsarkivet sine kursus- og fyraftensmødeaktiviteter og fremlagde – også som sædvanligt – i juni og december planerne for det kommende halvårs arrangementer. Det har været en glæde at se, hvor mange der også i 2008 tog imod tilbuddet, der blev hjulpet godt på vej af fin dækning i de lokale medier.

Programmet indbefattede: 21. februar: *Statens Arkivers nye hjemmeside*, 12. marts: *Privatarkiver*, 25. april: *Kilder til Genforeningen*, 13. maj: *Introkursus for nye arkivbrugere*, 10. juni: *Introduktion til Daisy*, 28. august: *Åbent hus og rundvisning i magasiner (jubilæum)*, 1. september: *Introduktion til Landsarkivet for Sønderjylland*, 2. oktober: *Kilder til besættelsen i Sønderjylland*, 30. oktober: *Kilder til ejendoms historie*, 20. november: *Om Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie*, 4. december: *Daisy-kursus*.

Landsarkivets web-klub ligger ganske stabilt med noget over 200 medlemmer også i 2008. De modtog ti nyhedsbreve i 2008.

En enkelt ny, men til gengæld større udstilling blev det til – også i tilknytning til jubilæet. Udstillingen rummede eksempler på vigtige og typiske arkivalier fra de tre administrationssystemer, der har kendetegnet Sønderjylland gennem århundrederne: Den hertugelige til 1864/67, den preussiske og den danske administration efter 1920.

Tilgængeliggørelse af arkivalier: registrering og ordning

Landsarkivet fortsætter indtastningen i DAISY og dermed revisionen af registreringer og samlinger. I 2008 tastede Landsarkivet oplysninger om godt 2500 hyldemeter arkivalier ind i daisy.sa.dk og havde dermed ved udgangen af 2008 66,5% af arkivalierne registreret i dette nye system. I tilknytning hertil gennemgås samlingerne, således at alle arkivalier og protokoller gradvist bliver emballeret i papæsker og stregkodet. Over halvdelen af samlingerne er nu ompakket bl.a. takket været ekstraordinær arbejdskraft. Også indtastning af oplysninger om hver enkelt magasin enhed, dvs. protokoller og arkivæsker, er kommet godt i gang. Over 1800 hyldemeter blev ompakket, etiketteret, stregkodet og indlagt i daisy.sa.dk. Hermed var ca. 30% af samlingerne ved udgangen af 2008 indtastet på dette niveau og dermed gjort tilgængelige over nettet.

Øvrig formidling

Landsarkivets virksomhed udmønter sig naturligvis også i andre aktiviteter end dem, der umiddelbart er synlige fra læsesalen. Der indlånes og udlånes arkivalier mellem Statens Arkivers enheder og til enkelte andre arkivinstitutioner over hele landet, og landsarkivet besvarer en række skriftlige forespørgsler fra myndigheder og private, i visse tilfælde mod betaling. Desuden behandles et ret stort antal ansøgninger om at måtte benytte arkivalier, der i henhold til lovgivningen ikke er umiddelbart tilgængelige.

Landsarkivets gennemsnitlige reaktionstid (i parentes tal fra 2007)

Svar på skriftlige forespørgsler: 3,41 (3,7) dage. Svar på ansøgning om adgang til ikke umiddelbart tilgængeligt arkivmateriale: 2,86 (5,2) dage – heri ikke ansøgninger, der skulle til høring hos andre myndigheder. Ekspedition af anmodninger om fjernlån af arkivalier: 5,36 (4,49) dage. Fremhentning af arkivalier til læsesalen (gennemsnitlig ekspeditionstid): 6,1 (9,2) minutter.

Brugerkontakt

Den gode dialog med arkivets gæster er fortsat i 2008 på det årlige brugermøde og ved møderne med landsarkivets brugerråd. Brugerrådet mødes to gange årligt. Brugerrådet bestod i 2008 uændret af de samme seks medlemmer: Svend Aage Mikkelsen, udpeget af Haderslev Slægtshistoriske Forening; Henning Mathiesen, Historisk Samfund for Sønderjylland; Hanne Christensen, Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland; Nicolai Johannsen, Slægtshistorisk Forening Sønderjylland, og Holger Madsen valgt på årets brugermøde samt den læsesalsansvarlige på Landsarkivet, Mai-Brit Lauritsen, der er formand for brugerrådet. I hendes orlov gennem anden halvdel af 2008 har arkivar Morten Andersen varetaget hvervet.

Indsamling – bevaring og kassation

På indsamlingsområdet andrager accessionen knap 200 meter. Fra Ny Tønder Kommune er modtaget folkeregisterkort 1920–74. Fra tinglysningskontorerne i Tønder og Sønderborg aflyste skøder 2004 og fra de gamle, nu sammenlagte retter i Haderslev og Rødding sagsarkiver fra perioden 1980–1993. Hermed var landsarkivets magasinkapacitet presset til det yderste, og det blev nødvendigt at låne plads i Erhvervsarkivets nye magasin i Skejby. Heldigvis viste der sig i 2008 muligheder for at indlede den detailplanlægning, der fører til, at Landsarkivet i 2009 kan udvide kapaciteten med lige knap 3 hyldekm.

Forskning

Landsarkivets tre forskere har som sædvanlig bidraget med bogudgivelser og et betydeligt antal artikler til videnskabelige tidsskrifter og samleværker. En fuldstændig oversigt fås i *Forskningen i Statens Arkiver, Årsberetning for 2007*, der er udarbejdet af Hans Schultz Hansen i dennes egenskab af forskningsleder ved Statens Arkiver.

Især kan fremhæves Hans Schultz Hansens arbejde med den nye sønderjyllands historie samt Morten Andersens udgivelse af sin store ph.d.-afhandling, *Den fælte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918–1933* hos Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa, 2008.

Steen Ousager

Studieafdelingen og Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Arbejdet i 2008 blev præget af en stabil udvikling i de igangsatte projekter. De forskellige forsknings- som arkivarbejder blev alle ført langt frem mod de planlagte mål.

Arkivet og Billedsamlingen

Den øgede magasinkapacitet, som blev opnået i 2007, muliggjorde ganske mange afleveringer i årets løb. Papirarkivet modtog 38 afleveringer eller en tilvækst på 19 løbende meter, nemlig Personarkiver 7 m, Foreningsarkiver 5 m, Institutions- og Kirkearkiver 7 m. Fremhæves skal flere afsluttende afleveringer til Slesvig Ligaen, hvis arkiv nu udgør en meget velbevaret og omfattende helhed. Hertil kom bl.a. afleveringer til personarkiverne for Ernst Meyer, Karl Otto Meyer og Ernst Vollertsen, til en række SSF og SSW-distrikter og SSF-sekretariatene i Flensborg og Husum samt betydelige menighedsråds- og præstearkiver fra Flensborg Ansgar og St. Jørgen menigheder. Desuden medførte Martin Bo Nørregårds forskning omkring sydslesvigerne i 2. Verdenskrig igen værdifulde afleveringer af feltpost og fotos fra krigsårene 1939–45. Ordningen af Flensborg Avis' omfangsrige og mangfoldige arkiv er kommet meget langt og forventes afsluttet i foråret 2009.

Endnu mere markant blev tilvæksten til billedsamlingen. Der blev modtaget betydelige samlinger af fotos og dias fra boerne efter journalisten og filmfatteren Henri Prien og fra Max Tychsen, Flensborg, i alt næsten 3.000 stk. Hertil kom værdifulde film til filmsamlingen. EDB-Arkibasregistreringen fortsatte i fast tempo, og der blev konstateret en stigende interesse for levering af billedkopier i digital form. Det førte til en kraftig udvidelse af hjemmesidens præsentation af prøver fra billedsamlingen.

Formidling

Arkivets samlinger og det løbende forskningsarbejde blev formidlet på flere måder. Der blev arrangeret små særudstillinger i Studieafdelingens egen montage om propagandablade fra 2. Verdenskrig, om firmaregnskaber, om adelige gravsten, om Dansk Centralbiblioteks omgivelser på gamle fotos og om originale kongebreve i arkivets samlinger.

Særlig populær blev fem »Værkstedsaftener«, hvor der blev vist gamle film og gamle fotooptagelser og fortalt om forskningsarbejdet for op til 60 deltagere pr. aften. I ét tilfælde var interessen og tilstrømningen så stor, at programmet måtte gentages.

Medarbejderne stillede også op som foredragsholdere i foreninger lige fra Hamborg til Århus og København til Ribe, og der blev skrevet aviskronikker til Flensborg Avis.

Udgivelser

To publikationer blev udsendt på Studieafdelingens eget forlag. I anledning af SSWs 60 års jubilæum præsenteredes den 15. maj interviewbogen *SSW i kommunalpolitik 1948–2008*. Bogen rummer personlige beretninger om den kommunale SSW-hverdag, som den er oplevet af 33 aktive SSW-kommunalpolitikere gennem 60 år. Interviewene var foretaget af journalisterne Lise Kristensen og Dr. Karin Haug. Gerret Schlaber skrev bogens historiske indledning, og Lars N. Henningsen varetog tekst- og billedredaktion.

Til SdUs hovedsendemandsmøde den 22. november forelå Lars N. Henningsen og Elly Andersens bog *Christianslyst – fra kongedømme til kursuscenter*. Den lille publikation fortæller historien om kursusstedet Christianslyst ved

Sønder Brarup fra 1787 til i dag som skovfogedbolig, rekreativshjem og pensionat og især fra 1949 som dansk kursus- og samlingssted. Bogen gør op med den ofte markedsførte myte om Christianslyst som dansk kongebolig.

Desuden udgav Gerret Schlaber sammen med Erik Nørr (Landsarkivet for Sjælland mm.) og Carsten Porskrog Rasmussen (Aarhus Universitet) Theodor Gliemanns slesvigske amtskort fra 1820'erne. En stor del af de originale kort, der har dannet grundlag for genudgivelsen, beror i Arkivets samlinger.

Forskning

Martin Bo Nørregårds undersøgelse af historien om *Danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste 1939–45* blev fortsat, og ved årets udgang kunne det trykfærdige manuskript til bogen afleveres til trykkeriet.

Gerret Schlaber afsluttede manuskriptet til den tosprogede bog *Fra opland til bydele/Vom Land zum Stadtteil – Flensborgs bymark og de indlemmede landsbyer i foto og tekst ca. 1860–1930/Flensburgs Stadtfeld und die eingemeindeten Dörfer in Bild und Wort ca. 1860–1930*. Hans store forvaltningshistorie, som udkom i 2007, påkaldte sig en sådan anerkendelse på tysk side, at Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte valgte at tildele forfatteren en nyindstiftet »Geschichtspreis« ved et jubilæumsseminar i Kiel den 14. november.

Ph.d. stipendiat Mikkel Leth Jespersen nåede 80% gennem sit projekt *Fyrste – Land – Folk. Statsdannelse og politisk kultur i hertug Hans den Ældres slesvig-holstenske fyrstestat*.

Lars N. Henningsen færdiggjorde manuskriptet *Mønsterregion i det danske monarki 1721–1814*, som udkom i *Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815* udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Endelig fortsatte Lars N. Henningsen, René Rasmussen, Jørgen Kühl og Martin Klatt arbejdet med den sammenfattende *Sydslesvigs danske historie*, som vil udkomme i 2009.

Lars N. Henningsen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 2008

Historisk Samfund for Sønderjylland i 2008

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 25. april 2009 årsmøde på A.P. Møller Skolen i Slesvig. Godt 100 medlemmer deltog i årsmødet. På generalforsamlingen valgtes formanden for Haderslev kreds, Karl Erik Olesen, til dirigent. Han konstaterede, at årsmødet var indvarslet i henhold til foreningens vedtægter og gav ordet til formanden, Hans Schultz Hansen, der aflagde følgende beretning:

Sønderjyllands Historie 1

Den 20. november 2008 var en mærkedag i vor forenings historie. Da præsenterede vi for 120 gæster i Riddersalen på Sønderborg Slot det første bind af vores nye *Sønderjyllands Historie*, der rækker fra oldtiden og indtil 1815. Programmet bestod bl.a. af en festforelæsning ved universitetslektor Carsten Porskrog Rasmussen om temaet »Grænseland og hertugdømme« og indlagte musikstykker fra perioden fremført af Karsten Munk. Presentationen gav genlyd i medierne med fyldige indslag både i TV og Radio Syd og megen omtale i den trykte presse.

Bind 1 er skrevet af museumsdirektør Orla Madsen, der tager sig af oldtiden indtil år 700, professor Bjørn Poulsen, som behandler vikingetid og middelalder, Carsten Porskrog Rasmussen, der fortsætter med tiden 1544–1721, og afdelingsleder Lars N. Henningsen, som fører fremstillingen op til 1814. De to sidstnævnte har sammen med forskningsleder Hans Schultz Hansen redigeret teksten. Billedredaktørerne Inge Adriansen, Elsemarie Dam-Jensen og Lennart Madsen fra Museum Sønderjylland har i nært samarbejde med forfatterne fremdraget et stort antal illustrationer, de fleste i farver og mange ukendte. Jørgen Andersen, ligeledes fra Museum Sønderjylland, har nytegnet bogens kort. Bindet prydes af Mette og Eric Mouriers flotte omslag.

Sønderjyllands Historie 1 har fået en yderst positiv modtagelse af anmelderne. H.E. Sørensen gav på udgivelsesdagen bogen fem ud af seks stjerner i JyskeVestkysten, Gerhard Eriksen kaldte i Jyllands-Posten bindet for et lærd værk med en vedkommende fremstillingsform, og Steffen Heiberg skrev i Politiken, at den nye sønderjyllandshistorie er kommet særdeles godt fra start. Erik Ingemann Sørensen roste tilsvarende det faglige niveau og formidlingen på www.historie-online.dk, og slog fast, at »det er denne samlede fremstilling,

vi for alvor har manglet«. Salget af bind 1 har til nu været tilfredsstillende, særlig blandt gamle og ikke mindst blandt vore mange nye medlemmer, mens salget i boghandelen endnu ikke helt har levet op til forventningerne, måske fordi bogladeprisen er blevet rigelig høj, og måske fordi det er vanskeligt at sælge et enkelt bind ud af en helhed. I givet fald kan meget forhåbentlig indhentes, når bind 2 udkommer i oktober i år. Pr. 24. april 2009 er der i alt solgt 1.685 eksemplarer, mens 26 er i kommission hos boghandlere. Hans-Ole Mørk holder styr på de mange bestillinger af værket og yder derved vor forening en stor tjeneste.

For at fremme salget afholdes foredragsrækker rundt om i landsdelen, hvor forfatterne af bind 1 og 2 fortæller om hver deres periode. I oktober-november 2008 lagde vi ud i Sønderborg, hvor foredragene indgik i markeringen af 100-årsjubilæerne for Historisk Samfund for Als og Sundeved og Museet på Sønderborg Slot. Foredragsrækken samlede her i snit 150–160 deltagere, og der blev solgt adskillige bøger og medlemskaber. Tilstrømningen blev ikke mindre på fastlandet, da foredragsrækken afholdtes her i 2009, men nærmere herom i næste årsberetning. Her vil man også erfare mere om det initiativ til en internetside om sønderjysk historie, som er taget af Center for Undervisning, Grænseforeningen, DR, Museum Sønderjylland og os, hvor *Sønderjyllands Historie* udgør det faglige grundlag.

Medlemskampagne og salgsfremstød for Sønderjyllands Historie

Udgivelsen af *Sønderjyllands Historie* skete sideløbende med en intensiv kampagne for hvervning af nye medlemmer. På årsmødet på Gråsten Landbrugsskole sidste år vedtog generalforsamlingen en vedtægtsændring, der indførte et enhedsmedlemskab både med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Der tegnes herefter ikke nye medlemskaber alene med Sønderjyske Årbøger eller nye løse abonnementer på Sønderjysk Månedsskrift. Nyordningen gælder kun fremadrettet. Den har som baggrund ønsket om at udnytte månedsskriftet til en tættere kontakt med medlemmerne. Det sker ved at udsende foldere sammen med månedsskriftet efter behov, hvor vi tidligere kun havde to årlige udsendelser til medlemmerne. Disse foldere redigeres af Hans-Ole Mørk, der sammen med det øvrige PR-udvalg har sørget for et mere moderne og ensartet layout på vort grafiske materiale.

I forbindelse med årsmødet vedtog styrelsen et PR-fremstød for at få flere nye medlemmer i Historisk Samfund. Dette fremstød havde flere retninger. De ca. 600, der alene har medlemskab med Sønderjyske Årbøger, og de ca. 300 abonnenter på Sønderjysk Månedsskrift, som ikke har egentligt medlemskab, blev opfordret til at tegne det nye enhedsmedlemskab. Indtil den 10. januar kunne det ske til en særlig introduktionspris på 225 kr. Pr. 2. februar i år har 137 kun-årbogsmedlemmer, svarende til 21 procent, og 80 kun-månedsskriftsabonnenter, svarende til 24 procent, benyttet sig af dette tilbud. Sidstnævnte kan vi herefter regne med som medlemmer af foreningen. Resultatet at denne del af kampagnen er tilfredsstillende. Vi vil imidlertid fortsætte forsøget på at få endnu flere over på enhedsmedlemskab.

En anden kampagne havde medlemmerne af landsdelens mange lokalhistoriske foreninger som målgruppe. Der blev fremstillet en ny hvervebrochure,

SØNDERJYLLANDS HISTORIE 1 INDTIL 1815

I november 2008 kunne Historisk Samfund for Sønderjylland præsentere første bind af et nyt storværk om Sønderjyllands Historie. Med udgivelsen realiseredes et mangeårigt ønske om en opdateret beskrivelse af landsdelens forhold gennem tiderne, historisk og kulturelt. I 2009 udkommer bind 2, og i 2010 fuldendes værket med opslagsbogen »Sønderjylland A-Å«, der i leksikonform samler tilgængelig viden om landsdelens historie og kultur. (Foto: Museum Sønderjylland – ISL-Lokallhistorie).

der lokkede med en introduktionspris på 225 kr. for medlemskab i 2009. De fleste blev fordelt til medlemmerne af de lokalhistoriske foreninger. Det skete på de årlige fællesmøder mellem vore kredse og de lokalhistoriske arkiver og foreninger. Vi skylder de lokalhistoriske foreninger stor tak, fordi de uden tøven gav tilsagn om at fordele de mange brochurer som indlæg i deres årsskrifter eller på anden vis. Resten af brochurerne blev fordelt i forbindelse med foredragene, lagt frem på arkiver, biblioteker og museer, og hvervebrochurerne er også uddelt via kommunernes mange borgerserviceafdelinger.

Medlemskampagnen kan ikke adskilles fra det samtidige reklamefremstød for *Sønderjyllands Historie*. Der viste sig straks stor synergi mellem de to kampagner. Det nye værk blev for mange den umiddelbare tilskyndelse til at

indmelde sig, fordi besparelsen ved at købe det til medlemsprisen er betydelig. Salgskampagnen tog mange former med annoncer og presseomtaler i dagblade, ugeaviser, historiemagasinet *Siden Saxo* og i *æ Rummelpot*, der også havde en konkurrence på viden om sønderjysk historie, hvor *Sønderjyllands Historie bind 1* var præmien. Den fremstillede salgsbrochure kom ud sammen med *Sønderjysk Almanak* og flere andre tidsskrifter. Vort nye styrelsesmedlem Finn Bach har sammen med Mogens Asmund og det øvrige PR-udvalg været hovedkraften både i medlemskampagnen og salgsfremstødet, som også omfatter oprettelsen af Historisk Samfund som en gruppe på Facebook, der bestyres af Axel Johnsen. Resultaterne er ikke udeblevet; foruden de ovennævnte 80 nye medlemmer er der siden efteråret og til 24. april i år tegnet 408 nye medlemskaber i foreningen, ved de to kampagner tilsammen altså meget tæt ved de 500! Pr. 24. april 2009 har vi i alt omkring 2.300 medlemmer.

Det er et meget betydeligt resultat i foreningens historie og et glædeligt dementi af, at den historiske bevidsthed i landsdelen er på retur. De mange tilhørere ved foredragene om Sønderjyllands historie her i foråret 2009 underbygger dette.

Heller ikke i resten af 2009 vil vi ligge på den lade side for at få nye medlemmer; når bind 2 af *Sønderjyllands Historie* udkommer til oktober, vil en ny salgskampagne blive iværksat.

Foredrag og møder

Ved siden af udgivelsen af *Sønderjyllands Historie 1* og PR-offensiven har vi opretholdt det sædvanlige aktivitetsniveau. Allerede den 6. januar 2008 var der på Landsarkivet et nytårsarrangement med emnet »Fra stiftelse til moderne sygehus«, hvor fhv. forstander Dagmar Bork viste film og fortalte om Christina Friederica Stiftelsen i Haderslev, og lægefaglig direktør i Sygehus Sønderjylland Henrik Villadsen berettede om aktuelle udfordringer i sygehusvæsenet. De 60 deltagere fik en udbytterig eftermiddag.

I 2008 fejrede Landsarkivet for Sønderjylland sit 75 års jubilæum. Det var i sin tid Historisk Samfund med H.P. Hanssen i spidsen, der pressede på for at få et sønderjysk landsarkiv. Det skulle være »et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie«, som det hed i resolutionen fra vort årsmøde i Gram i 1927. Sådan er det blevet, og det fandt vi værd at markere med en foredragsrække »Sønderjylland i 1933«, der afholdtes i januar-marts. Arkivar René Rasmussen fortalte om magtovertagelsen i Slesvig-Holsten og det danske mindretals vilkår. Fhv. gymnasielektor Peter Hopp fulgte op med sin beretning om den såkaldte »påskeblæst«, kampagnen for en flytning af 1920-grænsen nordpå. Generalkonsul Henrik Becker-Christensen og arkivar Morten Andersen behandlede henholdsvis nazificeringen af det tyske mindretal og tidens krisebevægelser. René Rasmussen var nok engang på banen med et foredrag om nazisme, nazifascination og antinazisme, og forskningsleder Hans Schultz Hansen og forskningsstipendiat Axel Johnsen rundede af med foredrag om Grænsesognerenes Danske Samfund og Det Unge Grænseværn. Foredragsrækken samlede i runde tal 100–150 deltagere pr. gang.

Senere på foråret holdtes vort årsmøde på Gråsten Landbrugsskole, som tog imod med stor gæstfrihed. Forstander Peder Damgård fortalte om skolen,

og professor, kgl. ordenshistoriograf Knud J.V. Jespersen holdt foredrag om Christian X og Sønderjylland. Ca. 100 deltog i årsmødet. Vore kredse stod også for adskillige møder. Haderslev kreds var medarrangør af et foredrag ved Peter Øvig Knudsen om Blekingebanden og afholdt i eget regi en temaaften om fællessangens historie under Elsemarie Dam-Jensens kyndige ledelse. Aabenraa kreds var traditionen tro medarrangør af afstemningsfesten på Folkehjem, og ved generalforsamlingen fortalte fru Scott Hansen om arbejdet for at kortlægge »Sikringsstilling Nord«. Tønder kreds arrangerede foredrag ved Lars Henningsen om Mecklenburg. Alle fire nordslesvigske kredse holdt som sædvanlig efterårsmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. Sydslesvig kreds havde atter en høj foredragsaktivitet, hvor Martin Bo Nørregård og René Rasmussen fortalte om danske sydslesvigere i tysk krigstjeneste under Anden Verdenskrig, og Nils Vollertsen og Dieter Lenz berettede om SSV's historie både på dansk og tysk. Som sædvanlig holdtes foredragene i samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening, Folkeuniversitetet og bibliotekerne.

Sønderjyske Årbøger

Hovedhistorien i Sønderjyske Årbøger 2008 blev leveret af musikeren og entertaineren Alex Bødiker, der var pionér i anden halvdel af 1960'erne, da beatmusikken slog igennem i Sønderjylland. Historikeren Dennis Christian Larsen fortalte den næsten glemte historie om den store Zeppelin-base ved Tønder under Første Verdenskrig, og arkivar Lars H. Bak berettede om Komitéen til erhvervelse af Dybbøl Skanser 1922–1924. Forhenværende minister Frode Sørensen undersøgte på grundlag af klausuleret arkivmateriale historien om 11 sønderjyder, som blev arresteret og sigtet for spionage mod Tyskland umiddelbart efter den 9. april 1940, og pensioneret overlæge Andreas Johansen beskrev i sin artikel, hvordan kvaksalverne i Sønderjylland efter Genforeningen i 1920 fik lov til at fortsætte deres arbejde – selvom kvaksalveri var forbudt i Danmark. Forskningschef ved Det Kongelige Bibliotek, John T. Lauridsen, undersøgte den danske nazifører Frits Clausens påstand om, at han personligt forhindrede Sønderjyllands indlemmelse i Hitler-Tyskland i 1940. Rækken af artikler blev sluttet af forfatteren H.E. Sørensen, der gav et fyldigt overblik over standpunkterne i debatten om tosprogede skilte i grænselandet.

Sønderjyske Årbøger 2008 rummede nyt på to områder. For det første har redaktionen indført fagfællebedømmelse (peer review), hvilket betyder, at manuskripterne fremover skal bedømmes og godkendes af en faghistoriker uden for redaktionen. For det andet har redaktionen i forståelse med styrelsen besluttet, at afsnittet »Den lokalhistoriske arbejdsmark« med nyt fra samtlige sønderjyske lokalhistoriske foreninger og arkiver for fremtiden ikke trykkes i årbogen. I stedet vil oversigten være at finde på Museum Sønderjylland – ISL's hjemmeside.

Efter udgivelsen af 2008-årbogen udtrådte Tina Lydiksen og Axel Johnsen af redaktionen. I alt nåede de at bringe seks årgange på gaden. I deres sted indtræder Hans-Ole Mørk og historikerne Andrea Graw-Teebken og Louise Ejlskov Röhrig samt bibliotekar Harald Wolbersen. René Rasmussen bliver foreløbig i redaktionen.

Sønderjysk Månedsskrift

På trods af de vanskelige økonomiske betingelser for tidsskriftsvirksomhed i Danmark har Sønderjysk Månedsskrift været inde i en positiv udvikling. Især må fremhæves det løft, bladet har fået med brug af farvebilleder. Bladet har bragt 46 artikler og 35 boganmeldelser på 328 sider, hvilket gør bladet til et af landets største historiske tidsskrifter. Sønderjysk Månedsskrift har altid bragt mindre artikler om Sydslesvig, men som nyt bragte bladet i 2008 et særligt temanummer om Sydslesvig. I fem artikler fortalte en række forfattere om udvalgte emner af Ejdersteds historie.

Skrifter

I maj 2008 udkom Morten Andersens bog *Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918–1933*. Grænsen af 1920 delte et landområde, der i århundrederne havde været en sammenhængende region med Flensborg som det økonomiske og industrielle centrum. Delingen af Slesvig efterlod derfor et større genopbygningsarbejde på begge sider af grænsen. De økonomiske strukturer måtte omformes og tilpasses nye forhold. Det blev et vanskeligere og længerevarende arbejde end forventet. Samtidig havde Den Første Verdenskrig og overgangstiden 1918–20 drænet regionen for økonomiske ressourcer og kapital. Genopbygningen kom i høj grad til at dreje sig om at binde grænselandet økonomisk og kulturelt til de nationale moderlande Danmark og Tyskland. Et særligt kapitel var forsøget på at regulere eller stimulere grænsetrafikken og grænsehandelen. Mens Tyskland ønskede en levende grænsetrafik, ønskede Danmark en »følt grænse«, der tydeligt markerede overgangen mellem dansk og tysk. Med tiden løb den danske opfattelse af med sejren, og det økonomiske samkvem over grænsen var stort set forsvundet i 1933.

I november kom Erik Nørr, Carsten Porskrog Rasmussen og Gerret Liebing Schlabers nyudgave af *Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig på gaden*. Bogen blev udgivet sammen med Dansk Historisk Fællesråd og Arbeitskreis für Wirtschafts- und Socialgeschichte Schleswig-Holsteins. Hertugdømmet Slesvigs forvaltning indtil 1864 var et meget kompliceret klude-tæppe. Theodor Gliemanns amtskort over Slesvig fra 1820'erne viser både de enkelte lokaliteter og de mange forskellige jurisdiktioners grænser. Da der før 1864 kun skete mindre ændringer i den slesvigske administration, kan kortene med få undtagelser bruges retrospektivt tilbage til 1600-tallet og frem til 1864/67. Hidtil har kortene måttet benyttes i bibliotekerne. Det er der rådet bod på med den nye udgivelse. Bogens kerne er Gliemanns ni slesvigske amtskort. Hvert kort ledsages af en tekst, der systematisk gennemgår de amter, landskaber, købstæder, godsdistrikter, koge m.v., som kortet dækker. I indledningen giver Gerret Liebing Schlaber en grundlæggende indføring i Slesvigs administration, og Erik Nørr præsenterer Theodor Gliemann og hans topografiske og geografiske arbejder. Udgivelsen er tosproget dansk/tysk. Atlasset er et vigtigt hjælpemiddel for alle, som beskæftiger sig med dansk og slesvig-holstensk historie før 1864. Gliemann-bogen udkom som nr. 100 i vores skriftrække, og det havde vi gerne markeret, hvis ikke kampagnen for *Sønderjyllands Historie* netop da var på sit højeste.

I november udgav vi desuden sammen med Sprogforeningen Ingolf Haases

Genforeningsstenene i Sønderjylland med en indledning ved Inge Adriansen. Bogen er en registrant over de 135 genforeningssten, som er rejst i Sønderjylland, og fortæller kort hver stens historie. Kort før jul forelå sjette og sidste bind i Bert Kelm's bogrække *Rømø – et vesterhavspræget samfund*. Bind VI, der er udarbejdet af Kelm og Mary-Anna Wraae Larsen, indeholder et navneregister over de mere end 7.000 personer, som er nævnt i værkets første fem bind, kort over de 195 ejendomme, som er beskrevet i bind II-V, samt en liste over alle kendte Rømø-kommandører. Vi lykønsker forfatteren og øen med, at dette store og solide værk om Rømøs historie dermed er bragt til sin afslutning.

Til vor søsterforening Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichtes 175 års jubilæum i marts 2008 udkom en tysk udgave af vores hertugbog med titlen *Die Fürsten des Landes*. Vi medvirkede til at sikre finansieringen, og Carsten Porskrog Rasmussen indgik i redaktionen. Hertugerne var samtidig emne for en vandreudstilling, der begyndte i Landesbibliothek i Kiel og siden vistes på Sønderborg Slot og i Landesarchiv i Slesvig. Til det formål blev der udgivet et trykt katalog, ligesom vi genoptrykte den danske udgave af hertugbogen. Endelig blev der i 2008 optaget en række udsendelser til TV Syd, som vistes i dette forår. Man kan vist godt sige, at der er kommet meget ud af vores foredragsrække i 2004!

For at udbrede kendskabet til vore bøger i den danske bogoffentlighed deltog vi som sædvanlig i den sønderjyske stand på bogmessen i Forum i København i november måned. Erling Madsen og Mikkel Leth Jespersen repræsenterede foreningen. Førstnævnte varetog endvidere den vigtige rundtur til de sønderjyske boghandlere med bøger forud for julehandelen.

Udflugter og kulturhistoriske vandringer

Udflugtsudvalget fortsatte rejseserien til »danske dronningers riger og lande« med en tredages tur 22.-24. august til de to dronninger Sophie Amalie og Caroline Mathildes hjemland Braunschweig-Lüneburg-Hannover. Efter besøg i den store hanseby Lüneburg var Celle med slot, kirke og bindingsværkshuse og historien om dronning Caroline Mathilde turens midtpunkt. Det pragtfulde middelalderkloster Wienhausen blev en uforglemmelig oplevelse, og efter en visit i Hannover rundedes historien af på Hannoverslægtens slot Marienburg. Tilmeldingerne rakte til endnu en tur, så det straks blev besluttet at gentage rejsen i 2009.

Rækken af kulturhistoriske aftenvandring havde i 2008 fire sønderjyske byer som mål, fra hertugdømmets gamle hovedby Flensborg over købstaden Aabenraa og flækken Christiansfeld til stationsbyen Tinglev. Rundvisere var Lars N. Henningsen, Gerret Liebing Schlaber, Kim Furdal, Jørgen Toft Jessen og Bent Pawlowski. Byvandringerne samlede 30-50 deltagere. Vore kredse stod også for adskillige udflugter. Haderslev kreds besøgte Det Maritime Kalvø og arbejdslejren i Stensbæk Plantage vest for Gram. Sønderborg kreds så Rinkenæs gamle kirke og søgte efter spor af hertugerne i Nordborg. Tønder kreds nåede så langt som til Rügen under overskriften »fra afgud til raketter«, mens Sydslesvig kreds blev på hjemmebanen med en aftenvandring i Skt. Jørgen-kvarteret i Flensborg.

Historisk Samfunds udflugtsudvalg har haft stor succes med rejseserien »danske dronningers riger og lande«. I 2008 arrangeredes en tredages tur til de to dronninger Sophie Amalie og Caroline Mathildes hjemland Braunschweig-Lüneburg-Hannover. Der var så mange tilmeldte, at det rakte til endnu en tur i 2009, og det er fra denne tur, dette billede af deltagerne er taget. (Foto: Knud Lauesgaard Pedersen).

Tak til sekretariat, samarbejdspartnere og fonde

Som sædvanlig skylder Historisk Samfund vore medarbejdere på sekretariatet stor tak for deres indsats i det forløbne år. Ved årsskiftet 2008/09 skete der en ændring, idet vores kasserer Henning Mathiesen nu indgår i det daglige arbejde på kontoret, hvor han deler opgaverne med bogføring, fakturering og medlemsadministration med Mona Brieghel. Erling Madsen varetager fremover kontakten til boghandlerne og andre PR-tiltag ude i marken. Hans-Ole Mørk står som nævnt for arbejdet med *Sønderjyllands Historie* og har desuden foretaget registrering og orientering af nye medlemmer i forbindelse med den store kampagne. Uden kontoret kunne vi ikke have gennemført vore store projekter.

Kontoret får i det daglige god støtte af medarbejderne ved Museum Sønderjylland – Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, som der her er grund til at sige tak for. Det gælder ikke mindst samarbejdet omkring Sønderjysk Månedsskrift. I det hele taget har vi i det forløbne år fået en solid hjælp fra Museum Sønderjylland, først og fremmest i forbindelse med *Sønderjyllands Historie* bind 1. En anden samarbejdspartner, som vi skylder tak, er Landsarkivet for Sønderjylland, vores husvært, hvis medarbejdere vi også nyder stor velvilje hos. Endelig har vi en god samarbejdspartner i den sønderjyske presse, lige fra TV Syd og DR Syd til de lokale aviser og ugeaviser. Det er af afgørende betydning for vort virke, at vore budskaber når ud til den sønderjyske befolkning, og hertil er pressens interesse afgørende. Også her har vi meget at sige tak for i 2008.

Uden tilskud fra myndigheder og fonde var vi heller ikke nået langt. Også i 2008 modtog vi et foreningstilskud fra Kulturministeriet, som udbetaltes via

Aabenraa Kommune. Desværre er det usikkert, om dette tilskud fortsat vil indgå efter 2010. Til *Sønderjyllands Historie*, de øvrige bøger og Sønderjysk Månedsskrift har vi i 2008 modtaget tilskud fra Alvingfonden ved Grænseforeningen, Amtsmuseumsrådet for Sønderjyllands Amt, Anders Hansen Schmidts Legat, A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal, Dansk Kultursamfund af 1910, H.P. Hanssens Mindefond, Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Idagaardfonden, Kjems-Fonden, Konsul George Jorck og Hustru Emma Jorcks Fond, Kulturministeriet, Landsdommer V. Gieses Legat, Lauritz og Augusta Dahls Mindelegat II, Michael Jebsen Fonden, Oberst H. Parkovs Mindefond, P.J. Schmidt-Fonden, Svend Beck, Peter Holm og Vagn Jacobsens almene Fond, Sprogforeningen, Sønderjyllands Amt, Traugott Møllers Fond, Vicepolitimester Per Thaulow og Hustru Eva Agnete Thaulow, født Kihlstrøms Fond og Velux Fonden af 1981. Historisk Samfund skylder alle disse fonde og myndigheder stor tak.

Personalia

I forretningsudvalget skete der et par udskiftninger i begyndelsen af 2008. René Rasmussen og Axel Johnsen trådte ud og er blevet erstattet af Mogens Asmund som repræsentant for PR-udvalget og Hans-Ole Mørk som repræsentant for redaktionen af Sønderjyske Årbøger.

Den 20. oktober 2008 afgik vor mangeårige revisor Julius Beier ved døden, kun 64 år gammel. Julius Beier var medejer af Revisionscentret og blev på årsmødet i 1992 valgt som revisor i Historisk Samfund. Vor forening udgjorde kun en lille del af Julius Beiers store engagement i Aabenraa-egnens foreninger, først og fremmest som formand i Amtsringerforeningen. Alligevel mærkede vi også hans altid rolige og venlige væsen ved revisionen og når han sammen med sin hustru Karen deltog i vort årsmøde. Også i Historisk Samfund vil vi derfor savne ham.

Beretningen blev enstemmigt godkendt af forsamlingen. Dernæst fremlagde foreningens kasserer, Henning Mathiesen, regnskabet, der fremviste et overskud på 42.663 kr. Kassererens beretning blev ligeledes enstemmigt godkendt. Kontingentet for 2010 fastsattes til uændret 295 kr. for enhedsmedlemskab både med Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, mens kontingent for medlemskab med årbogen alene forhøjedes til 180 kr. og abonnementsprisen på månedsskriftet til 240 kr. Der var ikke indkommet forslag til årsmødet. På valg til styrelsen var Axel Johnsen, Henrik Becker-Christensen, Lennart S. Madsen, René Rasmussen og Lisbeth Binderup. I stedet for sidstnævnte indvalgte arkivar Morten Andersen, mens de øvrige blev genvalgt. Formanden takkede Lisbeth Binderup for hendes arbejde i styrelsen. På valg som revisor var Frede Rudolph, der ikke modtog genvalg. I stedet valgtes Rasmus Callesen. Revisor Olaf Krag fra Revisionscentret blev valgt i stedet for afdøde Julius Beier. Formanden takkede Frede Rudolph for indsatsen som revisor gennem tyve år. Efter generalforsamlingen fortalte rektor Jørgen Kühl om A.P. Møller Skolen og forestod en kort rundvisning. Efter kaffebordet lyttede forsamlingen med stor interesse til Axel Johnsens foredrag om »A.P. Møller og det dansk-tyske grænsespørgsmål 1920–1969«.

Hans Schultz Hansen

Aabenraa kreds

Årets generalforsamling blev afviklet på Dronningens fødselsdag den 16. april. Der var knap 20 deltagere. Aftenens foredragsholder var fru Scott Hansen fra Ulkebøl, der på levende måde fortalte om det store arbejde, som hendes nu afdøde mand, Mogens Scott Hansen havde udført med registrering og opmåling af Sikringsstilling Nord.

Vi havde aftentur den 11. juni til Tinglev, tilrettelagt af Bent Pawlowski. Vi startede i Tinglev kirke, hvor sognepræst Jørgen Storgaard viste rundt. Herefter var vi i konfirmandhuset, hvor Bent på en spændende måde fortalte om Tinglevs udvikling. Der kom denne aften 40 deltagere.

Den 19. august havde vi en byvandring i Aabenraa fra Forstallé til Store Pottergade med Kim Furdal. Aftenen var startet med et kraftigt regnvejr, men der kom igen lidt over 40 deltagere. En rigtig fin aften, som vi sluttede på Slotsvandmøllen.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger var i år henlagt til Borgerhuset i Tinglev. Der kom knap 30. Formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, Hans Schultz Hansen, fortalte om den store bogudgivelse om Sønderjyllands historie.

Erling L. Madsen

Haderslev kreds

Der har været 4 velbesøgte arrangementer pænt fordelt i Haderslev kredsens geografi.

I samarbejde med Hoptrup Højskole og menighedsrådet deltog vi i forfatter og journalist Peter Øvig Knudsens fortælling om bogen »Blekingegadebanden«. Det var en stor oplevelse at opleve det stærke engagement og overblik, som Peter Øvig Knudsen er i besiddelse af. Arrangementet var det første arrangement i foråret.

I maj måned var der udflugt til Kalvø (Genner Bugt), hvor Kalvøs historie blev gennemgået og fortællingen om Det Maritime Kalvø med besøg på det lille skibsfartsmuseum i hovedbygningen på øen indgik. I tilknytning til arrangementet blev der afholdt generalforsamling på Badehotellet. Her skete der ingen ændringer i bestyrelsens sammensætning.

I juni måned var der besøg på arbejdslejren i Stensbæk Plantage vest for Gram. Turen blev afholdt i samarbejde med Haderslev Bygningsbevaringsforening. Lejren blev besøgt, og lejrens historie blev gennemgået. Endvidere var der mulighed for at gå en tur i plantagen.

Efterårets tema var fællessang – på grund af sangåret. Elsemarie Dam-Jensen fra Løgumkloster fortalte meget inspirerende om fællessangens historie helt tilbage fra folkevisernes tid, hvor forsangeren sang verset, og hvor de øvrige sang omkvædet.

Alle arrangementer var velbesøgte – samlet over 150 deltagere.

Karl Erik Olesen

Sønderborg kreds

Generalforsamlingen blev afholdt den 12. marts 2008 på Museet på Sønderborg Sygehus. Efter generalforsamlingen holdt tidligere overlæge Andreas Jo-

hannsen foredrag om »Fra marinelaazaret til centralsygehus«, ligesom der efterfølgende blev vist rundt på sygehuseet. På et efterfølgende bestyrelsesmøde konstitueredes bestyrelsen for Sønderborg kreds sig således: Formand: Christian Bo Bojesen, kasserer: Henning Mathiesen, sekretær: Margrethe Iversen, øvrige medlemmer: Vagn Hesselager og Frede Ihle.

Den 27. august havde kredsen rundvisning i hertugudstillingen på Sønderborg Slot ved Inge Adriansen. Den blev fulgt op den 30. september med et besøg i Nordborg Kirke og Slottet/Efterskolen.

Den 3. september besøgte kredsen den nyrestaurerede Rinkenæs gamle kirke.

Det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i kredsen blev afholdt den 3. december i Egen forsamlingshus. I forbindelse med mødet var der foredrag af Lars Henningsen om den nye Sønderjyllandshistorie.

Christian Bo Bojesen

Tønder kreds

Ved generalforsamlingen blev vi igen fuldtallige i bestyrelsen, idet Birte Tygesen fra Toftlund blev indvalgt. Året har vist, at det var et godt valg.

Efter generalforsamlingen fortalte Lars Henningsen, leder af arkivet ved Centralbiblioteket i Flensborg, om Mecklenborg – et af de områder, vi var i på vores tur til den tyske østersøkyst. Det var en god optakt til turen.

Turen, der foregik den 5.-7. juni, havde 48 deltagere og startede i Skærbæk med opsamling i Tønder og Padborg. Vejrmæssigt var vi heldige, for der var sol på hele turen. Desværre kom vi til at køre mere end ventet, da det viste sig helt umuligt at få et hotel nær kysten. Til gengæld fik vi et dejligt hotel med førsteklasses service i Güstrow. Der var meget at se på turen, noget måske for kortvarigt, men det kan så betragtes som en appetitvækker til senere fordybelse.

Den 17. september holdt vi møde med de lokalhistoriske foreninger i Tønder Kommune. Det var den nye forening i Døstrup, der var vært. Vi startede ved kirken, hvor formanden, Lis Schulz, og præsten, Ian Ørtenblad, fortalte om gravsteder og kirken. Derefter kørte vi til Lovrup, hvor vi fik kaffe i foreningens lokaler, og de forskellige foreninger fortalte om deres aktiviteter i årets løb. Hans Schultz Hansen og Finn Bach fra Historisk Samfunds styrelse udleverede flere tusinde brochurer om Historisk Samfund for Sønderjylland til foreningerne til uddeling blandt medlemmerne.

Finn Clemmensen

Sydslesvig kreds

Den 28. maj holdt Martin Bo Nørregård et foredrag om danske sydslesvigere i værnemagten. Godt 30 deltog, heraf mange gammeldanske, som havde været tyske soldater. En af dem sagde: »Mindretallets ledelse sagde, at vi danske gik i tysk trøje for at bevare retten til hjemstavnen. Det passer ikke. Vi havde førstefødselsretten til den«. Til Sydslesvig, forstås. En god aften, der fik sit helt eget, autentiske præg pga. disse mange gammeldanske fra det mellemslesvigske område.

Den 18. juni havde vi en aftenvandring i Skt. Jørgen-kvarteret i Flensborg, hvor Gerret Liebing Schlaber viste kyndigt rundt. 42 deltog.

Den 17. september holdt René Rasmussen et foredrag om emnet »Danske sydslesvigere i tysk trøje under besættelsen«. 30–40 deltagere.

Den 6. november holdt tidligere SSV-landssekretær Dieter Lenz, selv SSV-aktør, på biblioteket i Slesvig et foredrag på tysk om SSV's historie, affødt af, at SSV fyldte 60 år. Vi havde håbet, at nogen kom fra tysk side, når vi holdt foredraget på tysk. Det skete ikke. Alle undtagen en var vore egne og kunne dansk. Det var også tungt at få Schleswiger Nachrichten til at sætte bare en lille notits i. En lille en kom da i. 12 deltog.

Den 18. november holdt Nils Vollertsen på biblioteket i Flensborg et foredrag på dansk om SSV's historie. Han lagde ny forskning om SSV frem. 3 deltog. Tanken med de to SSV-foredrag var, at vi ville have et af en SSV-aktør og et af en historiker.

Alle arrangementerne gennemførtes i et samarbejde med Sydslesvigs Museumsforening, Folkeuniversitetet og bibliotekerne. Til alle arrangementer havde vi pænt store annoncer i Flensborg Avis, der også havde pæne foromtaler.

Nils Vollertsen

Oversigt over årsskrifter og periodica 2008

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 2008/2009

Augustenborg

Årsskrift 2009

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune 2009. 40 sider. Indhold: Paul Hartmann: »Forord« – Hans Andersen: »Almsteddrengen, der blev missionær i Sydafrika« – »Til byrådet, 1928« – Birte Thuesen: »Doktor Sarauw« – Poul Krog: »Personbefordring i 1800-tallet« – P. Hartmann: »Nekrolog, Bodil Christensen, Asserballe« – Karin Jordt: »Frygten for kolera 1831-1853« – Henning Nielsen: »Arkæologiske undersøgelser på Lykkegårds mark ved Ketting«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg Kommune, Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf.: 74 47 08 08, e-mail: aug.larkiv@pc.dk.

Bevtoft og Tirslund

Årsskrift 2009. Årsskrift med aktuelt fra arkivet

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Bevtoft og omegn 2009. 30 sider. Indhold: Hans Carstensen: »Bevtoft før og efter 1965 (Krügersvej)« – Erik Slot: »Grundlovstale i Bevtoft præstegårdshave 2008« – Kathrine Jessen: »Strandelhjørn missionshus 100 år« – Lis Holm: »Åben brev til min nabo« – Søren Kjær: »Årets gang i forening« – Jensine Schmidt: »Æ Bylau« – Ingeborg Kjeldstrøm: »Bevtoft Ringriderforening« – Peter Mortensen: »Noget om Magnus Skov« – Hans Carstensen: »100 år Bevtoft Forsamlingshus«.

Ekspedition: Søren Kjær, Bevtoftvej 27, 6541 Bevtoft, tlf.: 74 83 19 76.

Bov og Holbøl

Historisk årbog for Bov og Holbøl sogne 2008

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred, årgang 31, 2008. 111 sider. Indhold: Morten Berdiin: »Forord« – H.H. Bang: »Rønshovedgård« – Thorvald Larsen: »Fra det gamle Bov« – Peter Andersen: »Holbøl Sogns Præstekronike« – »160-årsdagen for slaget ved Bov« – Knud Raunkjær: »Nis Peter Petersen, Sønderhav. Et portræt« – Ingeborg Kock: »En tolderfamilies liv i Padborg 1939-45« – »Forkert foto« – Mie Ellekilde: »Fra Limfjordens vande til Sønderjylland« – N.P. Lund-Jensen: »Glem ikke historien« – »Tale af formanden Asmus Jørgen Brylle« – Asmus Jørgen Brylle: »Årsberetning for virksomhedsåret 2007« – Hanne Iversen: »Årsberetning 2007-2008 for Bov Lokalarkiv« – H.H. Bang: »Årsberetning for Historisk Forening for Vis Herred 2007-2008«.

Ekspedition: Padborg Boghandel, Bov Bibliotek, Bov Museum og Holbøl Brugs.

Bredebro

Æ Hjuulspor

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv, Bredebro, 6. årgang, 2008. 79 sider. Indhold: »Forord« – »Glimt fra 2007-2008« – »Glimt fra for 25 år siden« – Lauge Nielsen Jepsen: »Sådan opstod arkivet« – Søren H. Schmidt: »Nielsines hus i Randrup – årets hus 2008« – Kaj H. Funch: »En præstemands erindringer« – »Sagnet om kniplingen« – Jens H. Nielsen: »En guldgraverfærd til Australien« – Jens Wulff: »Vævefabrikken i Brede« – »Guldkonfirmation i Brede Kirke 2008« – »Guldkonfirmation i Visby Kirke 2008« – Preben Linnet Nielsen: »En gammel Ballumdrengs oplevelse af guldkonfirmation i Ballum Kirke Palmesøndag 2008« – »'Mushødde'« – Bruno Ansbjerg: »Ballum søfolk« – Mads Fensholt Jensen: »Oplevelser« – Brigitta Raahauge og Ruth Lorenzen: »Årets ture i Lokalhistorisk Forening« – »Vore stednavne« – Niels Lorenzen: »En gravsten – og en historie« – »Lokalhistorisk Arkiv«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Langagervej 64, 6261 Bredebro, e-mail: lokalarkiv@msn.com.

Broager

Broagerland XV

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Broagerland 2008. 96 sider. Indhold: Carl Jürgen Bock: »Forord« – »Fra bestyrelsen« – Christa Ryborg: »Oldemoes foet« – Jürgen Hansen og Verner Andersen: »Apoteket i Broager« – A. Juul Petersen: »Broager Andels Boligforening« – Kurt Müller Pawlowski: »Barndomsminder« – Birgit S. Christensen: »Historien om Werner« – Inger Hjuler Bergeon: »Snyd og bedrag – og en halshugning« – Niels Krogh Hansen: »Historien om stensamlingen på Cathrinesminde« – Inga Jornil: »Nyopsætning af stensamlingen på Cathrinesminde Teglværk i 1992« – Henning Damtoft Pedersen: »Johanne Damtoft« – Birgit S. Christensen: »De gamle landsby-smedjer« – »Set og sket«.

Ekspedition: Lokalarkivet for Broagerland, Storegade 33 kld., 6310 Broager.

Egen

Årsskrift 2008

Udgivet af Egen Sogns Lokalhistoriske Forening, nr. 12, 2008. 44 sider. Ind-

hold: »Forord« – Chr. Fægteborg: »Hofdamen på Østerholm« – »Fæstebønder og hoveri« – »Egen Sogns Andelsmejeri gennem tiderne« – »En barselsstue omkring år 1800« – Vera Hoedt: »Margrethe-spende-skabenes historie (e bækenskaf)« – Hans Bonde: »En tue a e Ness«.

Ekspedition: Egen Sogns Lokalhistoriske Forening, Præstevænget 3 e, Guderup, 6430 Nordborg, tlf.: 74 45 93 01, e-mail: arkiv@esla.dk.

Ensted

Årsskrift 2008

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening, nr. 25, 2008. 64 sider. Indhold: »Forord« – Jørgen Jørgensen Schmidt: »Levnedsløb« – »Det skete i 1908« – »Det skete i 1958« – Inger Buchard: »Mine sønderjyske bedsteforældre« – Peder Lorenzen: »Så vidt jeg husker« – Niels H. Rossen: »Årsberetning 2007-2008« – »Foreningens bestyrelse og åbningstider«.

Ekspedition: Niels Høj Rossen, Sdr. Hostrup Bygade 64, Sdr. Hostrup, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 61 33 57.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn, nr. 26, 2008. 100 sider. Indhold: Andreas Asmussen: »Forord« – Ejner Thaysen: »Min skolegang i Tombøl 1950-1955« – Andreas Asmussen: »Banker og sparekasser i Felsted sogn gennem 101 år« – Hans-Georg Hannig: »Deutsche Privatschule Feldstedt« – Bent E. Olesen: »Kidinglund« – Ellen Jensen: »En købmandsbutik på landet omkring 1950« – Hans Thomsen: »Stort og småt fra dagbladet Hejmdal 1906« – Uwe Dall: »Juel i Tumbøl« – »Nørballer boler og deres ejere gennem tiderne« – Ellen Jensen og Ejgild Dyrmoser: »Hvad vi dog gemmer på!« – Sven Zachariasen: »Postvæsenet i 6223 Felsted igennem tiderne« – Andreas Asmussen: »Set og sket i årets løb« – Andreas Asmussen: »Foreningen – Arkivet – Patsches Hus« – Andreas Asmussen: »Diamant-konfirmation 1948-2008 i Felsted Kirke« – Andreas Asmussen: »Glimt fra Historisk forenings 25 års jubilæum«.

Ekspedition: Andreas Asmussen, Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 53 30.

Gram

Årsskrift 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Arkiv for Gram og Omegn 2008. 47 sider. Indhold: »Forord« – Hans Petersen: »Gramby omkring 1890-1900« – Hans Petersen: »Grambygaard« – Hans Petersen: »Maskiner og redskaber på Grambygaard« – »Sognefoged i Fol« – Rasmine Lauridsen: »Jordefærd og begravelser« – »Forordning vedrørende Kjøretøjerne« – »Efterlysning« – »Fra det kirkelige« – »Kørestalden flyttes« – »Mindre skrivelser« – »Bønskrift fra kromand« – »Jernbane Gram-Ribe« – »Tækkemand« – »Besøg af Dalgas m.fl.« – »Sangstævne« – »Sognerådsmøde« – »Garantibevis« – »Arierattest« – »Hvad man kan læse« – »Friluftskomedie« – »Her er ingen nød« – Hans Henrik Lundtofte: »En sjælden oplevelse« – Gunnar Lundgaard: »Strejftog fra køkkenmødding til ny losseplads« – »Billedfortegnelse«.

Ekspedition: E-mail: gramarkiv@grambynet.dk.

Gråsten

Årsskrift 2008

Udgivet af Historisk Forening for Graasten by og egn, nr. 34, 2008. 64 sider. Indhold: Kirsten Surlyk Olesen: »Palæet« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Gråsten Husholdningsskole« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Forespørgsel til arkivet – og hvad de kan medføre« – Preben Vagn Knudsen: »Robert Ellsworth Coffey« – Dorothea og Jørgen Sørensen: »Orkan over Adsbøl« – Elsebeth Thygesen Kristensen: »Årets gang« – Bodil Gregersen: »Årsberetning« – Else Egholm: »Beretning for Arkivet 2007«.

Ekspedition: Else Egholm, Toldbodgade 6, 6300 Gråsten, tlf.: 74 65 12 43.

Halk-Hejsager

Gammelt nyt 2008

Udgivet af Halk-Hejsager Lokalhistoriske Forening, 10. årgang, 2008. 43 sider. Indhold: Erik Snitkjær: »Forord« – »Indledning« – Erik Snitkjær: »Halk skoles historie« – Erik Snitkjær: »Topmøde ved Halk Hoved onsdag d. 25. juni 2008« – Helene Schmidt: »Mit liv i Halk« – Harald Schytt: »Ejere af Bejerholm« – Harald Schytt: »Sodegade 16« – Harald Schytt: »Sodegård« – »Beretning af Lauritz Nielsen om Sodegård 1932-1934« – Harald Schytt: »'Gøgholm' Sodegade 19« – »Arrangementer i 2009«.

Ekspedition: Thomas Suurballe, Hejsager Strandvej 29, Hejsager, 6200 Haderslev, tlf.: 74 57 11 56.

Hejls-Hejlsminde

Sange og digte fra Hejls og Hejlsminde. Årsskrift 2008.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde 2008. 61 sider. Indhold: Gunnar Midtgaard Krag: »Forord« – »Hejlsmindevisen« – Jens Thygesen: »Hejlssangen« – »Sommer på 'Teglgårdens' pensionat« – Jens Skjøtt: »En hjemstavnhilsen« – Jens Skjøtt: »Sangen om Hejlsminde« – Jens Skjøtt: »Barndoms minder fra Hejls« – Grethe Schmidt: »Sommeren 1964« – Poul Møller Jensen: »Skøn sommer ved Hejlsminde« – Kirsten Kjær Larsen: »Hyldest til sommerlandet« – Hertha Kjær: »Jeg vil altid bo i Hejlsminde« – Arne Urup: »En lille vise om vor kære landsby Hejlsminde« – Paul Christian Kongsted: »Hejlsmindesangen« – Jens Thygesen: »12 Hejlsdigte« – »Realoplysninger om forfattere og sange«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv for Hejls-Hejlsminde, Hejls Landevej 57, 6094 Hejls, tlf.: 75 57 43 85, e-mail: hejlsarkiv@hejlsnet.dk og Brugsen, Hejls Landevej 34, 6094 Hejls.

Hoptrup

Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening 2008

Udgivet af Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening, 25. årgang, 2008. 47 sider. Indhold: Jens M. Knudsen: »Årsberetning« – Knud Ottosen: »Min barndoms Ford A: 'Sørensen'« – Arne Kay: »Livet på Lindely i Marstrup« – Anna Heissel og Laura Juhl Jensen: »Italienerne i Hoptrup Sogn 1945« – Jørgen Hasberg: »Rettelse til artiklen i årsskriftet i 2007 – min bror Christian Bonde« – Jørgen Hasberg: »Missionshuset Bethanien, Hoptrup« – Jørgen Hasberg: »Hoptrup Præstegård« – Jørgen Hasberg: »Kalvø værf« – »For 100 år siden« – »For 75 år siden« – »For 50 år siden« – »For 25 år siden« – Jørgen Hasberg:

»Hoptrup Skolebygning« – Jørgen Hasberg: »Sønderballe havn« – Laura Juhl Jensen: »Hoptrupmark før og nu« – Erik Heissel: »Et slettet gravsted« – Jørgen Hasberg: »Hoptrup Forsamlingshus« – Birthe Pedersen: »Erindringsbogen om Hansi 80 år på slægtsgården Bræra II« – Jørgen Hasberg: »Brandværn stikker selv ild på huset«.

Ekspedition: Jens Knudsen, Kalmargårdparken 1, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 51 65, og Ove Ethelberg, Diernæsvej 131, 6100 Haderslev, tlf.: 74 57 56 16.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Udgiver af Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn, nr. 28, 2009. 40 sider. Indhold: Inger (Brugs) Christiansen: »Mennesker vi lærte at kende« – Chresten Clausen: »En brugsforening i sognet« – Chresten Clausen: »Om Christian Møller, blikkenslagermester i Høruphav«. Christian Kelm Hansen: »Min barndom i Kirkehørup« – »Klip fra året der gik, 2008« – Henning Steen Jensen: »Huset i Høruphav« – Anton Marckmann: »Hvad Hørup Hav kan fortælle. III« – »Sognet rundt« – Chresten A. Krogh: »Årets gang 2008« – Anna Kirstine Nielsen: »Arkivet 2008«.

Ekspedition: Anna Kirstine Nielsen, tlf.: 74 41 52 65.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn 2008. 60 sider. Indhold: Mathias Nørgaard: »Forord« – »Året 2008 i Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn« – Tuddi (Helene), Martha og Aase: »Smeden i Jegerup fra 1930 til 1964« – Cathrine Junker: »Da jeg kom til Jegerup i 1938« – Kaj Sandholdt: »Gesinde-Dienstbuch« – Lorens Caspersen: »Højderysbondens nytårshilsen 1990« – Peter Petersen: »Et gammelt rygte om kongelig æt« – Bibs Stark: »Så fik kirken sin parkeringsplads« – Kaj Sandholdt: »Genfundne gravsten« – Aage Gram: »Erindringer om en svunden tid« – Ole Aalling: »Tanker om et gammelt hus« – Ellen Petersen: »Den store udgravning i Kelstrup« – Dora Aalling: »Pilgrimsruten 'El Camino'« – »Stiftende generalforsamling den 28. marts 1988« – »7. kl. Jegerup Skole 1983-84«.

Ekspedition: Mathias Nørgaard, tlf.: 74 50 61 84.

Klipleve

Fra Klipleve Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn 2008. 72 sider. Indhold: Jørgen Hansen: »Foreningen« – Jørgen Hansen og Jens Jaenicke: »Klipleve Sogn 1834 fra Schrøders Topografi« – Jørgen Hansen: »Købmænd i Klipleve« – Jørgen Hansen: »Omkostninger ved henrettelsen i 1781« – Svend B. Frandsen: »Øjeblikbilleder« – »For 50 år siden. Jydske Tidende« – »For 100 år siden. Hejmdal« – Grethe Petersen: »Regninger til bryllup« – »Storbrand i Klipleve 1857. Hejmdal«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 68 76 28.

Løgumkloster

Årsskrift 2008

Udgivet af Historisk Forening for Løgumkloster Kommune 2008. 39 sider. Indhold: Vagn Rasmussen: »Maleren Johan Thomas Lundbyes død ved Bedsted i 1848« – Allan Honoré: »Da republikken blev udråbt i Kloster« – Niels T. Sterum: »Abbedgrave i Løgumkloster« – Frede Gotthardsen: »En umenneskelig straf – eller en cykellygte kom tilbage!« – Allan Honoré: »Knappergade« – »Gaver til arkivet 2007«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Mellemgade 4, st., 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Rødding

Historisk Årbog for Rødding-egnen 2008

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg i den »gamle« Rødding Kommune 2008. 120 sider. Indhold: »Forord« – Wilhelm Frederiksen, Peter Fredslund og Jakob Kloppenborg: »Kloppenborg-historien – om Kloppenborgerne, især dem fra Harreby« – Arne Buhrkal og Kaj Frandsen: »Skolens vilkår under prøjsisk herredømme« – Wilhelm Frederiksen: »Jakob Knudsen og hans familie« – Ingemarie Degenkolw: »Brændstrup Forsamlingshus 1908-2008« – Svend Knudsen: »Jels i 100 år« – Holger Hansen: »Familien på 'Birkely' senere 'Bjørnkær' i Hjerting« (uddrag) – Curt Hahn Kristensen: »Tørninglen Provsti nedlagt« – Bertha Meredith: »Beretning fra en Langetved pige« – Kirsten Fynbo: »Skodborg frivillige Brandværn og Brandværnsorkester – 80 år i Skodborg« – Torben Brandt, Erling Aaskov og Herluf Petersen: »Torben Michael Brandt – lærer, skoleinspektør og skoledirektør« – Anna Grethe Nielsen: »Fra Nørrejylland til Sønderjylland. Et interview med Bodil Vibe-Petersen, tidligere kommunalbestyrelsesmedlem, Rødding« – Nis Arne Grøndahl: »Hvor blev de af?« – »Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg«.

Ekspedition: Holsts Boghandel, Østergade 7, 6630 Rødding, tlf. 74 84 11 33.

Rødekre

Rødekre 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Forening i Rødekre, nr. 19, 2008. 160 sider. Indhold: »Foreningens bestyrelse og udvalg« – »Forord« – »Personer der i 2007 har skænket gaver til vort arkiv« – Ellen Jensen: »Året 2007-2008« – Hans Ågård: »Mit livs legende« (i uddrag ved Torp Friis Møller) – Martin Reimers: »Ammunitionsdepot i Rugbjerg Plantage« – Chr. Bøgh: »Da svenskerne var i Hjordkær« – Robert Kørner: »På Kalvø« – John Jannsen: »Rise-Rødekre Frivillige Brandværn« – »En sønderjysk soldats oplevelser i Verdenskrigen« (i uddrag ved Torp Friis Møller) – M.C. Tiedemann: »Minder fra Udlændighedstiden« – Torp Friis Møller: »For 100 år siden« – Torp Friis Møller: »For 50 år siden« – Andr. Terp: »Kendte folk i Klovtoft for 100 år siden« – Nis Branderup og Carl Langholz: »Marcus Atzersen Holz« – Svend E. Lund: »En husmand i Hellevad« – Senius Tiedemann: »Den lille praktikanter i Andholm Plantage« – Anne Bundsen: »Te Jubilæumsfest i æ Husholdningsforening« – Nis Branderup: »Æ ægpæeng« (på sønderjysk af Torp Friis Møller).

Ekspedition: Rødekre Boghandel, Østergade 3, 6230 Rødekre.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens Fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn og Museum Sønderjylland, nr. 23, 2009. 24 sider. Indhold: Harry Thomsen: »Kommunesammenlægningen i Skærbæk den 1. april 1970 – som jeg husker den« – Peter Dragsbo: »Klassekamp ved Vadehavet – en uønsket historie«.

Ekspedition: Historisk Forening for Skærbæk og Omegn, tlf.: 74 75 17 04, og Skærbæk Museum, tlf.: 74 75 20 52.

Starup

Årsskrift 2008

Udgiver af Starup Sogns Lokalhistoriske Arkivforening 2009. 22 sider. Indhold: Karl Erik Olesen: »Forord« – Niels Peter Bladt: »Fra aviserne 2007« – Peter Schaffer Hansen: »Humlegårdsbæk« – Niels Peter Bladt: »Lidt fra Starup Sognekrønike« – Niels Peter Bladt: »Kortet på omslaget«.

Ekspedition: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev, tlf.: 74 52 54 20 eller 21 21 63 80, e-mail: keo@haderslev.dk.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved 2008

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved 2008. 96 sider. Indhold: »Alt kan ske« – »Forord« – »Mindeord« – Nanna Solvang: »En episode fra besættelsestiden« – Dorthe Ulstrup: »Projekt Nøffelskoven« – Jørgen A. Jensen: »Erindringer« – Jørgen Schmidt: »Barndommens povse« – Niels Erik Andersen: »Botanik i kirkekoret« – Arne Jensen: »Lazaretterne Nybøl og Stenderup 1864« – Frida Lyck: »Jul å nytåe i æ trerre« – Jens Lampe: »Snogbæk skoles historie« – »Året der gik« – »Billedserie«.

Ekspedition: Marie Hansen, Eckersbergvej 18, Blans, 6400 Sønderborg, tlf.: 74 46 14 70, e-mail: pdmhansen@get2net.dk.

Tønder

Tønder-erindringer IX

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune 2008. 47 sider. Indhold: Birgitte Thomsen og Kaj Elkjær Larsen: »Forord« – Asger Andersen: »Fiskerbyen Aventoft« – Jan Glenstrup: »Barndommen tur-retur« – Geo Leick: »Dreng- og teenagerår i 1930'erne og 1940'erne i Lydersholm- og Grøngårdområdet« – Karl August Bahr: »Fra røgtredreng i marsken til grosserer i København« – Nis Chr. Oesen: »Gallehus skov var min barndoms legeplads« – Anne Katrine Pørksen: »Min tid med Vestre Børnehavn«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Gl.-Tønder Kommune, Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf.: 74 72 33 26, e-mail: mail@lha-toender.dk.

Vojens

Årbog 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens-området, 22. årgang, 2008. 67 sider. Indhold: »Forord« – Aage Gram: »P.N. Lagonis Vej i Vojens. Hvem er vejen opkaldt efter?« – Michael Uldall: »Vojens Skole under fremmedherredømmet« – »Noter fra aviser: For 50 og 75 år siden« – Jens Peder Hansen: »Starten på Vojens Ishockey klub« – Lionel Krogh: »Herfra min verden går« –

M.H. Nielsen: »To Bryllupper – et i Skrydstrup 1685 og et i Sønderballe 1686 – 1. del« – »Jordskælv ved Kristiansdal Aar 1800« – Agnes Svendsen: »Erik Eriksens Vej i Hammelev. Hvem er vejen opkaldt efter?« – Kirsten Sørensen: »Min barndom i Vojens, 3. del, min far og mor samt deres forfædre« – Viggo Hansen Witt: »Oplevelser og erindringer fra mine barne- & ungdomsår 1936-1954. Fortællinger fra Vedsted, Over Jerstal og Vojens« – Preben F. Nørup: »Foreningens virke 2008« – Agnes Svendsen: »Årets gang på Arkivet i 2008« – »Adresseliste m.m. for Lokalhistorisk Forening for Vojens-området«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Arkiv, Danmarksgade 16, 6500 Vojens, tlf.: 74 50 70 31.

Vonsbæk

Årsskrift 2008

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn, 5. årgang, 2008. 19 sider. Indhold: Holger Eskildsen: »Forord ved formanden« – Jens Anker Nielsen: »Præsteskov 8« – »Det stod i avisen« – »Generalforsamling« – »Indkomne arkivalier« – »Markedsdag« – Holger K. Eskildsen: »Jubilæumsår« – Irene Sørensen: »De 4 husmandsbrug, 50-års jubilæum« – »Aktuelle billeder fra Havgyden« – »Præsentation og åbningstider«.

Ekspedition: Lokalhistorisk Forening for Vonsbæk Sogn, tlf.: 24 21 70 20 eller 74 57 92 65.

Aabenraa

Historier fra bybakken

Udgivet af Aabenraa Byhistoriske Forening i samarbejde med Museum Sønderjylland – ISL 2008. Indhold: Carlo Daus-Petersen: »Forord« – Leif Hansen Nielsen: »Rent, sundt og velsmagende øl. Apenrader Aktie-Bryggeri-Selskab« – Kim Furdal: »Aabenraas første byplanlægning« – Erik Skifter Andersen: »Aabenraa Automobilselskab A/S« – Kim Furdal (red): »En apotekers politiske bekendelser. A.H.H. Worsaaes erindringer 1851-1865 II«.

Ekspedition: Carlo Daus-Petersen, Kaholt 12, 6200 Aabenraa, tlf.: 74 62 23 17.

Aarø sund

Aarø sund Lokalhitoriske Arkivforening 2007-2008

Udgivet af Aarø sund Lokalhitoriske Arkivforening 2008. 52 sider. Indhold: »Aarø sund Lokalhitoriske Arkivforening« – »Aarø sund og Omegns Fiskeriforening« – Fr. Rudbeck: »Napoleon den Stores stridsmænd« – »Aarø sunds sidste transportforvalter« – »Det stod i Dannevirke i 1858« – »Det stod i Dannevirke i 1883« – »Det stod i Modersmaalet i 1908« – »Det stod i Modersmaalet i 1933« – »Blandinger« – »Moderne Ungdom«.

Ekspedition: Jonna L. Christensen, Færgevej 81, Aarø sund, 6100 Haderslev, tlf.: 74 58 54 00, e-mail: jonna@loehmann.dk.

Historisk Samfund for Sønderjylland

Styrelse:

Forretningsudvalg:

Formand: Arkivar, forskningsleder, dr.phil. Hans Schultz Hansen,
Østergade 14, 6392 Bolderslev, tlf. 65 48 03 02 (Landsarkivet), e-mail:
hsh@laa.sa.dk

Næstformand: Arkiv- og forskningschef, dr.phil. Lars N. Henningsen,
Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528,
6330 Padborg, tlf. 0049 461 86 97 190, e-mail: lh@dcbib.dk

Kasserer: Regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400
Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk
Cand.oecon. Mogens Asmund, Nørreløkke 5, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62
02 80, e-mail: moas@post.tele.dk

Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhi-
storie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail:
kifu@museum-sonderjylland.dk

Arkivar, ph.d. Morten Andersen, Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf.
75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa,
tlf. 74 62 80 62, e-mail: hmoerk@gmail.com

Styrelsesmedlemmer i øvrigt:

Museumsinspektør, ph.d. Inge Adriansen, Gustav Johannsens Vej 6,
6400 Sønderborg, tlf. 74 42 95 25, e-mail: inge.adriansen@mail.dk

Generalkonsul, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Kgl. Dansk Gene-
ralkonsulat, Nordergraben 19, D-24937 Flensburg, e-mail: henbec
@um.dk

Overinspektør Elsemarie Dam-Jensen, Markledgade 20, 6240 Løgum-
kloster, tlf. 74 74 51 34 (Museum Sønderjylland – Kulturhistorie
Tønder), e-mail: edj@mail.tele.dk (privat), elda@museum-sonder-
jylland.dk (arbejde).

Overinspektør, ph.d. Henrik Skov Kristensen, Ørstedsgade 24, 6400
Sønderborg, tlf. 74 67 65 57 (Frøslevlejren), e-mail: froeslevlejrens-
museum@mail.tele.dk

Overinspektør Lennart S. Madsen, Museum Sønderjylland – Arkæologi Haderslev, Dalgade 7, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 75 66, e-mail: lema@museum-sonderjylland.dk

Museumsinspektør, cand.mag. René Rasmussen, Nygade 36, 6270 Tønder, tlf. 73 72 00 06, e-mail: renerasmussen@bbsyd.dk

Universitetslektor, dr.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Rodekær 1, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 66 05, e-mail: marionogcarsten@webspeed.dk (privat), hiscpr@hum.au.dk (arbejde)

Journalist Finn Bach, Tækkerløkke 44, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 20 98, e-mail: rfbach@hotmail.com

Kredsudvalgsformænd (tillige medlemmer af styrelsen):

Haderslev: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk

Aabenraa: Erling Madsen, Dybvighoved Møllevvej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk

Sønderborg: Christian Bo Bojesen, Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk

Tønder: Finn Clemmensen, Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@get2net.dk

Sydslesvig: Nils Vollertsen, Hermann-Heiberg-Str. 1, D-24837 Schleswig, tlf. 0049 46 21 2 89 68, e-mail: nils-vollertsen@t-online.de

Sekretariat og ekspedition:

Historisk Samfund for Sønderjylland, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83, e-mail: hssdj@hssdj.dk

Hjemmeside: www.hssdj.dk

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 9–16, fredag kl. 9–12.

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Konsulent, cand.polit. Hans-Ole Mørk, Farverhus 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 80 62, e-mail: hmoerk@gmail.com

Sønderjysk Månedsskrift: Overinspektør Kim Furdal, Museum Sønderjylland – ISL-Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60, e-mail: kifu@museum-sonderjylland.dk

Skriftrække: Arkivar, ph.d. Morten Andersen, Dalbyvej 101, 6000 Kolding, tlf. 75 52 51 93, e-mail: mars@kabelmail.dk

Kredsudvalg:*Haderslev kreds:*

- Karl Erik Olesen (formand), Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20, e-mail: keo@haderslev.dk
- Ellen Jensen, Gejlager 9, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 86 88
- Kirsten Fynbo, Københoved Skovvej 1, 6630 Rødding, tlf. 74 84 81 48
- Jørn Olesen, Øsby Stadionvej 9, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 41 31
- Jørgen Petersen, Sundparken 66, 6100 Haderslev, tlf. 74 58 44 20

Aabenraa kreds:

- Erling Madsen (formand), Dybvighoved Møllevej 1, Løjt, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04, e-mail: elmmadsen@mail.dk
- Bent Pawlowski, Nørreagervej 2 A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 45 51
- Ellen Jensen, Stationsvej 36, Hovslund, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 44 04
- Andreas Asmussen (kasserer), Kirkevej 2, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 53 30, e-mail: asmussen@bbsyd.dk

Sønderborg kreds:

- Christian Bo Bojesen (formand), Havbo 2, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74 41 59 74, e-mail: havbo2@stofanet.dk
- Vagn Hesselager, Stevningnorvej 45, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 59 21, e-mail: Vagn@hesselager.com
- Frede Ihle, Mågevej 16, 6300 Gråsten, tlf. 74 65 11 99
- Margrethe Iversen (sekretær), Farverløkke 33, 6310 Broager, tlf. 74 44 08 01, e-mail: mail@huset.dk
- Henning Mathiesen (kasserer), Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 92 16, e-mail: henning.mathiesen@pc.dk

Tønder kreds:

- Finn Clemmensen (formand), Toften 22, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 21 47, e-mail: odaogfinn@get2net.dk
- Olav Madsen (sekretær), Rylen 19, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 19
- Carl E. Michelsen (næstformand), Galgestrømvej 2, 6270 Tønder, tlf. 74 72 50 63
- Marie Stærk (protokolfører), Abterpvej 50, 6261 Bredebro, tlf. 74 71 11 00
- Birte Tygesen, Golfvungen 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 31 91

Sydslesvig kreds:

Nils Vollertsen (formand), Hermann-Heiberg-Str. 1, D-24837 Schleswig, tlf. 0049 46 21 2 89 68, e-mail: nils-vollertsen@t-online.de

Carsten Reyhé (sekretær), Winningmay 5, D-24882 Füsing-Schaalby, tlf. 0049 4622 671, e-mail: cr@dcbib.dk

Anders Schaltz Andersen, Osterwung 5, D-25856 Hattstedt, tlf. 0049 4846 590, e-mail: schaltz@t-online.de

Jørgen Kühl, Alt Frösleer Weg 8, D-24955 Harrislee, e-mail: joergenkuehl@skoleforeningen.de

Nis Hardt, Westerkoppel 18, D-24867 Dannewerk, tlf. 0049 4621 30 19 32, e-mail: danevirke@syfo.de

Kirsten la Cour, Gammelau 2, D-24980 Schafflund, tlf. 0049 4639 612, e-mail: lac@skoleforeningen.de

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland

RESULTATOPGØRELSE for perioden 1. januar til 31. december 2008

	kr.	2007 tkr.
INDTÆGTER		
Modtaget foreningstilskud	95.599	93
Kontingent/årbøger	220.208	224
Sønderjysk Månedsskrift	410.822	369
Skrifter	463.982	505
Medlemsaktiviteter	79.900	99
	<u>1.270.511</u>	<u>1.290</u>
UDGIFTER		
Årbøger	-237.573	-194
Sønderjysk Månedsskrift	-359.235	-340
Skrifter	-362.311	-291
Medlemsaktiviteter	-129.933	-122
	<u>-1.089.052</u>	<u>-947</u>
DÆKNINGSBIDRAG	181.459	343
Sekretariats- og styrelsesomkostninger	<u>-261.423</u>	<u>-271</u>
RESULTAT FØR RENTER	-79.964	72
Renteindtægter	107.394	119
Kursdifferencer m.v.	<u>15.233</u>	<u>-29</u>
ÅRETS RESULTAT	<u>42.663</u>	<u>162</u>
Årets resultat foreslås disponeret således:		
Overførsel til frie reserver	<u>42.663</u>	

BALANCE
pr. 31. december 2008

	kr.	2007 tkr.
AKTIVER		
Beholdning af skrifter	87.200	58
Debitorer	145.233	71
Tilgodehavende moms	199.592	93
Periodeafgrænsningsposter	1.700.512	866
Obligationer (nom. kr. 2.086.161)	2.078.511	2.180
Likvide beholdninger	172.887	351
AKTIVER I ALT	4.383.955	3.619
PASSIVER		
Ikke disponerede midler	982.922	
Årets resultat	42.663	1.025.585
<i>Hensættelser primo:</i>		
Det sønderjyske landbrugs historie	250.000	
Sønderjyllands historie	500.000	
Kommende års udgivelser	150.000	900.000
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 2008	1.925.585	1.883
Kreditorer	117.153	164
Skyldige omkostninger	2.341.217	1.572
KORTFRISTET GÆLD	2.458.370	1.736
PASSIVER I ALT	4.383.955	3.619

Vi har revideret foranstående regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland. Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Sign. Olaf Krag og Frede Rudolph

Nyeste udgivelser fra Historisk Samfund for Sønderjylland

For priser og bestilling: se www.hssdj.dk

Komplet storværk om Sønderjyllands historie

Sønderjyllands Historie 1. Indtil 1815

Sønderjyllands Historie 2. Efter 1815

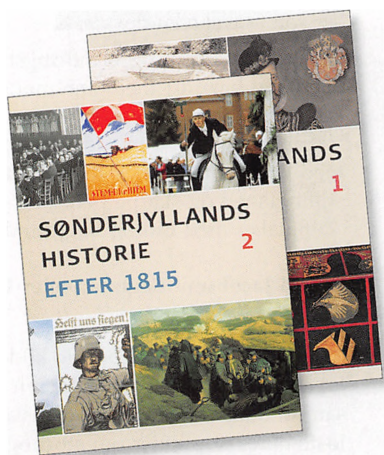
»Sønderjyllands Historie« udfylder et tomrum i dansk historieforskning og -formidling. Det er over 25 år siden, der sidst udkom en samlet fremstilling, og den har længe været udsolgt. Hertil kommer, at forfatterens indsigt i ny forskning tilføjer en række spændende aspekter til den gældende historieopfattelse af Sønderjylland.

Bind 1 af »Sønderjyllands Historie« blev udgivet for et år siden og omhandler landsdelens historie fra oldtiden frem til 1815. Hvordan Sønderjylland blev grænseland og som hertugdømme indtog en særstatus i det danske rige. Og om hvordan Sønderjylland blev et mødested mellem dansk, frisisk og tysk kultur og en bro mellem Europa og Danmark. Bind 1 er skrevet af museumsdirektør

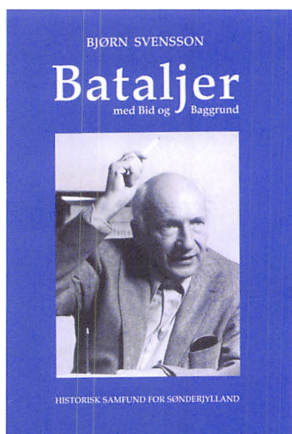
Orla Madsen, Museum Sønderjylland, professor Bjørn Poulsen og lektor Carsten Porskrog Rasmussen, begge Aarhus Universitet, og afdelingsleder Lars N. Henningsen, Studiefællesskabet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Bind 2 dækker tiden fra 1815 frem til i dag – den epoke af Sønderjyllands historie, som for mange af os er den mest velkendte og nærværende. Den omfatter således de slesvigske krige i midten af 1800-tallet, tiden under preussisk herredømme, landsdelens deling i 1920, mindretalsforholdene og den fortsatte grænsekamp i mellemkrigstiden, besættelsestiden og den første efterkrigstid – samt den forbillige, fredelige sameksistens i landsdelen, som er udviklet gennem de seneste 50 år. Forskningsleder Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland, har skrevet om perioden frem til 1918, mens generalkonsul Henrik Becker-Christensen, Flensborg, dækker tiden derefter og helt frem til 2008.

Bøgerne er hver især på over 500 sider, solidt indbundne og rigt farveillustrerede.

Bjørn Svensson: Bataljer med Bid og Baggrund

Bjørn Svensson er årgang 1910. Han kan huske længere tilbage i tiden end de allerfleste nulevende sønderjyder. Fra barnsben modtog den unge Bjørn som søn af redaktør A. Svensson stærke impulser fra den nationale kamp, som har præget ham livet igennem og givet hans senere virke et historisk perspektiv.

I sin erindringsbog fortæller Bjørn Svensson om barndom og ungdom og om grænsestriden mellem danskere og tyskere og mellem danskere indbyrdes. Vi læser om tiden som redaktør på Dannevirke, der var rig på intriger og sluttede brat, og om Svenssons år som leder af Radio Syd, der var præget af den nye radios pionerånd og konflikter med forstående overordnede i DR.

I nutiden kendes Bjørn Svensson mest som debattør i aviserne, og erindringsbogen rummer fyldige kapitler om de debatter, Svensson har ført med sine modstandere om samfundsforhold og historie. Dertil kommer særlige redegørelser for besættelsestiden og Islam og ytringsfriheden.

Erindringsbogen vil uden tvivl ægge til fortsat debat. Uanset om man er enig med Svensson eller ej, må man anerkende hans omfattende viden, selvstændige stillingtagen og skarpe pen.

»Bataljer med Bid og Baggrund« er på 308 sider, indbundet og illustreret.

Svend Jacobsen: Løgumkloster Birks tingbøger 1631–73. De bevarede årgange i uddrag

Tingbøger er en af de bedste kilder til livet i 1600-tallet. Tilbage fra middelalderen var tinget lokalsamfundets domstol, og det var her, bønderne løste deres konflikter om stort og småt. I 1500- og 1600-tallet begyndte man at nedskrive, hvad der foregik på tinge, og tingbøgerne giver således indtryk af, hvordan retsvæsenet fungerede, og hvad folk kom op at skændes om.

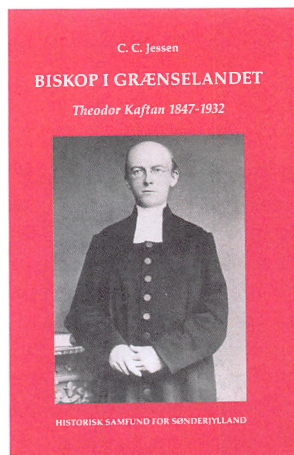
I tingbøgerne præsenteres vi for et stort persongalleri: fogeden, der organiserede tinget, og alle de andre personer, der havde ærinde på tinge. Tingbøger er således ikke bare fulde af spændende historier om grænsestridigheder, skænderier, slagsmål og drab; de kan også bruges til at spore slægter langt tilbage i tiden.

Nu har Svend Jacobsen bearbejdet de tidligste tingbøger fra Løgumkloster Birk i 1600-tallet, som hermed bliver let tilgængelige for alle interesserede. Det være sig faghistorikere, slægtshistorikere eller andre, som måtte have lyst til at gå på opdagelse i det gamle Løgumkloster birk.

Bogen er på 427 sider, indbundet og forsynet med illustrationer, sagregister og personregistre.

C.C. Jessen: **Biskop i grænselandet. Theodor Kaftan 1847–1932**

Fra 1864 til 1920 var folkekirken i Sønderjylland en del af den slesvig-holstenske landskirke. Gennem 31 år var Slesvig stift, som hele det nuværende Sønderjylland hørte til, ledet af biskop Theodor Kaftan. Fra 1886 til 1917 var præstesønnen fra Løjt med titlen generalsuperintendent den tilsynsførende med menighederne i Nord- og Sydslesvig. Dermed er han den centrale skikkelse, når man vil beskrive det kirkelige liv i perioden.

Kaftan var en højt begavet og på alle måder veludrustet gejstlig, der i et tæt samarbejde med præster, menighedsråd og synoder løste den krævende opgave som biskop. Han opdagede hurtigt, at den største udfordring var at bevare kirken i uafhængighed af det politiske pres og at sikre den svære balance mellem de danske menigheder og de tyske præster. Kaftans besindige administration er en

væsentlig forudsætning for, at folkekirken overlevede, med dansk gudstjeneste og dansk salmebog og et levende, mange steder yderst velbesøgt kirkeliv.

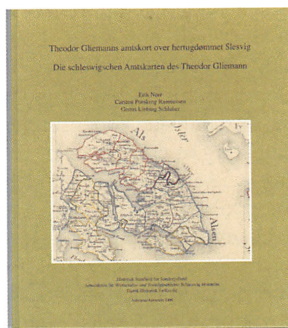
I de senere år fik han ry som kirkeleder langt ud over det lokale. Gennem sit forfatterskab og sin deltagelse i det mellemkirkelige arbejde blev han pioner som økumenisk teolog, ligesom han fik en central rolle som rådgiver i genopbygningen af de tyske kirker efter statskirkens sammenbrud efter verdenskrigen.

Bogen om Kaftan er en kirkehistorisk biografi, der kan læses af alle historisk og kirkeligt interesserede.

Bogen er indbundet og illustreret.

Erik Nørr, Carsten Porskrog Rasmussen og Gerret Liebing Schlaber: **Theodor Gliemanns amtskort over hertugdømmet Slesvig**

De administrative forhold i Slesvig var usædvanlig indviklede før 1864. Den største del af hertugdømmet var inddelt i amter, herreder og sogne ligesom kongeriget Danmark, men der fandtes også en række særligt privilegerede administrative enheder som landskaber, adelige godser og oktrojerede koge. Den bedste eksisterende kartografiske fremstilling af disse forhold er stadig de amtskort, som Theodor Gliemann tegnede i 1820'erne. På dem ser man dels de enkelte landsbyer, godser og gårde, dels de vigtigste administrative inddelinger. Kortene viser forholdene, som de var i 1820'erne, men i hovedsagen kan inddelingerne føres tilbage

til 1600-tallet. I denne bog er kortene udgivet i det originale størrelsesforhold og ledsaget af fyldige beskrivelser af kortene og de administrative forhold.

Bogen er med dansk og tysk tekst og udgivet i et samarbejde mellem Historisk Samfund for Sønderjylland, Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins og Dansk Historisk Fællesråd.

Bogen er på 96 sider i stort format og farveillustreret.

Morten Andersen: Den følte grænse. Slesvigs deling og genopbygning 1918–1933

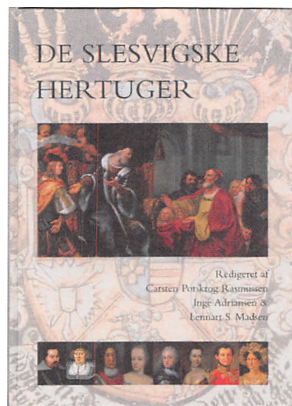
I 1920 blev Slesvig delt efter to nationale folkeafstemninger. Den nye slesvigske grænse delte et landområde, der i århundreder havde været en økonomisk sammenhængende region. Delingen af Slesvig efterlod derfor et større genopbygningsarbejde på begge sider grænsen, et arbejde, der skulle blive vanskeligere og længerevarende end forventet. Den følte grænse handler om Slesvigs deling og genopbygning i perioden 1918 til 1933. Det er historien om den følte grænse, fordi genopbygningen i høj grad drejede sig om at befæste grænsen og om at binde grænselandet økonomisk og kulturelt til de to moderlande. Men det er også historien om den følte grænse, fordi grænse-dragningen fik mærkbare økonomiske konsekvenser for regionen Slesvigs befolkning og erhverv.

Bogen er velillustreret med billeder fra samtiden, solidt indbundet og på 456 s.

Carsten Porskrog Rasmussen, Inge Adriansen og Lennart S. Madsen (red.): De Slesvigske Hertuger

Sønderjylland er hertugernes land. I Haderslev, Sønderborg, Nordborg og Augustenborg har der resideret hertuger, og det samme gælder Glücksborg og Gottorp slot i Sydslesvig. Hertugerne har haft afgørende betydning for Sønderjyllands historie. Landsdelen blev udskilt af resten af Danmark for at den kunne blive til et hertugdømme for danske kongesønner. Hertugerne har sat deres afgørende præg på landsdelens særlige historie og efterladt sig mindesmærker i form af slotte og kirker.

Historien om de sønderjyske eller slesvigske hertuger er også central for Danmarks historie. Forholdet til hertugerne var i generationer et hovedproblem i dansk politik. De fleste hertuginjer er udgået af kongeslægten, så historien om her-

tugerne er også historien om de vigtigste sidegrene af det danske kongehus. Det nuværende kongehus nedstammer til gengæld fra én af hertuglinjerne, så også den nuværende kongeslægts ældre historie og vej til tronen er en del af hertughistorien.

Bogen er den første samlede fremstilling af hertugernes historie. Syv specialister fortæller historien om de sønderjyske eller slesvigske hertuger fra 1200-tallet til i dag. Hvert af de mange hertughuse – Abelslægten, Gottorperne, Augustenborgerne, Glücksborgerne osv. – behandles i sit eget kapitel. Vi følger de enkelte hertughuses opståen og udvikling. Vi hører om, hvilken position hertugerne havde, og hvordan de søgte at fastholde og styrke den. Der var i lange perioder flere hertuger på én gang med samme titel, men vidt forskellig status og magtstilling.

Blandt hertugerne var markante kulturpersonligheder, betydelige politikere og fremragende feltherrer, men også fallenter. Nogle hertughuse oplevede vældig fremgang i rigdom og magt, andre bratte fald. Bogen fortæller om ægteskaber og hoffliv, slotsbyggerier og godsdrift. Vi møder en gammel hertug, der ikke ville lade sine sønner komme til og få andel i indtægter og position, så de måtte bo som fattige ungkarle i kamre på slottet, en hertug, der opgav titel og godser for kærligheden – og den nuværende danske kongeslægts forfædre.

Bogen er redigeret af lektor Carsten Porskrog Rasmussen, Aarhus Universitet, og museumsinspektørerne Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot, og Lennart S. Madsen, Haderslev Museum. Den er på 383 sider i stort format og stift bind. Bogen er udstyret med et stort antal kort og stamtavler og næsten 200 billeder, hvoraf de fleste i farver – mange vil være nye for de fleste. Bogen er også udstyret med en række oversigter, faktabokse og register.

I forbindelse med genudgivelsen (2008) er der udskiftet et mindre antal illustrationer, kortene er justeret og de fleste nytegnede. Der er foretaget mindre tekstmæssige rettelser, korrektioner af fejl i stamtavler og tilføjet titler til litteraturlisten.

Inge Adriansen og Hans Schultz Hansen (red.): Sønderjyderne og Den store Krig 1914–1918

For sønderjyderne har Første Verdenskrig 1914–1918 aldrig været den glemte krig. Talrige monumenter over landsdelens mere end 5.000 faldne har sammen med mange skriftlige og mundtlige beretninger fra krigsdeltagere og folk på hjemmefronten skabt en folkelig fortælling med stor livskraft.

Med denne bog får vi den første samlede fremstilling om sønderjyderne ved krigens mange fronter. Den fortæller også om krigens skygger, der rækker helt frem til nutiden. Bogen er udgivet i et samarbejde mellem Museum Sønderjylland og Historisk Samfund for Sønderjylland. Den er redigeret af museumsinspektør Inge Adriansen, Museum Sønderjylland – Sønderborg Slot, og arkivar og forskningsleder Hans Schultz Hansen, Landsarkivet for Sønderjylland.

Bogen begynder med et overblik over Første Verdenskrigs årsager, forløb og

Artikler

Martin Rheinheimer og Jakob Seerup

Fra Emmerlev til Holmen. Orlogsflådens faste styrmænd i 1700-tallet

Thorbjørn Heick

Jynde vad Forsøgsstation – en opvækst ved grænsen

Karen Harder Lildholdt

Konfiskationsloven – myte og praksis

Mette Pilgaard

Grænsezoner og transportkorridorer i Slesvig

H.E. Sørensen

»Den Guds forfærdelige vandflod«. Stormfloden i 1634
som Volkmar von Jessen oplevede den

Lars N. Henningsen

Pontoppidans Danske Atlas og Slesvig

Horst Hoop

Egentlig var vi privilegerede. Lærerliv i Vollerwiek 1959-1999

Anton Marckmann

De slesvigske plebiscit-frimærker 1919-1920

Mogens Asmund

Det sønderjyske pengeinstitutlandskab siden 1968

Historisk Samfund for Sønderjylland

www.hssdj.dk